А. МЕРЕДОВ

МАГТЫМГУЛЫНЫҢ ДҮШҮНДИРИШЛИ СӨЗЛҮГИ

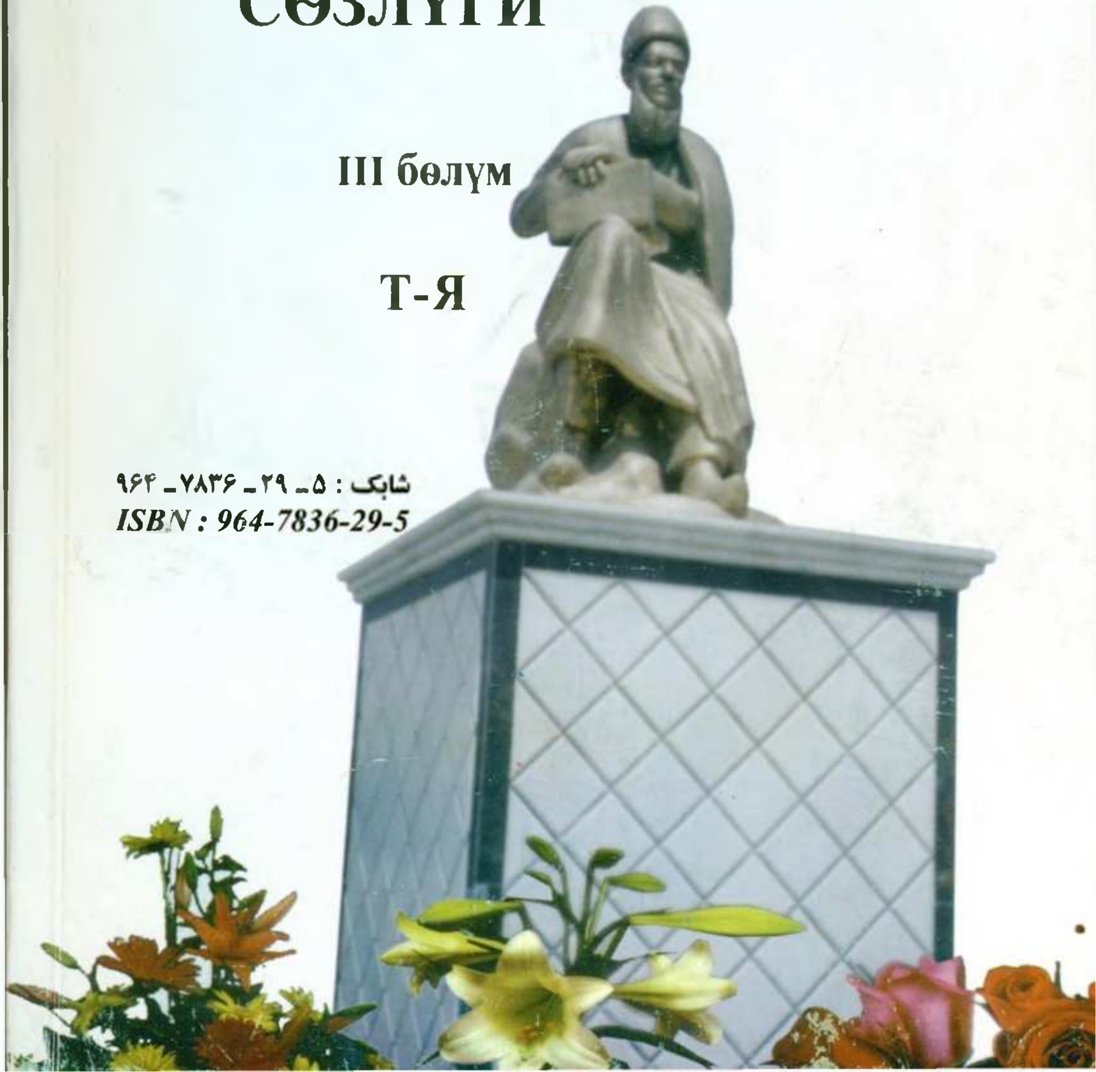

III бөлүм

Т-Я

شابک : ۹۶۴ـ ۷۸۳۶ـ ۲۹ـ ۵
ISBN : 964-7836-29-5

А. МЕРЕДОВ

МАГТЫМГУЛЫНЫҢ ДҮШҮНДИРИШЛИ СӨЗЛҮГИ

III бөлүм

Т-Я

Гонбед Кабус
1997

فرهنگ مخدومقلی

جلد سوّم

Т-Я

تدوین و تفسیر از:

نورمحمّد عاشورپور

گنبد قابوس

۱۹۹۷

Түркмен халкының агзыбирлиги ве өзбашдаклыгы угрунда җанларыны пида эден эдермен огулларының хатырасына багышланяр.

اتحاف به:

روان پاک شهیدان راه آزادی، اتّحاد و یگانگی
و استقلال حقیقی که در مبارزه با جبّاران زمانه
فداکارا نه جان باخته اند !

- Т -

ТААҖЖУП (а. та'аҗжоб) **تعجب** - сер. тагачжуп.

ТАБАК (а. та:бак) **طابق** - 1) ичине нахар ве башга затлар гуймак үчин уланылян гап; 2) ярым, ярты; 3) ярты гоюн; 4) **гм.** нахар.

Багзы гөзел сиркә басдыр сачыны,

Артмаз, ювмаз, табагыны, дашыны.

ТАБАКДАШ (а-т. та:бак-даш) **طابقداش** - бири билен бир табакдан нахар иййән адам; биле нахар иййән.

Тагамда табакдаш болма,

Үфлис, харамхор биләни!

ТАБАН (п. та:ба:н) **تابان** - 1) «табылан – ялдырамак, шөхле салмак» сөзүнден: ягты, парлак, ялкымлы, ялкым салян, ягтылык берйән; 2) **гм.** 1) овадан, гөзел; 2) сөйгүли; яр; **табан болмак** – ягты болмак.

Тәзе табан олан өмрүм чырагы,

Гыш хазаны дегсе, гөгермез багы.

Эй шемс-у камар йүзли,

Табана гөзүм дүшди.

ТАБШЫРМАК **تابشيرمق** - 1) бермек, бир заты бирине говшурмак, бермек; 2) бир иши ерине етирмеги бирине йүклемек; 3) ныгтамак; өңүнден айдып гоймак.

Керамыл-кәтибейн саг-у солуна,

Язып, наман табшыр магшар голуна.

ТАБЫГ (а. та:бы`) **تابع** - бирине боюн сүнен, табын болан; бирине эерйән.

Хак ишинден бихабар, халк ичре багзы казыдыр,

Табыгы жындыр аның, хакка ки шейтан өзүдир.

ТАБЫСТАН (п. та:биста:н) **تابستان** - йылың дөрт паслының бири, томус, яздан соңкы пасыл.

Элли бәшде табыстаны,

Гөйә земистана гелдиң.

ТАБЫТ (а. та:бу:т) **تابوت** - өлини салып, габрыстана экидилйән тагтадан ясалян узын сандык; салажа, табыт.

Ер гойнуна гирди мүнүп табытлар,
Магтымгулы айдар, дең-душ йигитлер.

ТАБЫШ (п. та:биш) **تابش** - «табыдан – ялдырамак, шөхле салмак» диен ишликден ясалан ат (имя действия); ягтылык, нур, шөхле, гүнүң, одуң ыссысы.

Бир табыша тап этмедим, тоз болдум,
Топрак болдум, аташ болдум, суз болдум.

ТАВАЗЫГ (а. тева:зо') **تواضع** - **сер. товазыг**.

ТАВУС (а. та:ву:с) **طاوس** - аслы грекче хем-де хиндчедендиги чак эдилйәр; овадан елекли бир гушуң ады. Ол көпленч гүнорта Азияда ве Хиндистанда боляр, оваданлыгы үчин көшклерде ве хусусы багларда сакланыпдыр.

Тавус гуш зынатлы, Давут товушлы.
Тезерв шивели, кәкилик йөрүшли.
Тавус гуш сималы, үтелги гөзли.
Гумрулар оваз билен,
Тавус иши нәз билен.

ТАВУШ **تاوش** - **сер. товуш**.

ТАГ (та:г) **تاغ** -1) хыяр, гавун-гарпыз ялы бакчаларын илкинжи яйрадян шаха-япраклары; 2) **гм.** яшлык, етгинжеклик.

Бар алмадың багындан,
Хазан урды тагындан.

ТАГАЛА (а. та'а:ла:) **تعالي** - 1) бейик, улы, белент; 2)гуванч, буйсанч; 3) бейгелмек, белент мертебели болмак; 4) бейикдир, ёкарыдыр; артыкдыр, бейик мертебелидир;

хак тагала – бейик мертебели худай.

Максадың, Магтымгулы, сен хак тагаладан диле,
Гапыл олма гиже-гүндиз, бол худа зикри биле.

ТАГАМ (а. та'а:м) **طعام** - 1) нахар, иймит; 2) агыз я-да дил дуйгусы; 3) **гм.** леззет, эшрет.

Тогсан дүрли тагам болса гашында,

Не леззет, ичинде дуз хем болмаса,

Дүнйә сөзи мензәр дузсуз тагама,

Сөз ичинде гелин-гыз хем болмаса.

ТАГАТ I (а. та:'ат, кс. та:'а:т) **طاعت** - 1) табын болма, боюн эгме; гулак асма; 2) намаз окап, дүрли дини дессурлары ерине етирип, худая гуллук этме; таква болма; **тагат кылмак (чекмек)** – намаз окап, худая гуллук этмек, таквалык этмек.

Йигитликде тагат кылгыл,

Гаррылык етмезден бурун,

Гечер пурсат, өтер довран,

Гүйменевер тагат биле.

Бирничелер мыдам кылар тагаты,

Гуллук-тагат эйлемедим худая.

ТАГАТ II (та:'а:т, бс. та:'ат) **طاعات** - **сер. тагат**.

ТАГАЧЖУП (а. та'ажжоб) **تعجب** - «ажап» сөзүнден; 1) ген галма, хайран галма; 2) ген, энайы; **тагачжуп кылмак** – ген галмак.

Еди яшда гөрди Юсуп бу дүйши,

Яранлар, тагачжуп Алланын иши.

ТАГБЫР (а. та'би:р) **تعبير** - 1) ёрма (дүйши); 2) беян этме; дүшүндириш; 3) бир матлабы беян этме; 4) маныы; **тагбыр кылмак (айтмак)** – 1) ёрмак; 2) дүшүндирмек, беян этмек.

Магтымгулы, дүйши ягшы кыл тагбыр,

Разы бол адына не язса такдыр.

Мүнечжимлер бары үйшүп гашында,

Хер кайсы бир тагбыр айтды, яранлар.

ТАГЗЫМ (а. та'зи:м) **تعظيم** - 1) улалтма; 2) хормат этме; баш эгме; баш эгип салам берме; **тагзым этмек (кылмак)** – хормат этмек, баш эгип хормат этмек, баш эгип салам бермек.

Бир Ай биле бир Гүн ол он бир йылдыз,

Юсупга көп тагзым этди, яранлар!

Олтурып, тагзым кылды:

«Салам алейк, я Алы!».

ТАГЗЫР (а. та'зи:р) **تعزير** - 1) кәемек; теми бермек, җезаландырмак; 2) гүнә эдене шеригат боюнча теми бермек, эдеп этмек.

Бинамазны гелтүриң, тагзыр бирле хед уруң,

Хучҗат кылса, өлтүриң кәфир дурур бинамаз.

ТАГЙЫР (а. тагйи:р, **кс.** тагйира:т) **تغيير** - «гайр – башга, айры» диен сөзден ясалан ишлигиң нәмәлим формасы; 1) өзгериш; үйтгейиш; 2) үйтгеме, башгалашдырма, дегширме; 3) **гм.** бозма; бир халатдан башга халата гечирме; **тагйыр бермек** - үйтгетмек, өзгертмек.

Адам болсаң, берме халыңа тагйыр,

Кишиге бу ёлдан ягшы ёл болмаз!;

тагйыр тапмак - өзгермек, үйтгемек.

Хемме затлар тагйыр тапар өзүнден.

Көңли тагйыр тапмаз болса җем биле.

ТАГЙЫРАТ (а. тагйира:т, бс. тагйи:р) **تغييرات** - **сер. тагйыр**.

ТАГЛАМУН (а. Та'ламу:н) **تعلمون** - «ылым – билмек» сөзүнден; 1) билйәрсиңиз; 2) Арабыстанда дагың ады.

Тагламун дагында кимдир гездилер,

Муъмүн мунда, берат анда яздылар.

ТАГЛЫМ (а. та'ли:м, кс. та'ли:ма:т) **تعليم** - «ылым» сөзүнден ясалан ишлик; 1) өвретме, бирине ылым, хүнәр өвретме; 2) окатма, сапак берме; **таглым алмак** - өвренмек, сапак алмак.

Сопулар пирлерден таглым алмады,

Дүнйә үчин динден гече башлады.

ТАГЛЫМАТ (а. та'ли:ма:т, бс. та'ли:м) **تعليمات** - **сер. таглым**.

ТАГН (а. та'н) **طعن** - 1) найза урмак, биринин айбыны айтмак; 2) теене, сөгүнч, кәйинч; киная, гыҗыт; янсы, гүлки, масгаралама; **тагн этмек** – теене этмек, яңсыламак; масгараламак.

Дервүше тагн эден лагны-худайдыр,

Дервүш ерде деря, я гөкде айдыр.

ТАГНА (а. та’не) **طعنه** - 1) найза билен бир гезек урмак; 2) сөгме, кәйинч, яманлама, киная, гыжыт; **сер. тагн**.

Магтымгулы, гөрүп душман тагнасын,

Мерт олдур, шат тута гамдан сынасын.

Тагна билен солар болдум.

ТАГСЫР (а. таксы:р, кс. таксы:ра:т) **تقصیر** - 1) гысгалтма; 2) бир иши кемчиликли ерине етирме; 3) гүнә, язык; 4) сакланма.

Баглайып бөхтан иле факр әхлине тагсырлар,

Селле баглап башына ач бөри сопы-пирлер.

ТАГСЫРАТ (а. таксы:ра:т, бс. таксы:р) **تقصیرات** - **сер. тагсыр**.

ТАГТ (а-п. тахт) **تخت** - үстүнде отурмак үчин тагтадан я-да металдан ясалян дөрт аяклы гиң отургыч; кровать; 2) шаларың церемонияларда үстүнде отурян йөрите ясалян отургыжы; 3) **гм.** хөкүмдарлык; **тагты-Сүлейман** – Сүлейманың тагты. Роваята гөрә, Сүлеймана елиң гүйжи берлипдир. Шол гүйч аркалы ол өз тагтының үстүнде халан ерине гитмеги башарыпдыр; **тагты-рован** – гөтерип әкидилйән тагт.

Тагтыны ел чекен хөкми-Сүлейман,

Дүнйәде галмады, өтди, яранлар.

Тагты-Сүлейманы эйледиң вейран.

Алтын тагтлы, алмаз тәчли,

Дөв беглери дашындадыр.

ТАГТА (п. тахте) **تخته** - 1) кесилип яссы эдилен агач, ёнулып, яссы эдилип кесилен агач; 2) агач; 3) сахыпа; лист; 4) агачдан эдилен гурлушык материал.

Аркасы тагтадыр, болмаз ёкушы,

Билинмез иниши, дүзи Бырагың.

ТАГТЫ-РОВАН (п. тахт-е рева:н) **تخت روان** - **сер. тагт** ве **рован**.

Гейимлерим союлды, тагты-рована гелдим.

ТАГУН (а. та:'у:н) **طاعون** - гыргын, чума.

Хер ил дестур этсе шерап ичмәге,

Ол юрда тагун дурмана гелгей.

Төвризе тагун дүшер. Шираза кише.

ТАЗЫ (п. та:зи:) **تازي** - 1) ав авлаян итиң бир гөрнүши, ол инче билли, аяклары узын ве өрән йүврүк боляр; 2) арап, араба дегишли.

Чөл ерлерде тазы гөрмән тилкилер,

Хыял эдер ятан шири атмага.

ТАЙ I (та:й) **تاي//طاي** - 1) дең, барабар; 2) икинжи бири; 3) тарап, ян; 4) хайван йүкүниң бир тарапы; **тая** – тарапа, яна.

Магтымгулы гезип хер тай,

Этмедиң җаханда первай.

Юсуп-Зүлейханың тайы гөзел сен!

Йүзе тайдыр өзи Довлеталының;

тай этмек – дең этмек, деңлешмек.

Намаз биле бәш ишиңни җай эттгин.

Топрак биле өз көңлүңни тай эттгин.

ТАЙ II (а. тайй) **طي** - 1) гечме, йөреме, йөрәп гечме, ёл гечмек; 2) бир заты доламак; 3) аруз өлчегинде «мустафъылун» бахрында дөрдүнжи харпың дүшүрилмеги; **тай гитмек (этмек)** – ёл гечмек.

Качана ден тай гидер сен дүз биле.

Хем хан болса, хем дүнйәси тай болса.

ТАЙ III (а. Та:и:) **طائي** - **сер. Хатам Тай**.

ТАЙДЫРМАК (та:йдырмак) **تايديرمق** - 1) сүрүшдирмек, тыпдырмак; 2) **гм.** йыкмак, ёк этмек; айырмак.

Дүнйә мени тайдырды, бир яным этди урпак

Жанан жигер дилибан, тартар, ган гоймаз топрак.

ТАЙН (а. та:) **ط** - арап-парс элипбийиниң он докузынжы харпы. Муңа «тайы-хутты», «таы-мөхмеле» («нокатсыз тайн») хем

дийилйәр. Эбжет хасабында – 9. Бу харп арап дилине махсус болуп, дине бирнәче парс сөзүнде «т» дерегине уланылыпдыр.

«Тайн» - тамаг бирле көңүлни нефс ёлуна салмагын.

«Тай» - талабы-дидарын арам-карар кылмазлар.

ТАЙПА (а. та:ифе, кс. тева:иф) **طايفه** - 1) бөлек, топар, жемагат, махсус бир сынпы дөредйән адамлар; ковум, кабыла; дәп-дессуры, ахлаклары я-да мезхеби бир болан адамлар.

Дийдим: «Әхли-залым не тайпа дурур»,

Дийди: «Гүркдүр, итдир, пишикдир, шагал».

ТАЙР (а. тайр, кс. тою:р) **طير** - 1) гуш, учян ганатлы гушлар; 2) учма, учуш; **тайр этмек (кылмак)** – учмак, ганат бакламак, учуш этмек.

Тайр эдердим хер яна,

Шүкр эдердим субхана.

ТАЙРАН (а. теера:н) **طيران** - учма, учуш, перваз этме (**сер.**) **тайран этмек** – учмак, перваз этмек.

Жан ховпундан болар акыллы хайран,

Йылан кишмир гөрсе, үтелги тайран.

ТАЙРАН ЭБАБИЛ (а. тайр-эн-эба:би:л) **طيرأ ابابيل** - 1) эбабил гушлары, гарлавачлар топары; 2) бу сөзлер ашакы вакалар билен бағланышыклыдыр: Емен хөкүмдары Эбрехәниң дөврүнде (ысламдан өң) көп санлы адамлар хер йыл Кәбә зыярата барян экенлер. Эбрехе мунуң өңүни алмак ислейәр, халкы өз юрдуна тарап чекмек үчин, Санга шәхеринде бир улы метжит салдыряр ве оны ажайып гөрнүшде безейәр. Эмма арап илаты оңа әхмиет бермән, ене-де топар-топар болуп, Кәбә зыярата гидйәр. Эбрехе Кәбәни йыкмак күйүне дүшйәр ве гошун чекйәр. Ол арап тайпаларыны еңйәр. Шол дөврүрде курайш тайпасының ёлбашчысы болан Абдылмуталлыбын ики йүз дүесини-де басып аляр. Бу вака курайш тайпасына өрән агыр дегйәр. Эбрехе Кәбәни йыкжакдыгыны айданда, Абдылмуталлып: «Кәбәниң өз эеси бар, шол оны горап саклар» диййәр. Эбрехе халкын хайышыны рет

эдйәр. Гошун Кәбә тарап уграяр. Эмма Абдылмуталлыбың ве халкың эден догасы худай тарапындан кабул болуп, Эбрехәнин гошунының үстүне топар-топар гушлар (тайран эбабил) даш ягдырып башлаярлар. Нетижеде оларың келлеси ярылып, эндам-жанны гара гана бояляр, жанлары чыкяр. Эбрехәниң гошуны нәалач ыза чекилйәр, өзи болса Санга гелип арадан чыкяр. Бу вака барада «Куръанда» хем маглумат берилйәр; **сер.** «Сурат-ал-фил», № 105.

Тайран эбабилден капыр гырылур.

Ниче арыгы бар, нәмедир ады,

Тайран эбабиллер Киме говушды.

ТАЙЫН (а. та'йи:н) **تعيين** - 1) белленен, белли; тайяр; 2) беллеме, махсус этме; бирини бир ише я-да дережә, орна беллеме; бирине бир зат беллеме.

Тайындыр гелене аш билен наның,

Чын кейваны сачагындан беллидир.

ТАЙЫНМАК (та:йынмак) **تاينمق** - таймак, тыпып гечмек, тыпмак, тиз гечмек.

Тайынып, гыл көпрүсинден завыя учсаң герек,

Ол гылычдан йити, гылдан инче ёллар андадур.

ТАЙЫФ I (а. Та:иф) **طائف** - Сауд Арабыстанының Хыжаз велаятының шәхерлеринден бири. Ол Мекге шәхеринин 72 километр гүнорта-гүндогарында ерлешйәр. Онуң көп хурма ве үзүм плантациялары бар, үзүми хас-да мешхурдыр.

Тайыф топрагындан ширин зыбаның,

Бизи уссат билсең хабар бейледир!

ТАЙЫФ II (а. та:йиф) **طايف** - «таваф» сөзүнден; 1) тогап эдйән адам, бир задың дашындан айланян адам; 2) гаравул, гиже жайларың дашында айланып саклаян адам.

Растлары хайын билип, хайынлары яр билдилер,

Тайыфа эйләп товап, каныглары зар билдилер.

ТАЙЯР (п. тейя:р) تيار - хәзир, хәзирленен, тайын, тайын эдилен, тайын болан; уланылмага хәзирленен; **тайяр кылмак (этмек)** – тайынламак, хәзирлемек.

Хей, хабарың бармыдыр, бу җаханың мыхманы сен,
Азыгың тайяры кыл, кервен чекилмесден бурун.
Рызкыны максум эдип, тайяр эден реббим желил.

ТАК (п-а. та:к, кс. та:ка:т) طاق - керпичден эдилен яй шекилли бина, арка (р.); такы-эбру – гашың эгрилиги, эгри гаш.

Эй көңүл, касрың эсасы – тен бозулмасдан бурун,
Такы-эбру, күрси-ю дендан дөкүлмесден бурун.

ТАКАТ I (а. та:кат) طاقت - 1) чыдам, дурнуклылык; 2) гүйч, кувват, зор; гудрат; башарнык; сабыр.

Ширин җанда ёкдур такат,
Җебри аның җанна рахат.
Эйюп болмадың сабырда,
Такатың ёкдур җебирде.

ТАКАТ II (а-п. та:ка:т, бс. та:к) طاقات - **сер. так**.

ТАКВА (а. таква:) تقوى - 1) хер хили гүнәлерден дашда дурмак; сап йүреклилик, дин канунларыны ерине етирмек; эрбет ишлерден сакланмак; диндар, намазхон, дини дәп-дессурлары долы ерине етирйән адам.

Гүмрахы таква саның, такваны инкәр билдилер,
Шек дегилдир, достларым, гелди кыяматдан нышан.

ТАКДЫР (а. такди:р)تقدير – 1) тәлей, язгыт; кысмат, ыкбал, маңлай, алын; 2) баха кесме; бегенме, халама; 3) гадрыны билмеклик, сыламаклык, миннетдарлык.

Магтымгулы чын такдыра тен берди,
Хер ким өзүн саклай билсе неп гөрди.
Магтымгулы, дүйши ягшы кыл тагбыр,
Разы бол адыңа не язса такдыр;

такдыры-хак – худайың язгыды, Алланың маңлая язан тәлейи.

Сен гарып сен, мен пакыр мен, сенде, менде чәре ёк,

Сөвдүгим, такдыры-хакдыр айырган бизден сени.

ТАКДЫРЫ-ХАК (а. такди:р-е хакк) **تقدیر حق** - **сер. такдыр**.

ТАКСЫМ (а. такси:м) **تقسیم** - бөлме, пайлама; пайланышык, бөлүнишик; яйратма; бөлеклере бөлме; **таксым болмак** – бөлүнмек, пайланмак; **таксым этмек** – пайламак, пайлашдырмак, бөлүшдирмек.

Малың таксым болуп, гирер талаңа,

Элиң ювуп, чыка-чыка гидер сен.

ТАКСЫР (а. такси:р) **تقصیر** - **сер. тагсыр**.

ТАКЫ (такы:) **تقی** - башга, өзге, гайры; **сер. дахы**.

Небсимиз баш гөтерип, көңлүм такы өлмүш дурур,

Кибр иле, хасат иле долмуш ич-у дашым мениң.

ТАКЫК (а. тахкы:к, кс. тахкы:ка:т) **تحقیق** - «хак» сөзүнден: 1) хакыкатына етме; бир задың, ишиң хакыкатына гөз етирме, дogры я-да нәдогрудыгыны мейдана чыкарма; 2) барлаг, дерңев; 3) догры; хөкман; хакыкат.

Магтымгулы, такык билгил олары,

Чүнки гөрен ёкдур өлмей галары.

Гечирлер хер ерде сөзүм такыга,

Бир шайлык мал үчин, такык, берер элден иман.

ТАКЫКАТ (а. тахкы:ка:т, бс. тахкы:к) **تحقیقات** - **сер. такык**.

ТАЛАБЫ-ДИДАР (а-п. талаб-е ди:да:р) **طلب دیدار** - **сер. талап**.

ТАЛАК (а. тала:к) **طلاق** - 1) бошама; бошатма; 2) аялың өз әринден айрылышмагы, никадан бошалмак; **талак бермек (кылмак)** – бошатмак, аялдан айрылышмак; талак бирнәче хили боляр.

Духанкешлик халал билсе, өзи кәфир,

Зени талак, халал фитва берген кәфир.

ТАЛАНМАК (та:ланмак) **تالانمق** - талаңа сезевар болмак, зорлук билен задың басылып алынмак; чапавулланмак, гарат эдилмек.

Газнасы урулды, өйи таланды,

Не анда бир акыл, не бир хуш галды.

ТАЛАҢ (та:лаң) **تالانگ** - 1) чапавул, зорлук билен басып алыш, гарат; таламаклык; олжа, таланып алнан зат; **талана гирмек** – таланмак; **талаң салмак** – таламак, чапавуламак.

Малың таксым болуп, гирер талаңа,
Элин ювуп, чыка-чыка гидер сен.
Ол кимдир бакыда мүбтела галан,
Ол кимдир илине талаңлар салан?

ТАЛАҢЧЫ (та:лаңчы) **تالانگچي** - талаңчылык кәри билен мешгул болян адам, талаян; гаракчы, чапавулчылык эдйән, гарат эдйән, талаң салыжы; **гм.** басыбалыжы.

Дырнагы демирден талаңчы дүнйә,
Ишиң ёкдур намыс биле, ар биле.

ТАЛАП (а. талаб) **طلب** - 1) ислеме; ислег, дилеме; 2) агтарма, гөзлеме; 3) арзув, хайыш, мейил; хөвес; **талап эйлемек** – ислемек; гөзлемек, агтармак.

Не талап бар саңа бу жебр-у жепадан гайры?!
Гәх дүнйә талап эйләп, хем ёртар мен, елер мен,
Гәх йыглап өз халыма, гәх шух эдип гүлер мен.

талабы-дидар – йүзүңи гөрмеклик арзувы.

«Тай» - талабы-дидарын арам-карар кылмазлар.

ТАЛАПКӘР (а-п. талаб-ка:р) **طلبكار** - 1) талап эдйән, ислейән; 2) мейил эдйән; агтарян; арзув эдйән; хөвес эдйән; 3) алгылы; алгысы бар адам; **талапкәрлик** – талап эдижилик, ислейжилик; алгылылык.

Талапкәрликде мал тапган йигитлер ат гулагындан,
Гуванжы гүйчлүрәк этгей бир совда карван гөрсе.

ТАЛАПКӘРЛИК (а-п-т. талаб-ка:р-лык) **طلبكار ليق** - **сер. талапкәр**.

ТАЛАШ (п. тала:ш) **تلاش** - бу сөзүң аслы түрки болмагы чак эдилйәр; тагалла, жан этме, жан чекме, тагалла этме, бир зады эле

гетирмек үчин тагалла этме; **талаш этмек** – тагалла этмек, жан чекмек.

Жахан галмагал ичинде,
Хер ким йүз талашлар биле.

ТАЛАШМАК I (та:лашмак) **تالاشمق** - 1) талаш этмек, тагалла этмек; 2) эрҗеллик этмек; 3) басалашмак, тутушмак; 4) **гм.** иш салышмак, баш гошмак.

Док талашар себзе хылгат геймәге,
Килим гөзел затдыр дон тапылмаса.

ТАЛАШМАК II (а-т.) **تلاشمق** - 1) алҗыраңңылык билен ховлукмаклык; телесмек; 2) гүррүлдемек; «телашы» сөзүнден.

Ягшы, яман сөзүм көпдүр, талашмаң,
Нечүн, хер ким билдиҗегин дийр гидер.

ТАЛВАС (п. талва:се) **تسلواسه** - 1) гайгы, гам, гусса; 2) алҗыраңңылык, карарсызлык, рахатсызлык; 3) ислег; арзув, хыял; **талвас урмак** – алҗырамак; хыялланмак; җошмак.

Магтымгулы айдар галмышам чохдан,
Көңүл гушы талвас урар ыракдан.

ТАЛХ (п.) **تلخ** - 1) ажы, сүйҗи дәл, тагамсыз; антонимии: сүйҗи; 2) бетгылык адам; гахарҗаң; 3) **гм.** гара реңк.

Җаханы талх эдип, көңли җай болмаз,
Җеннетде җайындан гидиҗи болма.

ТАЛЫГ (а. та:ли') **طالع** – «тулуг – чыкмак, догмак» сөзүнден; 1) доган, чыкан (Ай, Гүн ве ш.м.); 2) тәлей, язгыт, багт, ыкбал, кысмат.

Талыгым гүнеши галмыш үмүрге,
Тапмай күшада багты ол талыг иле йылдыздан.
Талыгым укуда галмыш,
Бир ачылмыш багт исләрин.

ТАЛЫП (а. та:либ) **طالب** - «талап» сөзүнден; 1) ислейән, талап эдийән; арзув эдийән; 2) мүшдери; бир зады сатын алмак ислейән; 3) дини медресәниң окувчысы.

Сөзүн, Магтымгулы, я реб, саңа тутды, болуп талып.

Хер исмиң бир сыпат ле,

Хер талыба тежелла.

ТАМ (та:м) طام - 1) өй, жай; бам; 2) түрме, дивар; **тамда гулак бар – гм.** хабардар бол, эдилйән гүррүңиң эшидилмеги мүмкин!

Аңламай сөзлеме: «Тамда гулак бар»,

Ич сырың кишиге айдыжы болма.

ТАМА (а. тама') طمع - 1) ислег, көп зады арзув этме; 2) доймазлык, харсыдүнйәлик, ачгөзлүк; 3) умыт.

Гайдып яман ёлдан, гезгил гуллукда,

Женнет дийип йөргүл тамада белли.

ТАМАГ (а. тама') - **сер. тама**.

«Тайн» - тамаг бирле көңүлни нефс ёлуна салмагын.

ТАМАМ (а. тама:м) تمام - 1) хемме, хеммелер; 2) бүтин, кәмил, кемчиликсиз; 3) тайяр, хәзир; 4) уйгун; 5) гутарма, битирме, битме.

Алтын-күмүш, алмаз, якут иле дүр,

Хакдан гайры тамам зыян гөрүнер.

Машрык, магрып – тамам гөзләр,

Барча – саг-да, сол-да сени.

ТАММАН (п. тен-ба:н) تنبان - балак, жалбар; ички балак; **тамман чыкармак - гм.** надаралык этмек; **тамманлы** – балаклы, жалбарлы.

Кими от тамманлы, җөвренер, өтер,

Кимиси мест болуп, йыкылар, ятар.

ТАММАНЛЫ (п-т. тенба:н-лы) تنبانلي - **сер. тамман; от тамманлы – гм.** нәрахат, алжыраң; ховсалалы, ховатырлы.

ТАМУГ (таму:г) җәхеннем, довзах, тамы.

Гөзүм дүшди сейранымда, гардашлар,

Күкрейир тамуг дек нары дилбериң.

Отлы, сувлы тамуг андан ягшыдыр,

Хер ювурдың бир базары болмаса.

ТАМШАНДЫРМАК تامشاندیرمق - 1) тамакин эдип, агзыны сувартмак, ювундырмак; 2) гымылдатмак.

Дүшүп болмаз гахба пелек алына,

Додагың тамшандыр дүнйә малына.

ТАМЫ (тамы:) **تمي//تموغ** - довзах, җәхеннем; **сер. тамуг**.

Дерялар гарк эдер сувда гәмини.

Иллер, беян этсек еди тамыны.

ТАМЫГ (а. та:мы') **طامع** - ачгөз; тамакин; бириңден бир зат алмага гөз гыздырян; алмага хөвес билдирйән; небсежең.

Тамыга каныг дийип, каныглары зар билдилер.

Ким шеригат әхли болса, хәҗв эдип, хар билдилер.

ТАНАТМАК تاناتمق - 1) таныщдырмак, таныш этмек; билдирмек; 3) өзүни я-да башга бирини әшгәр этмек, билдирмек.

Кимлери гүмрах кылып, берди аңа рахы-зелал,

Кимлери мүъмүн кылып, өзүни танатды бимысал.

ТАНЫГАН (таны:ган) **تانيقان** - 1) билен, танан, таныш болан; 2) **гм.** худайы танан, худая ынанан.

Магтымгулы, дова эйлегил дерде,

Жаным гурбан олсун таныган мерде.

ТАНЫМАК (таны:мак) **تانيمق** - 1) таныш болмак, танамак, билмек; 2) **гм.** худайы билмек; гөз етирмек, аңмак.

Яш сегсене етенде,

Танымаз уграшанда.

ТАҢЛА تانگلا - 1) эртир; 2) кыямат, ахырзаман, ол дүнйә.

Таңла ол товпыклы гуллар мүршидине далдадыр.

Габыр ярылып, таңла магшар боланда.

Бизден бурун гелен гөчүпдир таңла,

Ёл узак, гараңкы, думан гөрүнер.

ТАҢРЫ تنگري - «асман, гөк шапак» диен маңыда болан «таң» сөзүнден; худай, Алла, ярадан, гөк хем-де гөкде хөкүм сүрен «рух» диймекдир. Таңры түрки сөз болуп, түрки халкларың дүрли тайпаларының арасында теңри, тиңри, тары, тери, таңара ве ш.м.

шекиллерде уланыляр. Бу сөзүң гелип чыкышы ве аңладян манысы алымларың үнсүни өзүне чекипдир. Радлов, Мюллер, Вамбери. Махмыт Кашгары, Барбие, Мейнард, Павет де Куртейл ялы энчеме алымлар «таңрынын» аңладян манысы барада языпдырлар. Танры сөзүниң синонимлери: оган, челеп, худай, Алла. Оган ысламдан өңки дөврүрде түрклериң иң бейик чокунан затлары болуп, бүтин әлем-җаханы, асманы ве ери аңладыпдыр. XVIII асырда бу сөз худай, Алла манысында габат гелйәр. Меселем, Дөвлетмәммет Азады «Вагзы-Азат» эсеринде шейле язяр:

Бес инди эйләр җәхеннем ол заман,
Рәхм эеси пүркерем кадыр оган.

Кәбир дерңевчилериң пикириче, «таңры» сөзүниң аслы хытайчадан алнып, гадымы түркиче эквиваленти «огандыр».

Иллалла таңрының ол мугҗузатын,
Якупны набина этди, яранлар.

ТАП (п. та:б) **تاب** - 1) гүйч, кувват, чыдам, такат; карар; гудрат; 2) ягтылык, нур; ыссылык; 3) тов, товлама; **тап этмек** – чыдамак, такат этмек.

Аҗыз тени отлы гүрзә тап этмез,
Я реб, ничик болгай халы бендәниң;

табы айрылмак – гүйҗи гачмак, ысгындан дүшмек, кувватдан айрылмак.

Ыбрахымың җандан айрылды табы,
Кәбә баран хаҗы тапар совабы.

ТАПМАК تاپمق - эле салмак, эле алмак, бир зады агтарып эле салмак; түркчеси: булмак.

Әр тапмадым – гуллук эдем, ёл тапмадым – хаҗа гидем, -
Бу ики иш бу тен эра җанымның арманыдыр.

ТАПМАН تاپمن - тапмарын, эле салы билмерин.

Магтымгулы, болдуң харап,
Истәп тапман яры сорап.

ТАПЫЛГАЙМУ (тапылгайму:) **تاپيلغايمو** - тапылармы?

Тапылгайму сорашсам, я реб, бу дерде дерман,

Билген довасын этди хер бендейи-мусулман.

ТАР (п. та:р) تار - 1) гара, гаранкы, түм; тутук; 2) кириш; 3) эриш, йүплүк; дил, йүп; 4) йүплүгин, сачын ве ш.м. бир гаты; 5) саз гуралынын ады; **зүлпи-тар** – 1) гара сач; 2) сачын бир гаты, бир гылы.

Магтымгулы, сөвер ярын

Сыя зүлпи тар гереклир.

Жисми-канундан непес тары үзүлмеслен бурун.

Өзге ашыкларын олса пайбент зүлпи-тарына.

ТАР-У МАР (п. та: рве ма:р) تار و مار - 1) дагынык, гарышык, чашгын; 2) дерби-дагын, астын-үстүн, ёк болма; **тар-у мар этмек** – дерби-дагын этмек, ёк этмек, астын-үстүн этмек.

Сүлейман тагтыны тар-у мар этдин,

Юсупны гул дийип сатдырдын дүнйә!

ТАРА (тара:) تارا - карар, ынжалык; **тара тапмак** – карар тапмак, ынжалмак.

Вамык Узранын ышкында

Тара тапмады көшкүнде.

ТАРАП (а. тараф, кс. этра:ф) طرف - 1) ян; гапдал; угур; төверек, даш-төверек; 2) ер, юрт; 3) оюнда басдашларын бири; **чар тарап** – дөрт төверек, даш төверек.

Өзи Хатам болуп, ене бай болса,

Чар тарапдан мыхман гелишин гөрүн!

ТАРАХХУМ (а. тараххом) ترحم - «рахм» сөзүнден; рехим этме, мерхемет этме; йүрек авама, мәхрибанлык этме; **тараххум кылмак** – рехим этмек.

Я неби-аллах, тараххум эйле, вежхи гара мен.

Тараххум кылмаз ол дилбер хижранында бун алая,

Агзым сүйжип, дема-деми Лейли киби шекерхая.

ТАРАЧ (п. та:ра:ж) **تاراج** - талаң, чапавул, гарат, ягма; чапма, талама; **тарач этмек (кылмак)** – таламак, чапмак, чапавул этмек, гарат этмек.

Берген аклын алып, нагузы-билла,
Мал-у мүлкүн, тагтын тарач этмесин.

ТАРАШЛАМАК (п-т. тера:ш-ламак) **تراشلامق** - 1) ёнмак, ёнуп сапламак; 2) тертибе салмак, тимарламак, бежермек, йылмамак.

Тарашлап, шаглатгыл көңле геленин,
Сенден соңкулара ядыгэр болар.

ТАРЛАН **تارلان** - элгуш, бир хили ав гушунын ады.

Тугун гуш тимарлы, тарлан бакымлы,
Йигитлер тирме шал гушар билине,
Ёрга мүнүп, тарлан алар эллине.

ТАРМАР (п. та: р ве ма:р) **تار و مار** - **сер. тар-у мар**.

ТАРПА (а. тарфа) **طرفه** - 1) гөз-габагың бир гезек ачылыш-япылмасы; 2) гөзде пейда болян гызыл нокат; **тарпатыл-айн** – гөз ачып юмасы вагт, бир салым, гөз ачып юмасы салым. Бу сөз түркмен дилинде «тарпа-тайын» шекилинде ве «бирденкэ, тотэнден, тизден» диен ялы маңыларда уланыляр.

Етер тарпатыл-айнда мэхжуж болуп, дүшен дур,
Бет гылык бирле болдум жахан ичинде мешхур.

ТАРПА-ТАЙЫН (а. тарфат-ол-айн) **طرفة العين** - **сер. тарпатыл-айн** ве **тарпа**.

ТАРПАТЫЛ-АЙН (а. тарфат-ол-айн) **طرفة العين** - гөз ачып юмасы салым, бир гөз айламак, бирден, бир гөз гездирмек; бир гөз алартмак; **сер. тарпа**.

ТАРТМАК **تارتمق** - 1) чекмек, өзүне тарап чекмек; 2) алмак; чыкармак; **дем тартмак** – дем алмак, өйкениңден хова чыкармак; ах чекмек.

Дийгил ахыр, кимин биле гилер сен?
Дем тартып хер яна бакмагыл, оглум!;

жепа тартмак - жепа чекмек, хорлук гөрмек.

Бирничелер ёртар, гиже ятмайын,

Бирев ятыр өйде, җепа тартмайын;

мәхнет тартмак – зәхмет чекмек, хорланмак.

Мәхнет тартар, билиңлер, бең, чилимден нас яман.

ТАРЫК (а. тары:к, кс. торок) **طریق** - 1) ёл, йөрелге; 2) меслек, хер кимиң тутян ёлы; 3) себәп; 4) усул, метод; када, дүзгүн; **тарыкы-күнчде** – екелик ёлунда; адамлардан дашлашып, бир бурчда еке отурмак ёлы билен. Бу ердәки «тарык» сөзи неширлерде шейле берлендигине гарамаздан, онуң «тәрик» (гараңкы) болмагы хас әхтималдыр. «Тәрики-күнчде» - гараңкы күнҗекде.

Мей ичсең мертебе хезар хашрда,

Отны ур Кагбага тәрики-күнчде.

ТАРЫКАТ (а. тары:кат) **طریقات** - 1) ёл, меслек, угур; 2) суфизмде мистики өзүңи кәмиллешдирмеклигиң үч саны этапынын икинҗиси. Олар: шеригат, тарыкат, хакыкат. Иң соңкы этапа болса «магрыпет» дийилйәр. Бу этапа етен сопы (са:лик) худая бирлешйәр ве онуң әшгәр-гизлин сырларына гөз етирйәр.

Тарыкат этапында сопы шеригат дүзгүнлерини берҗай эдип, худайың, пыгамбериң табшырыкларыны долы ерине етирмәге тагалла эдйәр, бир элинде «Куръан», бейлеки эли билен болса пыгамбере япышяр.

Тарыкатның раст ёлыга гиренде,

Ёлун шейтан уруп, ду кач этмесин.

ТАРЫП (а. та’ри:ф) **تعریف** - 1) өвги, магтама; 2) беян этме, бир ишиң хакыкатыны беян этме; төвереклейин аңлатма; **тарып этмек** - өвмек.

Тарыпын айдалы ягшы җенаның,

Ягшының гадрыны билгил, чын аның.

ТАС (п. та:с) **تاس//طاس** - арап дилинде-де «та:с» (тайн билен) дийилйәр; гап, табак, чанак; сув ичилйән окара; нахар ийилйән чанак; **тасы-абгүвн** – 1) мавы чанак; 2) **гм.** асман, гөк; **тасы-зер** –

1) тылла табак; 2) **гм.** Гүн, ягтылык; **тасбаз** – хокгабаз, хилегәр; жадыгөй.

Магтымгулы, паш этдим гам баласын ики тас.
Долагыма тутгул тасы, галандар.
Ит ялын топрага дөксең, хошланар,
Топрагы, табагы, тасы нәбилсин.

ТАСАТДЫК (а. тасаддок) **تصدّق** - 1) саадака берме, бир беланын ёк болмагы үчин гарыплара зат берме; гурбан этме; хайыр-согап этме; 2) худайёлы.

Динле, мекан тутан киши чөллерде,
Тасатдык кемелсе улуг иллерде.

ТАСБАЗ (п. та:с-ба:з) **طاسباز** - **сер. тас**.

ТАСЛАМАК **تاسلامق** - 1) бежермек, ясамак; 2) өзүнде ёк залы бар ялы гөркезмек.

Хар гечмез хер кимни мыдам истесе,
Такдырдан даш чыкмаз, геңеш тасласа.

ТАСЫ-АБГҮВН (п. та:с-е а:бгу:н) **طاس آبگون** - **сер. тас**.

ТАСЫ-ЗЕР (п. та:с-е зер) **طاس زر** - **сер. тас**.

ТАТ (чагатайча) **تات** - 1) гадымы түрклериң өз гол астында болан ерлерде яшан гадымы эйранлылара берен атлары, көпленч кемситмек үчин уланыляр; 2) шәхерде яшамаян бир халкыет.

Муны билерми сен кайсы шәхерде,
Түркге гуллук элен ики тат недир?

ТАТАР **تاتار** - түрки ковумларынын бирининң ады. Олар Чингиз ханың гошунынын өңде барыжылары боланы себәпли, умуман монголлара-да татар ады берлипдир, соң монголлар түрклере гарышмак билен гүндогар ве демиргазык тарапларлакы, шлайта-да Гыпжак сәхрасындакы хем-де Крым ве Газан түрклерине татар дийлипдир.

Гүндогардан гүнбатар,
Терса, жөхит хем татар.

ТАХА (а. Таха:) طه - 1) «Куръаның» 114-нжи сүресиниң йигриминжисиниң ады. Ол 1341 сөзден, 5242 харпдан ве 135 аятдан ыбаратдыр; 2) «Таха» сөзүниң белли бир манысы ёк. Кәбир дүшүндириш язанлар оны «эй хакың мушдагы ве халкың ёлгөркезижиси» дийип дүшүндирипдирлер.

Эзбер эйләп окыдылар «Куръаны»,
«Таха-у «Ясыны», «Алхамд» сүрәни.
Хүйри-рызван окыр женнет меканда,
«Таха», «Ясынында» - сүреде белли.

ТАХАЙЙЫР (а. тахаййор) تحیّر - 1) хайран галма, геӊ галма; 2) сергездан болма; **тахаййыр эйлемек** – хайран галмак, геӊ галмак.

Мермерден ховузлы, көвсер дек сувлар,
Тахаййыр эйлейип, чашдым, яранлар.

ТАХАРАТ (а. таха:рет) طهارت - 1) пәклик, тәмизлик, арассалык; 2) мейдана отурыландан соӊ арассаланма, ювунма; **тахарат эйлемек (алмак)** – арассаланмак, пәкленмек; дини дессур боюнча эл-аягы, йүзи белли бир тертипде ювмак; **сер. техәрет**.

Алы эйләп тахарат, көӊлүнде гамы бисяр.
Хызыр билен кимсе тахарат этди?

ТАХКЫК (а. тахкы:к) تحقیق - **сер. такык**.

ТАХТ (а. техт) تحت - ашак, аст, ашагы, зир (**сер.**); антонимии: фовк – ёкары; **тахт-ас-сера** – ериӊ ашагы, ериӊ асты. Неширде «тагт эл шежер» дийлип нәдогры берлипдир.

Гамгам гылыч биле дүлдүл ат биле,
Тахт-ас-сера дегин барган Алыдыр.

ТАХТИС-СЕРА (а. техт-ас-сера) تحت الثراء - **сер. тахт**.

ТАХЫР I (а. та:хир) طاهر - пәк, арасса; **тахыр этмек** – арасса этмек; арасса хасап этмек, тәмиз дийип билмек.

Чох хадыс айтды Мухаммет: нас харамдыр, нас харам,
Ким харамны тахыр этсе, насны кылса ихтимам.

ТАХЫР II (а. Та:хыр) طاهر - «Зөхре-Тахыр» (**сер.**) дессаныныӊ баш гахрыманы, Зөхрәниӊ сөйгүлиси.

Мисли ол Тахыр Зөхрәни

Сөен дек сөймүшем сени.

ТАШЛАМАК تاشلامق - 1) дашары зыңмак, зыңып гойбермек; 2) гоймак, галдырмак.

Масеваны ташлап, гойгул межазың,

Бир хакдан өзгеси ягыдыр-ягы.

Өзүңни ташлайыр деря дүйбүне,

Алар җаның, сөзләр тилиң лал эдер.

ТАЪЗИР (а. та'зи:р) **تعزیر - сер. тагзыр**.

ТАЯК طایاق - 1) хаса; 2) ургы, зарба; урма, енчме; 3) горанмак үчин агач шахасындан йөрите ёнулып ясалан хаса.

Кыяматдан бир сөз дийдим баякда,

Гарав бардыр ерсиз урлан таякда.

ТЕБА (п. теба:х) **تباه - сер. тебах**.

ТЕБАР (п. теба:р) **تبار** - 1) гарындаш, доган-гарындаш; 2) несил, асыл, асыл-несеп; 3) җынс, раса (р.).

Эйле пикри ким, сениң хыш-у тебарың кайдадыр...

Пикир кыл, андаг саңа кирдар болмасдан бурун.

ТЕБАХ (п. теба:х) **تباه** - 1) харап, зая, пуч; бидерек; 2) бичәре; 3) ёк болма, харап болма; **өмри-тебах** – бидерек өмүр, пуч өмүр; **теба эйлемек** – харап этмек.

Умыдым хасыл олмаз, бу өмри-тебахымдан.

Магсыет дерясы ичре гарк мен, халым тебах.

Хасанның көңлүни теба эйледи.

ТЕБДИЛ (а. тебди:л, кс. тебди:ла:т) **تبدیل** - «бедел» сөзүнден; чалшырма, өвүрме, дегширме; башга бир шекиле гечирме. үйтгетме; **тебдил этмек (эйлемек)** - үйтгетмек, чалшырмак.

Тебдил этмек, нәхй кылмак ишини бизге не хет,

Ким ки мүңкүр болса, аның алдыда барыр лахат.

ТЕБДИЛАТ (а. тебди:ла:т, бс. тебди:л) **تبدیلات - сер. тебдил**.

ТЕБЕР (п.) **تبر** - палта.

Магтымгулы хергиз тапмады аман,

Тил яманы тыгдан, теберден яман.

ТЕБЕССҮМ (а. тебессом) تبسّم - йылгырма, йылгырыш, гүлүмсиреме; **тебессүм кылмак** – йылгырмак, гүлүмсиремек.

Кылса тебессүм ки ол мен жепалы дилрубая,

Мегер Юсуп дүшди чая, жемалын дийип бакам оя.

Хош тебессүм, мылакатлы,

Хер ким дең-душда беллидир.

ТЕБИБИ-ХАЗЫК (а. теби:б-е ха:зык) طبیب حاذق - **сер. тебип**.

ТЕБИП (а. теби:б, кс. этибба:ъ) طبیب - 1) медицина ылмыны (тибби) билйән адам, врач, доктор; 2) өз ишине уссат адам; **тебиби-хазык** – уссат тебип, өкде врач.

Йыгылса, кылмаз чәре, аңа дәхриң тебиби,

Хер межлисде, сөхбетде ят этдиң бу гарыбы.

Довасыз дердиме сенсиң тебибим.

ТЕБЛЕ (а. теви:ле) طویله - 1) ат ве мал сакланян жай, ат ятагы; 2) малларын, атың аягына дакылан узын танап.

Бир геданың мүнен хары

Теблесинде ат гөрүнер.

ТЕБЛЕБАЗ (а-п. тебл-ба:з) طبلباز - арапча «тебл – депрек, лаңңара» ве парсча «бахтан – ойнамак» сөзлеринден ясалан гошма сөз; депрек чалян. Теблебаз хем шу маныда гелйәр.

Бир төрт атлы гелди, бары себзебаз,

Асалары яшыл, аты теблебаз.

ТЕБРЕТМЕК تبرتمک - гымылдатмак, херекет этдирмек.

Додагың тебредип, йүрегиң якып,

Гүманың бар, алып, биле гидер сен.

Ол нур өзүни тебретди,

Жүмле мелайилер болды.

ТЕБРИЗ (п. Тебри:з) تبریز - Эйраның демиргазык-гүнбатарында ерлешйән хем-де Эйран Азербайжанының меркези хасапланян шәхер. Ол Сәхенд дагының демиргазык этегинде ерлешйәр. Әхмиети боюнча Тәхрандан соң икинжи шәхердир.

Тебриз Эйранын гадымы шәхерлериниден биридир. Кәбир тарыхчыларын пикириче, бу шәхери илкинжи гезек аршакидлерин (эшканыларын) патышасы Ардаван дөрдүнжинин довүрдени Эрменистанын патышасы Хусров бина этдирипдир. Шоңа гөрә, шәхерин илкинжи ады (эрмени дилинде) Давриж болупдыр, онуң манысы шол дилде «ар алма, өч алма» диймекдир. Соң бу сөз көп уланылмак нетижесинде Тавриж, Тавриз шекилине өврүлипдир, фонетики өзгерише сезевар болуп, Тебриз формасына гечипдир. Халк көпчүлиги оны Төвриз шекилинде хем уланяр. Бирнәче тарыхчылар болса бу шәхери Харун-ар-Решидиң аялы Зүбейде салдырыпдыр диййәрлер. Тебризде XV-XVI асырларда Акгоюнлы ве Гарагоюнлы түркменлер хәкимиет эдипдирлер. Бу шәхерде бирнәче гезек ер титрәп, көп вейранчылык болупдыр. 434-нжи хижри (1042-1043) йылында болан ер титремеде кырк мүн адам хеләк болупдыр. 1283-нжи (1866-1867) йылда яйран гыргы кесели зерарлы, такмынан йүз мүн адам ёгалыпдыр. Тебриз атабеклерин, илханыларын хөкүм сүрен дөврүнде хем-де сафавыларын хәкимиетинин илкинжи йылларында пайтагт болупдыр. Бу шәхерде бирнәче гадымы ядыгәрликлер бар. Шолардан бири-де Жаханша гарагоюнлы түркменин салдыран «Мавы метжидидир» («Месжиди-кебуд»).

Дийдим ки: «Не пермандыр?».

Дийди: «Гелди Тебризден».

ТЕВАЗЫГ (а. тева:зы`) **تواضع - сер. товазыг**.

ТЕВАНГЕР (п. тева:нгер) **توانگر - сер. товангер**.

ТЕВР (а.) **طور - сер. товр**.

ТЕДАБИР (а. теда:би:р, бс. тедби:р) **تدابیر - сер. тедбир**.

ТЕДБИР (а. тедби:р, кс. теда:би:р) **تدبیر** - 1) чәре, алач; 2) пикир, аңлайыш; 3)план; карар; ишин соңуна середип ойланмак, бир иши ерине етирмек үчин пикир этмек; **тедбир эйлемек (этмек)** – чәре этмек; пикир этмек.

Хажатым бар, я хак, эйле тедбирим.

Ажал тедбирине тапмады дерман.

Гелиң, бир тедбир эйләң, бу дерде эйюханнас.

ТЕДРИМ تدريم - 1) тарп ер, сүрүлмедик ер, азал дегмедик, өң экилмедик ер; 2) **гм.** эл дегмедик, өң адам гөрмедик (гыз), чыкмадык гыз, бөрүкли гыз.

Тедириме дарытмадым,

Мыдам ишим сымыш биле.

ТЕҖЕЛЛА (а. а. теҗелла:) تجلا - **сер. теҗелли**.

Хер исмиң бир сыпат ле,

Хер талыба теҗелла.

ТЕҖЕЛЛИ (а. теҗелли:) تجلي - «җела – ягтылык» сөзүнден; 1) гөрүнме, аян болма; гөзеллик ве ажайыплык билен гөрүнме; дабара ве гөрк билен гөрүнме; 2) ягтыланмак; 3) нур, ягтылык; 4) **гм.** суфизмде сопының дүрли этаплары гечип, Аллатагала биригип, фена макамына етенде, калбында Алланың нуруның пейда болмагы; 5) адамларда ве затларда Аллатагаланың гудратының ве сырларының гөрүнмеси; **нуры-теҗелли** – Аллатагаланың нуруның аян болмагы.

Кылды аңа хак рахмат,

Нуры-теҗелли гудрат.

Теҗелли тагтының шасы галандар,

Арш, перш олмуш теҗелли чун мунуң дек шовкдан.

ТЕЗВИР (а. тезви:р) تـزوير - 1) алдав, хиле, мекирлик; 2) ялан гарышдырма, хиле этме, алдама, икийүзлүлик этме.

Эйлейип халк үстүге көп хилейи-тезвирлер,

Гер халал-у гер харам тапса, дыкарлар-ийрлер.

ТЕЗЕРВ (п.) تذرو - сүлгүн, гыргавул; **тезерв шивели** – сүлгүн сыпатлы, сүлгүн ялы нәзли, сүлгүн ялы эдалы.

Тезерв шивели, кәкилик йөришли,

Тугун гуш тимарлы, тарлан бакышлы.

ТЕЙ (п. тех) ته - 1) дүйп, ашак; 2) асыл, хакыкат.

Бехишт гачып чыкмыш аршың өйүне,

Тамуг горкуп, инмиш ериң тейине.

Ер тейинде ятан Мәти

Шол өкүзиң гашындадыр.

Эгер хабар алсаң, гепиң тейинден.

ТЕК تك - ялы, кимин, киби, дек, мисли; **зер этек** – алтын ялы, тылла ялы.

Гөвечде сув болан зер тек болар сен.

Йүрегим сед пара текдир, хич тенимде яра ёк.

ТЕКБИР (а. текби:р) **تكبير** -1) улалтмак; 2) худайын бейиклигини ятлап, «Аллах-у˙ экбер» диймe; **текбир айтмак** - «Аллах-у экбер» диймек.

Пыгамбериң җемалыны гөрдүлер,

Бары текбир айдып гирди, достлар хей.

ТЕКЕ تكه - түркмен халкының улы тайпаларының бириниң ады. Олар эсасан Мары областында ве Ахалда яшаярлар.

Теке, салыр йөриш этсе ёкардан,

Душманың намарды, мерди билинмез.

ТЕКЕЛЛҮМ (а. текеллом) **تكلم** - «келам – сөз, геп» сөзүнден; геплеме, геплейиш, сөзлеме, сөзлейиш.

Эй, сыпатындан текеллүм хер тил үзре мүн сена.

ТЕКЕПБИР (а. текеббор) **تكبر** - мен-менлик, улумсылык; улумсылык этмек, улумсылык сатма, өзүңи бейлекилерден ёкары тутма; **текепбир эйлемек (этмек)** – улумсылык этмек.

Бир бигайрат йигит илде,

Бакың, текепбирлик эйләр;

текепбирлик урмак – мен-менлик этмек, улумсылык сатмак.

Адам суҗудында текепбир урды,

Азазылдыр товкы дүшен гүнлер хей!

ТЕКИЗ (теки:з) **تكيز** - эндиган, белентли-песли болмадык, йылманак, сап; яссы.

Беян этсем кыяматың васпыны,

Даглар, дашлар текиз болар, яранлар.

ТЕКРАР (а. текра:р) **تکرار** - гайталама, бир иши бирнәче гезек этме; **текрар этмек (айтмак)** – гайталамак, бир иши бирнәче гезек ерине етирмек.

Ресул муны айтды үч ёла текрар,

Эсхаплардан не оваз бар, не сөз бар.

ТЕКРИМ (а. текри:м) **تکریم** - «керем - җомартлык; улы мертебелилик» сөзүнден; хорматлама, хормат гойма; улалтма, эзиз гөрме; **текрим эйлемек** – хорматламак.

Бир бөлек эренлер текримни эйләп,

Ал-у яшыл гейип, эсбабын шайлап.

ТЕКЪЕ (а.) **تکیه** - 1) арка даянмак, бир зада арка бермек; 2) даянч, арка даянч; 3) гарып-пукараның сакланян ери.

Ёл үстүнде сердарларың текъеси,

Алмагөз бедевиң ялыдыр, ялы.

ТЕЛ I **تــل** - 1) сач, зүлп; 2) җыга.

Чыкар беябана гызы, гелини,

Ак йүзүне япар гара телини.

ТЕЛ II (а. телл) **تــلّ** - депе, байыр.

ТЕЛАВАТ (а. тила:вет) **تلاوت** - **сер. тилавет**.

ТЕЛБЕ **تــلبه** - дәли, дивана, ышк зерарлы акылыны йитирен, меҗнун.

Диделен яш дөкүп, сынам чәк эдип,

Телбе дек өзүмни урдум хер яна.

ТЕЛВАС (п. талва:се) **تــلواس** - **сер. талвас**.

ТЕЛЕК **تــلک** - нәдогры, ялныш, галат.

Бу паны җахана көңүл беренлер,

Ишин телек эйләп, өтүп барадыр.

ТЕЛКИ **تــلکي** - 1) телек, нәдогры; 2) нәлайык, нәдүрүс, ярамаз.

Арыф болуп, мест болундыр телкилер,

Дана молла, билер болсаң, бил инди!

ТЕЛМИХ (а. телми:х) **تلميح** (кс. телми:ха:т) **تلميحات** - 1) бир зада йүзлейже серетмек, бир тарапа ышарат этмек; барк урмак, назар салмак; 2) шыгрыет ылмында шахырын өз гошгусында мешхур бир ровайата, накыла, кысса я-да белли бир эсерден бөлеге ышарат эдип, чуң манны аңлатмага ымтылмагы. Телмихиң бейлеки кәбир чепер серишделерден – истигарадан (**استعاره**) ве теңбихменңзетмеден (**تشبيه**) тапавуды шундан ыбарат: Мунда шахыр көпленч тарыхы вакалара, ровайатлара гөрнүкли шахсыетлерин атларына ве оларың эсерлерине ышарат эдйәр. Шу ёл билен өз аңлатжак болан пикирини хас гүйчлендирип, яйбаңландырýар. Шахыр Энвериден бир мысал:

Неба: шед мунтазам бе килк-е то молк,

Хади:с-е Ростем эст-о Рахш-е Ростем.

(Юрдуң дүзгүн-тертиби сениң буйрук-перманыңсыз болмаз,

Рүстем билен Рахш хакындакы гүррүң ялыдыр).

Бу бентде шахыр юрдуң тертип-ызамы диңе сениң перманыңа баглыдыр диймек ислейәр ве шу пикирини гүйчлендирмек максады билен Рүстеме ве Рахш атлы атына ышарат эдйәр. Ровайата гөрә, Рүстемин гүйчли аты Рахш («Гөроглудакы» Гырат ялы) диңе Рүстемиң буйругына боюн сыняр экен.

Телмих кәбир жәхтден «тезмине» (**تضمينه**) (серет: «Түркмен классыкы эдебиятының сөзлүги», Ашгабат, 1988, 373 с.) меңзешдир.

Гүндогар эдебиятының мешхур нусгавы шахырлары Желаледдин Румы, Сагды, Хафыз, Новайы, Жамы, Магтымгулы ве бейлекилериң дөредижилигинде чеперчилигин «телмих» гөрнүши көп габат гелйәр. Ылайта-да «Куръаны-межидиң» аятларындан бөлеклере ышарат этмеклиге хас көп душ гелмек боляр. Магтымгулы «Гулуң болдум» диен муашшарында (онламасында) шейле язяр:

Ёкдан бара гетирдиң, мен анда гулуң болдум,

Дийдиң «Элесту-биреббикум?» ол демде гулуң болдум...

Бу ердәки «элесту-биреббикум» сөзлери «Куръаның» 7-нҗи сүресиниң 171-нҗи аятындан бөлек болуп, онуң манысы «мен сизиң худайыңыз дәлми?» диймекдир. Шунуң ялы-да шахыр:

Даглар ериң мыхыдыр,

Депе өзүн даг саяр, -

диен бентде «Куръаны-Керимиң» 78-нҗи сүресиниң 6-нҗы аятына («Ери рахатлык дүшеги эдип яратмадыкмы ве даглары онуң мыхы-горагчысы этмедикми?») ышарат эдйәр. Хусусан-да шахыр бейик шахсыетлери ятланда, оларың ишҗеңлигини, битирен мөхүм ишлерини гөз өңүне гетирйәр.

ТЕЛМУРМАК تـلمورمق - алҗырамак; боюн бурмак; урунмак; найынҗар гарамак, боюн буруп хайыш этмек.

Паныдан бакыя гөче-гөч болса,

Телмурыбан, бака-бака гидер сен.

Күрреси элинден гитсе эшегиң,

Телмурып төрт яна, гөзләр ушагын.

ТЕМАСЫЛ (а. тема:си:л, бс. тимса:л) **تماثيل** - **сер. тымсал**.

ТЕМЕННА (а. теменна:) **تمنـّا//تمني** - 1) хайыш, товакга; 2) ислег, арзув; хайыш этме; арзув этме.

Теменнасы ерден асмана деңдир.

Бишеде бабырдыр, дагда пелендир.

ТЕМЕТЕ تمته - хәзирки Гызылетрек районының Найбадай ёлуның чеп тарапында, Соңудагын гершинде, Гызылбайыр обасының габат гаршысында ерлешйән гиңишлик мейдан.

Теметеде ора корсак,

Аш дөкмек хыялың сениң.

ТЕМҖИТ (а. темҗи:д) **تمجيد** - 1) өвме, шөхратландырма, улалтма; 2) эртир азанындан соң минараларда окалян дога.

Гурбы-вахдат истесең, бол васыфы темҗит иле,

Укдайы-лебден гирех ач нүктейи-товхыт иле.

ТЕММӘКИ (п. тенба:ку:) **تـنباكو** - түтүн, бир йыллык өсүмлик, онуң япраклары гурадылып дүрли гөрнүшде чекмек,

ысгамак үчин уланыляр. Бу өсүмлигиң тохумыны 908-нжи йылда испаниялылар Американың Табаку адасындан Европа гетирипдирлер. Бу сөз бирнәче дилде «табак», «табако» шекилинде уланыляр.

Теммәки дийип, хер ишиге ёртар сен,
Чала овуп үч мысгалдан тартар сен.

ТЕМСАЛ (а. темса:л) **تمثال** - **сер. тымсал**.

ТЕМХИТ (а. темхи:д) **تمهيد** - 1) яйма, яйратма; 2) тайярламак, тайярлык гөрме; дүзелтме, деңлешдирме, догралдып тертибе салма.

Кыл назар асары-сунгуллага чешми-дид иле,
Гир хакыкат ёлуга бу җезбейи-темхит иле.

ТЕН (п.) **تن** - беден, эндам; **тен бирехне** – бедени яланңач, чыплак.

Тен япмага көйнек истәр яланңач,
Көйнекли дийр, вах, үстүнден дон болса!
Эй, тербиет истән, киши, тен үчин,
Ашрет тилән огул-гыз-у зен үчин.

ТЕН БИРЕХНЕ (п.) **تن برهنه** - **сер. тен** ве **бирехне**.

Тен бирехне отурып, донуңны берсең аз хенуз.

ТЕНТЕК **تنتك** - келесаң; дәли; кемакыл, акмак, самсык.

Акмак өзүн акыл дийр,
Тентек өзүн саг саяр.

ТЕНХА (п. тенха:) **تنها** - 1) еке, тәк, ялңыз, бир; еке-тәк; 2) сөхбетдеши ве ёлдашы ёк адам, салах; 3) бош.

Ярадан кадыр худайың
Тенха өзи галаҗакдыр.
Көңүл айдадыр: өлмесең,
Лахатда тенха галмасаң.

ТЕНХАЛЫК (п-т. тенха:-лык) **تنهاليق** - екелик, ялңызлык, еке-тәклик.

Башыңны говгая салма малы-дүнйәлик биле,

Тур, сәхер ят эт худаны, йыгла тенхалык биле.

ТЕҢ I (п. тенг) تنگ - 1) дар; инче, даражык; 2) аз, кем; 3) даг учуды; 4) **гм.** ярамаз; **тең эйлемек** – 1) даралтмак; 2) кемелтмек.

Зехиниң кәйидер, аклың тен эйләр.

Дийдигиң эйлемез, башы яндырар.

Ыкбаллының угран иши оң гөрнер,

Дүнйә йүзи эле гирсе, тең гөрнер.

ТЕҢ II (п. тенг) تنگ - эрбет, яман; чыкгынсыз ягдая дүшен, эрбет ягдая учран.

Теңлериң тисгинип, андан гачар сен,

Сувсузлыкдан зәхер-закгум ичер сен.

ТЕҢГИ-ДЕСТ (п. тенг-дест) تنگدست - эли дар, гарып, пакыр, хор-хомсы, эли юка; **теңги-дест болмак** – гарып болмак, хор-хомсы болмак.

Ничелер мал тапмаз, теңги-дест болар,

Ничелер бар – дүнйәликден мест болар.

ТЕҢҢЕ تنگه - 1) йигрими көпүклик күмүш пул; 2) пул, күмүш пул.

Калбыма гирипдир ыслам хөвеси,

Теңңедир, дирхемдир халкың тамасы.

ТЕП (п. теб) تب - 1) гыззырма, гыззырма кесели; ыссылык; 2) йүрегиң, пульсун-дамарың урмасы, титремек; шу маныда «тепиден – титремек, йүрек урмак, пульс урмак» диен сөзден эмеле гелен атдыр.

Тә непес тендедир, тенде жан бардыр.

ТЕПЕККҮР (а. тефеккор) تفکّر - пикирленме, ойланмак, пикир этме, оя чүмме, пикире батма; **тепеккүр кылмак** – ойланмак, пикирленмек.

Эйлейир галганларың тарач йыгган малыңы,

Кыл тепеккүр, бейле иш ызхар болмасдан бурун.

ТЕПЕРРҮЧ (а. теферрож) تفرّج - «фереж - ачылма» сөзүнден; 1) гөвүн ачма, гезеленч, томаша, сейил; 2) гайгы-гамың айрылмагы.

Бу жахан йүзүнде ишлер пейдадыр.

Теперрүчдир, томашадыр, говгадыр.

ТЕР (п.) **تر** - 1) тәзе, яш (от, өсүмлик хакда); 2) өл, чыг; 3) яш, нем; **тер өлең** - тәзе ве яш чеменлик ер; **тер дөвлет** – тәзе дөвлет, яш дөвлет.

Иллери бар диңли-диңли,

Совук сувлы, тер өлеңли.

Тен мүлкүниң тер дөвлети,

Дынмаз, өтер мыхманыдыр.

ТЕРАЗУ (п. тера:зу:) **ترازو** - 1) терези, агырлык өлчейән гурал; 2) **гм.** деңлик, орталык, мияналык; **мизан теразу** – мизан терезиси, дини дүшүнже боюнча, кыяматда адамларың «гүнә-согабы» өлчелжек, чекилжек терези.

Кыл дута пуштуң амалны, бирия субхыда бол,

Хашрда мизан теразусы гурулмасдан бурун.

ТЕРАЗУВБАН (п. тера:зу:-ба:н) **ترازوبان** - терези башында дурян, терезичи, терезини чекип өлчейән.

Вейил диен гудук довзах астында,

Награ тартар теразувбан кастында.

ТЕРАХХЫМ (а. тараххом) **ترحم** - **сер. тараххум**.

ТЕРБИЕТ (а.) **تربیت** - 1) тербие, бесләп етишдирме; 2) бирине эдеп ве ахлак өвретме, ылым өвретме, тербие берме; 3) алышдырма, өвренишдирме, үнс алышдырма.

Эй, тербиет истән киши, тен үчин.

Эшрет илен огул, гыз-у зен үчин.

Кимге шакаватдан урулса бинят,

Әлем тербиети эйлемез абат.

ТЕРЕЗИ (п. тера:зу:) **ترزي** - агырлык өлчейән гурал; **сер. теразу**.

Терези гурулан хейхат гүнүнде.

Жовабың нәмедир анда, чилимкеш!

Реббаны меликлер гүрзүни тутмуш.

Терези гурулмыш, гүн нуры гитмиш.

ТЕРЕЗИБАН (п. тера:зу:ба:н) **ترزیبان** - **сер. теразувбан**.

ТЕРЗ (а.) **طرز** - 1) тәр, ёл, усул, тертип; 2) шекил, бичим; 3) гылык, хәсиет; 4) хил; када; болуш; ягдай.

Истегин рахы-растны,
Гөнүлик бир терз дәлми?

ТЕРЗЕ (а.) **طرزه** - **сер. терз**.

Аңабилмен ахырым, не терзе мен,
Көп вагтлар гошулмадым, херзе мен.

ТЕРИҢ (тери:ң) **ترینگ** - чуң, чуңңур; дүйпсүз; **териң деря** – чуң дениз. Магтымгулы деряны дениз манысында уланяр.

Териң деря хайбатыңа гуванма,
Вагт етишсе, гурып ер тек болар сен.
Гулзум дей гүнәхиң териң дердини,
Чын тоба гурудар аңа эм болуп.

ТЕРК (а.) **ترک** - 1) ташлама, гойберме; 2) узаклашма; 3) гечме, йүз дөндерме; 4) бошатма; 5) эл чекме, бир затдан я-да ишден эл чекме; **терк этмек** – ташламак, эл чекмек; **терки-дүнйә** - 1) дүнйәден эл чекен, дүнйәнден эл чекип, екеликде яшаян адам; 2) **гм.** дервүш, айшы-ашретден эл чекен адам.

Ёк вепасы, достлар, паны дүнйәниң,
Өлинчә терк этме хайр-у ыхсаның.
Говс әре барабар бир кимсе ёкдур,
Терки-дүнйә болуп, чыкып отурмыш.

ТЕРМЕЗ **ترمز** - Өзбегистаның Сурхандеря велаятының меркези шәхери.

Сөзүме гулак бийр акыл хемише,
Термезе тагун дүшер, ренч шәхри-Кише.

ТЕРПЕНМЕК **ترفنمک** - гымылдамак, гозганмак, херекет этмек.

Терпендикче, дерди артыр дүнйәниң,
Гадам гойсаң, гөврәң бирле батар сен.
Тилим терпенеркән, сөйлемәйинми?

ТЕРС I **ترس** - 1) шовсуз, оңайсыз, нәдогры; 2) арка, гаршы, бир задың арка тарапы; 3) гаршы, мувапык дәл, догры гитмейән; **терс гелмек** – шовсуз болмак, гаршы гелмек.

Тәлейиң терс гелсе, багтың шор болса,
Палуданың пери диши сындырар.

ТЕРС II (п.) **ترس** - горкы, ховп.

ТЕРСА (п. терса:) **ترسا** - 1) горкян; 2) христиан, Иса динини кабул эден, месихи, хачпараз, насраны; 3) **гм.** динден чыкан.

Гүндогардан Гүнбатар,
Терса, җөхит хем татар.
Не даг галар, не дүз галар, ил галар,
Дечҗал чыкар, терса, җөхит күрт билен.

ТЕРХОС (п. дер-ха:ст) **درخواست** - хайыш, товакга, дилег; ислег.

Көп йыгылса, терхос алмаз,
Аңырсы болман йигиде.
Терхосым бар, гел, терк этме бу юрды,
Ашрет сүргүн, сөхбет гургун гүл биле.
Гел, гитмегил, саңа көп терхосым бар.

ТЕСБИХ (а. тесби:х) **تسبيح** - «субхан – пәк» сөзүнден; 1) «субханаллах» - худай пәкдир диймек; худайы пәкликде ятлап, намаз, дога окамак; 2) шол догалар окалан вагтында эле алынян йүпе дүзүлен хүнҗи дәнелер (ол садапдан, мерҗенден, гөвхерден ве башга дашлардан ясалып, умуман гүйменҗе хөкмүнде санамак үчин хем уланыляр); **тесбих айтмак** – худайы ятламак, «субханаллах» диймек.

Барча мелек чыкармага җәхт эдип,
Бирден тесбих айдып, седа эйледи;

тесбих окымак – Аланы ятлап, дога окамак.

Алымлар тесбих окыр, хер яна назар эйле!
Тесбихден өзге сөз айдыжы болма!

ТЕСЕЛЛА (а. теселла:) **تسلا** - **сер. теселли**; бу форма сейрек уланыляр.

Йүзүн гөрмесем ол ярын, качан көңлүм теселладыр.

ТЕСЕЛЛИ (а. теселли:) تسلي - 1) гөвүнлик, көшешдирме, гөвүн авлама; бир ажы хабары я-да яглайы унутдырҗак ягшылык я-да несихат; 2) гамсызлык, гайгысызлык; хошаллык; **теселли бермек** –көшешдирмек, гөвүнлик бермек.

Пакыр менем, сенден өзге ерим ёк,

Бир теселли бергил көңлүме мениң.

ТЕСЛИМ (а. тесли:м) تسليم - 1) боюн эгме, рам болма, табын болма; 2) берме, табшырма; багышлама; 3) төвекгеллик этме; разы болма, өзүңи худайың эркине табшырма; 4) кабул этме, боюн алма, гаршы болман, тассыклама; **теслим этмек** – бермек, табшырмак.

Ики гүрзли топулды, сәхмнәк-у газапнәк,

Рухум теслим этдилер, дирелдим, жана гелдим.

ТЕСМЕК تسمک - 1) ыза чекилмек, ыза сүйшмек; 2) гиҗә галмак, гайра галмак.

Гачар болды пелек тесип,

Гайра тесер, гөрсе әриң мердини.

ТЕТБИР (а. тедби:р) تدبير - **сер. тедбир**.

ТЕТӘРИК (а. теда:рок) تدارک - 1) тайярлама; тапма; герек-ярак затлары тайярлап гойма; 2) тайярлык; 3) алач, чәре; 4) ялңыша дүшүнип дүзетме; 5) герек-ярак зат (меселем, ёла гидиленде, уруш боланда герек затлар, азык ве дүрли гураллар).

Йүз йыллык тетәрик бәш гүнлүк өмре,

Акыл эйләң, ничик ишдир, яранлар!

Гылча жана бу бәш гүнлүк өмрүне,

Не тетәрик кыл-кыла гидер сен.

ТЕФЕККҮР (а. тефеккор) تفکر - **сер. тепеккүр**.

ТЕФЕРРҮЧ (а. теферраж) تفرج - **сер. теперрүч**.

ТЕХ (п.) ته - 1) дүйп, ашак, аст; галыңлы; 2) **гм.** түйс; чын; **техи-земин** – ерин дүйби, ериң ашагы, ериң асты.

Юсупны салдылар техи-земине,

Аның дагы-көңли болды кемине.

Тамы горкуп гачып инмиш ериң техине.

Эгер хабар алсаң гепиң техинден.

ТЕХИ-ЗЕМИН (п. тех-е земи:н) **ته زمین** - **сер. тех**.

ТЕХУРАН (а. теху:рен) **طهوراً** - арасса, пәк, арассалайжы; **сер. шерабан-техуран**.

ТЕХӘРЕТ (а. таха:рет) **طهارت** - **сер. тахарат**.

ТЕШВИШ (а. тешви:ш) - **сер. тешвүш**.

ТЕШВҮШ (а. тешви:ш) **تشویش** - 1) гарма, гарышдырма; арамсызлык; 2) горкы, ховп; 3) гайгы, гам; бащагайлык, ховсала; **тешвүш этмек** – горкмак, ховп этмек.

Мукатыл этмеди тешвүш,

Алы билен салды дөвүш.

Ажалдан, гайрыдан болмаз тешвүшиң.

ТЕШДИТ (а. тешди:д) **تشدید** - 1) гүйчлендирме, гүйч-кувват берме; 2) мәкәмлешдирме; 3) арап дилинде бир харпың ики гезек окалмагы ве шол харпың үстүнде гоюлян белги.

Харпын харам эдер, бозар леззети,

Ассын, үссүн, тешдит, меддин нәбилсин.

ТЕШЕХХУТ (а. тешеххōд) **تشهد** - 1) шаят талап этмек; 2) келемейи-шехадат айтмак - «Эшхеду эн ла илаха иллалла» (Алладан башга худайың ёклугына гүвә гечйәрин) сөзүни айтмак; 3) намазда «Эттахайяты» догасыны окамак.

Ёвмы-тешеххут эдер хал маңа ким шахыды-гайб,

Гутулырмы гахба жан бейле гүвәден, я реб.

ТЕШНЕ (п.) **تشنه** - сувсан; сувсуз; сув ичмәге мәтәч болан адам я-да хайван; **тешнелик** – сувсузлык, сува мәтәчлик.

Тешне лебден сорсам диийип.

Хер хачан гелсе башыга кадды-найза ол куяш.

Тешнеликден агзын ачып, ит киби болмуш агаш.

Тешне галып, жайың болса чөлүстан.

ТЕШНЕЛИК (п-т.) **تشنه لیک** - **сер. тешне**.

ТИ (а. та:) **ت** - арап-парс элипбийиниң дөрдүнжи харпы. Эбжет хасабында – 400. Муңа «тайы-манкута» («нокатлы ти») хем дийилйәр. Кәвагтда «дала» өврүлйәр. Меселем, кетхуда – кедхуда.

«Ти» - тоба эйләп, дүнйәни унутмак герек.

«Ти» - тур, хабы-гафлатдан өмрүң гелмиш орага.

ТИВЕ (ти:ве) **تیوه** – дүе; **тиве янлыг** – дүе ялы; **гм.** улы.

Тиве яңлыг ятан дагда дашлары,

Гол билен гөтерип, атып болмайыр.

ТИЗ (п. ти:з) **تیز** - йити, өтгүр, кесгир; **тиз эйлемек** – йитилешдирмек, өтгүр этмек.

Ышк ханжарын эйләп тиз,

Сен ене эйләп хунриз.

Ажал тиз орагын голда тутупдыр.

ТИКЕН **تیکن** - 1) яндак, яндагың я-да агач гыйылчагының инчежик ужы; 2) **гм.** азар, азап, үнжи.

Магтымгулы айдар, тикен ёк, гүл ёк,

Йигит ёк, гарры ёк, хожа ёк, гул ёк.

ТИЛ **تیل** - 1) дил, ынсаның геп органы; 2) хер халкың өзүне махсус геплейиш тәри; 3) йүрек.

Тилим гуш тилидир, суратым – ынсан,

Хемзыбаным барча чемендер биле.

ТИЛАВЕТ (а. тилә:вет) **تلاوت** - окамак, оңат сес билен окамак, лабызлы окамак (эсасан «Куръан» хакда уланыляр); **тилавет кылмак** - «Куръан» окамак.

Осман гечди «Куръан» тилавет билен,

Дин гылыжын чалып, арслан гечипдир.

ТИЛЕМЕК **تیله مک** - 1) дилемек, биринден бир зат сорап йүз тутмак, дилег этмек; 2) арзув этмек, ислемек.

Земин тиләр асманда, асман тиләр земинде,

Бир-бирине гүманда, гүман сенден бихабар.

ТИЛКИ **تیلکی** - 1) итлер машгаласындан болан йыртыжы хайванын ады; 2) **гм.** хилегәр адам, өрән мекир адам.

Мертлер гезер болды намарда баглы,

Ширлериң тилкиден йүреги даглы.

ТИЛКИЛЕНМЕК **تیلکیلنمک** - букулмак, тилки ялы огрын гезмек, гөрүнмезлик; юваш болмак.

Шунча пакырлыга салдым өзүми,

Тилкиленип гездим, адым гурт болды.

ТИЛЛЕНМЕК **تیل لنمک** - дилленмек, сөз ачмак, айтмак, сөзе башламак; айдып билмән йөрен задыңы айтмак; дил ачмак.

Магтымгулы тилленер,

Гөзде яшы силленер.

ТИМАР (п. ти:ма:р) **تیمار** - 1) нәсаг адам барада аладаланмак; 2) гамыны иймек, пикирини этмек; угрунда болмак; 3) ой, пикир, алада; 4) нәсага хызмат этмек.

Гөзлериң җеллатдыр, тиллериң айяр,

Гамзаң бимар эдер, йүзлериң тимар.

ТИР (п. ти:р) **تیر** - 1) ок, гүлле; 2) ай ады; **тири-каза** – язгыдың окы, ок ялы деген язгыт.

Аҗал бир гүн атар тири-казасын;

тири-түпең - түпең окы.

Он бәшиме етемде тири-түпең атардым;

тир-кеман – ок-яй.

Тә өлинчә гоч йигитден

Мызрак, тир-кеман гитмезмиш;

тири-рыхлат - өлүм окы.

Җүпбейи-җан тири-рыхлатдан сөкүлмесден бурун.

ТИР-КЕМАН (п. ти:р-е кема:н) **تیروکمان** - **сер. тир**.

ТИР МАХ (п. ти:р ма:х) **تیرماه** - тир айы. Эйранда томус паслының биринҗи айы.

Ыссыгы көйдүрип өлтүрир тир мах,

Тен, җан дөзмез, дынмаз вайлар анда бар.

ТИРЕ I (п. ти:ре) **تیره** -) гара, гараңкы; тутук; бозук; 2) гамгын, тукат; 3) гаралык, гараңкылык; **тире тофрак** – гара топрак.

Ягшылык хемрах кыл, бу дем голунда ыгтыяр.

Тире тофрак астыда начар болмадан бурун.

ТИРЕ II (п. ти:ре) **تیره** - 1) тайпа, бир жынсдан болан адамлар; 2) машгала, несил; 3) бөлек; **тире-тире** – бөлек-бөлек, тайпа-тайпа.

Адам оглы тире-тире,

Бир-бириндеи болар хыра.

ТИРИ-КАЗА (п-а. ти:р-е каза:) **تیرقضا** - **сер. тир**.

ТИРИ-РЫХЛАТ (п-а. ти:р-е рихлат) **تیر رحلت** - **сер. рыхлат**.

ТИРИ-ТҮПЕҢ (п. ти:р-е тофенг) **تیر تفنگ** - **сер. тир**.

ТИРИК (ти:рик) **تیریک** - дири, жанлы, өли дәл; хакыкы.

Алла яды билен тирик болан тил,

Гөз юмулмак билен көңүл ятмаз хич.

Гижеси тирикдир, гүндизи бихуш.

Тирик эркен, өли болуп галып мен.

ТИРИКЛИК (ти:рик-лик) **تیریک لیک** - дирилик, жанлылык; хакыкылык, өли дәллик.

Тирикликде өлүм ишин гөревер,

Бир гүн жесет ичре бу жан тапылмаз.

ТИРКИШ **تیرکیش** - тиркелен, бири-бирининг ызына тиркелен дүелер; хатар, хатарланан.

Ярашар тиркиш-хатары,

Хатарында эсрк нери.

ТИРМЕ (п.) **ترمه** - шал, бир хили мата, хасадан докаляи бир хили непис мата, сүтүкден эдилйән непис мата; Кешмир тирмеси мешхурдыр.

Ким дон тапмаз геймәге,

Ким тирме, шалы гөзләр.

Ат мейданда, әр душманда,

Тойда тирме шалы гөрнер.

ТИРМЕК (ти:рмек) **تیرمک** - йыгмак, ёлмак, гопармак.

Гүлшен ичре гирер болсаң,

Гүл дессесин тирер болсаң.

ТИСГИНМЕК تیسگینمک - дуйдансызлыкда херекет этмек, төтәнден гымылдамак.

Ятырдым, дүйш гөрдүм, тисгиндим, турдум,

Ышк бир мүшгил ишдир, окыдым, гөрдүм.

ТИФЛИС (а. Тифли:с) **تفلیس** - Гүрҗүстаның пайтагты Тбилисиниң көне ады.

Шәхри-Перхар, Тифлис, Рум, Багдат, Суфлиян (?).

ТОБА (а. тавбе) **توبه** - 1) ыза дөнме; пушман этме, пәлиңден гайтма, эден гүнә ишлериңден әл чекип, догры ёла гирме; 2) «тоба» дини термин хөкмүнде эдилен гүнә ве габахат ишден пушман этмек; гүнә ишлерден элиң чекип, Аллатагала йүзленмек манысында уланыляр. Бу сөз «Куръаның» көп еринде габат гелйәр, «Тоба» атлы йөрите сүре хем бар. Тобаның Аллатагала тарапындан кабул болмагының үч шерти бар: 1) тоба эдйән адамың (товвабың) акылы еринде болмалы; 2) эден тобасына соң пушман этмели дәл; 3) гүнә ишлерден эл чекҗекдигини пугта йүрегине дүвмели.

Тоба суфизмде түйс дини дүшүнҗе билен бирликде, башга хас гиң маныда хем уланыляр. Бу таглыматда тба кәмиллешмегиң худая бирлешмегиң илкинҗи этапының башлангыҗы хасапланяр. Мунда сопы (са:лик) шеригата болан адаты формал гатнашыклар билен арасыны үзүп, өз-өзүни кәмиллешдирмеклиге берилйәр, онуң бар пикири долы суратда худая йүзлендирилйәр; **тоба кылмк (этмек)** – пушман этмек, пәлиңден гайтмак, эден гүнә ишлериңден эл чекип, догры ёла гирмек; **тоба несух** – хакыкы тоба.

Тоба кыл таңрыга йигит чагыңдыр,

Тоба дийип хака дөнели,

Имдиден соң яш болмар сен.

Алмадым тоба несух, зулмат ярагын тутмадым.

ТОБА НЕСУХ (а. тавбе-йе-несу:х) **توبه نصوح** - **сер. тоба.**

ТОВ تاو - парс дилиндәки «та:б» сөзүнден болмагы әхтимал; 1) бургы; дүвүн; йүпи терсине товламак нетиҗесинде эмеле гелйән

бургы, дүвүн; 2) товланып, ишип берилйән бургы; 3) **гм.** кине китүв; нәсазлык.

Бир-бирге дердин дөкүп, сергүзештин кылышмак,

Тов берилген риште дей чырмашыбан-чолашмак.

ТОВАЗЫГ (а. теваːзо') **تواضع** - 1) кичи гөвүнлилик, өзүңи кичи тутмаклык; 2) бирине хормат гоймак үчин аяга галмак; **товазыг пише кылмак** – кичи гөвүнлилиги иш эдинмек.

Товазыг пише кыл, болуп баэдеп,

Өмүр дөвлетиңе бил аны себәп.

ТОВАЗЫГ ПИШЕ КЫЛМАК (а-п-т. теваːзо' пиːше кылмак) **تواضع پیشه قیلمق** - **сер. товазыг**.

ТОВАЙЫФ (а. теваːиф, бс. таːифе) **طوائف** - **сер. тайпа**.

ТОВАМЫР (а. теваːмиːр, бс. туːмаːр) **طوامیر** - **сер. тумар**.

ТОВАНГЕР (п. теваːн-гер) **توانگر** - 1) гүйчли, кувватлы, зорлы; 2) пуллы, гурплы, барлы, маллы.

Кимселер гаррыдыр, кимселер яшдыр,

Кимселер товангер, кимсе гаглачдыр.

ТОВАП (а. теваːф) **طواف** - 1) бир задың дашындан айланма, бир задың төверегине айланыш; 2) Кәбәниң дашына айланма (хажа барянларың ерине етирйән дәби); **товап этмек** – 1) дашына айланмак; 2) Кәбәнин дашына айланмак.

Магтымгулы турдум товап этмәге,

Тил перман бермеди жовап этмәге.

Ниетим Кәбедир, хыялым хачдыр,

Ыхласым бар хач товабын этмәге.

ТОВК (а. тавк, кс. этваːк) **طوق** - 1) халка; бир задың төверегини гуршап алян зат; 2) хайванларың бойнуна дакылян халка; 3) бент, дузак; боюнтырык; **товкы-лагнат** – нәлет халкасы, нәлет боюнтырыгы.

Ахыры дүшди аңа товкы-лагнат.

Худа мәхнетлериң ыря эйледи.

Шейтан ёлун товк эйләр.

Гара йүзүн ак эйләр.

ТОВКЫ (гадымы түрки товка) **طوقه** - 1) йүп, баглайжы йүп; 2) жепа, жебир, сүтем, зулум.

Адам сужудында текепбир урды,

Азазылга товкы дүшен гүнлер хей.

ТОВЛАМАК **تاولامق** - тов бермек, бурмак, ишмек.

Пелек билегим товлап, чархына салды мени.

Хырыдар гөзи бирле ким гелип гөрди мени.

Муртун товлап, хер ян тартар,

Хайбаты пеленден артар.

ТОВПЫК (а. тавфы:к) **توفيق** - 1) үстүнлик газанма; уйдурма, мувапык гетирме; 2) көмек, ярдам; Алланың көмеги; 3) багтың гетирме; **товпык алмак** – көмек алмак, үстүнлик газанмак.

Магтымгулы товпык алсам,

Бир ер тапсам, гуллук кылсам;

товпык бермек – көмек бермек, ярдам бермек; **товпыклы** - үстүнликли.

Магтымгулы, худа товпык беренде.

Таңла ол товпыклы гуллар мүршүдине далдадыр.

ТОВПЫКЛЫ (а-т. тавфы:к-лы) **توفيقلي** - **сер. товпык**.

ТОВПЫКЛЫК (а-т. тавфы:к-лык) **توفيق ليق** - үстүнлик, үстүнлик газанмаклык; **товпыклык гөзгүси** - үстүнлик айнасы.

Магтымгулы диер, йигит вагтымын,

Товпыклык гөзгүси сыя багтымын.

ТОВУСМАК **تاويسمق** - бөкмек, бөкүп гечмек; дуран еринде бөкжеклемек.

Ол экиндир, яшыл-гызыл өвүсйән,

Ол йыландыр, аягы ёк товусян.

ТОВУШ **تاوش** – 1) сес; 2) аяк сеси, йөрүш сеси; 3) агы, сесли агы.

Тавус гуш зынатлы, Давут товвушлы.

Не агыр сарпадыр кайсы өвүчде,

Әлем харап болар ниче товушда.

ТОВФЫК (а. тавфы:к) **توفيق** - **сер. товпык**.

Товфыкыңны яр эйле,

Гүнәхим гүзешт эйле!

ТОВХЫТ (а. тавхи:д) **توحيد** - «вахдат – бирлик» сөзүнден ясалан ишлик; 1) бирлешдирме, бир этме; 2) худайы бир билме, худайың бирлигине ынанма; 3) бир гөз билен бакма; 4) «ла илаха иллаллах» (**сер.**) диймек; **сурайы-товхыт** - «Кул хуаллаху-ахад» сүреси; **нүктейи-товхыт** – худайың ялңызлыгы хакдакы чуң манылы сөз; «Кул хуалла».

Укдайы-лебден гирех ач нүктейи-товхыт иле,

Гөз ачып, саңа велин херзе гүлмесден бурун.

ТОГАП (а. тева:ф) **طواف** - **сер. товап**.

ТОГСАН **توقسان** - 90 цифриниң ады ве гөркезйән мукдары, үч отузың гөркезйән саны; **тогсан долмак** – 1) үч ай гечмек; 90 гүн гечмек; 2) гыш гечмек; **гм.** кын гүнлер гечмек.

Илимиз улашсын совулмаз яза,

Тогсан долуп, тамам болсун гышымыз.

ТОГСАН ДОЛМАК **توقسان دولمق** - **сер. тогсан**.

ТОГТАШМАК **توختاشمق** - көшешмек, хаяллашмак, ювашамак, дурушмак, ятышмак, песелишмек.

Хемразым ёк, барып сырым ачарга,

Дердим тогташарга, одум өчирге.

ТОЗ (то:з) **توز** - чаң, ун ялы болан топрак, Губар.

Болаҗагың будур сениң, адамзат,

Ёк болар сен топрак биле, тоз биле.

Ышк душ болса бир мерде,

Тоз болар, дөнер Герде.

ТОЗАН **توزان** - тозлы ер, чаңлы ер, тозанлы көп ер; **сер. тоз**.

Тапланмадык атлар тозанда галар,

Үстүне салынан җулдан не пейда.

ТОЗМАК توزمق - 1) малсыз-мүлксүз галмак, батмак, даргамак; 2) **гм.** даргамак, йыртылмак, гейлип даргамак.

Мунда бидар гечевергил, ятмагыл.
Мунча тозуп ятажаксың гөр биле.
Азана, тозана дестгир не гушдур,
Кимиң турбатына зыярат этди?

ТОЙ (аслы: түг) **طوي** - байрам, бир онат ваканың хатырасына эдилйән байрам, той-томаша, шатлык, дүгүн; **той гүни** – аслында түг гүни, ондан-да дүгүн эмеле гелипдир.

Болан гүнүң тойдур, өлен гүнүң - вай.
Башдан-аяк галмагалмыш бу дүнйә.

ТОЙНАК تويناق - 1) кәбир сүйт эмижи хайванларың аякларының гутаран еринде эмеле гелен буйнуз габак; 2) аяк; **тойнак какмак** – ылгамак, чапмак; ёртмак.

Йылдырым дек болар тойнак какышы,
Сыгыр сыпатлыдыр гуйрук чыкышы.

ТОКАЙ توقاي - 1) деряларың сувы жошуп, соң ыза чекиленде эмеле гелйән текиз ер; 2) җеңңел. Бу сөз кәбир диалектде токай шекилинде уланыляр.

Токайлары бардыр гаргы-гамышлы,
Гөзеллери бардыр алтын-күмүшли.

ТОКУНМАК توقونمق - 1) дегмек; дүшмек; 2) заяламак; бозмак; 3) ынжытмак; 4) тәсир этмек; 5) намыса дегмек.

Хажатым бар, я хак, эйле тедбирим,
Максадым шанына токуна тирим.
Ел болдум, йүгирдим ерин дамарна,
Назарым токунды аршын кемерне.

ТОКУРДАМАК توقوردامق - тогаланмак.

Шол вагт токурдап бир келле гелди.

ТОКУШ توقوش - чакнышмак; сөвеш, уруш; япышма; **токуш этмек** – чакнышмак, япышмак.

Токуш этсе ким башармаз ишине,

Сөвдасындан геле билсе, эр болар.

ТОЛУГ (то:луг) **تولوغ** - долы, пүре-пүр, хырын-тыкын.

Арча-арча толуг малларың болса,
Паяны ёк, ташлап-ташлап гидер сен.

ТОМАША (п. тама:ша:) **تماشا** - «темша» я-да «темашы» - «ёл йөремек, гезеленч этмек» диен арап сөзүнден алнан; 1) бир зады гөрмек; 2) бирине я-да бир зада серетмек; гезеленч этмек, сейил этмек.

Теперрүчдир, томашадыр, говгадыр,
Кырк алты мүң агач сувдур, дерядыр.

ТОМАШАГЕР (п. тама:ша:-гер) - **сер. томаша**.

ТОМАШАКӘР (п. тама:ша:-гер) **تماشاگر** - томашачы, томаша эдйән, середйән, зритель (р.).

Пелек томашакәр, асмана чыкып,
Адамзат мал үчин йүрегин якып.
Земиниң үстүнде даглар чекер сен,
Томашакәр болуп, кесә чыкар сен.

ТОПРАК **توفراق** - 1) гум, Ериң үстки гатлагыны эмеле гетирйән масса, топур; 2) **гм.** ер, юрт, үлке.

Кимяны топрага чалсаң,
Топракдан зер бехим эдер.
О нәмедир, топрак үсте сүрүнмез?
О нәмедир, адамлара гөрүнмез?

ТОПУК **طوپوق** - балдырың аягың дабанына биригйән ериндәки юмры, өкҗе билен инҗик сүңкиниң бириген ериндәки юмры сүңк.

Инче бил, ширин зыбан, кепдер топук сен, газ боюн,
Сакласын таңры пенахында яман гөзден сени.

ТОПУЛМАК **توپولمق** - хүҗүм этмек, хайбат атып окдурылмак.

Ат саланда доңуз кимин топулып,
Айы кимин асылышы герекдир.

ТОР **تور** - балык, гуш ве йыртыҗы хайванлары, мөр-мөҗеклери тутмак үчин уланылян өрүлен йүп, ак; 2) **гм.** дузак. Бу сөз парс дилинде «ту:р» шекилинде уланыляр.

Пелек бизе эгри бакып,
Эл узадып, эфсун окып,
Орта ерде дәне дөкүп,
Тор гурупдыр дашымыза.

ТОРБА (то:рба) **توربه** - 1) ичине дүрли зат салмак үчин йөрите докалян кичиҗик чувал; 2) ата ийм гуюп берилйән ве келлесине гейдирилйән гап, халта. Бу сөз парс дилинде «ту:бре» шекилинде уланыляр.

Ат торба йүвүрдер, кырк гүнде кесер,
Хорҗун башлар, алты айлык иш болар.

ТОРГАЙ **تورغاي** - серчелер топарындан болан чарлага меңзеш, келлеси җыгалыҗа сайраян гуш; чайыр гушы.

Торгай хезар эйәм дийр,
Аҗайып хош эйям дийр.

ТОРЛАМАК **تورلامق** - 1) тор гурмак; тор билен багламак; 2) чатмак, тор салып йыртыгы тикмек.

Дүнъе дашың демир дузак торлайып,
Аҗал шири ыңрап ятыр гүрлейип.

ТОРПАК **تورپاق** - **сер. топрак.**

Җанан җигер дилибан, тартар, җан гоймаз торпак.

ТОРСУК **تورسوق** - дериси ала золаклы, гысга аяклы йыртыҗы ябаны хайван, сакарторсук.

Агсак кейик йүз торсуга етдирмез.
Шир бечеси тогсан тилкә атдырмаз.

ТОРУМ (то:рум) **توريم** - улы көшек, бир яшар көшек.

Чөле чыкып, мая бозлар.
Торум гөзе илмегинче.

ТОСЛАМАК **توسلامق** - яландан ойлап тапмак, ялан сөзлемек, ялан зады өзүнден чыкармак.

Яман ишдир өз небсиңи беслесең,

Акмаклыкдыр өзүң ягшы тосласаң.

ТОТУЯ (п. ту:тия:) توتیا - 1) сүрме; гуршун эредилйән печлерин ёкарсында йыгнанян дүйт; 2) деңизден алынян саданың бир гөрнүши; 3) гөзе сүртүлйән бир хили даш (гөйә, ол даш гөзүң гөргүрлигини артдырянмыш), арап дилинде-де тутия дийилйәр.

Тапабилсең хакыкатың мердини,

Чешмиңе тотуя кылгыл гердини.

ТОТЫ (а. ту:ти:) طوطي - 1) субтропики юртларда яшаян еleклери яшыл ве чүңки гызыл я-да сары хем-де ызына бүкүлен бир гуш, бу гуш өрән дүшгүр болуп, кәбир сөзлери өвренмеги ве айтмагы-да башаряр; 2) бу сөз эгер «ти» билен язылса, тутуң етишен паслында гелйән бир кичижик гушы аңладяр. Ол гуш тут иймеги халаяр, шоңа гөрә, оңа шейле ат берлипдир.

Тоты гушлар разлашып,

Хак эмрини гөзлешип.

ТОХУМ (п. тохм) تخم - 1) өсүмлигиң гүлүнден эмеле гелйән дәне, ол ере гөмленде ене-де өсүмлик дөрейәр; 2) юмуртга (ынсаныңкы ве хайваныңкы); 3) дел; оңат сортлы хайван.

Дүнйә ахыретиң кешти-кәридир,

Тохум сачынавер, нәге ятып сен?

Кимсе вепа тохмун экер,

Кимсе ажал захмын чекер.

ТӨВЕКГЕЛ (а. тевеккел) توکّل - 1) ынанма; умыт этме, бил баглама, бирине ынанма; 2) ишиңи худая табшырма, худая умыт этме, худая бил баглама, нәме болса, шол болсун дийип херекет этме; 3) суфизмде биринжи макамын алтынжы этапы; **төвекгел этмек** – умыт этмек.

Намарт билен узак ёла гитмегил,

Баш гошавер бир төвекгел мерт билен.

Төвекгел эт, халка сырын берип бар.

Төвекгел эт, таңра табшыр ишиңни.

ТӨВЕЛЛА (а. тевелли:) **تولا//تولي** - 1) хөкүмет этмек, биринин ишине серетмек; 2) векиллик бермек; 3) бир иши боюн алмак; 4) достлуклы болмак. Парс дилинде «төвелла» шекилинде-де уланыляр. Түркмен дилинде ялбарма, өвүт-несихат этме, хайыш этме; умыт этме маныларда уланыляр.

Пырагы, ниче вагт олды, хабар тапмас мен ол ярдан,

Янар мен аташы-ышка, бу не терхос төвеллалыр.

ТӨВР (а. тавр, кс. этвар) **طور** - 1) хал, ягдай; хил; өлчег, хет; 2) гөрнүш; тәр; херекет; болуш; **ниче төвр** – ниче хили.

Көңлүме еди төвр совал гечилди,

Дийдим: «Ругсат болса, гелсин зыбана».

Шеригат нист болар, бет иш сет болар,

Хер үлкәни ниче төвр харап эйләр.

ТӨВРАТ (ибриче: тавра, таврат) **تورات//توراة** - 1) шеригат; канун; 2) намыс; 3) хезрет Мусага асмандан инен китап, еврейлерин дини китабы. Бу бәш бөлүмден (эсфар-е хамса) ыбарат болуп, оларда дүнйәнин ве яшайшын дөрейши, еврейлерин дөрейиш тарыхы, дини канунлары, ол халкын Мүсүрден гөчүшлери, Кенган сәхрасыны басып алышлары ве ш.м.-лер хакда гүррүң берилйәр. Ол бөлүмлерин хер хайсы-да бирнәче баплара бөлүнйәр. Хәзирки бар болан «Төврат» онуң асыл нусгасы болман, бирнәче асыр соң йыгналан вариантыдыр. Мусаның «Төвраты» Палестина урушларында ёк боляр. Бирнәче алымларың пикириче, Узайыр пыгамбер «Төвраты» тәзеден ясаяр, ол-да дүрли хадысалар нетижесинде ёк боляр. Хәзирки «Төврат» дүрли дөвүрлерде язылыпдыр. Онун кәбир бөлүми IX асыр, кәбири VIII асыр, кәбири-де VII-VI асыр бизиң эрамыздан өң язылыпдыр дийлип чак эдилйәр.

«Төвратда» габат гелйән кәбир роваятлары «Куръанда-да» гөрмек боляр. Меселем, «Куръандакы» Юсуп сүреси аслында «Төвратда» болуп, соң «Куръана» гиризилипдир. «Төвратын» мазмуны суратчылар, языжылар, композиторлар үчин көп

сюжетлер берипдир (Рембрандт, Ж.Мильтон, И.С.Бах, Ж.Г.Байрон, Т.Манн ве ш.).

Хакдан нузул олды Мусага «Төврат»,
«Инжил» васпын Иса эйледи исбат.

ТӨВРИЗ (п. Тебри:з) **تبریز** - **сер. Тебриз**.

Төвризе тагун дүшер, Шираза кише (?).

ТӨКМЕК **توکمک** - 1) дөкмек, гуймак; 2) сачмак; яйратмак; **ган төкмек** – ган дөкмек.

Бу көңүл йүз шовк эдер нэхак үчин төкмэге ган,
Гүйжи етсе гүрбэниң гаплаңа хич бермез аман.

ТӨР (тө:р) **تور** - дүйп, өйүң ич тарапы.

Гайта бедасыллар асылзададан,
Писинт этмей, төре гече башлады.
Гонмак тэзе юрда ягшы,
Халы дүшек төрде ягшы.

ТӨРЕ (чагатайча) **توره** - 1) башлык, баш, абрайлы адам; 2) ресим, када, канун, дэп; 3) судуң карары; 4) **гм.** Чиңңиз ханың дөреден дүзгүни, кануны; 5) ханың огулларының титулы, мирасдүшер, мррза; 6) дереже, гелип чыкыш, несил.

Магтымгулы, Түркүстаның төреси,
Бир гочакдыр – сөйүнханың сереси.
Дадхахлар турубан, йүзүн сарардып,
Ким төресин тапып, реңңин гызардып.

ТӨРЕЙИТ **توریت** - Гызылетрек себтинде бир ериң ады.

Төрейитде орак орсак,
Нан дөкмек хыялың сениң.

ТӨРТ АНАСЫР (т-а. төрт ана:сир) **تورت عناصر** - **сер. анасыр**.

ТӨРТ ДЕҢИ-ДУШ **تورت دنگي دوش** - Магтымгулы «Үчи өвлатдан» диен гошгусында дөрт паслы дөрт дең-душ хөкмүнде ятлап, шейле язяр:

Мыдам сейре гезер ол төрт деңи-душ,
Болар андан жүмле элем йүзи хош,

Ол төрдүң бири бар, мыдам себзепош,

Келлеси буздандыр, аягы отдан.

Бу ерде шахыр дөрт паслың мыдама ызлы-ызындан гелшини ятлаяр. Ол пасылларың бири хемише гөк-яшыл өвүсйәр, ол яздыр. Ене бириниң башы буздан долы, ол-да гышдыр. Ене бири от ялы ыссы. Бу болса, элбетде, томусдыр. Шахыр нәме үчиндир, гүйз паслыны ятламандыр.

ТӨХМЕТ (а. тохмет) تهمت - 1) бирине йүкленен гүнә, кабахат; 2) яландан гүнә йүклемеклик, эсассыз гүнәлемек; бетгүманлык.

Дийрлер: «Яман төхмет агыр асмандан,

Гахарсыз, ягшы сөз гиндир жахандан».

ТУБА (п. ту:ба:) طوبا - **сер. тубы**.

Каматы – серви-туба.

ТУБЫ (а. ту:ба:) طوبي - 1) пәкрәк, арассарак; 2) айшы-эшрет, хошлук, хошбагтлык; 3) **гм.** гелшикли узын бой; гөзел, гелшикли; 4) дини-дүшүнжелере гөрә, бехиштде болан бир агажың ады.

Таңрының жаханда, бил, дагы ниче,

Бехиштде тубының пудагы ниче?

Тубы агач сая салар үстүне.

Етмиш мүңдүр шол тубының пудагы.

ТУГ (ту:г) توغ - 1) байдак, нышан; 2) гадым дөвүрде патышалара, хөкүмдарлара дережелерине гөрә берилйән ат гуйругының гылындан эдилйән жыга. Бу сөз парс дилинде-де шу маныда уланыляр.

Туг чекилер, алем урлуп,

Ёвуз гүнлер гелмек хакдыр.

Сүлейман тугуны тар-у мар этдиң,

Юсупны гул дийип сатдырдың дүнйә!

ТУГУН توغون - элгуш, лачын.

Гарга салсаң, тугун биле депишер.

Тугун гуш тимарлы, тарлан бакымлы.

Тугуным тор болуп гачды сайятдан.

ТУЗ (ту:з) **توز** - 1) дуз; 2) **гм.** тагам, леззет. Бу сөз эгер «төз» окалса, манысы «юмры, чиш» болуп, гөчме манысы «гөвүс, мәме, эмжек» боляр. Шу вариант хакыката якын, чүнки «көз» сөзи «төз» билен долы капыялашып гелйәр.

Йүрегимде янан хиҗран көзүдир,

Эркиме гоймаян ярың түзүдыр.

ТУЛА (п. ту:ле) **توله** - 1) гүҗүк, ит чагасы; 2) шагал гүҗүги; 3) аял машгала дегишли сөгүнч.

Итниң баласыны тула аздырар,

Хоҗасы гечирер, бенде яздырар.

ТУЛЛАНМАК **توللانمق** - зыңылмак, окдурылмак, өзүңи оңе атмак.

Аш гөреңде, өзүң атма тулланып,

Герче ач хем болсаң, халка белленип.

ТУЛУГ (а. толу:') **طلوع** - 1) чыкма, догма (Ай, Гүн, йылдыз), бир задың пейда болмагы, гөрүнмеги; 2) **гм.** ачылма, пейда болма, йүзе чыкма; **тулуг кылмак (этмек)** – чыкмак, догмак, айың, гүнүң догмагы; **тәлейим этди тулуг** – багтым ачылды, багтым гетирди.

Тәлейим этди тулуг, аңдым аны ахтары-бет,

Сен йырак этгил мени багты-сыядан, я реб!

ТУМАН (п. ту:ма:н) **تومان** - **сер. түмен**.

ТУМАР (а. ту:ма:р, кс. тева:ми:р) **طومار** (п. ту:ма:р) **تومار** - 1) хат; депдер; йүзи язгылы инсиз узын дүйрленен кагыз я-да дери; көп адамларың гол чекип, узын кагыза язан хаты, йүзленмеси; 2) дога язылан кагыз, ичи дога язылан кагызлы бойна дакылян безег. Бу сөз Магтымгулының гошгуларының диңе биринде - «Тумар гөрдүм» атлы эсеринде габат гелйәр. «Түркмен дилиниң сөзлүгинде» (Ашгабат, 1962, 659-660 сах.) ол сөзүң чекимлилери гысга айдылып, «аял-гызларың дакынян тогалаҗык сүйнмек безег шайы» дийлип дүшүндирилипдир. Эмма Магтымгулының дөредиҗилигинде габат гелйән «тумар» сөзи ол манысда дәлдир. Бейлеки бирнәче түрки диллерде хем-де арап ве парс диллеринде

бар болан бу сөзүң икинжи манысы «китап, дептер, узын кагыза язылан хат» диймекдир. Мешхур дилчи алым Шемседдин Саамы «Камус-е түрки» атлы ики жилтли сөзлүгинде бу сөзе «дүйрүлип бүкүлен цилиндр шекилини алан гадым заман дептери» дийип дүшүндириш берйәр. Бу сөз арап дилинде ики чекимлиси-де узын айдылып, өзи-де «тайн» харпы билен языляр. Бу диллерин икисинде-де шол ёкаркы маныларда гелйәр.

Магтымгулының гошгусы шейле башланяр:

Хакыкат дептерин ачдым,

Бир язылан тумар гөрдүм,

Бу юртдан ол юрда гөчдүм,

Юрдуны ыгтыбар гөрдүм (II жилт, 93 сах.).

Гөршүмиз ялы, шахыр шай-безег хакында дәл-де, бир китап ачып, шонда гөрен затлары, язылан хатлар барада сөз ачяр. Шу гошгуда дүшүндириш талап эдйән башга-да бирнәче сөзлер, сетирлер бар. Гошгының икинжи бенди шейле:

Бир өйде бар он ики хан,

Хош гелип сиз, эзиз мыхман,

Бир супрада дөрт ыссы нан,

Үстүнде еди нар гөрдүм (шол ерде).

Бу ердәки «он ики хан» - бир йылың он ики айыны аңладяр. Олар мыхман ялы гелип гечйәрлер, бир ерде дурмаярлар. «Дөрт ыссы нан» болса – дөрт пасылдыр. Олар хем, наның-чөрегиң герекли болшы ялы, өз вагтында герекли пасыллардыр (гыш, яз, томус, гүйз). «Еди нар» - хер ай дөрт хепде (кәбир үйтгешмелер билен), хер хепде хем еди гүнден ыбаратдыр. Үчүнжи бентдәки «Мустапага индии Вачак» диймеги Аллатагала тарапындан Мухаммет пыгамбере «Куръаның» вахй болмагыдыр. «Бир өйде бар он ики чыраг» диймеги болса, он ики ымам диймекдир. «Дөрт машгал» хем дөрт чарыяры (Абу Бекир, Омар, Осман, Алы) аңладяр.

Гошгының дөрдүнжи бендинде «Бәш алма бар пудагында» дийилйәр. Бу бентде шахыр дүнйәниң бир четинде агачлар битип, онуң пудагында «бәш алма» бардыгыны айдяр. Магтымгулы «бәш алманы» башга бир шыгрында «бәш киши» атландыряр. Кәбир дүшүндириш беренлер оны «бәш вагт намаз» дийип хасаплаярлар. Хакыкатда болса, «бәш алма» я-да «бәш киши» - Мухаммет пыгамбер, хезрет Алы, Патмайы-Зехра, Хасан ве Хусайны аңладяр. Шахыр бу гошгусыны шейле жемлейәр:

Магтымгулы, не пикриң бар,
Өтди өмрүң, кыл рузугәр
Етмиш ики сүри довар,
Чопаны бир, бакар гөрдүм (шол ерде).

Бу ердәки «етмиш ики сүри довар» - етмиш ики миллети аңладяр. Пыгамбер барадакы хады:сларда айдылышына гөрә, Аллатагала бүтин адамзады етмиш ики пырка-топара бөлүпдир. Бейик шахыр Магтымгулы шол: «етмиш ики сүриниң бир чопаны бар, ол-да Мухаммет пыгамбер алайхиссаламдыр» диен нетижә гелйәр.

ТУМШУК **طومشوق** - 1) бурун; 2) гушуң чүңки, хайваның агыз-бурны; 3) **гм.** йүз; **тумшугыны асмана тутмак – гм.** улумсылык этмек, улы тутмак.

Бахыл тумшугыны тутар асмана,
Харамдан йыгылан тылла-кән билен.

ТУПАН (а. ту:фа:н) **توفان//طوفان** - 1) харасат, гай, гүйчли ягыш, хованың булашып, гүйчли ел өсүп, деря жошуп, ягыш ягып сил гелмеги; 2) гижәниң түм гараңкылыгы. Бу сөз парс дилинде «ти» билен языляр.

Магтымгулы, хабар бер, ол ким, деряга гирди?
Хер дем награ чекенде, деряны тупан кылды.

ТУР (а. Ту:р) **طور** - 1) даг; 2) Сина ярымадасында бир дагың ады; **Туры-Муса** – Мусаның мынажат этмәге гиден дагы, шол ерде ол, гөйә Алла билен геплешенмишин.

Тур дагында дуранлар,
Ниче гайып эренлер.
Барып, раз айдышан Сина дагында,
Туры-Муса Келимулла хакы үчин.

ТУРА (ибриче, ту:ре) **توره** - канун, ныЗам, дүзгүн, ясак.

Хер киме бир нобат геллер,
Үлке агар, тура дөнер.

ТУРАН (п. Ту:ра:н) **توران** - гадымы эйранлылар тарапындан Түркүстан ве Татарыстан себитлерине берлен ат. Эртекилерде, гадымы роваятларда Эйраның гаршысына гоюлян ве Орта Азия билен гүнорта Газагыстаны өз ичине алян фантастики юрт. Ол түрки ковумларың меканы болупдыр; 2) Эйран эртекилеринде ве роваятларында Түркүстаны, Мавераннахры ве Амыдеряның голайындакы шәхерлери өз ичине алян юрт. Эйраның пишдады династиясының алтынҗы патышасы Феридун өз юрдуны үч оглы Тур, Селм ве Ирежиң арасында пайлап берйәр. Түркүстан себти Туруң пайына дүшйәр. Шуңа гөрә, ол юрда Туран ады берилйәр. Селм билен Тур Ирење гөриплик эдип, оны өлдүрйәрлер, чүнки Феридун Эйраны шоңа берен экен. Соң Ирежиң оглы Менучихр улалып, гошун чекип, Селм билен Туры өлдүрип, Феридуның Ерине патыша боляр. Шондан соң эйранлылар билен туранлылар арасында узак вагтлап уруш довам эдйәр, шу урушлар Эйраның Милли дессанларының бир бөлегини эмеле гетирипдир.

Пишиң Эйран болса, пуштуң Турандыр,
Дост ишиңе хошвагт, душман хайрандыр.
Кими гитди Эйран, Туран,
Эйран, Туран, Овган ашды.

ТУРАП (а. тора:б) **تراب** - топрак, гум; ер; тозан.

Сүңңүң сүрмә дөнер, тениң тураба,
Дйомаз-долмаз ер гойнуны гучар сен.
Гөвре харап, тен гурап, көңлүмниң шәхри вейран,
Җан, җесет, тил, акылдан айрылып, галдым урян.

ТУРАЧ (а. дорра:ж) **درّاج** - кәкилиге мензеш эти тагамлы бир гушуң ады. Ол «дат, мени тутдулар» дийип гыгыряр.

Турач тили сенада,

Өрдек тили догада.

ТУРБАТ (а. торбет) **تربت** - 1) топрак, гум, бир адамың ерленен ери, мазар, габыр; 2) арадан чыкан гөрнүкли адамың габрының үстүнде салынян бина, гүммез.

Азана, тозана дестгир не гушдур,

Кимиң турбатына зыярат этди?

ТУРМАК **تورمق** - 1) аяк үстүне галмак, ериңден галмак; 2) оянмак, укудан оянмак.

Магтымгулы ол меканда мекс этди,

Шыхлар турды, йигитлер дей ракс этди.

Мөвлам өзи диван үчин отурса,

Пеше туруп, дава кылар пил биле.

ТУРПА (а. торфе) **طرفه** - **сер. түрпе**.

ТУРТАРУС (а. Товарси:ку:с) **طورسیقوس** - 1) христиан таквасы ве тебиби; 2) христианларың патышаларының бириниң ады.

Мегес шасы Туртарус хемралык этсе хейхат,

Мур мәлиги Мунзара гелсе бихет, бегаят.

ТУРУК (а. торок, бс. тары:к) **طرق** - **сер. тарык**.

ТУРУНЧ (п. торонж) **ترنج** - апелсине (пыртыкала) мензеш, эмма өрән туршы мивәниң ады, онуң сувундан сок алыняр.

Нарынжы, турунжы, леймун, алмалар,

Бир овадан бага дүшдүм, яранлар.

ТУРУР **تورور** - ишлигиң «дыр-дир, дур-дүр» гошулмасының гадысы формасы; **ёк турур** – ёкдур.

Анын үчин дәхр эра бир көше кылдым ыгтыяр,

Ыгтыярым ёк турур, женни-жидалы нейлерем.

ТУРУШ **توریش** - галыш, ёкары галыш; **лачын турушлы** – галшы лачының галшы ялы.

Хумай отурышлы, лачын турушлы,

Кебутер топуклы, марал гөрүшли.

ТУРШИЗ (п. Торши:з) **ترشيز** - Эйраның Хорасан велаятының гүнорта-гүнбатарында, Турбат Хайдары шәхерининң гүнбатарында ве Нишабур билен Себзеварың гүнортасында ерлешйән шәхер. Бу гадымы шәхер хәзирки вагтда Кашмер атландырыляр. Арапларың ве монголларың хүжүминде вейранчылыга сезевар эдилипдир. Шу шәхер биле багланышыклы гызыклы бир роваят бар. Шонда айдылышына гөрә, Зердошт (Зороастр) пыгамбер шол ерде өз эли билен бир серви агаҗыны экйәр. Вагтың гечмеги билен, шол агач шейле бир улаляр хатда мүңлерче гушлар онуң шахаларында хөвүртге ясаярлар ве мүңлерче гоюн, сыгыр онуң көлегесинде дынч алярлар. Бир гүн апбасылардан болан халыфа Мүтевеккилиң мейлисинде шол агач барада гүррүң гозгаляр. Нетижеде халыфа Хорасаның хәкими Тахыр ибн Абдылла шол агаҗы кесип, Багдада ибермели дийип буйрук берйәр. Туршизиң (Кашмериң) илаты бу перманы эшидип, Тахыра элли мүң динар берйәрлер ве агаҗы кесмезлигини хайыш эдйәрлер. Эмма Тахыр кабул этмейәр ве агаҗы кесдирйәр. Хачан-да агач ере йыкыланда, онуң агырлыгы зерарлы ер сарсып, төверекдәки бирнәче җай вейран боляр, шахаларының үстүнде хөвүртге ясан гушларың көплүги зерарлы болса, асманың йүзи гараляр. Айдылышына гөрә, шол агаҗың шахаларыны кесишдирип, бир мүң үч йүз дүйә йүкләп, Багдада әкидйәрлер. Эмма энтек шәхере етмәнкәлер, Мүтевеккил халыфа түрк гуламлары тарапындан өлдүрилйәр ве бедени тике-тике эдилйәр. Шол вагтда яңкы агач бир мүң дөрт йүз элли йыл яшан экен.

Багдатда нар бишсе, Туршизде инҗир,
Хырат дек хич ериң писсеси болмаз.

ТУРШУТМАК **تورشيتمق** - 1) аҗадып туршы этмек, аҗытмак; 2) чытмак; **йүз туршутмак** – йүз чытмак, нәгиле болмак, нәразылык билдирмек.

Геле наш дийип гелмез, туршутмагыл йүз,

Нана мәтәч дәллир, сөзе мыхмандыр.

ТУСМАК توسمق - тутмак; кесмек, өңүни алмак.

Алтмыш яшда, новруз гүни, лув йылы,

Турды, ажал ёлун тусды атамың.

ТУССАГ (тустаг) **توستاق** - «тутмак» сөзүнден; 1) тутулан, басылан, азатлыкдан махрум эдилен; 2) туссаг эдиленлериң сакланяр ери, түрме.

Ол не гушдур, дайым анда туссагдыр?

Какнус бир гуш, дайым анда туссагдыр.

ТУСТАГ - сер. дустаг ве туссаг.

ТУТАМ توتام - «тутмак» ишлигинден; тутарын; **месген тутам** – месген тутарын, орун эдерин, ерлешерин.

Хайран-межнун болуп, чыкам чөллере,

Барып, месген тутам сизи, даглар, хей!

ТУТАШМАК توتاشمق - 1) от алып янмак; от алмак, от алып гүйжемек; 2) яйрамак, яйрап башламак.

Магтымгулы, хушяр оллум, ояндым,

Ояндым, өртендим, туташдым, яндым.

ТУТГУН توتـقون - 1) тутулан, салнан, багланан; алнан; 2) дучар болан, гирифтар болан; мүбтела (**сер.**); 3) тукат, гамлы.

Дүнйә гөрмей, тутгун галсаң бир күнчде.

Бады-пай дек ер йүзүне елдим тут!

Тутгун олар дайыма, болмаз күшат ыкбалымыз,

Жебр иле бимар олуп, ашуфта болган халымыз.

ТУТМАК توتمق - 1) алмак, эелемек, сакламак, саклап дурмак; 2) эле салмак; 3) гуршап алмак; **иш тутмак** – иш этмек, бир иши амала ашырмак.

Гелен гечер, иген бичер хасылын,

Орта ерде сен не ишлер тутар сен;

месген тутмак – орнашмак, ерлешмек, жайлашмак.

Шейда билбил месген тутан баглардан,

Хазан урар, япрак гачар, гүл галмаз;

дост тутмак – достлашмак, дост эдинмек, дост тапмак.

Дост тутма көп яшлы адам көсесин,

Барын ёк дийр, бош гөркезер кисесин.

ТУТМУШ **توتمیش** - тутан, дүйбүни гоян, дүйбүни тутан; «тутмак» ишлигинин өтен заман ортак ишлик формасы; **тутмуш бина** – дүйби тутулан жай.

Ягшылар тутмуш бина бир шәхри гөрдүм – шондадыр,

Ышк матагы сатылан базары гөрдүм – шондадыр.

ТУЮР (а. тою:р, бс. тайяр) **طیور** - **сер. тайр**.

ТҮЙ (түй) **توي** - 1) гыл, адамларың ве кәбир хайванларың бедениние чыкян гыл; сач, елек, түг; 2) кәбир маталарың ве мивелериң йүзүнде болан зат.

Дүнйә мардыр, ол йыланың зәхринден,

Түй дөкүлер, ганат гырлар, пер гидер.

ТҮЙКҮРМЕК **تویکورمک** - 1) түйкүлик сачмак; түфлемек, түйкүлик чыкармак; 2) агыздан бир зат чыкарып зыңмак.

Бу хал иле мен парахат ятырдым,

Йүзүме түйкүрип: «Тур, гул!» дийдилер.

ТҮЙНҮК (түйнүк) **توینیک** - 1) көне түркмен өйүниң укларыны биригдирйән ёкаркы тегелек бөлеги; 2) **гм.** өй, жай; **түйнүксиз өй** – **гм.** габыр, гөр.

Якасыз, этексиз дона гирер сен,

Түйнүксиз өйлере салса герекдир.

Ишиксиз, түйнүксиз жая,

Бир гүн элтип салажакдыр.

ТҮЙНҮКСИЗ (түйнүксиз өй) **توینیک سیز اوي** - **сер. түйнүк**.

ТҮЙС **تویس** - хакыкы, асыл; барып ятан, аңрыбаш; **түйс гөрүнмек** – аңрыбаш гөрүнмек, иң онат гөрүнмек.

Алмаз-күмүш мисс гөрүнер,

Дула гырнак түйс гөрүнер.

ТҮЙСЛИ **تویسلي** - гөрнүшли, хилли, жүре.

Кырк алты мүң агач сувлур, дерядыр.

Етмиш ики түйсли дилдир бу дүнйә.

ТҮКЕЛ توكل - 1) хемме, әхли, бүтинлей; 2) сан, саны догры, ербе-ер; **түкеллемек** – санап чыкмак, гөзден гечирмек, хасапламак, барламак; **түкел этмек** – санамак, хасапламак.

Деря ичре йүзген, чөллерде йөрген,

Дем хасабын түкел этмейин галмаз.

ТҮКЕЛЛЕМЕК توكل لمک - **сер. түкел**.

ТҮКЕНМЕЗ توكنمز - түкениксиз, гутармаян, эгсилмез, өрән көп, уммасыз, өрән кән.

Андан соң ийип-ичмәге,

Бир түкенмез нан герек.

ТҮКЕНМЕК توكنمک - 1) гутармак, тамам болмак, соңланмак; 2) сарп болмак, харчланмак.

Дүнйә дурар, хич түкенмез бу галла,

Өмүр бака болса, кыркдыр бир пилле.

ТҮКЕТМЕК توكتمک - 1) гутармак, соңламак, бир иши тамамламак; 2) сарп этмек, харчламак, харчлап тамамламак.

Демиң перишдеси демиң түкедип,

Илиң-гүнүң өзге юрда чагларлар.

ТҮМЕН تومن - парс дилинде: ту:ма:н - 1) он мүң; 2) топар; 3) нагт тылла; 4) Эйранда он риала барабар пул бирлиги; 5) район, уезд.

Соран болса, сынам ичре сузлар бар,

Йүз түменден егдир, ниче сөзлер бар.

Йүз түменлик сөзүн шая алмазлар,

Хер кишиниң ыгтыбары болмаса.

ТҮН تون - гиже, агшам; **зулмат түн** – гараңкы гиже.

Истәр мен гүнде-гүнде,

Йыглар мен түнде-түнде.

Ягты салар гидер зулмат түнүнде,

Мениң сахыпжемалымны гөрдүңми?!

ТҮНД (п. тонд) **تند** - **сер. күнд**.

ТҮПБОЗАН توپ بوزان - гарагол, көпчүлиги бозян, көпүн арасыны бозян, шугулчы.

Түпбозан көпелди, юрт-бина тозды,
Доган, дост бир-бирин үтүп барадыр.

ТҮРГЕН تورگن - түргенлешен, өкде, усат, бир хүнәри эле алан, бир ишде өкделән; **түрген сайят** - өкде авчы, уссат шикәрчи.

Не түрген сайятлар, тоты зыбанлар,
Гарагуш, лачындыр ләшден айрылды.

ТҮРК (т. кс. а. этра:к, п. торка:н) **ترک** - 1) эсасан Азиянын демиргазык гүнбатарында яйран бейик бир халк. Соң олар дүрли сенелерде гүнорта ве гүнбатар тарапа яйрап, Европанын гүндогар-гүнбатар себитлерине-де гирипдирлер, олар дүрли ковумлара бөлүнип, дүрли ада эе болупдырлар; 2) сада адам; 3) овадан, гөзел (поэзияда).

Не ер галар, не юртлар,
Не түрк галар, не күртлер.

ТҮРКАНА (т-п. торка:не) **ترکانه** - «түрк» ве дегишлилиги анладян парс дилинин гошулмасы болан «ане» билен ясалан сыпат; 1) сада, йөнекей; 2) түрке мынасып, түрке дегишли.

Тил билмез бела душ этме,
Сада тил болсун – түркана.

ТҮРКИ (түрки:) **ترکي** - 1) түрк дили, түрки халкларын дили; 2) түрки ковумлара дегишли.

Түркини онармаз ниче моллалар,
Арап тилин, диван хатын нәбилсин.

ТҮРКҮСТАН (т-п. Торк-иста:н) **ترکستان** - 1) түрки ковумларын асыл ватаны. Меркези Азияда Сибир, Каспии деңзи, Эйран, Овганыстан ве Монголиянын аралыгында ерлешйән ве улы территорияны тутян юрт; Түркүстан үлкеси өзүнин сувунын боллугы, климатынын оңатлыгы билен мешхур болупдыр. Ол ерде даглар, чөл-бееванлар көпдүр; 2) Газагыстанын Чимкент велаятында бир шәхер. Хожа Ахмет Ясавынын мазары шу ерде

боланы себәпли, орта асырда бу шәхер Ясавының сопучылык таглыматына эерйәнлериң меркези болупдыр.

Бадахшана, Түркүстана,
Еди ыклыма хан олды.
Аркачда Түркүстаны...
Ол Румустаны гөрсем.

ТҮРЛИ **تورلي** - дүрли, хер хили, бир меңзеш дәл, хер түйсли.

Хер нобат мүң түрли шерап ичилен,
Алмаз, хинҗи, якут, дүрлер сачылан.

ТҮРЛҮК **تورلوک** - дүрли, хер хили, җүрбе-җүр; **сер. түрли**.

Түрлүк элван кылды халык, махлукын гудрат билен,
Бирге берди aклы-кәмил, бизни ынсан эйледи.

ТҮРПЕ (а. торфе) **طرفه** - 1) тер, тәзе; 2) гең, тәсин, аҗайып, гең галдырыҗы; 3) чепер сөз.

Надана ёлукды түрпе җенанлар.
Авы-зәхер, шәхди-шекер, түрпе баллар ондадыр.

ТҮРПЕТЫЛ-АЙН (а. тарфат-ол-айн) **طرفة العين** - **сер. тарпатыл-айн**.

ТҮССЕ **توسسه** - дүйт, бир зат янмагы нетиҗесинде дөрәп, ёкары гөтерилйән булуда ве буга меңзеш гара реңк дүйт.

Иман бир тилкидир, гөвре бир хиндир,
Тилки түссә дөзмез хинде, чилимкеш.

ТҮТҮН (п. ту:ту:н) **توتون** - 1) түссе, булут, дүйт; 2) **сер. теммәки**.

Хөкми Сүлейманың яшыл түтүни,
Матраҗың гапысы, гашы нәдендир?
Түтүним бада берип, булуда гарды мени.
Кырк гүн гара түтүн әлем йүзүни.

ТҮЧҖАР (а. тоҗҗа:р, бс. та:җир) **تجّار** - 1) тәҗирлер, сөвдегәрлер, алыш-бериш эдйәнлер; 2) бай, пуллы, дөвлетли. Бу сөз көплүк санда болса-да, дилимизде бирлик сан манысында уланыляр.

Хатарланшып дуран инер, маялар,
Агыр безиргенлер, түчҗар эелер.
Мәлик түчҗар алып барды Кенгана,
Хабар тапды бакы он төрт дивана.

ТҮШГЕЧ **توشگچ** - («түшмек – дүшмек» ишлигиниң гадымы хал формасы); дүшенде, дүшүп.

Түшгеч ол межлис эра, хер ким чекер, бимар эдер,
Ал билен алдап сени хер дем өзиге зар эдер.

ТЫГ (п. ты:г) **تیغ** - 1) гылыч, гама; 2) хер бир кесйән ве йити зат; 3) пәки; 4) дагың бейик башы; 5) тикен.

Магтымгулы, илден-иле аралар,
Хиҗран тыгы билен багрын паралар,
Бири гелип, эллин гөгсүме урды,
Бири бир тыг билен йүрегим ярды.
Ораксыз орар сен, тыгсыз кесер сен,
Юмруксыз йүзер сен, йүпсүз асар сен.

ТЫГЫ-ТИЗ (п. ты:г-ы ти:з) **تیغ تیز** - йити гылыч, кесгир гама.

Сүннүе сүтүндир, күфүрге сетдир,
Чалса тыгы-тизи Дөвлеталының.

ТЫКАНЧ **تیقانج** - **сер. дыканч**.

Тамугың тыканҗыдыр, хер ким бу ишге разыдыр,
Шек дегилдир, достларым, гелди кыяматдан нышан.

ТЫКМАК **تیقمق** - 1) бир зады басышдырып габа салмак; 2) итеклемек, итекләп салмак; 3) **гм.** көп иймек, дыкмак.

Гөрүң бу эйямың пирин, сопусын,
Даннамайын, тыкар отыр аш гелсе.

ТЫЛЛА (а. тила:) **طلاء** - 1) беден агзасына чалынян яг; 2) шерап; 3) ялдыравук этмек үчин сувуклык халатында болан алтын; 4) гызыл. Бу сөзүң аслы хинди сөзи болуп, өзи-де «ти» ве тешдили «лам» билен язылыпдыр (**تلا**).

Мал үчин ынҗыдып гардаш-доганың,
Аз билдиң тылладан сатып, сованың.

ТЫМСАЛ (а. тимса:л, кс. тема:си:л) **تمثال** - «мисл – мензеш» сөзүнден; 1) сурат, чекилен сурат, адамын кагызың йүзүне чекилен сураты; 2) хейкел, портрет; 3) мысал гетирмек, аталар сөзүни уланмак, накыл уланмак; 4) мысал хөкмүнде гетирилйән, айдылян гысгажык сөз. Сонкы ики маныда геленде арапча «темсал» шекилинде уланыляр.

Маймының суратында болгай ки, тымсалың сениң.
Дүнйәниң тымсалы дүйшдүр, яранлар!
Йигитлер, бу дүнйә шоңа тымсалдыр,
Барк уран асманда баран эгленмез.

ТӘҖИ-СЕР (п. та:ж-е сер) **تاج سر** - **сер. тәч**.

ТӘҖИ-ФАРКЫ-ӨВЛҮЙӘ (п-а. та:ж-е фарк-е эвлия:) **تاج فرق اولياء** - **сер. фарк**.

ТӘҖИК (п. та:жик) **تاجيک** - 1) арап ве түрк дәл, парс дилинде геплейән халк; 2) Эйранда улалан арап чагалары. Оларың көпүси сөвдагәрлик иши билен мешгулланыпдырлар; 3) түрки юртларда отуран эйранлылара берлен ат; 4) Тәжигистанда, Овганыстанда ве Самаркант хем-де Бухарада яшаян гадымы халк. Бу ат та:зи:к ве та:жи:к формасында-да габат гелйәр.

Хер беслән тәжиге дүшсе шалык ат,
Палан чекер сүре, гадрын нәбилсин.

ТӘҖИР (а. та:жир, кс. тожжа:р) **تاجر** - **сер. түччар**.

ТӘЗЕ (п. та:зе) **تازه** - 1) уланылмадык, эл дегмедик, хениз гейилмедик, еңи; 2) тер, гурамадык, яшыл; 3) илкинжи гезек йүзе чыкан, дөрән; 4) яш, көрпе; **тәзеден** – гайтадан, ямашган, яңадан.

Ничәниң машгалы тәзеден янар,
Ничәниң чырагы өчүп барадыр.
Көңүл бостанында иман тәзе гүл,
Бир ачылса дурар, солуп йитмез хич.

ТӘЗЕДЕН (п-т. та:зе-ден) **تازه دين** - **сер. тәзе**.

ТӘЗЕЛЕНМЕК (та:зе-ленмек) **تازه لنمک** - 1) тәзе болмак, тер болмак; 2) яшармак, йигитлешмек; 3) гайталанмак, тәзеден башланмак.

Хижран кувватланды, ышк тәзеленди,

Ол матбахда гайнап, гызмалы болдум.

ТӘЛЕЙ (а. та:ли‘) **طالع** - «тулуг – догмак, чыкмак» сөзүнден; 1) доган, чыкан; 2) багт, ыкбал, язгыт, такдыр; **тәлейим зебун** – ыкбалым пес, багтым гара.

Дергаха догам көп, налышым бихет,

Тәлейим забундыр, теним бикувват.

Тәлей-багтым гинден салмай,

Дилеглерим кабул кылмай.

ТӘЛЕЙ ТУЛУГ ЭТМЕК (а-т. та:ли‘ толу:‘ этмек) **طالع طلوع ایتمک** - **сер. тулуг**.

ТӘЛЕЙ ЗЕБУН (а-т-п. та:ли‘-им зебу:н) **طالعیم زبون** - **сер. тәлей**.

ТӘЛИМ (а. та‘ли:м, кс. та‘ли:ма:т) **تعلیم** - «ылым» сөзүнден; 1) бирине ылым, хүнәр өвретмек; өвретме, билдирме; 2) окатма, сапак берме; 3) эсгериң яраг уланмагы машк этмеги; **тәлим бермек** - өвретмек, сапак бермек; **тәлим алмак** - өвренмек, сапак алмак.

Магтымгулы, тәлим алгыл уссатдан,

Бу дүнйәде хер ким гечер бир атдан.

Тәлим берен устадыңдан айрылма.

Сенде тәлим алды, ачылды дилим.

ТӘМИЗ (тә:ми:з) **تمیز** - арап дилиндәки «темйи:з» сөзүнден алнан; 1) арасса, пәк; 2) парх, артыкмачлык; 3) хуш, парасатлылык; **тәмизлемек** – арассаламак. Парс дилинде «теми:з» дийилйәр.

Чах ичинде ятды үч гиже-гүндиз.

Хезрети-Жебрайыл саклады тәмиз.

Ничелер тәмизләп ёл гидерлер чын.

Ниче йүз мүн гүмрах болан-да бардыр.

ТӘМИЗЛЕМЕК (тә:ми:злемек) **تمیزلمک** - **сер. тәмиз**.

ТӘРЕТ (а. таха:рет) **طهارت** - **сер. тахарат**.

ТӘСИН (а. тахси:н) **تحسين** -«хусн» сөзүнден; 1) оңат этме, ягшылыга дегишли этме; 2) оңат билме, говы хасап этме; 3) берекелла дийме, алкышлама, саг болсун айтма; макуллама; 4) өвме, магтама, тарыплама; **тәсин этмек** – макулламак, магтамак; 5) гең галма, хайран галма; **тәсин галмак** – хайран галмак, гең галмак.

Тәсин эдип ат бесләне.

Эшиден ил тәсин галды, яранлар.

ТӘСИП (а. та’ассаб) **تعصّب** - «асаб – сиңир, нерв, докума» сөзүнден; 1) өз динини, миллетини ёкары тутуп, бейлеки диндәки миллетлере душманчылык билдирме; 2) биринден тарапдарлык этме; 3) гайрат, намыс.

Мерт чекер тәсибин илиң-ювурдың.

Бара-бара көңүл гечер,

Тәсиби ёк, арсыз әрден.

Догмадык бигайрат, тәсипсиз йигит,

Ягшы махбуп гадрын – атын нәбилсин.

ТӘХРАН (п. Тихра:н) **تهران** - Эйраның пайтагты ве иң улы шәхери. Ол Элбурз дагларының гүнортасында ерлешйәр. Тәхран гадым дөврде Рей шәхерине дегишли хасапланып, кичижик бир ер экен. Онуң ады илкинжи гезек Истахрының үч йүз кыркынжы йылларда (951-952) язылан китабында, соң болса Семганының «Китабы-энсап» атлы ишинде (1160-нжы йылда язылан) габат гелйәр. Монголларың хүжүминден соң Рей шәхери 617-нжи хижри (1220-1221) йылында вейран боляр, онуң илаты Тәхрана гечйәр. Шейлеликде, Тәхраның илаты кем-кемден көпелйәр, онда көп биналар салыняр. Агамухаммет шаның дөврүнде Тәхран пайтагт боляр. Докузынжы асырда Тәхран атлы ики оба болупдыр. Бири Рейде, бейлекиси Испыханда.

Пырагы дийр, гошун тартып,

Барар сен Тәхрана, гөклең!

ТӘХСИН (а. тахси:н) **تحسين** - **сер. тәсин**.

Тәхсин этди пыгамбер, туруп намаз кылдылар.

ТӘХТ (а. техт) **تحت - сер. тахт**.

ТӘХТИС-СЕРА (а. техт-ас-сера:) **تحت الثراء - сер. тахтис-сера**.

ТӘХЕРЕТ (а. таха:рет) **طهارت - сер. тахарат**.

Алы шири-худа тәхерет кылды,

Хакдан хаҗат эйләп, намаза дурды.

ТӘЧ (п. та:ж) **تاج** - 1) патышаларың башына геййән гымматбаха дашлар билен безелен йөрите телпеги; 2) гелинлериң башына геййән безеглери; 3) кәбир дервүшлериң геййән телпеги; **тәҗи-сер** – баш тәҗи; **гм.** иң бейиги.

Гадырдан достуңдан йүзүң өврме,

Барсаң, депесине тәч эдер сени!

Үч муң он үч мурсал анларың тәҗи-сери.

- У -

УВУНМАК اوینمق - 1) гынанмак, чүркенмек; 2) бир кәри ерине етирмәге межбур болмак.

Гачып гутулмага увнар,

Бир яман гоңша душ болан.

УГРАМАК اوغرامق - 1) ёла дүшмек, бир яна гитмек, рована болмак; 2) гөнелмек, йөнелмек.

Ыкбаллынын уграан иши оң гөрнер,

Дүнйә йүзи эле гирсе, тең гөрнер.

Ниградым Ыляса, душ гелдим Хызра,

Көңлүм ичре гелди бирниче мысал.

УГРАШМАК اوغراشمق - 1) ёла дүшмек, бир тарапа йөнелмек, бир угра тарап йөрәп башламак; 2) урушмак, чакнышмак; 3) чекишмек, чекелешмек.

Эгни ак редалы, яшыл ныкаплы,

Уграшды бир ажап әр бизим сары.

Пеше хачан ден болупдыр,

Уграшанда пил билени.

УГРУНДА اوغرینگده - өз болшунда, өз ишин билен; **угрунда** - үчин; барада; ызында.

Хер заман, Магтымгулы, халк ичре гезме лап эдип,

Сакла гыбатдан тилиң, угрунда гез ынсап эдип.

УГУР اوغور - 1) тарап; 2) усул, тәр, ёл; 3) акым.

Магтымгулы, дерди гоймаз ятмага,

Угрун билмен сорай-сорай гитмәге.

Угрун тапсаң, өтмәвергил янындан,

Бахыллардан ырак эйле ёлуңны!

УЖП (а. ожб) **عجب** - мен-менлик, улумсылык; шөхратпаразлык.

Ужп, рия, кибир, хасат метагын

Бөлүп, рехзенлере пайламайынмы?

Чыка билмен жәхт эдип, ужб-у риядан, я реб!

УЗ (у:з) **اوز** - 1) оңат; говы, ярамлы; 2) чепер.

Эшиденлер, айп эйлемәң сөзүме,
Иллер кимин сөзүм уз хем болмаса!

УЗАК **اوزاق** - 1) якын дәл, даш, алыс; 2) эп-эсли (вагт); көп; 3) узын; **узак өмүр** – узын өмүр.

Хаарам ийип, шер исләне,
Узак өмүр яш болмасын.
Кимсе бәш йыл, кимсе он йыл, кимсе йүз йылда гечер,
Бейик даглар, узак ёллар, сувсуз чөллер аңлалыр.

УЗАНМАК **اوزانمق** - узалып ятмак; узатмак; сүйнүп ятмак.

Не دуруп сен агаяна йөрүше,
Өмрүң угур алып, гитмез узанып.
Не парахат ятыр сен эл-аягың узанып,
Ажал ятыр кейниңде окун-яйын гезенип.

УЗАТМАК **اوزاتمق** - 1) көпелтмек, узага чеклирмек, артдырмак, узага чекмек; 2) бир зады алмак я-да бермек үчин элиңи өңе язмак; ёла салмак.

Ал шераба эл узатдым эмендим,
Дурусын ичмишлер, лая саташдым.
Гымматын гачырма, еринде сөзле,
Узатмагыл хер нәкесе тилиңни!

УЗРА (а. Азра:, озра:) **عذراء** - 1) гыз, чыкмадык гыз, бөрүкли гыз; 2) дешилмедик гөвхер; 3) сөйгүли; 4) «Вамык-Узра» дессанының гахрыманы, Вамыгың сөйгүлиси.

Лейли Межнунындан, Ширин Перхатдан,
Вамык Узрасындан айрылмадымы?

УЗУР (а. ’озр) **عذر** - 1) өтүнч, эдилен бир габахат иш үчин өтүнч сорама; 2) бахана, себәп; 3) кемчилик, айып, ногсан.

Баша дүшен ишин хабарын берип,
Узур билен сөзүң айтды, достлар хей.

УЗЫН (узы:н) **اوزین** - 1) узак; 2) гысганың терси; узынлыгы бар болан.

Магтымгулы, унутмагыл илиңни,
Узын ялы, гысгалдавер тилиңни!

УЙГУН **اویغون** - 1) мынасып, лайык; 2) **гм.** ужыз.

Кимиң салы уйгун умманда акды,
Кимсе арз эйледи, ким хана бакды.

УЙДУРМАК **اویدیرمق** - бириниң ызына эертмек; боюн эгдирмек, табын этдирмек; дурузмак.

Намаза уйдурмаз, роза тутдурмаз,
Лагнаты шейтаның талашын гөрүң!

УЙКУ **اویقو** - укы; **уйкулы** – ука гиден, уклан.

Яр гелер, вагт-да гидер, гафлата батмыш гөзлерим,
Ачайын дийсем, ачылмаз, не агыр уйкулыдыр.

УЙМУШ (у:ймуш) **اولمیش** - уян, уклан; «уймак» ишлигиниң өтен заман ортак ишлик формасы.

Бикәр гоймай өмүр тагты,
Ояндырсак уймуш багты.

УЙМАК **اویمق** - 1) бириниң ызына эермек, түйс йүрекден ынанмак, боюн эгмек; берилмек; 2) укламак; **уймуш** – уклан.

Алымлара уйсаң, ачылар гөзүң,
Җахыллара уйсаң, көр тек болар сен.
Талыгым гүнеши галмыш үмүрге.
Эйәм, сен ояндыр уймуш ыкбалым.

УКАЛА (а. окала:, бс. акл) **عقلاء** - **сер. акыл**.

УКБА (а. окба:) **عقبي** - 1) җеза, эдилен ишиң җезасы; 2) хер бир ишиң соңы, нетиҗеси; 3) ахырет, кыямат, ахырзаман.

Тә алар дек болмайын укба ишин агаз кыл.
Кайдадыр укба ёлыга тахыр этген пешгешиң.
Дүнйәде рөвшен гөзүң эндухгин болды башың.

УКДА (a. окда, кс. окод) **عقده** - 1) дүвүн; даңы; 2) **гм.** ынсаның көп арзувлап етип билмедик максады; 3) гатнашык, багланышык; 4) **гм.** кынчылык.

Укдайы-лебден гирех ач нүктейи-товхыт иле.

Гез ачып саңа дилин херзе гүлмесден бурун.

УКЛАМАК اوقلامق - 1) ука гитмек; ятмак, укулы халда болмак; 2) **гм.** дүйпден хабарсыз болмак, асла хабарсыз галмак.

Яланчы ери дәл адам укласын,

Ким гулак бийр диңләп сөзүм хакласын.

УКУБЕТ (a. оку:бет) **عقوبت** - җеза, азап, сүтем, гынама; яманлыга ве эрбет гүнә ише берилйән җеза; **укубет ичре** – азап ичинде.

Көп мушакгатлар гөрер ошол бу жисм-у җан,

Ким укубет ичре галгай, кимлери болгай аман.

УКУЛ (a. оку:л, бс. акл) **عقول** - **сер. акыл**.

УЛАГ اولاغ - мүнмек ве йүк дашамак үчин уланылян мал (ат, дүе ве ш.м.).

Улаг бардыр узак ёллар гечмәге,

Шерап гөзел, мей-мест болуп ичмәге.

УЛАЛМАК اولالمق - 1) улы болмак; артмак; бейгелмек; 2) өсмек, кемала гелмек; 3) дережеси артмак.

Яшлыгың гадрыны билгил, тә улалмасдан бурун.

Улалдың, ядыңдадыр ялган җаханың гайгусы.

Ил ичинде сениң улалса адың,

Эй гөрмез дашыңдан якыныңң, ядың.

УЛАМА (a. олама:, бс. а:лим) - **сер. алым**.

УЛАНМАК اولانمق - 1) дучар болмак; 2) пейдаланылмак, хайырланмак; 3) битишмек, бирлешмек.

Шых Сенган дей узын гайга улансам,

Шибли кимин тоз-топрага булансам.

УЛАШДЫРМАК اولاشدیرمق - 1) учратмак, дучар этмек, сезевар этмек; 2) утгашдырмак, баглашдырмак, бирлешдирмек, етишдирмек, говшурмак, гөрүшдирмек.

Илимиз улашдыр бир көрпе яза,

Тогсан долуп, тамам болсун гышымыз.

УЛАШМАК اولاشمق - 1) учрашмак, дучар болмак, сезевар болмак; 2) баш гошмак, баш урмак; 3) сеплешмек, бирикмек; гатышмак, бирлешмек, говушмак.

Эй яранлар, харам ише улашмаз.

Эгер дүрүст болса пәли бенденин.

Хасрата, дерде улашып

Галайын дийсең өйленгин.

Магтымгулы, гүйчли биле гөрешмәң,

Хайры гоюп, шер ишлере улашмаң.

УЛУГ اولوغ - улы, уллакан, бейик; улы сөзүниң көне формасы; **улуг-кичик** – 1) улы-кичи; 2) **гм.** хемме, бүтин; **улуг-кичик сахаба** – улы-кичи саҳабалар, хемме саҳабалар.

Диңле, мекан тутан киши чөллерде,

Тасатдык кемелсе улуг иллерде.

УЛУМ (а. олу:м, бс. ылм) **علوم** - **сер. ылым**.

УЛУНМАК اولونمق - буйсанмак, гуванмак, улы тутмак.

Болар-болмаз ишлер үчин улунма,

Чохлар гелип, батып галмыш бу лая.

УЛУС اولوس - 1) ил, халк; 2) юрт, үлке.

Өз тилимден говга алдым башына,

Ил-улус халыма тоба эйледи.

«Хак рехмет этсин!» дийп, дога кылсынлар,

Таммам улус-иллер Човдур хан үчин.

УЛЯ (а. оля:) **علیا//علیي** - 1) «агла **اعلاء//اعلي** - иң ёкары» сөзүниң женский роды; белендрәк, бейигрәк; 2) хер бир задың иң ёкарысы; бейик, бейик ер, белент жай; антонимии: суфла (**сер.**).

Сунгуңа болды ларейб,

Эс-суфла-у вел-уля.

УМАМ (а. омам, бс. оммат) **امم - сер. уммат**.

УМАРА (а. омара:, бс. эми:р) **امراء - сер. эмир III**.

УМДА (а. омдех) **عمده** - 1) даянч, даяныляи зат; арка даянч; 2) умыт, ынанч; 3) умумы; көп; **умдатыл-умара** – эмирлериң арка даянжы, эмирлерин умыды, эмирлерин улусы.

Максат – бу сөзлерим кылгыл ыгтыбар,

Умдатыл-умара, мехтер, ынак бар.

УМДАТЫЛ-УМАРА (а. омдет ал-омера:) **عمدة الامراء - сер. умда**.

УММАК اوممق - 1) умыт этмек, арзувында болмак; 2) ынанмак, гүман этмек. Парс дилиндәки «умыт» сөзи-де шундан болмагы чак эдилйәр.

Жандан умыт үзүп, хайранда экен,

Йылдыздан ёл умдум, ая саташдым.

УММАН (а. Омма:н) **عمان** - 1) Эйран билен Пакистаның, Хиндистаның ве Арабыстан ярым адасының аралыгында ерлешйән дениз. Ол Хинд океанындан бөлүнип, Хормуз богазы аркалы Парс айлагы билен биригйәр; 2) **гм.** улы дениз, Мухыт деңзи.

Газлар галкып ховада,

Гөзи умман ичинде.

Эй лаглы-леби гөвхер,

Уммана гөзүм дүшди.

УММАТ (а. оммет, кс. омем) **امت** - «хер задың аслы ве ёл» диен манына аңладян «ум» сөзүнден; 1) бир дилде геплейән адамлар; халк, миллет; 2) бир пыгамбере уйян адамлар. «Ымамат» сөзи-де шу сөзден ясаландыр, онуң манысы ёлбашчылык, ёл гөркезижилик диймекдир; 3) ыбадат (**сер.**), гуллук, бенделик; ёлуң сапланмагы, текиз болмагы. Мухаммет Замахшары (Ызмыкшир) өзүниң «Куръана» язан «Кешшаф» атлы мешхур тефсир-дүшүндиришинде бу сөзе «пыгамбер иберилен хер бир топара айдыляр» дийип кесгитлеме берипдир.

Мухаммет умматы малсыз болмасын,

Малсыз болсаң, доган-гардаш ят болар.

Пыгамбериң умматы,

Хич болар йүз яшында.

УММУЛ-ЭИММЕ (а. омм-ол-эимме) **ام الائمه - сер. Патма**.

УМУР (а. ому:р, бс. эмр) **امور - сер. эмир II**.

УМЫДВАР (п. оми:д-ва:р) **امیدوار** - умытлы, умыды бар адам, гелҗеге ынамы бар адам; антоними: нәумыт, новмыт, намут.

Намазхонга миессердир бехиштлер,

Бенделер, бехиштден умыдвар болуң.

Гарып Магтымгулы бир дессан айтды,

Догадан умыдвар болды, достлар хей.

УМЫТ (п. оми:д) **امید** - ислег, арзув; умма; ынам.

Умыдым бар, гоймай бела-бетерге,

Дергахындан аңса дер бизим сары.

Горкы, умыт ортасында хайранам,

Таңла, магшар, я реб, не ола халым?!

УНАМАК **اونامق** - 1) оңат гөрмек, кабул этмек; 2) макул билмек, догры тапмак; ылалашмак.

Гачып гутулмак унар.

Бир яман гоңша душ болан.

УНУТМАК **اونوتمق** - ятдан чыкармак.

«Т» - тоба эйләп, дүнйәни унутмак герек.

Яман болуп, ягшылыгы унудан.

Неден олдуң, билгил бары,

Унутдың первердигәри.

УРАФА (а. орафа:, бс. а:риф) **عرفا - сер. арыф**.

УРГАН **اورغان** - «урмак» ишлигиниң өтен заман ортак ишлигиниң гадымы формасы; уран, эл дегрен.

Эй яранлар, бу нәдендир, билмезем,

Хызыр дийип эл урган задым хырс чыкар.

УРМАК اورمق - 1) чалмак, енчмек, ургы астына алмак; 2) өлдүрмек; 3) ярамак; атмак, ятырмак; **гадам урмак** – гезеленч этмек.

Нашайыста агмалык, гөйә гадам урар көр;

ёл урмак – чапавул этмек, таламак.

Башчысыз, пәхимсиз ёла гиренлер,

Ёлун шейтан урар, ёлы терс чыкар;

йүз урмак – йүз тутмак.

Тилки өзүн гүнде-гүнде доюрмаз,

Егдир ач хем болса, шире йүз урсаң;

лерзе (лерзан) урмак – титремек, сарсмак.

Гөрүң, Хусайн мүрзәни, хака язар арзаны,

Ерлер уруп лерзәни Ысрафылдан үйн дөрәр;

сур урмак – сур чалмак, сурнай чалмак.

Ысрафыл сур урса ялан җахана,

Җан не ягша галар, не-де ямана;

эл урмак – 1) эл дегирмек, эл сүртмек; 2) **гм.** даянмак, арка тутунмак.

Обасына әр дийип, сорап бараным,

Этегине эл урсам, ...лы чыкыпдыр.

УРУБАН (а. ару:б) **عروب** - әрини сөййән аял, адамсыны говы гөрйән аял.

Урубан атрабан тәзе етилен.

УРУГ I اوروق - «урмак» сөзүнден; ургы, зарба, басым; **уруглы** – урлан; хорланан.

Уруглы мен дийме, таңла уруг бар.

Хасаб-у нама-ю везин сораг бар.

УРУГ II اوروغ - 1) тире, тайпа; 2) гарындашлык; ковум; 3) несил, машгала; **уруглы** – тайпалы, ковум-гарындашлы.

Агыр уруглыдыр, хем бейик илли,

Көп йыгылса мешхур әлеме белли.

УРУГЛЫГ اوروق ليق - **сер. уруг I**.

УРЯН (а. оря:н) **عريان** - 1) яланач; чыплак; хемме ери ачык; 2) **гм.** бош; ялңыз. **Урян галмак** – яланач галмак; ялңыз галмак, бош галмак.

Җан, җесет, тил, акылдан айрылып, галдым урян.

Иш гелди, баша дүшди, мердана болдум имди.

УСАРА (а. осара:, бс. эси:р) **اسراء - сер. эсир**.

УСЛЫ (услы: ве услу:) **اوصلي//اوصلو** - 1) акыллы, пәхимли, зехинли, пайхаслы, аграс; 2) тербиели, эденли; 3) юваш, мылайым, салыкатлы; сабырлы; деңешдир: арапча, усуллы.

Адам ярадылмыш белентли-песли,

Акыллы-пикирли, аңыллы, услы.

УССАТ (п. оста:д) **استاد** - 1) мугаллым, өвредйән, өвредижи; 2) өкде, бир хүнәри, ылмы өкде билйән; ылмы, хүнәри башга бирине өвредйән.

Дога кылсам, җебир-җепам эксердир,

Ылым өвреден уссат-кыблам педердир.

УСТАТ (п. оста:д, кс. эса:ти:д) - **сер. уссат**.

Эй агалар, бир гүн болар, пай алар,

Гуллук эдип гезен устада белли.

УСУЛ (а. осу:л, бс. асл) **اصول** - көплүк санда болса-да, түркмен дилинде бирлик сан хөкмүнде уланыляр: 1) тертип, дүзгүн, нызам, када; 2) хер бил ылмың, хүнәриң эсасларыны беян эдйән башлангыч бөлүми; 3) эсас; көк; канун; 4) ёл, тәр, асыл; 5) ювашлык, мылайымлык, нәзик гәр; **усуллы** – асыллы, тертипли.

Адам ярадылмыш белентли-песли,

Акыллы, пикирли, аңлы, усуллы;

сахып усул – асыллылык эеси, асыллы, мылайым; канун эеси, ыгтыярлы.

Ошол демде гайдып гелмиш ресула,

Хабарын сөйлемиш сахып усула.

УСУЛЛЫ (а-т. осу:л-лы) **اصولي - сер. усул**.

УСЯН (а. ’ыся:н) **عصیان** - 1) гозгалаң, топалаң; питне; 2) гүнә, язык; 3) җошгун.

Дөнсем дийип гезер сен,

Җүрм-у усян ичинде.

Сындырып усян тохумын, дөк недамат эшкини.

Хасылым усяндыр генделигимден.

УТАНМАК اوتانمق - уялмак, йүзүң гызмак, <u>хаялы</u> болмак, хыҗалат чекмек.

Сен гөрмесең, ол-ха саңа назырдыр,

Утаңгын, эйменгин, гойгун бу иши.

Утанардым, сырым паш эйлемездим,

Паш эдерин, хабар алсаң, Азадым.

УТМАК اوتمق - 1) үстүн чыкмак, еңмек, еңиш газанмак, оюнда еңмек.

Җахан базарында пелек гумарбаз,

Бир сэв билен ынсан анны утмаз хич.

УФТАДА (п. офта:де) **افتاده** - 1) эҗиз, бичәре, пакыр; 2) кичи гөвүнли, өзүни кичи тутян, песпәл; 3) йыкылан, песе дүшен.

Херчент эгер болса аҗ-у уфтада.

Не ашыклар өтди уфтада халы,

Аларның ышкында хайран гечипдир.

УФТАН (п. офта:н) **افتان** - йыкылян халатда; йыкылан, йыкылып; **уфтан-у хызан** – йыкылып-сүршүп, йыкылып-туруп.

Хасан йыглап гитди уфтан-у хызан,

Бенегәх, алдыга учрады шейтан.

УФТАН-У ХЫЗАН (п. офта:н ве хы:за:н) **افتان و خیزان** - **сер. уфтан**.

УХАТ (а. оход) **احد** - **сер. Ухут**.

УХДА (а. охде) **عهده** - **сер. өхде**.

Горкар мен, ол дергаха зары кылсам хош гелмез,

Багрым анда гайымдыр, ухдасындан даш гелмез.

УЧ (у:ч) **اوچ** - бир задың гутаран ери; гыра, гыйк, кенар; соң.

Яр гизлейип гөз ужуны,

Нәз эйлейип, уз доланды.

УХУТ (а. Оход) **احد** - 1) Медине шәхеринин демиргазыгында болан бир дагың ады; 2) Шол дагың этегинде хижри сенәнин үчүнжи йылында мусулманлар билен капырларың арасында болан уруш. Шол урушда мусулманларың гошуны еди йүз, капырларың саны болса үч мүң адам болупдыр. Капырларың гошун башлыгы Муавыяның какасы Абу Суфян өз аялы Хинд билен шу урша гатнашыпдыр. Хинд он бәш аял билен билеликде деп какып, өз эсгерлерини урша хыжувландыряр. Бирнәче мусулманлар Мухаммет пыгамберин табшырыгыны ерине етирмәндиклери ве өз сеңңерлерини ташлап, башга ере гиденликлери үчин, урушда еңилйәрлер. Нетижеде пыгамберин доган огланы Хемзе шехит боляр, мусулманлардан етмиш адам өлйәр, пыгамберин ики диши дөвүлйәр ве йүзи яраланяр, душмандан 22 адам өлдүрилйәр. Абу Суфяның аялы Хинд Хемзәнин багрыны чыкарып иййәр. Шу себәпли оңа «жигерхәр» («Багыр ийижи») диен лакам берлипдир.

Ухут уршунда ол Мустапаның,

Ики диши шехит болан гүнлер хей!

УЧАР - «учмак» ишлигинин нәмәлим гележек заман формасы. Бу ерде субстантивлешип (атлашып) дүшүм гошулмасыны (да-де) кабул эдипдир; учян вагтда, учян халатда; учулян ерде.

Учарда, гачарда – гарга, гулана,

Еди йүз яшаман өлмек ярашмаз.

УЧМАК **اوچمق** - 1) асмана галмак, хова гөтерилмек; 2) айрылмак, ёл болмак.

Асманың йүзүнден кехкешан учды,

Нәгехан үч әре назарым дүшди.

Тагты асмандан учан,

Сүлейман өтди, гитди.

УЧМАХ (учма:х) **اوچماخ** - 1) бехишт, женнет, учма; 2) **гм.** сапалы ер, эшретли ер.

Учмах арманында атамыз Адам,

Хов эне дийр: «Шейтан душан гүнлер хей!».

Сәхер налышында гөзүнде яшы,

Довзах, учмахыны билен ялыдыр.

УЧРАМАК اوچرامق - 1) саташмак, душ гелмек, габат гелмек; 2) дучар болмак, саташмак, мүбтела **(сер.)** болмак.

Үч йыл шире учрамаса,

Тилки, шагал шире дөнер.

УЧРАШ ГЕЛМЕК اوچراش گیلمک - сер. учрамак, учрашмак.

УЧРАШМАК اوچراشمق - душ гелип дурмак, саташып дурмак, душушып дурмак; **учраш гелмек** – душ гелмек, саташмак.

Учрашып көлүге гарк олдум дийр, «хай!»,

Әрлер-пирлер, сизден медет-харайдыр.

Учраш гелсе, бир ямана яр болар.

УЧУРМАК اوچورمق - 1) учуш этдирмек, ховада гайдырмак; асмана галдырмак; 2) **гм.** өз хетдинден хас ёкары галдырмак; 3) **гм.** элден бермек; **дөвлет гушун учуран** – бетбагт болан, бичәре болан.

Пелек уруп, дөвлет гушун учуран,

Зары-гирян аглар «хан» сесин анса.

УШАК اوشاق - 1) овнук, кичи, ири дәл; 2) чага, бала; 3) хызматкәр; **ушак-душак** – мада-чүйде, овнук затлар.

Хорматлагыл гөзел илиң ушагын,

Телмурып төрт яна, гөзләр ушагын.

Гапыл адам, гам астында ятып сен,

Өтди өмрүң ушак-душак кәр биле.

УШАК-ДУШАК اوشاق–دوشاق - сер. ушак.

УШАТМАК اوشاتمق - дөвмек, сындырмак, овнатмак; овнук бөлеклере бөлмек (мес., пулы).

Магтымгулы, халкдан сырың гизлесе,

Дишини ушадын, ялан сөзлесе.

УШР (а. ʾошр) **عشر - сер. хүшүр.**

УЯЛМАК اويالمق - утанмак, хая этмек; йүзүң гызмак, хыҗалат чекмек, **сер. утанмак**.

Ашыкы-эзел мен, сонам, мен саңа,

Не эдеп-эркан бар, илден уялмак.

УЯН اويان - атың келлесине гейдирилйән гайышдан беҗерилен эсбап, овсар; агыздырык.

Етмиш хүлле гейип тагта гонарлар,

Зеберҗет уянлы быраг мүнерлер.

УЯТ اويات - утанч, хая, шерим; **уятсыз** – утанчсыз, хаясыз.

Бу дүнйә-у кыямат, гойма уяда бизни.

Аялларда уят, гызда шерим ёк.

Ыссы берен егдир,

Уятсыз-ыкрарсыз әрден.

УЯТСЫЗ اويات سيز - **сер. уят**.

- Ү -

ҮЗЕ اوزه - сер. үзре.

Хем бесаты-гурп үзе бардың, отурдың фовкдан,

Гойды диш бармакга мунлар гурбатың гөргеч ресул.

ҮЗЕГОЙ اوزه قوي - үзүп гой, үзага, үз-де гояй.

Шейтан айдар: «Ширин ишдир, азагой!»

Рахман айдар: «Небс умыдын үзегой!».

ҮЗЕҢНИ اوزانگگي - аслы «үзенмек – гысгалмак» диен сөзден; улага (ата, эшеге ве башгалара) мүнүленде аяк гоймак үчин махсус демир басалга, ол гайыш гушаклар билен эзере беркидилен боляр; рикап **(сер.)**; үзеңи.

Гана батды үзеңнилер,

Алынын дести ган олды.

ҮЗЕҢНИСИ СУВДАН اوزانگگي سي سودان - Шахыр «Үчи өвлатдан» диен гошгусында сувда йүзйән елкенли гәмини назарда тутуп, тапмача шекилинде шейле язяр:

Ол не адамзатдыр, бир ат мүнерлер, -

Үзеңниси сувдан, жылавы батдан.

Бу ерде шахыр елкенли гәмини адамзадын мүнйән бир атына меңзедйәр. Ол атың үзеңниси сувдан, жылавы болса батдан, ягны елден диййәр. Мунуң өзи, элбетде, сувда шемалың көмеги билен йүзйән елкенли гәмидигини мәлим эдйәр.

ҮЗМЕК اوزمک - 1) кесмек, ёлмак; 2) хасаплашмак, бергини берип гутармак; **эл үзмек** – эл чекмек.

Гурт айдар, үзер мен, нирден кылсам гүзер мен,

Рызкым арап гезер мен, чөл беябан ичинде.

Көңүл турар, «Хув!» дийр суйы-асмана,

Эл үзсем дийр, көвүш, музе, пешимден.

ҮЗРЕ اوزره - үстүнде, үст, ат ролунда гелйән көмекчи сөз.

Олар женнет үзре довзаха тая.

Хем пелек үзре мелеклер дийдилер сад аферин.

ҮЗҮЛМЕК اوزيلمک - 1) кесилмек, ёлунмак, гырылмак; 2) төленмек, алгы-бергини хасаплашмак.

Чекилер кервенлер, йөрир хатарлар,
Бир ызы үзүлмез гөчдүр, яранлар.
Гапымың мивели багы,
Үзүлди йүрегмиң ягы.

ҮЙН (үй:н) **اوین** - 1) сес; 2) гыкылык, галмагал, зензеле.

Давудың үйнүнде отуз яшында,
Хер ким өз сөвдүгин алса герекдир.
Шол азабың хасратындан, зарындан,
Пелеклере чыкар үйнүң, гыбаткеш!

ҮЙРМЕК (үй:рмек) **اویرمک** - 1) ховламак, хов-хов этмек (ит хакда); **гм.** сөгмек, бидерек ере азгарылмак.

Дервүш ерде деря, я гөкде айдыр,
Доңуз деря нейләр, ит үйрүп ая.

ҮЙШМЕК (үй:шмек) **اویشمک** - йыгнанмак, җемленмек, топланмак.

Намарт-үфласлар дашыма,
Нейлейин мен үйшүп барар.

ҮЛЕШ **اولش** - **сер. үлүш.**

ҮЛКЕ **اولکه** - 1) юрт, ер, ватан; 2) бир дөвлетиң гол астында болан ер.

Күвфәни җөвенек, Багдат шәхрини аб,
Рей үлкесин дилнип ер харап эйләр.
Залымлар элинден үлке ашмаян…,
Үлкесинде илиң гадрын нәбилсин.

ҮЛПЕТ (а. олфет) **الفت** - 1) ыснышык; ыснышыклы; 2) достлук, мухапбат; 3) сырдаш, ёлдаш, якын дост; 4) гарышма; эндик этме; **үлпет болмак** – дост болмак.

Көңли гара билен болмаңлар үлпет.
Зынхар, яман билен болмагын үлпет.
Биревге эдипдир намартны үлпет,
Аның өмри «ах!» дийп, өтүп барадыр.

ҮЛҮШ **اولوش** - пай; бөлек; хак.

Еди гүнде хакдан үлүш алдылар,
Ыбрайым пыгамбер болуп гелдилер.

Эесинден үлүш бардыр.

ҮМ اوم - ышарат, дуйдурыш, аңлатмак үчин эдилйән херекет.

Душдум үм билмез надана,
Бир гадрым билен исләрин.

ҮМСҮМ اومسوم - сессиз-үйнсүз, ийми-сала ягдайда; юваш; **сер. эпсем; үмсүм отурмак** – геплемән отурмак, сессиз-үйнсүз отурмак.

Үмсүм отур, халк ичинде сөзлеме,
Сөзләр болсаң, сөз аслына ет ягшы.
Сөзүм аңлан ёк дийип, үмсүм отурма,
Җахан гиңдир, чендан билен-де бардыр.

ҮМҮР اومور - думан, Ериң янындакы ховада яйран Буг.

Ягышлы, ягмырлы, үмүрли даглар,
Силлер сенден гечер, думан эгленмез,
Даглар башын үмүр басан,
Җүлгесинде гүллер өсен.

ҮРКҮЗМЕК اورکوزمک - горкузмак, үркер ялы этмек.

Давут, Осман билен Алы үркүзип,
Кубат педери Хусровны горкузып.

ҮССЕ اوسسه - алшык-чалшык эдиленде, бахасының үстүне артыкмач берилйән пул, зат.

Алланы ят эдип, хакы гөзлесең.
Деңме-дең сөвданың үссеси болмаз.

ҮСТ اوست - ёкары, арка, сагры (хайван хакда), хер бир задың арка тарапы, йүзи.

Мен билмедим, бир зат гуйды үстүмден,
«Ёлуган дөвраны сүргүн!» дийдилер.
Лап эдип, дахан долдурма,
Җең нан дегил диш үстүнде.

ҮТЕЛГИ اوتالگي - гырга меңзеш йыртыҗы элгуш; гөзлери гызыл гарчыгай.

Җан ховпундан болар акылы хайран,
Йылан кишмир гөрсе, үтелги – тайран.
Маңлайы бир гарыш, болсун ат йүзли,

Тавус гуш сималы, үтелги гөзли.

ҮФЛАС (а. ифла:с) **افلاس** - 1) гарыплашма, эли дарлык, малсызлык; мәтәчлик; гарыплык; 2) гарып, пулсуз, малсыз, мәтәч, хич зады ёк.

Бир пул дүшсе бир үфласың голуна,
Гөвсүн ачып гезер гышын елине.
Горка-горка үфлас ягдая дүшдүк,
Таклыр нәме болса, гөрүлсин инди.

ҮФЛИС (а. ифли:с) **افليس** - пес, песе дүшен, тувмаяк; бетпәл.

Тагамда табакдаш болма,
Үфлис, харамхор биләни!

ҮЧ КИШИ **اوج كيشي** - шахырың «Болдум гиряна» диен гошгусында сәхер чагы Аллатагаланалыш эдип, хыял әлеминде үч әре назары дүшйәр. Шолардан сораг эдип, жогаплар аляр. Шахыр шыгрың башында хезрет Иса билен Шахымердан Алыдан химмет ислейәндигини хем ятлаяр, соң оларың икисиниң узын бойлы, бириниң келте бойлудыгыны айдяр. Шейлеликде, ол үч кишиниң хезрет Иса билен хезрет Омар хем-де хезрет Алыдыгы белли боляр, чүнки Иса билен Омар узын бойлы, хезрет Алы болса гысга бойлудыр.

Дийдилер, үч киши болдук устадың,
Дайым дестан болар әлемде адың.

ҮШБУ (үшбу:) **اوشبو** - «шу» гөркезме чалышмасының гадымы формасы; шу, бу; **үшбу дүнйә** - шу дүнйә.

Газар эйләр сизлер үшбу дүнйәе,
Гелен гечер, дурмаз, көне сарайдыр.
Ачылды земин ләлеси,
Үшбу дүнйә рейхан бу гүн.

- Ф -

ФАЖЫР (а. фа:жир) **فاجر** - **сер. пажыр**.

Магрыпетни кем кылса, фажыр турур бинамаз.

ФАЗЫЛ (а. фазл) **فضل** - 1) ылым, билим; 2) берим, ыхсан, ягшылык; 3) артыкмачлык; 4) кәмиллик; 5) бир залын галындысы; 6) укып, талант.

Фазлын биле, я субхан,

Гүнәхим гүзешт эйле!

ФАЙЫЗ (а. фа:йиз) **فايض** - «файз – боллук, мерхемет» сөзүнден; 1) үстүнлик; 2) багтлы; 3) боллук; 4) сахы, эли ачык; 5) файз етирйән, хайыр етирйән.

Худанын рахматыга болса файыз.

Хемрахнын билбилидир, файыз гидер семада.

ФАКР (а.) **فقر** - 1) ёксуллык, пакырлык; мәтәчлик; эли дарлык; 2) суфизмде биринжи макамын дөрдүнжи этапы; дервүшлик; 3) **гм.** кемчилик, эгсиклик; **факр әхли** – дервүшлер.

Баглайып бөхтан иле факр әхлине тагсырлар,

Селе баглап башына ач бөри сопы-пирлер.

ФАКР ӘХЛИ (а-т.) **فقر اهلي** - **сер. факр**.

ФАКЫР (а. факы:р, кс. фокара:) **فقير** - **сер. пакыр**.

ФАРК (а.) **فرق** - 1) айралык, айрылмак; 2) тапавут, парх; гаршылык, ики затдан биринин башга хили болмагы, меңземезлиги; 3) айырма, тапавутландырма; сайлама; 4) говы гөрме, сайлама; 5) аңлама, пәхим этме; 6) сүйр депе, келләнин депеси, ортасы. Аслында арап дилинде бу сөз келле сачын я-да сакгалың ики бөлеге бөлүнйән ерине айдыляр; **тәжи-фаркы-өвлүйә** - 1) өвлүйәлерин сүйр депесинин тәжи; 2) **гм.** өвлүйәлерин иң улусы, өвлүйәлерин иң хорматлысы.

Патышахы-энбий сен, тәжи-фаркы-өвлүйә.

Магтымгулы панылан ферш фарк этмиш.

ФАРС (п. фа:рс) **فارس** - сер. Парс.

ФАРСАХ (а.) **فرسخ** - алты километре барабар узынлык өлчеги; агач (**сер.**). Парсчасы: ферсеңг.

Төрт мүң фарсах Емен, бир мүң-де Булгар.
Байларың, пакырың әхли-дервүшин,
Юрды болар ялы фарсахлары бар.

ФАТТАХ (а. фатта:х) **فتاح** - «фатх – ачмак, еңмек» диен сөзүнден; 1) ачан, ачыҗы; еңиш бериҗи; көп ачыҗы, көп еңиҗи; 2) адам ады.

Эйран, Туран индии голуң астында,
«Сүргүн!» инди бу дөвраны сен, Феттах!

ФАТХ (а.) **فتح** - **сер. фетх, петх**.

ФАТХ СЕРДАР (фатх серда:р) **فتح سردار** - **сер. Феталы**.

ФАТХЫ-НУСРАТ (а. фатх ве носрет) **فتح و نصرت** - **сер. нусрат**.

ФАТЫХА (а. фа:тихе) **فاتحه** - **сер. патыха**.

ФАХР (а.) **فخر** - **сер. пахр**.

Хоҗалар фахр эдер аслы-затына.

ФАХРЫ-ҖАХАН (а-п. фахр-е җаха:н) **فخر جهان** - **сер. пахры-җахан**.

Каны хак хабыбы – ол фахры-җахан,
Хич бириниң нам-у нышаны болмаз.

ФЕГАР (п. фега:р) **فگار** - **сер. эфгар**.

ФЕЗГАН (а. фезе’а:н) **فزع//فزعان** - 1) горкы, ховп; 2) агы, эңреме; 3) горкуп бирине пеналанма; 4) горкуп гөвнүчөкгүнлик этме; **фезган болмак** – горкмак, аглап эңремек.

Халың гөрен фезган болур, агларлар,
Өзүн сичҗин атлы җайда багларлар.

ФЕЗИХАТ (а. фези:хет) **فضیحت** - **сер. пезихат**.

ФЕЙ (п. пей) **پی** - **сер. пей**.

Арыфлар янында дүнйә фейинден,
Аваралык эйләп билмек ярашмаз.

ФЕЙЗ (а.) **فيض** - 1) боллук; 2) көп сув; 3) мерхемет, ныгмат; пейда, неп; 4) ылым, билим; **сер. пайыз; фейз дөкүлмек** – 1) көп ягыш ягмак; 2) **гм.** көп ылмы гүррүңлер болмак.

Йыгылды дервүшлер, дөкүлди фейзлер,

Гөйә дийр сен, ахырзамана гелди.

ФЕЛАКЕТ (а. фела:кет) **فلاکت** - **сер. пеләкет**.

ФЕР (п.) **فر** - 1) гөзеллик, оваданлык; ялкым; бейиклик, дабара; 2) сачың товы; сачы товлы этмек үчин уланылян гурал.

Эй пери, зүлпүң фери, валла, сениң дей хуплара,

Айдадыр Магтымгулы, бес пишекәрем, догрусы.

ФЕРАГ (а. фера:г) **فراغ** - асуда болмак, рахат болмак; асудалык, рахатлык; бир иши гутарып рахатланмак; **фераг етишмек** – рахат болмак.

Пазлы билен барча ишим битирип,

Хүйр-у гулман ичре фераг етишсе.

ФЕРАГАТ (а. фера:гат) **فراغت** - 1) асудалык, рахатлык, асуда болмак, бир ишден аркайын болмак; 2) дынчлык, парахатлык; **сер. перагат**.

Хазына орныга долдурып тагат,

Өмрүниң барынча кылмай ферагат.

«Фи» - ферагат вагт экен, нефсиңни рам этмек герек.

ФЕРАДЫС (а. фера:ди:с, бс. фирдевс) **فرادیس** - **сер. Фирдөвс**.

ФЕРАПИЧ (п. фера:-пи:ч) **فراپیچ** - парс дилиндәки «тарап; өң, ян, ёкары, үст, төверек» манылары берйән «фера» предлогы ве «пичиден», ягны гуршамак, доламак, пырланмак диен сөзлерден эмеле гелен гошма ат; **ферапич алмак** – гуршап алмак.

Ышк чекди зыбанасын, якып өртәп күл этди,

Хижран ферапич алып, еле совурды мени.

ФЕРДА (п. ферда:) **فردا** - эртир, шу гүнден соңкы гүн; **сер. перда**.

Ол гүнүң хасабы гечер фердая,

Асманы суст эйләр, земини зая.

ФЕРЕЧ (а. ферeж) **فرج** - 1) шатлык, гайгыдан ве гөвнүчөкгүнликден соң гелйән сөйүнч ве оңат ягдай; 2) ишде шовлулык.

Билмез пелегиң фережин,

Елдир, тутмуш гөк буржун.

ФЕРИДУН (п. фери:ду:н) **فریدون** - сер. Перидун.

ФЕРИП (п. фери:б) **فریب** - хиле, мекир, пирим, алдав; алдама; **фикри-ферип** – алдав пикири, алдамаклык ниети.

Кылдылар нефси-хова бихет маңа мекр-у ферип,

Ким назар кылсам өзүмге дүшмүш ахвалы-ажип.

ФЕРТ (а., кс. эфра:д) **فرد** - ялңыз, еке-тәк; деңсиз, тайсыз; **сер. перт; ферд ыкбал** – ялңыз тәлей, деңсиз-тайсыз ыкбал.

Бейиклик бесаты сизе ярашар,

Феридуның ферт ыкбалы сизиңдир.

ФЕРХАР (п. Ферха:р) **فرخار** - **сер. Перхар** ве **Гүл Перхар**.

Гүл Ферхар дек гызыл меңзим солдурсам.

ФЕРХАШ (п. перха:ш) **پرخاش//فرخاش** - **сер. перхаш**.

ФЕРШ (а.) **فرش** - **сер. перш; ферши-агла** – иң оңат дүшек, ёкары сорт дүшек (халы ве ш.м.).

Ол ферши-аглая чөкүп отурмыш.

Ферш тапмайын, биле ятсаң мар биле.

Не ферше аяк басдың, долан, бир өзүңе бак!

Мензили месжитдир, ферши дивандыр,

Гижеси, гүндизи Дөвлеталының.

ФЕРЯТ (п. перя:д) **فریاد** - **сер. перят**.

ФЕСАКАТ (а. феса:кат) **فساقت** - **сер. песакат**.

ФЕСАТ (а. феса:д) **فساد** - **сер. писат**.

ФЕТА (а. фета:) **فتی** - 1) йигит, жуван; 2) жомарт, сахы; 3) эдермен, батыр.

Өзүң билдир, эй, фета,

Он ики совалым бар.

ФЕТАЛЫ (а. Фатх Али:) **فتحعلي** - Фетхалы хан гоюнлы. Шагулы ханың оглы. Эйранда патышалык эден гажар династиясының мешхур сердарларындан бири. Ол илки Ша Тахмасп икинжиниң гошун башлыгы болуп гуллук эдйәр. Феталы хан Гүргенде (Астрабатда) отуран аслы түркменлерден болан гажар тайпасындандыр. Ол түркменлериң ёмут тиресинден болан бир ханың гызына өйленипдир ве түркменлер билен якын арагатнашык саклапдыр. Феталы хан Мухаммет Хасан хан гажарың какасы ве Ага Мухаммет шаның атасыдыр. Ол 1907-нжи хижри (1685-1686) йылында доглуп, 1139-нжы (1726-1727) йылда хем Недир шаның буйругы билен өлдүрилйәр ве Машатда Хожа Ребыгың мазарчылыгында жайланыпдыр. Хачан-да Феталы ша гажар Хорасана баранда, Недир шаның агтыгы, ягны Шахрухың оглы Недир Мүрзе (Недир шаның ат дакыланы) Машат шәхеринде экен. Шонда Феталы ша гажар буйрук берип, Недир Мүрзәни өлдүрйәр. Соң энчеме гезек «Недир ша Феталы хан гажары Машатда өлдүрди, Феталы ша болса, Недир Мүрзәни өлдүрип, ондан арыны алды» диен сөзлеми гайталар экен. Феталы (Фетхалы) хан сефевилериң ысгындан дүшен махалы хәкимиети эелемек максады билен Астрабада гелип гошун топлаяр, соң Хорасана хүжүм эдйәр. Эмма 1139-нжы хижри (1726-1727) йылында Машат шәхерини габан вагтында өз ракыбы (бәсдеши) Недир ханың (гелжекки Недир ша) күшгүрмеги билен өлдүрилйәр. Онуң 5-6 яшлы оглы Мухаммет Хасан етим галяр. Феталы ханың ады Магтымгулының голязма диванларының дүрли нусгаларында Феталы, Фетхалы, Петхалы ве Фетх сердар гөрнүшлерде габат гелйәр.

Сүр, Феталы сердар оглы, гелди вагт,
Ене бу дөвраны-алы сизиңдир.

ФЕТТАХ (а. фатта:х) **فتاح** - **сер. Фаттах**.

ФЕТХ (а. фатх) **فتح** - **сер. петх**.

Имтихан эйләп, ниче гулларга дерди-мәхнети,
Лутф эдибән бергеч ол Мусага фетхи-нусраты.

ФЕТХ СЕРДАР (а-п. Фатх серда:р) **فتح سردار** - **сер. Феталы**.

ФЕТХ СЕРДАР ОГЛЫ **فتح سردار اوغلي** - Фетхалы ханын оглы Мухаммет Хасан хан гажар. Ол Агамухаммет хан гажарың какасыдыр. XVIII асырың башында сефевилер династиясының говшамагы билен Эйранда хәкимиет угрунда гөреш башланяр. Шоңа гажарлар актив гатнашярлар. Шоларың арасында Фетхалы (**сер.**) хан хем болупдыр. Фетхалы хан түркменлер билен якын арагатнашыкда болуп, өз гөрешинде шолара бил баглапдыр, ол хатда бир түркмен ханының гызына өйленип, шолар билен гарындашлык арагатнашыгыны дөредипдир. Онуң оглы Мухаммет Хасан хан шол түркмен аялындан болан чагадыр. «Насых-ат-таварых» атлы китапда (I жилт) язылышына гөрә, Фетхалы хан Машатда Недир хан тарапындан өлдүрилйәр, соң Недир тагты эелэп патыша боляр. Фетхалы ханың түркмен аялындан болан чагасы шол вагтда 5-6 яшында экен. Недир ша ол машгаланы бүс-бүтин ёк этмеги йүрегине дүвйәр. Бу бет ниети аңан Мухаммет Хасаның дайысы Бегенжалы (Бегенч) хан өз атлылары билен Машада гелип, уясыны ве онуң оглы Мухаммет Хасаны алып, өз түркмен илине гетирйәр. Недир ша түркменлери долы боюн эгдирмек максады билен бирнәче гезек оларың үстүне йөришлер эдипдир, эмма хич хили нетиже болмандыр. Мухаммет Хасан хан шу галагоплы йылларда өнүп өсйәр. Ол эдермен серкерде болуп етишйәр, йигрими йылдан көпрәк түркменлериң арасында яшаяр, Недир шаның гаршысына болан бирнәче гозгалаңлара-да гатнашяр. 1746-нжы йылда Мухаммет Хасан хан Этрек-Гүрген этрапында гозгалаң турузып, Астрабат ве Мазандеран велаятларыны-да эелейәр. Эмма гозгалаң басылып ятырыляр. Шондан соң Мухаммет Хасан өз дайысы дүежи Бегенжалы ханың янына – Даз обасына гитмәге межбур боляр. Недир ша болса түркмен яшулуларына хат языл, Мухаммет Хасан ханың эл-аягыны даңып, өз хузурына ибермеклерини талап эдйәр. Яшулулар бу буйругы ерине етирмеги боюн аляр лар. Шонда Бегенч ханың аялы

Мухаммет Хасан ханы күмеде гизләп, эркеклериң арасына баряр. Келлесиндәки яглыгыны оларың өңүне ташлап: «Сиз Фетхалы сердарың оглуны өлүме иберҗек болярсыңызмы? Эгер шейле болса, онда сиз шу яглыгың ашагына гириң, иши болса биз аяллара табшырың!» дийййәр (Серет: Рыза Җахансуз. Тарых-е бонян-е гаҗар, Тәхран, 1333, 52-53 сах.). Шу сөзден соң яшулулар өңки карарларыны үйтгедип, Мухаммет Хасан ханы ики адам билен гумуң ичиндәки узак гуюларың бирине гачырып гойберйәрлер. Недир шаның хатына болса, «Бизиң Мухаммет Хасан хандан хич хили хабарымыз ёк» дийип җогап язярлар. 1747-нҗи йылда Недир шаның өлдүрилмеги билен Мухаммет Хасаның харбы-сыясы ишҗеңлигиниң тәзе этапы башланяр. Ол түркменлере даянып, илки Астрабады, соң Мазендераны эелейәр, соңабака Эйраның демиргазык тарапыны тә Испыхана ченли басып аляр. Магтымгулының оңа багышлап язан гошгусы эдил шу дөвре дегишлидир. 1171-нҗи хиҗри (1757-1758) йылында болса, Эйраның Шираз шәхерини габаяр, эмма Керим хан Занддан еңлип, Мазендерана ыза чекилмәге межбур боляр. Мухаммет Хасан хан 1172-нҗи хиҗри (1758-1759) йылында Астрабадың голайында Керим хан Зандың гошунлары билен чакнышяр. Эмма гүйҗүниң етерлик дәлдиги зерарлы ыза чекилмәге межбур боляр. Шол ыза чекилип пурсатда аты бүдүрәп ере йыкыляр, эдил шол халатда дөнүклик эден гаҗар башлыкларының бири дуйдансызлыкда оны өлдүрйәр.

Сүр, Фетх сердар оглы, гелди вагт,

Ене бу дөвраны-алы сизиңдир.

ФЕТХАЛЫ (а. Фатх Али:) **فتحعلي - сер. Феталы, Петхалы**.

ФИ (а. фа:) ف - арап-парс элипбийиниң йигрими үчүнҗи «ф» харпы. Эбҗет хасабында – 80. Бу харп кәвагт «п» харпына (ферман – перман), кәте болса «в» харпына (фам – вам) өврүлйәр.

«Фи» - ферагат вагт экен, нефсиңни рам этмек герек.

ФИКР (а. фикр, кс. эфка:р) **فكر - сер. пикир**.

Кылдылар нефси-хова бихет мана фикри-ферин.

ФИРДӨВС (п. фирдөвс) **فردوس** - 1) баг, бакжа, боссан; 2) бехишт, женнет, учма; **фирдөвси-агла** – иң говы бехишт, иң ёкары женнет. Бу сөз арап дилинде-де шу маныда ве шу формада уланыляр, көплүк саны «фера:ди:с» болуп гелйәр.

Фирдөвси-аглада эрди меканы,
Аңа душман мелгун-шейтан ятатды.
Фирдөвсиң хәкинден көңүл хошуны,
Бизи уссат билсең, хабар бейледир.

ФИРДӨВСИ (а. Фирдөвси:) **فردوسي** - Абулкасым Хасан ибн Исхак Шереф-шах. Парс-тәжик поэзиясының иң гөрнүкли векили болмак билен бирликде, бүтиндүнйә эдебиятында хем бейик шахырларың бири хасапланяр. Ол 329-нжы я-да 330-нжы хижри (929-930) йылында Хорасаның Тус велаятының Таберан районының Баж я-да Баз диен обасында догуляр. Фирдөвси «дихган», ягны гурплы, ерли-сувлы машгаладан болупдыр, өзүнин-де яшлыкда ери-сувы болуп, рахатлыкда яшапдыр, өмрүнин көпүсини өз обасында гечирипдир, ир вагтдан гошгы гошуп башлапдыр. Фирдөвси 35-40 яшың чемесиндекә, өзүнден өң гечен язкжы-шахырларың (Дакыкының, Месгут-Мервезинин ве башгаларын) башлап, эмма гутарып билмедик эсерлери болан «Шанаманы» дөретмәге гиришйәр, чүнки ол Эйраның медени ве эдеби мирасыны горап сакламага көп үнс берипдир. Фирдөвси «Шанаманың» үстүнде йигрими йыл ишләнден соң, газневилерин пайтагты болан Газна шәхерине гидйәр, шол ерде дөредижилик ишини довам этдирйәр. Ол саманылар дөврүнде арап ве пәхлеви диллеринден терҗиме эдилен кысса билен язылан «Шанамалары» топлаяр хем-де 365-нжи хижри (975-976) йылында өзүнин «Шанамасыны» язмага башлаяр. Шахыр отуз бәш йыл сарп эдип, «Шанаманы» гутаряр, оны солтан Махмыт Газневә хөдүрлейәр. Роваятлара гөрә, ша «Шанаманың» хер ики сетирине бир тылла бермеги вада эдйәр. Эмма китабың мазмуны билен долы таныш

боландан соң, бирнәче сыясы себәплере гөрә, өз әхдинден дәнйәр ве шахыра тылла дерегине күмүш бермеги буюряр. Бу меселеде онуң везири Хасан Меймендининиң-де тәсири аз болмандыр. Шу ягдая Фирдөвси гаты гынаняр, шадан гаты ынжаяр. Махмыдың адалатсызлыгына чыдаман, иберилен үч халта күмүш пулы-да гетирен адамың, хаммамчының (чүнки пул гетирилен вагтда шахыр хаммамда экен) ве чайчының арасында пайлашдыряр. Шондан соң ол солтан Махмыт хакында газаплы сетирлер дөредйәр. Шонуң бир еринде шахыр шейле язяр:

Адалатсыз залым шаның зулмундан,
Газнейинде гара багрым ган болды;
Пужа чыкды отуз йыллык зәхметим,
Налышымдан асман лерзана гелди.

Фирдөвси шаның газабындан хедер эдип, илки өз обасына, соң Хырата, ол ерден-де Теберистана гидйәр, гитмезинден өң алты ай гизленип, шахыр Азракының какасы Ысмайыл Варракың өйүнде ерлешйәр. Теберистана баранда шол ериң хөкүмдары Шәхриярың янында боляр. Шәхрияр Фирдөвсиниң язан сатирасыны алып «сува ювяр» (ёк эдйәр).

Бирнәче вагтдан соң Солтан Махмыт эден ишине пушман эдйәр. Фирдөвси-де өз обасына өврүлип баряр. Шол ерде хем 416-нжы хижри (1025-1026) йылында арадан чыкяр. Патыша илкинжи вада берен тылла пулуны Фирдөвсә ибермеги буюяр. Эмма ол гич боляр, чүнки Солтан Махмыдың иберен пулларыны алып гелйән кервен Таберaның биринжи дервезесинден гирен вагты шахырың мейдини икинжи дервезеден чыкарып, мазарчылыга алып гидйәрлер. Шоңа гөрә, ол пуллары гызына хөдүрлейәрлер. Эмма ол алмакдан боюн товлаяр. Бу ваканы эшиден Солтан Махмыт шол пула Нишапур билен Марының аралыгындакы кервенсарайы тәзеден гурмагы буюряр.

Фирдөвси гениал шахыр ве сөз сунгатының бейик уссады хөкмүнде чепер сөзе ве асыллы ише ёкары баха берйәр. С

поэзияны хер хили тебигат гүйчлериниң гаршысында берк дурмага укыплы зат хасаплаяр, чепер сөзүң, хайыр ишиң эбедилик галлҗакдыгыны беян эдйәр. Шахыр өз дөреден эсерлери барада шейле диййәр:

Энче аббат җайлар боларлар харап,
Ягыш ягып, гүнүң ховры чабырап,
Бир көшк салдырдым – шыгырдыр нагшы,
Йыкмаз оны гышың ели, яз ягшы.
Мундан бу ян өлмерин мен, дири мен, -
Аҗайып сөз яйраданлаң бири мен.

Кәбир тезкиречилер «Шанаманың» өлчегинде языла̄н «Юсуп-Зүлейха» поэмасының авторыны Фирдөвси хасаплаярлар. Эмма бирнәче алымлар бу пикири рет эдйәрлер ве ол эсери Фирдөвсиниңки дәл дийип билйәрлер.

Рыза шаның дөврүнде бейик шахырың мүң йыллык юбилейи мынасыбетли онуң габрының үстүнде улы ядыгәрлик салынды.

ФИРДӨВСИ-АГЛА (а. Фирдөвси-е а'ла:) **فردوس اعلاء** - **сер. Фирдөвс**.

ФОВК (а. фавк) **فوق** - ёкары, үст.

Хем бесаты-курп үзе бардың отурдың фовкдан,
Гойды диш бармыкга мунлар гурбатың гөргеч ресул.

ФОТА (а.) **فوطه** - **сер. пота**.

ФӨВЗ (а. февз) **فوز** - **сер. пөвз**.

ФӨВЗҮЛ-КЕЛАМ (а. февз-ал-кела:м) **فوز الکلام** - **сер. пөвз**.

ФӨВТ (а. фавт) **فوت** - өлүм, өлме, арадан чыкма, ёгалма; **фөвт этмек** – арадан чыкмак, өлмек; **фөвт-у пена** - өлүм ве ёк болма.

Фөвт эдип ниче деремни, көңлүни арам эдер.
Соңы ёк, алдавы чох, фөвт-у пенадан гайры.

ФӨВТ-У ПЕНА (а. фавт ве фена:) **فوت و فنا** - **сер. фөвт**.

ФУЗАЛА (а. фозала:, бс. фа:зил) **فضلا** - **сер. пазыл II**.

ФУЗУН (п. фозу:н) **فزون** - көп, зыят, артык; кән; **сер. эфзун**.

Акылдан бидертлер фузундыр этхар.

ФУКАРА (а. фокара:, бс. факы:р) **فقرا** - **сер. пакыр**.

ФУРКАН (а. форка:н) **فرقان** - 1) дини дүшүнҗелере гөрә, гөйә, Мухаммет пыгамбере асмандан инен хакы нәхакдан тапавутландырян «Куръан» китабы; 2) хакы нәхакдан тапавутландырян; 3) мукаддес китап.

Давут «Зебур» окып, кылды мынаҗат,

Мухаммет шанына «Фуркан» яратды.

ФУРКАТ (а. форкат) **فرقت** - айралык, җыда дүшмек, пырак; **сер. пыркат**.

Фуркат-у васлат нә ким варын эз худа билдим,

Дүнйәге дура гелген, эгленмей гидә болдум.

ФУТУХ (а. фоту:х, бс. фатх) **فتوح** - **сер. петх ве фетх**.

ФЫРГАУН (а. фир'авн) **فرعون** - **сер. пыргаун**.

ФЫРКА (а. фырка, кс. фырак) **فرقه** - топар, бөлек, җемагат, тайпа.

Дине гүвә дийрлер парзы, сүннети,

Етмиш үч фыркадыр, гөрүң, миллети.

- Х -

ХА-Ю ХӨВЕС (а. хава: ве хевес) هوي و هوس - 1) арзув-мейил; 2) еңил келлелик; келеңлик; бу сөзлериң аслы синоним болан ики саны хова ве хөвес диен сөзлерден ыбаратдыр.

Бу дүнйә, билсеңиз, ха-ю хөвесдир.

Өлер сиз, акыбет барча эбесдир.

ХАБАР (а., кс. ахба:р) خبر - 1) билдирме, маглумат берме, аңлатма; 2) саргыт, табшырык; 3) ылым, билим, маглумат; билик (**сер.**); 4) хадыс (**сер.**); 5) сөзлем агзасы; **хабар тутмак (алмак)** – маглумат алмак, хабарлы болмак, билмек; **бихабар** – хабарсыз; **хабар-хатыр** – геп-гүррүң, ятлама; маглумат.

Гер тутса халымдан хабар,

Гуры агачдан ган чыкар.

Бихабар диллерге сыр әшгәр эден реббим желил.

Өли, дири халындан хабар-хатыр билен ёк.

ХАБАР-ХАТЫР (а. хабар ха:тир) خبر خاطر - **сер. хабар**.

ХАБАШ (а.) حبش - **сер. хебеш**.

ХАБУШАН (П. Хабу:ша:н) خبوشان - **сер. Кучан ве Гочан**.

ХАБЫ-ГАФЛАТ (п-а. ха:б-е гафлат) خواب غفلت - **сер. хап**.

ХАБЫБУЛЛА (а. хаби:б-ол-ла:х) حبيب الله - **сер. хабып**.

ХАБЫЛ (а. Ха:би:л) هابيل - дини мифология гөрә, Хов эне ики гезекде дөрт чага дүнйә индерйәр. Бир гезекде Кабыл билен онуң гыз жигисини, икинжи гезекде болса Хабыл билен онуң гыз жигисини догуряр. Адам ата билен Хов эне муңа өрән шатланып бегенйәрлер. Чагалар улалып етгинжеклик яшына етйәрлер, өйленмек, машгала гурмак пурсаты гелип етйәр. Шонда Аллатагала Адам ата (Абулбешере) вахй иберип, огланларың хер бирини биле догмадык гыз жигилерине өйлендирмеги табшыряр. Адам ата бу табшырыгы огулларына – Кабыл билен Хабыла айдяр. Эмма адамзадың тебигатындакы ислег-хөвесиниң, мейиллериниң би[р] биринден тапавутлы дөредиленлиги зерарлы, Кабыл атасының бу

ислегини рет эдйәр, оңа боюн болмаяр, чүнки онуң өйленмели гыз жигиси өзи билен биле доглан гыз жигиси ялы гөрмегей дәл экен. Кабыл өз биле догшан гыз жигисине өйленмек ислейәр.

Шейлеликде, Адам ата агыр ве чыкгынсыз ягдая дучар боляр. Алачсыз галып Аллатагала йүзленйәр, өзүниң бу мүшгил ишинде ярдам бермеклиги ондан товакга эдйәр. Аллатагала вахй аркалы бу ишиң чәресини Адама салгы берйәр. Ол-да огулларына перман берип, хер хайсының Аллатагаланың ёлунда бир зат гурбан этмеклерини табшыряр. Хер кимиң гурбанлыгы кабул болса, шол ислән максадына етмели, халан гызына өйленмели эдилйәр. Доганлар бу шерти кабул эдйәрлер. Хабыл өзүниң дүелеринден иң оңат бир дүйәни сайлап гетирйәр. Кабыл болса пес хили бир муклар бугдай гетирйәр. Хабылың гурбанлыгы кабул боляр ве шу кабул болмаклыгың нышанасы хөкмүнде дүйә от дүшүп, оны якяр. Кабылың гурбанлыгы түйс йүрекден дәлдиги зерарлы кабул болмаяр.

Кабылың умыды пужа чыкяр, гызың гөзеллиги, кине, өч алмак, гөриплик, жынс гатнашык хөвеси, улумсылык онуң акыл гөзүни гамашдыряр. Ол өз доганы Хабылы өлдүрмеклигиң касдына чыкяр. Доганы нәче несихат этсе-де, хич кәр этмейәр. Нетижеде Кабыл доганы Хабылы бир дагың үстүнде уклап ятырка, даш билен келлесине уруп, оны өлдүрйәр. Шу болса, ериң йүзүнде илкинжи адам ве дөкүлен илкинжи ган хасапланяр.

Кабыл өлен адамы жайламак дәбини өң гөрмәнлиги үчин өлдүрен доганының жеседини нәдип гизлежекдигини билмән азара галяр, оны аркасына алып, хер тарапа айланяр, жуда халдан дүшүп ядаяр, соңабака эден этмишине пушман эдип башлаяр, эмма шонда-да доганыны ташламаяр. Шол халатда Аллатагала гелжекки адамлара дәп болар ялы, Адам атаның ве онуң перзентлериниң хорматыны сакламак үчин, мерхемет эдип, улумсы, паңкелле Кабыла сапак болсун дийип, ики саны гарганы шонуң янына иберйәр. Олар шол ерде бири-бирине хүжүм эдип урушярлар.

Нетижеде бири бейлекисини өлдүрэр ве чүнки билен ер газып, оны гөмйэр. Шу ягдайы гөрүп дуран Кабыл өрэн тукатланяр, ахы-нала эдип: «Вай, мен шу гаргадан-да пес экеним!» дийййэр. Шондан соң өлен адамы ере жайламак дэби башланяр.

Бу вакалар «Төвратда» ве «Куръанда» («Майыда» сүреси, 31-35 аятлар) хем габат гелйэр. Кабылың газап эдип, өз доганы Хабылы өлдүришиниң себэби барада дүрли ровачтлар гелип етипдир. Эмма «Куръаның кыссалары» атлы китапдан гетирилен ёкаркы маглуматлар ыгтыбарлы чешме хөкмүнде «Межеул-беян» диен тефсирден алныпдыр.

Кабыл урды ол Хабылны даш билен,
Ини агасындан айрылмадымы?
Шенбе гүн Кабыл Хабылың,
Өлдүрип ганыны ичди.

ХАБЫП (а. хаби:б, кс. ахба:б) حبيب - «хубб – сөйги, ышк, достлук» диен сөзден; 1) сөйлен, сөйгүли, дост, яр; 2) магшук, махбуп (**сер.**); **хабыбулла** – Аллатагаланың досты (Мухаммет пыгамбериң бир лакамы).

Умматы-пыгамбер уйды «Куръана»,
Хабыбым нур салды әлем-жахана.
Нуры мэхвеш болан гутлуг хабыбым,
Адың сердефтерде, левада белли.
Хабыбулла, сени истэн,
Тапар кайсы ёлда сени.

ХАБЫР (а. хаби:р) خبير - «хабар» сөзүнден; 1) хабарлы, әгә, маглуматлы, хабардар; 2) бир хүнэрден, ишден маглуматы бар ве уссат адам; **латыф-у хабыр** – ягшылык эдйэн ве хемме затдан хабарлы (Аллатагаланың сыпатларындан). «Куръаның» алтмыш единжи «Мүлк» («Тебэрек») сүресиниң он дөрдүнжи аятындан бөлек. Ол аят шейле: «Эла: я'лемо мен халак ве хувел-латы:фул-хаби:р») (манысы: «Әгә бол, ярадан билйэндир ве ол әгә ягшылык эдижидир»).

Мүъмүн-у кәфир сениң дергахыңа башын урар,
Перделерни мунда йыртма, я латыф-у я хабыр.

ХАВА (а. Хавва:) **خواء** - 1) яшыла якын гара я-да гара якын гызыл реңк; 2) бугдай реңк аял; 3) хезрет Адамың аялы; дини дүшүнжелере гөрә, дүнйәде илкинжи дөрән аял ве икинжи дөрән ынсан (Адамдан соң). Ол Хабыл билен Кабылың эжесидир; **сер. Хов эне**.

Оңа жүбт эйледиң Хава энәни.
Учмах арманында атамыз Адам,
Хов эне дийр: «Шейтан душан гүнлер, хей!».

ХАВАЙЫЧ (а. хава:иж, бс. ха:жет) **حوائج** - **сер. хажат**.

ХАВАКЫН (а. хава:кы:н, бс. т-м. ха:ка:н) **خواقين** - **сер. хакан**.

ХАВАС (а. хава:с, бс. хасса) **خواص** - 1) хер бир адамың якын доган-гарындашлары ве ынамдар сырдашлары; 2) улулар, сайлантгылар, яшулулар, «а:мма» сөзүниң антоними: **сер. хасса**.

Биз хем умматың хасларын,
Ят эдерин хавасларын.

ХАВАТЫН (а. хава:ти:н) **خواتين** - **сер. хатын**.

ХАВАТЫР (а. хава:тир, бс. ха:тир) **خواطير** - **сер. хатыр**.

Хаватырымга хүммети-Эдхемни гетирдим бу гүн,
Чүнки дерядан жыда болды, гөгермесдир нахал.

ХАДЫ I (а. ха:ди:) **هادي** - 1) догры ёл гөркезижи, хедаят (**сер.**) эдижи; белет; 2) ёлбашчы; **хадыйы-вахдат** – бирлигиң ёлуны гөркезижи, худайың ёлуны гөркезижи.

Бу дергахы дурур курбат, эре рол хадыы-вахдат,
Мухапбетниң макамында аның эз васпы-лөвладыр.

ХАДЫ II (а. Ха:ди:) **هادي** - 1) шайыларың онунжы ымамы Алы ал-Нагының лакамларының бири; 2) Абу Мухаммет Мусса ал-Хады – апбасыларың дөрдүнжи халыфасы Мәхдиниң оглы. Ол 144-нжи хижри (761-762) йылында доглуп, 169-нжы (785-786) йылда какасындан соң Багдатда халыфа боляр ве бир йыл үч ай хөкүм сүрйәр.

ХАДЫЙЫ-ВАХДАТ (а. ха:ди-йе вахдет) **هادي وحدت - сер. хады I**.

ХАДЫС (а. хади:с, кс. аха:ди:с) **حديث** - 1) тәзе, ени, жезит, тәзе зат, тәзе пейда болан зат; 2) сөз, хабар; 3) Мухаммет пыгамбериң сөзи я-да эден бир херекети ве иши; шеригата гөрә, пыгамбериң айдан сөзлери; **хадысы-энбия** – пыгамберлериң айдан сөзлери.

Бу сөзде бар хадыс, аят,
Пәхм эйле өлмеслен бурун.
Пыгамбер хадысын өңүнде гойсаң...
Бу сөзлер гулагның дашына дегмез.

ХАДЫСЫ-ЭНБИЯ (а. хади:с-е энбия:) **حديث انبيا - сер. хадыс**.

ХАЖ (а. хажж) **حج - сер. хач**.

ХАЖАР I (а. Ха:жер) **هاجر** - дини роваятлара гөрә, Ыбрайым пыгамбериң бир аялының ады, Ысмайылың эжеси. Хачан-да Шам юрдунда гуракчылык ве гахатчылык боланда, Ыбрайым өзүнин илкинжи аялы Сара ве якын адамлары билен Мүсүре гөчйәр. Шол вагтлар Мүсүрде араплaрың «амалык» диен тайпасы хәкимлик эдипдир. Мүсүр патышасы Сараны алмак үчин оны көшге әлтмәге буйрук берйәр. Эмма оны өрән тукат гөрйәр, хер нәче оңа гөвүнлик берсе-де, боланок. Терсине, патышаның өзүнде-де алжыраңңылык ве горкы дөрәп башлаяр. Ол Сарадан эл чекйәр. Укуда дүйш гөрүп, онуң әринин бардыгыны билйәр. Нетижеде оны азат эдип, Хажар атлы хызматкәрини-де оңа багышлаяр. Ыбрайым Мүсүр илатының эден яманлыгындан ве берен азарындан нәразы болуп, аялы Сара, онун хызматкәри Хажар билен бирликде өз юрды Палестина гайдяр. Сарадан чага болмаянлыгы үчин, Ыбрайым мыдама гайгылы халда гезйәр. Муны гөрен Сара Хажары оңа багышлаяр. Ыбрайым оны кабул эдйәр. Бирнәче вагтдан Хажардан бир огул боляр, оңа Ысмайыл ат гойярлар. Муна Ыбрайым өрән шатланяр, ол шол вагтда 80-86 яшларында экен. Эмма соңабака Сара Хажара гөриплик эдип башлаяр ве Ыбрайымдан Хажар билен Ысмайылы

узак бир ере экитмеги хайыш эдйәр. Ыбрайым хемо лары алып гидйәр ве Кәбәниң ерлешен ерине элтип, чөл-бееванда гоюп гайдяр. Хажар нәче аглап энресе-де Ыбрайым оңа үнс бермән, «бу худайың буйругы» дийип жогап берйәр. Аз вагтдан Хажарың азыгы, сувы түкенйәр, чагасы ачлык-сувсузлыкдан агламага башлаяр. Хажар төверегине ылгап сув агтаряр. Илки Сафа (**сер.**) дагына тарап баряр, соң Мерве (**сер.**) дагында салгым гөрүп, сув өйдүп, шоңа тарап ылгаяр, ене Сафада салгым гөрүп, шол тарапа ылгаяр, шейдип, ики дагың арасында еди гезек ылгап чыкяр. Эмма сув тапмаяр. Ызына өврүлип гелсе, чагасы Ысмайылың аяк депиржекләп ятан еринден бир чешме чогуп чыкан экен. Хажар муны гөрүп, бегенжинден чагасыны багрына басяр, гөйә тәзеден жанланан ялы боляр. Шу чешме хәзирки вагтда «Земзем» гуюсы ады билен мешхурдыр. Соң шол чешмәнин төверегинде арапларың «җүрхем» атлы тайпасы мекан тутяр, обалар дөрейәр.

Хажарын Сафа билен Мервәниң арасында еди гезек ылгамагы соң-соңлар хажа гидиленде ерине етирилйән дәплериң бирине өврүлипдир.

Ыбрайым пыгамбер дүнйәге гелди,
Арзув-арман билен Хажарны алды.

ХАҖАР II (а., кс. ахжа:р) حجر - даш, даг дашы; **хажары-эсвет** – гара даш; хезрет Ыбрайымың Кәбәниң гапысының янындакы диварда гоян гара метеорит дашы.

Не сына, не җандыр, сөйле бу сырдан,
Билинден ашагы болмуш хажардан.

ХАҖАРЫ-ЭСВЕТ (а. хажар-е эсвед) حجر الاسود - **сер. хажар**.

ХАҖАТ I (а. ха:жет, кс. ха:жа:т ве хава:иж) حاجت - 1) герек, герекли зат; герекли; 2) мәтәчлик, зерурлык, гереклик; 3) ислег; талап; **хажат дилемек** – герек задыны тама этмек, сорамак; **хажат рова кылмак** – ислеги ерине етирмек, максада етирмек; **хажат эрмес** – герек дәл; **хажатмент** – мәтәч, хажаты бар, хажатлы, ислеги болан.

Хакдан хажат диләп, мырадын ислән.

Хажат эрмес хабар алмак уссатдан.

Хак эрер сен, бирлигиң чүн хажатым кылгыл рова.

Не хажат истесе, бересиң геллер.

ХАЖАТ II (а. ха:жа:т) **حاجات - сер. хажат I**.

ХАЖАТМЕНТ (а-п. ха:жет-менд) **حاجتمند - сер. хажат**.

ХАЖЫ (а. ха:жж ве ха:жи:, кс. хожжа:ж) **حاجي** - Кәбә зыярат эдип гелен адам, хажы болмагың дәп-дессурларыны ерине етирип гелен адам. Парс дилинде көплүк саны: ха:жыя:н.

Мекгә баран болар хажы.

Алты айлык ёла – Кәбә гиденлер,

Хажы болуп гелди, булар гелмеди.

ХАЖЫ БЕКДАШ حاجي بكتاش - сер. Бекташ.

ХАЖЫЯН (а-п. ха:жи:я:н, бс. ха:жи:) **حاجيان - сер. хажы**.

Он хажыян иши хуб,

Он бири писери-Якуп.

ХАЗАЙЫН (а. хаза:ин, бс. хази:не) **خزائن - сер. хазна** ве **хазына**.

ХАЗАН (п. хаза:н) **خزان** - 1) гүйз, гүйз паслы; 2) агажың гүйзде саралып дөкүлен япрагы; 3) тупан; галагоплук; 4) **гм.** саралып солмаклык вагты, гаррылык яшы; **хазан урмак (чалмак)** – 1) совук уруп, япрак солмак; 2) ёк болуп гитмек; гаррамак.

Мизан өтди, хазан гелди, гыш галды.

Хазан урар, япрак солар, гүл галмаз.

Хумар гөзүң, гүл дек йүзүң,

Хазан уруп солажакдыр.

Бергимни хазан чалды, бисөвт-у седа болдум;

хазан бады (ели) – гүйз шемалы; гаррылык яшы.

Йигитлик мөвсүми етишен чагы,

Дегсе хазан бады, ягыдыр-ягы.

Соврулар сен бир гүн хазан елине;

бады-хазан – гүйз шемалы; совук шемал.

Дегсе бир бады-хазан солдыр сени гүл дей экен;

хазана дөнмек – 1) гүйзе өврүлмек, гүйз болмак; 2) гайгылы болмак; солмак.

Хазана дөнүпдир өмрүм тер гүли.

Яңы битен бир дарагтым,

Хазан бады пена кылды.

ХАЗАР **خزر** - 1) гадым дөврде Каспи деңзинин гүнбатар кенарында ве Түркүстанда яшан арий ковумларындан болан бир тайпаның ады. Олар 600-нҗы йылдан тә 950-нҗи йыла ченли Кавказың гүнорта-гүнбатар бөлегинде хәкимлик эдипдирлер. Олара хазаран ве хазараныян хем дийлипдир; 2) Каспи деңзи, бу деңзе хазар дийилмеги-де шол тайпаның ады билен багланышыклыдыр. Хазар деңзи дүрли дөврлерде дүрлүче атландырылыпдыр: деряйы-Хазаран (Хазар деңзи), деряйы-Каспиен (Каспи деңзи), деряйы-Гулзум, деряйы-Дербент, деряйы-Дехистан, деряйы-Гилан, деряйы-Абискун, деряйы-Теберистан, деряйы-Гүрган, деряйы-Мазендеран ве б.

Даг башында дурар думан,

Хазардан ел гелмегинче.

ХАЗНА (а. хази:не, кс. хаза:ин) **خزینه** - бу сөзүң аслы арап дилинде хазына болса-да, түрки диллериң бирнәчесинде «хазна, газна» шекилинде уланыляр; 1) пул ве гымматбаха затлар сакланылян ер; 2) пул ве гымматбаха затлар, байлык; 3) сандык.

Акыл хазнасын ачанлар.

Ханы, кырк хазнаны тылла гарк эден?

ХАЗЫК (а. ха:зык) **حاذق** - өкде, уссат, ылымда ве сунгатда уссат адам; **хазык тебип** - өкде врач, уссат доктор.

Магсыет дердиге дерман кылгуҗы хазык тебип.

Афув эйләрге лайык сен,

Хем тебиби-хазык сен.

ХАЗЫК ТЕБИП (а. ха:зык теби:б) **حاذق طبیب** - **сер. хазык**.

ХАЗЫН (а. хази:н) **حزين** - «хузн – гайгы, гам» диен сөзден; гайгылы, гамгын, тукат, гуссалы, гайгы-гама дучар болан; **хазын болмак** – гайгыланмак, гам чекмек, тукат болмак; **хазын-у шат** - тукат ве шадыян.

Акыл киши гоймаз таңрыны ятдан,

Ыгтыбар эйлемез хазын-у шатдан.

ХАЗЫН-У ШАТ (а-п. хази:н ве ша:д) **حزين و شاد** - **сер. хазын**.

ХАЗЫНА (а. хази:не, кс. хаза:ин) **خزينه** - **сер. хазна**.

Хазынаңдан бергил мениң рызкымы.

Дөкүп хазынаның зерин бермели.

ХАЗЫР (а. ха:зир, кс. хозза:р) **حاضر** - 1) бар, гелип дуран; мөвжут (**сер.**); 2) тайяр; антоними: га:йып; **хазыр билмек** – бар билмек, янында дуран билмек.

Кимселер Аланы билмезлер хазыр,

Кимсе хак буйругын тутуп барадыр.

ХАЙ-ВАЙ (ха:й ва:й) **هاي واي** - ах-вах, өкүнч аңладян үмлүк, арман.

Гиже-гүндиз ишим-гүйжүмдир хай-вай,

Телмурып йыглар мен гөзленип хер тай.

ХАЙ-ДА-ХАЙ **هايدا هاي** - тиз, чалт, чалт херекет, тиз гымылдама; болха-бол, алха-ал.

Гоч йигидин ат-ярагы шай болса,

Етишер хер ерде хай-да-хай болса.

ХАЙБАР I (а.) **خيبر** - Мединәниң демиргазыгында, Дамаск билен Медине шәхериниң аралыгында ерлешен бир дагың ве галаның ады. Единжи хижри (628-629) йылында шол ерде мусулманлар билен ехудыларың (еврейлериң) арасында уруш боляр («Газайы-Хайбар»). Шонда ехудыларың пәлванларындан бири болан Мерхеп Хайбари хезрет Алының элинден өлйәр ве Хайбар галасы мусулманларың эллине дүшйәр.

Оввал деслап барып Хайбар дагында,

Капырлар ганыны сачды Мухаммет.

Хакын ресулы – пыгамбер.

Хайбарда нәче урушды?!

ХАЙБАР II (а.) **خیبر** - Овганыстандан Хиндистана (хәзирки Пакистана) гидйән даглык гечелге. Онун өрән стратегик әхмиети болупдыр. Ахаменидлериң беиик патышасы Дарий (Дарюш), Александр Македонский, Махмыт Газнавы ве Недир ша Овшар шу гечелгеден өтүп, Хиндистана барыпдырлар. Иңлис гошунлары-да хут шу гечелгеден гечип, бирнәче гезек Овганыстана хүҗүм эдипдирлер. Иңлислер билен Овганыстаның патышасы эмир Аманулла ханың арасында болан иң сонкы уруш 1919-нжы йылда шу гечелгеде боляр. 1947-нжи йылда Хиндистан өзбашдаклык газананда, Хайбар гечелгеси Пакистана дегишли эдилйәр. Бу мөхүм гечелге Пишавар билен Овганыстаның арачәгиниң йигрими атты миллигинде ерлешйәр. Ол харбы район болуп, төверегиндәки обалар харбы гала шекилинде салныпдыр.

Аждарха лебинден, даг бужагындан,

Дервезесин чекип Хайбар дагындан.

ХАЙБАТ (а. хайбет) **هیبت** - 1) абай-сыясат; 2) горкы, ховп; горкузмак; 3) дабара; горкы ве хормат дуйгусыны ояндырян хал, ягдай; махабатлы бир адам гөрленде, дөрейән горкы, хормат ве тагзым дуйгусы.

Даглардан кувватлы, деря хайбатлы,

Өтгүр алмаз дишли, нәхең сыпатлы.

Муртуны товлап тартар,

Хайбаты пелеңден артар.

Хайбатындан даглар-дашлар гапышар.

ХАЙВАН I (а. хайва:н, кс. хайва:на:т) **حیوان** - 1) жанлы зат, җандар, жанавар, рухлы зат; 2) **гм.** акылсыз ве дүшүнжесиз ынсан, акмак; антоними: ынсан. Бу сөз парс ве түрки диллерде «хайван» шекилинде уланыляр.

Магтымгулы, хайван билсе баласын,

Ынсан багрын дузламайын болармы?

Бу сөзүм хайвана якмаз,

Адам саклар гүвш үстүнде.

ХАЙВАН II (а. хайва:н) **حیوان** - дирилик, саглык, хаят, яшайыш.

ХАЙВАНАТ (а. хайва:на:т, бс. хаява:н) **حیوانات** - хайванлар; **сер. хайван**.

Эдерлер хайванатга хем суд-у зыян пейда,

Ер йүзүне яйылып, йөрирлер нахан пейда.

ХАЙДАМАК **هایدامق** - 1) чалт сүрмек, гыссаглы алып гитмек; 2) чаласын херекет этмек, де́пгини гүйчлендирмек; 3) хай-хой сеслер билен хүҗүм этмек, душманың үстүне хүҗүм этмек.

Сапаркешлер йырак ёлдан гайданда,

Агыр йүкли шүтүрлери хайданда.

ХАЙДАР (а.) **حیدر** - 1) арслан, ёлбарс, гысга бойлы шир (хезрет Алының лакамларының бири); 2) **гм.** батыр, сөвешҗең, йүрекли.

Шол пурсатда Хайдар чыкды мейдана.

Хайдардан сорадым барча атба-ат.

Эй лачын, мен Хайдарам,

Сахыбы-лутф-у керем.

ХАЙЛ (а., кс. ахя:л ве хою:л) **خیل** - 1) ат; йылкы, йылкы сүрүси; 2) **гм.** топар, көпчүлик; тайпа; 3) атлылар, атлылар топары; 4) несил, машгала; **хашам-хайл** – мал сүрүси ве атлылары.

Зири-пай этсеңиз Ырак, Испыхан,

Дагыстаның хашам-хайлы сизиңдир.

ХАЙЛАМАК **هایلامق** - 1) «хайт!» диймек, «хай-хай!» дийип мал сүрмек, хайкырып хайванлары сүрмек.

Рыязатны йүклəп небсим шүтүрне,

Ыхласа ийтдирип, «хайламайынмы?».

ХАЙР-У САХАВАТ (а. хай рве саха:вет) **خیر و سخاوت** - **сер. хайыр**.

ХАЙРАН (а. хайра:н) **حيران** - 1) гең галма, гең галыш; 2) сергездан, авара; **хайран болмак (галмак)** – гең галмак, сергездан болмак.

Боюрганшып, дегре-даша бакарлар,
Кырк гүн хайран болуп дурса герекдир.
Горкы, умыт ортасында хайранам,
Таңла, магшар, я реб, нола дийип халым.

ХАЙРАТ I (а. хайрет) **حيرت** - 1) гең галмак, хайран галма; 2) сергездан болма; алҗыраңңылык.

Ол хайрат мейданында мен гарып галдым арып.
Галдылар хайратда ләвлак хылкатың гөргеч ресул.

ХАЙРАТ II (а. хайра:т, бс. хайрат) **خيرات** - оңат ишлер, халк көпчүлигине пейдалы ишлер (меселем, ёл, көпри, мекдеп, метжит ве ш.м. салдырмак), хайыр-согап ишлер.

Магтымгулы, хайрат этсең,
Гарыплар гөвнүни алсаң.

ХАЙРАТ III (а., кс. хайра:т) **خيرة** - **сер. хайрат II**.

ХАЙРЕН-ШЕРРЕН (а.) **خيراً شراً** - **сер. хайыр**.

ХАЙРЕТ (а.) **حيرت** - **сер. хайрат**.

ХАЙРЫЛ-БЕШЕР (а. хайр-ал-бешер) **خير البشر** - **сер. хайыр**.

ХАЙХАТ (а. хейха:т) **هيهات** - 1) арман, хайп, дарыг, өкүнч билдирйән сөз; 2) вах, ах, гыкылык, дады-перят; азап, җебир; **хайхат гүни** – кыямат гүни, ахырет, ахырзаман.

Пул-сырат үстүнде, хейхат гүнүнде,
Сопуларны кераматлы пир чекер,
Магтымгулы дийр, хайхат, рузы-магшар кыямат.
Яҗуч-Мәҗуч гелсе зулум, хайхатдыр.

ХАЙХАТ ГҮНИ (а-т. хейха:т гүни) **هيهات گوني** - **сер. хайхат**.

ХАЙЫН (а. ха:ин) **خائن** - «хыянат» сөзүнден; хыянат эден, догрулык билен ишлемән хилегәрлик эдйән адам, хыянаткәр; ягшылыга яманлык эдйән.

Растлары хайын билип, хайынлары яр билдилер,

Тамыга каныг дийип, хайынлары зар билдилер.

ХАЙЫП (а. хайф) **حيف** - 1) зулум, сүтем; адалатсызлык; нәдогрулык, хаксызлык; гайгырмак, эй вай, хейхат (**сер.**); 2) окүнч, йүрек авамак; **хайын эйлемек** – бидерек ере сарп этмек, заяламак.

Хер намарда хайып эйлеме сөзүнни.

Жанына каст этме, дүйткешим өзүң,

Хайыпдыр жаныңа, чилим чекмегил!

ХАЙЫР (а. хайр, кс. хоюːр) **خير** - 1) ягшылык, говулык, оңатлык (шер сөзүниң антоними); оңат иш; 2) пейда, бәхбит, пеп; 3) үстүнлик, оңат нетижә етме; 4) сайлантгы, догручыл, оңат иш эдйән; 5) мал, байлык.

Магтымгулы, шер хем болса шанымда,

Хайра дөнер, арман гойма жанымда;

хайр-у сахават – ягшылык ве жомартлык, оңат иш ве эли ачыклык.

Пакыра мынасып сабр-у канагат,

Байлар ярашыгы хайр-у сахават;

хайыр-шер – ягшылык ве эрбетлик; ягшы-яман.

Магтымгулы, барсаң мундан,

Хайыр-шер сорарлар сенден.

Сөзге якын бенде мен, хайрым кем-у шерим зор;

хайрыл-бешер – ынсанларың говусы (Мухаммет пыгамбериң лакамларының бири).

Энбиялар афзалы ол Мустафа – хайрыл-бешер,

Хем мелайиклер гөрүп, кылды башыга тәжи-сер;

хайрен-шеррен – ягшылык ве эрбетлик үчин.

Хайрен-шеррен азм кылышмак бардыр.

ХАЙЫР-ШЕР (а. хай рве шерр) **خير و شر** - **сер. хайыр**.

ХАЙЫР-ЫХСАН (а. хайр ве ихсаːн) **خير و احسان** - **сер. ыхсан**.

ХАЙЯМ (а. Хайяːм) **خيّام** - **сер. Омар Хайям**.

ХАЙЯР (хайяːр) **خيار** - надара, бихая, шерменде, гыкылыкчы, давачы.

Карун киби йыгып малы,

Барысы хайяры дөнди.

ХАЙЯТ (а. хайя:т) **خياط** - гейим тикижи, илата гейим тикип берйән адам, портной (р.), терзи.

Гүнде кепен бичер бу ажал хайят,

Бир беладыр, хич гутармаз бу сайят.

Магны базарында хайята дөндүм,

Ширин газал донун бичдим, яранлар.

ХАК (а. хакк, кс. хоку:к) **حق** - 1) догры, чын, хакыкат, догрулык; антоними: батыл (**сер.**); 2) адалат, ынсап; 3) бир адама дегишли зат; 4) бир ишиң өвезине берилйән музт; 5) пай; 6) худайың бир ады; **хак хабыбы** – худайын досты (Мухаммет пыгамбер).

Магтымгулы айдар, сөзлерим хакдыр,

Эмма ки хак сөзе тен берен ёкдур.

Хакдан гайры жүмле жандар галынмаз,

Ысрафыл жан табшыр, сурам чалынмаз.

Канны хак хабыбы – ол фахры-жахан,

Гитди бары, хергиз гүманы болмаз.

ХАК КАТЫНДА (а-т. хакк катында) **حق قتینده** - **сер. кат II**.

ХАК КЕЛАМЫ (а-т. хакк кела:мы) **حق كلامي** - **сер. келам**.

ХАК ТАГАЛА (а. хакк та`а:ла:) **حق تعالي** - **сер. тагала**.

Хак тагала, бу не – ничик ахвалдыр,

Дуры дийип ичдигим гумлы чыкыпдыр.

ХАК ХАБЫБЫ (а-т. хакк хаби:би) **حق حبيبي** - **сер. хак**.

ХАКАЙЫК (а. хака:йык, бс. хакы:кат) **حقايق** - **сер. хакыкат**.

ХАКАН (м-т. ха:ка:н, кс. хава:кы:н) **خاقان** - 1) патыша, хөкүмдар; 2) гадымы Гүндогар хөкүмдарларының, биринжи нобатда хем Хытай ве Түркүстан хөкүмдарларынын титулы шейле болупдыр. Бу сөз арап дилине-де гирипдир. Көплүк саны «хава:кы:н» шекилинде уланыляр.

ХАКАНЫ (м-п-п. Ха:ка:ни) خاقاني - Афзал-ад-дин Бедил ибн Алы, лакамы Хисан-ал-Аҗам. Хаканы онуң тахаллусы-эдеби лакамыдыр, адына кәбир чешмеде Ыбрахым хем дийлипдир. Парс дилинде язан мешхур шахырларың бири. Илки Хакайыкы тахаллусы билен языпдыр, соң Хаканы тахаллусыны кабул эдипдир. Хаканы 500-нҗи хиҗри (1106-1107) йылында Ширван шәхеринде доглупдыр. Какасы Неҗибетдин Алы агач уссасы, эҗеси-де илки христиан болуп, соң мусулман болан бир румлы кениз болупдыр. Хаканы Абулъала Генҗевиниң янында окап ылым алыпдыр. Абулъала өз гызыны оңа берипдир хем-де оны хакан Экбер Фахретдин Менучихр Ширван шаның көшгүне элтип, ша билен таныш эдипдир. Хаканы 551-нҗи хиҗри (1156-1157) йылында Кәбә зыярата гидипдир, гайдышын Медайын эйваның харабаларыны гөрүп, өрән тукатланыпдыр хем-де шоңа багышлап, мешхур «Эйваны-Медайын» касыдасыны зыпдыр. Хаканы такмынан 569-нҗы хиҗри (1173-1174) йылында Ширван шаның перманы билен туссаг эдилйәр ве бир йыллап түрмеде отуряр. 571-нҗи хиҗри (1175-1176) йылында шахырың оглы Решидетдин йигрими яшында арадан чыкяр. Шондан соң Хаканы Тебризден хич ере чыкман, екеликде яшап башлаяр ве шол шәхерде-де 595-нҗи хиҗри (1198-1199) йылында дүнйәден өтйәр. Онуң эдеби мирасы он секиз мүң бейтден ыбарат шыгырлар диваны хем-де «Тохфатул-Ырагайн» атлы месневиден ыбаратдыр. Көп вагтлар парс дилинде шыгыр язан шахырлар оңа өйкүнипдирлер.

Гөр, не аҗап Хаканының «Медайны!»,
Истәр мен «Шахнама», «Сакынаманы».

ХАКИСТЕР (п. ха:кистер) خاکستر - **сер. хәкистер**.

ХАККА (а. хакка:) حقّـًا - **сер. хаккан**.

ХАККАН (а. хакка:) حقاً - хакыкатдан, догрусы, чындан, догрудан.

Хак ишинден бихабар, халк ичре багзы казыдыр,
Табыгы җындыр аның хаккан ки шейтан өзүдир.

ХАКЛАМАК **حقلامق** - 1) хакындан гелмек; 2) ерине етирмек, берҗай этмек; 3) хакыны бермек.

Гоч йигидиң сөзүн хакла,
Магтымгулы, дилиң сакла.
Яланчы ери дәл адам укласын,
Ким гулак бийр, диңләп сөзүм хакласын.

ХАКЫК (а. акы:к) **عقیق** - **сер. акык**.

ХАКЫКАТ (а. хакы:кат, кс. хака:йык) **حقیقت** - 1) хер бир задың догрусы, аслы; догры, асыл, эсас, догрулык; 2) суфизмде мистики өзүңи кәмиллешдирмегиң ёлларының үч саны эсасы этапының үчүнҗиси; бейлеки икиси шеригат билен тарыкатдыр.

Хакыкат намартдыр имансыз гечен,
Иман билен барсаң, нер тек болар сен.
Хакыкатның ёлларын рехберсиз гезмек олмаз,
Җемал истеген ашык гөрмейин гызмак олмаз.
Хакыкат әр йүз дөндермез беладан,
Хак рызасы билен баша даш гелсе.

ХАКЫР (а. хакы:р) **حقیر** - 1) кичи, гадры, дегери ёк; 2) пес, хар; 3) бичәре, эҗиз; хор; 4) кичигөвүнлилик, сыпайылык максады билен «мен» диймегиң дерегине уланылян сөз; кемине.

Исхак айдар: «Пакыр мен,
Гуллугымга хакыр мен».

ХАКЫСАР (п. ха:к-са:р) **خاکسار** - **сер. хәкисар**.

ХАЛ I (а. ха:л, кс. ахва:л) **حال** - 1) ягдай, халат, болуш; 2) хәзирки заман; 3) меҗал, кувват, такат (**сер.**); 4) дүйш; 5) суфизмде, гөйә, тиз дөрәп, тиз хем ёк болян худай мерхемети.

Бу хал иле мен ферагат ятырдым,
Йүзүме түйкүрип, «Галгыл!» дийдилер.
Пырагы, мен ышк одуна бирянам,
Ил малына, мен халыма гирянам;

ахвал гөрмек – дүйш гөрмек.

[illegible] гиже ятырдым, бир ахвал гөрдүм;

бир ахвала душ болмак – бир ягдая саташмак, эрбет ягдая учрамак.

Бир ахвала душ болдум, гам хүжүм этди, өлдүрди;

әхли-хал – сопы, суфизм таглыматына эрийән.

Әхли-хал болсам, диер мен: «Өзге халы нейлерем»,

Бу совулмаз дерди-ю галмагалы нейлерем.

ХАЛ II (а-п. ха:л) **خال** - 1) мең, гара нокат (адамың йүзүнде дөрейән); 2) хер бир задың йүзүнде пейда болян гара нокат.

Агажа гурт дүшсе, гавун хал тапса.

Эя дилбер, жемалындан җургайы-халлар месгени.

ХАЛ III (а. халл) **حل** - 1) чөзме, чөзүш, ачмак, ачыш; 2) гарышдырмак, бир задьı сува гошмак; **хал этмек** – чөзмек, ачмак.

Ёвмы-тешеххут эдер хал маңа ким шахыды-гайб,

Гутулырмы гахба жан бейле гүвәден, я реб.

ХАЛА (а. ха:ла:) **خلا** - **сер. хәлә**.

ХАЛАЙЫК (а. хала:йык, бс. халы:ка) **خلايق** - ярадыланлар, илат, җанлылар, ынсанлар; көплүк санда болса-да, дилимизде кәмахал бирлик сан хөкмүнде уланыляр ве көплүк гошулмасыны (лар-лер) кабул эдйәр.

Бу дүнйәге гелен гечер,

Халайык ол мейдан ичер.

Җумга үчин жем олмуш халайыклар не ким бар.

Халайыклар салмаз гөзден яшыны.

ХАЛАЛ (а. хала:л) **حلال** - 1) шеригат боюнча гадаган эдилмедик зат; рова, мүмкин, ругсат эдилен; 2) никалы аял, ника эдилен аял я-да эркек; антоними: харам.

Халал рызк бер, кесп билдир,

Кимя атлыг от исләрин.

Халала хасап бар, харама азап.

Халал кайсы, харам кайсы сайлан ёк.

ХАЛАМАК (п-т. ха:хламак) **خواهلامق** - **сер. хахламак**.

ХАЛАНЫ (п-т. ха:хла:ны) **خواهلاني** - ислэни, арзув эдени. Парс дилиндэки «ха:стен – ислемек» диен сөзден.

Худайымнын халаны,

Гамзаң гаракчысы салар таланы.

ХАЛАП (а. Халаб) **حلب** - Сирияның улы шәхерлериниң бири. Түркие билен Сирияның арачәгинде ерлешйәр. Бу шәхер дүнйәниң иң гадымы шәхерлеринден бири болуп, бизиң эрамыздан ики мүң йыл озал хем онуң ады тутулыпдыр. 540-нжы йылда бу шәхери эйранлылар басып алыпдырлар. 637-нжи йылда оны мусулманлар эелэпдирлер. 1517-нжи йылда болса Халап османлы дөвлетиниң ыгтыярына гечипдир. 1833-нжи йылда-да оны Ыбрайым патышаның гошунлары эелэпдирлер. Мешхур метжитлериң бири болан «Зекеръя» метжиди шу шәхерде ерлешйәр. Ол демир ёл аркалы Дамаск шәхери билен багланышыклыдыр.

Магтымгулы, гезенде,

Халап, Кайсар дүзүнде.

ХАЛАС (а. хала:с) **خلاص** - гутулыш, гутулма, дынма, дынмак; азат болма, эркин болма; **халас тапмак (болмак)** – гутулмак, дынмак, азат болмак.

Болса гамдан халасым,

Яза дөнсе, гыш паслым,

Магтымгулы, ыхласым,

Яр янында беллидир.

ХАЛАСЫ (а-п. хала:си:) **خلاصي** - азатлык, гутулыш, эркинлик; **халасы тапмак** – азат болмак, гутулмак, гутулыш тапмак.

Андан гачып, хич ким тапмаз халасы,

Мүъмүнлер хош болур, ховп эдер асы.

ХАЛАТ I (а. ха:лет, кс. ха:ла:т) **حالت** - 1) болуш, ягдай, хал; хил, ынсаның я-да бир задың хал-ягдайы, болшы; 2) такдыр.

Йыгла бу гүн халатың душвар болмаздан өңүн.

Давут элинде полат,

Мунча тутмаз, не халат.

Андагы халат саңа дучар болмасдан бурун.

ХАЛАТ II (а. ха:ла:т, бс. ха:лет) **حالات** - **сер. халат I**.

ХАЛАТ III (а. хыл’ат) **خلعت** - **сер. халгат**.

Ялан сөзе япар болдулар халат.

ХАЛАТ НЕБИ (а. Ха:лид неби:) **خالد نبي** - Түркменсәхрада Күммет Кабусың демиргазык-гүндогар тарапында Гөкже дагың (я-да Худай дагың) үстүнде, Этрек билен Гүрген деряларының аралыгында ерлешен бир өвлүйәниң ады, сүнни мусулманлар шоңа көп зыярат эдйәрлер. Бу өвлүйә барада Абдылжелил ахун Җафарбай «Халид ибн Сёнан алайхиссалам хакда топланан маглумат» диен ишинде Халат неби барада дүрли чешмелерде габат гелйән маглуматлары ве роваятлары гетирипдир. Ол тарыхы эсерлерден Мүрзе Мухаммет Тагы Сипәхриң «Насых-ат-таварых» китабына, дини китаплардан «Рухул-беян», «Рухул-ма’аны», «Хазын» ялы «Куръана» язылан тефсир-дүшүндиришлере салгыланяр. Шолардан гетирилен маглуматлара гөрә, Халат небиниң аслы ады Халид ибн Сенан бн Гайс болмалы, онуң гелип чыкышы Ыбрайымың оглы Ысмайыла барып етйәр. Ол Адам ата дүнйә иненден мүң бир йүз йигрими үч йыл соң пыгамберлик дережесине етипдир. Онуң яшан ери Аден юрды болупдыр. Келби диен адамың айдан роваятына гөрә, Иса пыгамбер билен Мухаммет пыгамбериң аралыгында дөрт неби (**сер.**) – пыгамбер гелипдир. Шоларың бири-де Халат неби болмалы. Мухаммет пыгамбер хачан-да Алла тарапындан пыгамберлиге беллененде, Халат небиниң гызына саташып, оңа «Хош гелдиң, эй, весиети ве буйругы бозулан пыгамбериң гызы!» дийипдир. Халат неби, өз юрдунда азар берлени себәпли, гачмага мeжбур боляр, көп мушакгатлары башдан гечирип, ахырсоңунда-да Җүрҗаң диен үлкеде арадан чыкяр. Ол мукаддес хасапланып, мазарына көп адамлар зыярат эдйәрлер.

Гара Алым ата, я Халат неби,
Гөзли ата, Баба Селман, шыпа бер!

ХАЛВАТ (а.) **خلوت** - **сер. хылват**.

ХАЛГА (а. хыл'ат) **خلعت//خلعه** - халат, серпай; сылаг хөкмүнде берилйән дикилги гейим; **мурассаг халга** – гымматбаха дашлар билен безелен халат, серпай; **сер. халгат** ве **хылгат**.

Мурассаг халгалар, нәзик хүллелер,
Түкенмез ныгматы-нәзи бехишдиң.

ХАЛГАТ (а. хыл'ат) **خلعت** - **сер. хылгат**.

ХАЛДА (а.) **خلده//اخلده** - көне дүшүнже боюнча, еди гат ерин икинжи гаты. Аллатагала бу ерде йылан-ичянлар ярадыпдыр, оларың диши найза меңзейәр. Шейле-де, шу гат ерде он бәш мүң «бады-мухалыф» («терс өсйән ел») ярадыпыр. Шу терс өсйән шемалың ярысыны биринжи гат ере чыкарып, Ад ковумыны шонуң үсти билен хеләк эдипдир. Биринжи гат ер билен икинжи гат ериң арасы бәш йүз йыллык ёл хасапланыпдыр. Бу гат ериң ады кәбир чешмеде «Желда» гөрнүшинде душ гелйәр.

Икинжи гат ериң ады Халдадыр,
Гуйругы найза дек кеждүм анда бар.

ХАЛК I (а.) **خلق** - яратма, ярадыш, дөретме; ойлап тапма, ачыш этме; **халк эйлемек (этмек)** – яратмак, дөретмек.

Ери-гөги халк эйлеген худайым,
Бир рехим кылавер, я зүлжелалым.
Халк эйледи ики махы-лаканы.

ХАЛК II (а.) **خلق** - ынсанлар, ярадыланлар, бешер; ынсан жемгыети, умум, көпчүлик.

Ол жандар ёк болар, халк андан дынар,
Огуз-гыз аз дөрәр, халк өжи сынар.
Чохлар анда гуввас болуп йүзерлер,
Маңа захыр, халкдан пынхан гезерлер.

ХАЛКА (а.) **حلقه** - 1) тегелек, тегелек ве ортасы бош зат (меселем, йүзүк); йүпден, металдан эдилен тегелек зат; 2) жемгыет, бир ере йыгнанан адамлар; кружок; **халка гурмак** – тегеленмек, тегеленип отурмак; йыгнанмак.

«Межлис халкасыны гурмаң бейле аз,

Адам көпдүр, улуг гургул!» дийдилер.

Биринжиси яр-у яран дурдулар,

Межлислер узанды, халка гурдулар.

ХАЛХАЛ (а. халха:л, кс. хала:хы:л) **خلخال** - 1) аял-гызларың безег үчин аякларына дакян металдан ясалан халка (көпленч арап аяллары уланярлар); 2) Эйран Азербайжанында бир шәхериң ады.

Мурассаг халхаллар, нәзик хүллелер,

Түкенмез ныгматы, нәзи бехишдиң.

ХАЛЫ I (а. ха:ли:) **خالي** - 1) бош, бош ер; 2) гуры, бидерек; 3) еке, тәк; 4) аялсыз адам, салах; **халы болмак** – бош болмак, бошамак.

Жахыллыгың жошы чыкды серимден,

Мен ол жошдан халы болуп галып мен;

халы кылмак (эйлемек, этмек) – бошатмак; азат этмек.

Көңлүнни кинеден эйлегил халы,

Саклагыл гайгыдан, гамдан, мәхнетден,

Халы кылма дүнйәликден, дөвлетден;

халы галмак – бош галмак, хабарсыз галмак.

Халы галма, бу налышдан, догадан,

Гугарып галар сен халы, дүнйә, хей!

ХАЛЫ II (п. ха:ли:) **حالي** - дүшүнме, аңма; дүшүндирме; **халы эйлемек (этмек)** – дүшүндирмек, аңлатмак.

ХАЛЫ III (ха:лы я-да га:лы) **حالي//قالي** - дүрли реңкләки йүплерден читилип докалан дүшек, **перши-халы** – халы дүшек.

Кимлер дүйпден галлачдыр,

Ким перши-халы гөзләр.

ХАЛЫК I (а. ха:лык) **خالق** - 1) ярадан, дөреден, халк эден; 2) худай, Алла; **халыкы-эшя** – хемме затларын ярадан, хемме залы дөреден, Алла, худай.

Бакды гойнун Шугайпның еди йыл Муса Келим,

Чөлде гезди дайыма раз айдышып, халык биле.

ХАЛЫК II (ха:лык) **خالق** - ховудын ашагындан дүйәнин үстүне атылян ортасы дилик йөрите кече.

Ол велилер сервери солтан Вейис дек өвлүйә,

Дүшеги, өртүнжеси болды гара халык биле.

ХАЛЫКЫ-ЭШЯ (а. ха:лык-е эшя:) **خالق اشیاء** - **сер. халык**.

ХАЛЫЛ (а. Хали:л) **خلیل** - 1) дост, яр; якын дост, жана-жан дост; 2) Хезрет Ыбрайымың лакамы, **халылылла** – худайың досты, хезрет Ыбрайым.

Халыл гелди тыг чекмәге,

Оглуны гурбан этмәге.

Ысмайыл гурбаның болды Минада,

Я, Ыбрайым – Халылылла хакы үчин.

ХАЛЫЛЫЛЛА (а. Хали:л-алла:х) **خلیل الله** - **сер. халыл**.

ХАЛЫПА (а. хали:фе, кс. холафа:) **خلیفه** - 1) векил, орунбасар; биринин ерине гечен адам; 2) көне мекдеплерде молла ёк вагтында онуң ерине отурян сапагы иң ёкары окувчы; 3) Мухаммет пыгамберин векили болуп, онуң ерине мусулманлара арка дурян ве ёлбашчылык эдйән адам. Пыгамберден соң илкинжи халыпа боланлар: хезрет Абубекир, Омар ибн Хаттап, Осман ве хезрет Алыдыр. Булара «хулафайы-рашыдын» я-да «дөрт чарыяр» дийилйәр. «Куръанда» Адам худайың халыпасы хөкмүнде ятланыпдыр. Давут ве Харун-да халыпа атландырылыпдыр.

Пыгамбер, патыша, халыпа болуп,

Голуна мөхүр алып, несихат кылып.

ХАЛЫС (а. ха:лис) **خالص** - 1) пәк, арасса, гарышыксыз, ясама дәл, догры, хилесиз; 2) түйс йүрекден, жанны-тенден; **халыс бенде** – сап йүрекли бенде.

Хайсы гул дергаха халыс бендедир,

Сөйгүси йүрекде, дерди жандадыр.

ХАЛЫСАН ЛИЛЛА (а. ха:лисен лила:х) **خالصاً لله** - пәк йүрекден худай үчин, догрулык билен худайың ёлунда.

Халысан лила кылып, хайр иш эдиң мөвла үчин.

Хал болсун дийсениз, хал ичре ол халым мениң.

ХАЛЫФ (а. хали:ф) **خليف** - халыпа (халыфа) сөзүниң рус дилинде айдылышы. Бу сөзи Магтымгулының шу гөрнүшде уланандыгына хич хили эсас ёк. Ол шахыра йөңкелйэн диңе бир гошгуда габат гелйэр.

Халыф Омар бирлен Сүлейман болсам.

ХАМ I (п.) **خم** - 1) бүкүк, бүкүр, бүкүлен, эгри, эгрелен; 2) сачың буйрасы; **кадды хам** – бүкрелен бой, бүкүлен бил.

Каддым хам, гөзлерим пүрнем.

Чын дервүш халк ичре йөрир хам биле.

ХАМ II (п. ха:м) **خام** - 1) эйленмедик дери; 2) **гм.** беден, тен, эндам.

Мансур беласына болсам гирифтар,

Гидерем сен сары сүйренип хамым.

Бардыр адам, хамын соянда айтмаз.

ХАМ III (п. ха:м) **خام** - 1) чиг, бишмедик, етишмедик; 2) **гм.** тежрибесиз; 3) бош, бихуда, бидерек; **хам хыял** – гуры хыял, бош хыял, бидерек пикир.

Өмүр аздыр, акыл күвтах, ишиң хам.

Дүшмегил хам хыяла.

Эл гөтергил хам хыялдан.

ХАМ ХЫЯЛ (п-а. ха:м хыя:л) **خام خيال** - **сер. хам**.

ХАМАН (а. Ха:ма:н) **هامان** - хезрет Ыбрайымың доганының ады хем-де Пыргауның везириниң ады. Ол Мусса пыгамбериң заманында яшапдыр. Ардашириң ве Хашаяр шаның везирлери-де Хаман атландырылыпдыр.

Пыргаун, Хаман, Шетдат ниче капырлар,

Өлүпдик дийп, хайран болуп дурарлар.

ХАМДЫ-ЛИЛЛА (а. хамди лилла:х) **حمد لله** - худая шүкүр, худая өвги.

Кадыр эйэм гудрат билен бизни азыз жан эйледи,

Хамды-лилла жан берип хем нуры-иман эйледи.

ХАМДЫ-СЕНА (а. хамд ве сена:) حمد و ثناء - **сер. хамт**.

ХАМР (а.) خمر - спиртли ичги, арак, шерап.

Не тама бар хамр ичен гедемден,
Бузахор ягшыны, ясы нәбилсин.
Хамр ичип, зына кылан җахана
Белли мешхур болуп долса герекдир.

ХАМСА I (а.) خمسه - 1) **сер. ховассы-хамса**; 2) бәш поэмадан ыбарат китап. Меселем, Ызамының, Новайының «Хамса» китаплары.

ХАМСА II (а.) خمسه - Эйраның биринҗи велаятының шәхерлериниң ве районларының бириниң ады. Оңа Зенҗан хем дийилйәр. Ол Тәхраның 314 километр демиргазык-гүнбатарында ерлешйәр. Шу шәхериң гүнорта-гүндогарында болан Солтаныйе атлы гадымы шәхерде илханы солтанларындан бири болан Солтан Мухаммет Худабендәниң габры ерлешйәр. Ол «Солтаныйе гүнбеди» ады билен мешхурдыр.

Товшан деря болмаз, шол сува харчең,
Хамсаның көлүне долмак ярашмаз.

ХАМТ (а. хамд) حمد - 1) өвги, өвме, тарып, тарыплама; ягшылык билен ятламак; 2) шүкүр этмек, миннетдарлык билдирмек (диңе Аллатагала хакда уланыляр); **хамт окамак (айтмак)** – миннетдарлык билдирмек, өвмек.

Хамдың окан сөзлер чүн,
Гүнәхим гүзешт эйле;

хамды-сена - өвги ве тагзым билен ятлама, өвги ве тарып.

Бир Аллага айдай хамды-сеналар,
Бир гысым топракдан ынсан яратды.

ХАМУ (хаму:) همو - хемме, бар; хеммелер; бүтин; долы суратда. Бу сөз хәзирки заман азербайҗан дилинде актив уланыляр.

Җахыллыкда чар тарапа атышан,
Билмезликде хаму ише гатышан.
Хаму кимсе гөрер хасаплы деми,

Такдыры-ажалын тапылмаз эми.

ХАМУШ (п. ха:му:ш) **خاموش** - 1) сөнен, өчен, өчүк, сөнүк; 2) сессиз, үйнсүз, дымып отуран; арам; **хамуш олмак** – дыммак, сем болмак.

Чытынмаңыз йүзүңизи хакдан гелен бела үчин,

Мерт олуп, бил багланыз хамуш олуп налан үчин.

ХАМЫ **همي//همو** - хемме, бар; **сер. хаму**.

Магтымгулы бу дүнйәнин хамысын,

Йыгып, дүйрүп, еле бердим намысын.

ХАМЫЛА (а. ха:мыле) **حامله** - гөврели, богаз (аял); **хамыла галмак (болмак)** – гөврели болмак, гөвресинде галмак, богаз болмак.

Ол гызың бойнуда хамыла галды,

Шейх гызы өлдүрип, даш навга салды.

ХАМЫР (а. хами:р) **خمير** – 1) сув билен гарылан бугдайын я-да арпанын уны, сув гарылып ун билен югрулан масса; 2) мая; 3) **гм.** юмшак; **хамыра дөнмек** – юмшамак, ювашамак.

Пил бурнун пелеге тутар,

Керк гөрсе, хамыра дөнер.

ХАН (ха:н) **خان** - 1) эмир, хәким, хөкүмдар; 2) кәбир түрки тайпаларда уруш башлыгы, тайпа ёлбашчысы; 3) п. сачак, супра.

Саг барып, саламат гайдып гелмәге,

Оңмады ыкбаллар Човдур хан үчин.

ХАНА (п. ха:не) **خانه** - 1) гөзүн ерлешйән ери; 2) өй, жай, месген, күлбе.

Ер йүзи долдурмаз гөзүң ханасын,

Карун кимин нәче газнаң кән болса!

Гирибан бу ханадан, ол ханага басмышды кам,

Раст гитмесе, я эгер ыхлас бирле субх-у шам.

ХАНАЗАТ (п. ха:не-за:д) **خانه زاد** - «хана - өй» ве «задан - догмак» диен ишлигин өтен заман дүйп ишлигинден эмеле ге...

гошма ат; 1) өйде доглан, өйде тербиеленен; 2) хожайының өйүнде доглан хызматкәриң перзенди; гул; 3) беде ват.

Бир бедев хазанат болар сыяксыз.

Гуйругы, кәкили, ялы болмаса.

ХАНАЗЫР (а. хана:зы:р. бс. хынзы:р) خنازير - **сер. хынзыр**.

ХАНДА (п. ханде) خنده - 1) гүлки, гүлме; 2) масгараламa; **ханда кылмак** – 1) гүлмек; 2) **гм.** масгараламак.

Гөзи яшлы Магтымгула –

Ханда кылып, баз эйлемиш!

ХАНДАН (п. ханда:н) خندان - гүлүп дуран, гүлйән, шадыян; ачык, гүлер йүзли; гүлйән халатда.

Тили – сүйжи, леби – хандан,

Бир гойна салан исләрин.

Билбиллери есир эден гүли-хандан,

Я реб, хабар билеринми, яр, сенден.

ХАНЖАР (п-а. ханжер, кс. хана:жир) خنجر - улы пычагың өлчегинде болан совук яраг (кесйән йүзи гыңыграк боляр); **гүн ханжары** – Гүн доган вагтында шөхлелериң найза ялы яйрайшыны шахыр ханжара меңзедипдир.

Саңа урар ханжарыны.

Желлат ганын сачар гидер.

Гүн ханжары гөкден ере иненде,

Гүне гаршы доган Айы, гөзел сен.

ХАНМЕҢЛИ (Ха:н-меңли) خان منگلي - роваята гөрә, Магтымгулының уясының ады.

Байрам гелин, Ханмеңли гыз, Жанэсен,

Бу дертлериң хайсы бирне яна сен.

ХАННАН (а. ханна:н) حنّان - 1) иң мерхеметли, иң рехимли, өрән мәхрибан, иң шепагатлы, иң сахы; 2) рехими бол Аллатагаланың эпитети; худайың атларының бири.

Леглек дийр: «Кулхуалла!»,

Ханнан-меннан ичинде.

ХАННАС (a. ханна:с) خنّاس - шейтан, мелгун; **васвасыл-ханнас** – шейтаның аздырыҗылыгы, шейтаның вас-васа салмагы.

Шейтаның ханнас оглудыр,

Адам Ата билен душды.

Серимде сансыз сөвда, ичде васвасыл-ханнас,

Дыза чөкүп, дем чекселер Иса, Хызыр хем Ыляс.

ХАНЫМАН (п. ха:нима:н) خانمان - 1) өй, өй-өвзар, мал-мүлк, өй эсбабы; 2) аял-оглан-ушак; икиси-де «өй» манысыны берйән «хан» ве «ман» сөзлеринден эмеле гелен гошма ат.

Хабар тутан җанандан,

Айрылар ханымандан.

Аҗал гелсе, бенде ханыманындан

Эл айрур ил-гүн ширин җанындан.

ХАП (п. ха:б) خواب - 1) укы, рахатланып ятма; 2) дүйш, дүйш гөрме; **хош хап** – сүйҗи укы.

Магтымгулы, хош хап ичре ятырдым,

Эмриңе уградым, иман гетирдим;

хабы-гафлат – гапыллык укусы, хабарсызлык укусы, хемме затдан бихабарлык.

Оян хабы-гафлатдан, алачсыз өлен көңлүм,

Умыт үзүп әлемден, дергахдан дҗен көңлүм.

ХАР I (п.) خر - эшек; **хар овазы** – эшегиң сеси, эшегиң аңңырмасы.

Гүнде кырк ат безәп бердиң Каруна,

Иса мыдар бердиң еке хар биле.

Бир геданың мүнен хары,

Теблесинде ат гөрүнер.

Ким келам окыса, халк янында хар овазыдыр.

ХАР II (п. ха:р) خار - тикен, яндак; чөр-чөп.

Гүл дийип өзүңе салмагыл хары.

Гүл дегреси нечүн болмасын харсыз.

ХАР III (п. ха:р) **خوار** - пес, песе дүшен, хорланан, бичәре, зелил; ыгтыбарсыз; **хар этмек (эйлемек)** – песе дүшүрмек, зелил этмек, бичәре этмек.

Бирни хар эйледи, бирни эрҗүмент,

Бирни геда, бирни солтан эйледи.

Ярадан, хар этме, болгун хабардар,

Ёгса ишим арман эдер, бу дүнйә.

ХАР ДЕЧҖАЛ (п-а. хар-е Деҗҗа:л) **خر دجّال** - Дечҗалын (**сер.**) эшеги; дини дүшүнҗелере гөрә, гөйә кыяматда пейда болҗак бир яланчы адамың мүнүп гелҗек эшеги; **сер. Дечҗал**.

Бир гүн Кап дагындан хар Дечҗал чыкар.

Диерлер: «Хаар Дечҗал җахана геллер».

ХАР-ЗАР (п. ха:р ве за:р) **خوار و زار** - бичәре, эҗиз, хор, зелил. Хар ве зар сөзлери синонимдирлер.

Дине дагват эйлегеч, Фыргаунның артып ширкети,

Барчаны бу җаханда хар-зар эден, реббим җелил.

ХАР ОВАЗЫ (п-т. хар а:ва:зы) **خر آوازي** - **сер. хар**.

ХАР-ХАР (п. ха:р ха:р) **خار خار** - 1) гам, гусса, гайгы; тешвүш; 2) гүйчли ислег, хейҗан, бир зада дөрән ислег зерарлы йүзе чыкан тешвүш; **хар-хар эйлемек** – ислемек, хөвес билдирмек.

Ниче гүн дек узары ярыны мен хар-хар эйлей.

ХАРАБА (а. хара:бе) **خرابه** - 1) вейранчылык, вейрана; 2) **гм.** бозулан ве вейран болан өй, чагшан өй, йыкык өй.

Хараба дөнер Хорасан,

Ат аягна галар егсан.

ХАРАҖАТ (а. хараҗа:т, бс. хараҗа) **خراجات** - 1) чыкдаҗы, харҗылык; экленч үчин герек серишде. Көплүк санда болса-да, бирлик сан хөкмүнде уланыляр.

Гел, гитмегил, саңа көп терхосым бар,

Гайгы, хараҗата батмагыл, оглум!

ХАРАЗБАН (т-п. хараз-ба:н) **خارازبان** - хараз ишчиси, дегирменде дәнәни ун эдйән ишчи, дегирменчи.

Харазбан голуна дүшсе алгыр баз,

Ганатдан айырар, гадрын нәбилсин.

ХАРАЙ **هاراي** - көмек, ярдам, голдав, медет.

Хич харайың етмез дегре-дашына.

Әрлер, пирлер, сизден медет-харайдыр.

Сенден болмаса харай, бу мениң халыма вай.

ХАРАМ (а. хара:м) **حرام** - 1) диниң кануны боюнча, эдилмеси гадаган эдилен иш, эдилмеги гүнә хасапланян иш; халал дәл иш; 2) шеригатда ийилмеги гадаган эдилен иймит; 3) мукаддес, мүбәрек, эзиз, докунылмагы гадаган эдилен ер; антоними: халал.

Халала хасап бар, харама – азап,

Шеки ёкдур, яда салгын бу иши.

Кими яланчыда эшретде яйлап,

Кимиси харамдан халалны сайлап.

ХАРАМЗАДА (а-п. хара:м-за:де) **حرامزاده** - арапча «харам» ве парсча «заде – доглан» диен сөзлерден ясалан гошма ат; шеригат боюнча никалашылмадык гатнашыкдан доглан чага, зына дөли.

Харамыдыр, харамзада, нәкесдир,

Бир әхли-пейманда дурмаз, яранлар.

ХАРАМХОР (а-п. хара:м-хор) **حرام خور** - «харам» ве парс дилиндәки «хорден – иймек» ишлигиниң хәзирки заман дүйп ишлиги болан «хор» сөзлеринден эмеле гелен гошма ат, сыпат; харам ийижи, харамдан гайтмаян; нәдогры ёл билен тапылан малдан пейдаланян.

Гоңшы болсаң харамхора,

Сүтем эйләр зор биләни.

Оррамсыдан болан харамхор беглер,

Юрды бир янындан йыка башлады.

ХАРАМЫ (а. хара:мий:) **حرامي** - 1) харам мала эл урян адам; харам иш эдйән адам; 2) огры, ёл уран, гаракчы, галтаман.

Гөзи бирдир, гара геймиш каддына,

Гарып янар харамының одуна.

Хич хачан эшек болармы деӊ бедев шалык билен,

Гардаш олма хич харамы питне рысвалык билен.

ХАРАП (а. хара:б) **خراب** - 1) бозулан, бозук, йыкылан, вейран эдилен, дагадылан; 2) вейран этме, бозма, йыкма; 3) серхошлукдан халы өзгерен ве мүззерен адам; **харап эйлемек (этмек)** – бозмак, йыкмак, вейран этмек; **харап дүшмек** – вейран болмак, бозулмак.

Чох неснелер гелер-гечер гөзүме,

Бу дүнйәни беди-беткәр харап эйләр.

Гөвре харап, тен турап, көӊлүмниӊ шәхри вейран,

Жан, жесет, тил, акылдан айрылып, галдым урян.

Халы харап дүшер көпи болмаса.

ХАРАРЕТ (а. хара:рет) **حرارت** - 1) ыссылык, гызгынлык; 2) сувсузлык; 3) температура.

Көп хараретлер дүшер бу жаныма, эйләр пыган,

Тә болуп рысва мен-ә, гитди акыл-хушум мениӊ.

ХАРБЕ (а. харбе) **حربه** - 1) яраг, гылыч, гама, ханжар ялы уруш ярагы; 2) уруш.

Душмана ат гойса, гайтармай йүзлер,

Ол йигит харбеси, яйы, тир олур.

ХАРВАР (п. харва:р) **خروار** - көне дөвүрде уланылан аграм өлчеги; эшек йүки. Тебризде үч йүз кг. (100 мен) хасапланыпдыр, башга бирнәче ерде 25 пут хасапланяр; **харвар-харвар** – 1) бирнәче харвар; 2) **гм.** өрән көп, уммасыз.

Зер дөксеӊ харвар-харвар.

Гөзе илмез, жан герек.

Хумс, ушр фалыдыр,

Месжитлер харвар-харвар.

ХАРВАР-ХАРВАР (п.) **خروار خروار** - **сер. харвар**.

ХАРДЕЧЖАЛ (п-а. хар-е дежжа:л) **خر دجال** - Дечжалыӊ (**сер.**) эшеги.

Үч мертебе аӊңыр Хардечжал <u>гаты</u>,

Ковуп етебилмез Мәтиниӊ аты.

ХАРАМЕЙН (а.) **حرمين** - ики саны мукаддес шәхер; Мекге ве Медине.

Бурнун харамейнде тутар,

Гуйругы Перенден өтер.

ХАРМА (а.) **حرمه** - көне дүшүнжелер боюнча, еди гат ериң дөрдүнжи гатының ады. Бу сөз дүрли чешмелерде айры-айры гөрнүшде габат гелйәр. «Гыясул-лугатда», «Эрбия», башга бир ерде «Җерма», неширде болса «Харфа» шекилинде язылыпдыр. Мунда улы дашлар ярадылыпдыр. Оңа «сеңги-кибрит» («отлучөп дашы») дийилйәр, онуң оды хемме отлардан ыссы болмалы. Ол довзаха барянлар үчин ниетленипдир.

Дөрдүнжи гат ериң адыдыр Харма,

Йыланларның диши дарагты-хурма.

ХАРМАН (п. хырман) **خرمن** - 1) топбак, бир задың топланан ери; хасыл йыгналып гойлан ер, хасыл үйшүрилен ер; 2) дөвмек үчин үйшүрилен галла хасылы хем-де шол хасыл дөвлүп алынян ер; **харман-харман – гм.** өрән көп.

Әхли әлем гарк олмуш харман-харман гүл ичре.

Гүнәси көп, асы бендәң мендир мен,

Бойнумдакы гүнәлерим бир харман.

ХАРНУП (п. харну:б) **خرنوب** - 1) хоз агаҗы ялы улы ве көсүк мивели агачларың бири. Онуң гүли сары боляр; 2) шол агаҗың мивеси, иймиши. Арап дилинде бу сөз «хорнуб» шекилинде уланыляр.

Акылсызлар иш ахырын гарамаз,

Чолбан чигидинден харнуп дөремез.

ХАРП (а. харф, кс. хору:ф) **حرف** - 1) элипбийиң хер бир сесини аңладян язув белгиси; 2) сөз, геп; келеме; 3) п. харб – уруш.

Харпын харап эдер, бозар леззети,

Ассын, үссүн, тешдит, меддин нәбилсин.

ХАРС (а. хирс) **حرص** - небсевүрлик, небисженлик, бетнебислик; **харс урмак** – мал угрунда ылгамак, мал-байлык топламак угрунда җан чекмек; **сер. хирс**.

Карун гезди чох мал алып,
Харс урды ол эфсун чалып.

ХАРСЫ-ДҮНЙӘ (а. хари:с-е доня:) **حریص دنیا** - дүнйә малына хетден аша **хөвесли** адам, дүнйә малы угрунда харс урян адам, дүнйә малыны өрән көп арзув эдйән адам.

Кимселер малыны бака узатмыш,
Кимлер харсы-дүнйә тутуп барадыр.

ХАРТЕЧҖАЛ (п-а. хар-Дечҗа:л) **خر دجال** - **сер. Хар, Дечҗал**.

ХАРУН (а. Ха:ру:н) **هارون** - Ымраның оглы ве хезрет Мусанын улы доганы. Роваята гөрә, ол еврейлериң илкинҗи руханы башлыгы болупдыр. Ол батыр, эмма эрксиз ве дурнуксыз адам экен. Мусаның терсине, өрән дилевар ве чепер сөзлемәге өкде болупдыр. Шу җәхтден Муса билен хызматдашлык эдип, оңа ярдам берипдир. Харун бирнәче гезек гүнә эдип, соң тоба эдипдир. Роваята гөрә, бир йүз үч йыл яшапдыр. Өленден соң еврей ковмы бир айлап яс тутупдыр. Оңа Харун Лавы ве Куддус-ар-реб хем дийлипдир.

Харун, Карун, Сүлейманы ювутдың,
Будур сениң ишиң, белли, дүнйә, хей!

ХАРУТ ВЕ МАРУТ (а. Ха:ру:т ве Ма:ру:т) **هاروت و ماروت** - дини роваятлара гөрә, ики саны перишдәниң ады. Хемме перишделер болуп, адамларың ер йүзүнде бозгакчылык эдйәндиклери барада худая шикаят эденмишлер. Шонда худайың буйругы боюнча перишделер өз араларындан Харут ве Маруты сайлап, адамлары суд этмек үчин ер йүзүне иберйәрлер. Харут – Марут гелип, көп вагтлап ак йүрек билен өз везипелерини ерине етирйәрлер. Бир гүн оларың янына Зөхре атлы бир овадан гелин гелйәр ве өз әринин аягындан шикаят эдйәр. Харут билен Марут ол гелне «ашык» болярлар, оны алдава салып, харам небислерини көшешдирмек

ислейәрлер. Эмма Зөхре бирден гайып боляр. Худай Харут билен Марута газап эдйәр, олары жезаландырып, Вавильон (Бабыл) гуюсының ичинде башашак асып гойяр. Олар шол гуйының дүйбүнден ислейән адамлара гөйә, жадыгөйлүк өвреденмишлер. Зөхре өзүнин догручыллыгы ве пәк ахлаклылыгы нетижесинде Зөхре (Венера) йылдызы шекилинде асмана гөтерилипмишин. Ол овадандылыгын ве музыканың яраны ве хемаятчысы хасапланяр.

Харут — Марут Гүндогар классыкы эдебиятында жадыгөйлүгин символы хөкмүнде уланыляр.

Харут — Марут атлы ики перишде,

Бабыл гуюсында чая дүшдүлер.

ХАРЧ (а. харж) **خرج** - 1) ёйма (пулы), сарп этме; бозма; 2) харчлык (пул), ёюлжак пул, сарп эдилжек пул; 3) салгыт, пач, харач; **харч этмек** — ёймак (пулы), бермек, сарп этмек, харчламак.

Дүнйә малын харч этягшы гөзеле,

Яманың янындан гачасың геллер.

Кимселер мал дийип чапып,

Хаарам-харжы мал газанды.

ХАРЧЕН (п. харченг) **خرچنگ** - леңңеч.

Чөл тарапын берк эдип, дер ачар сува харчең.

Умман ичре йүзер харчең.

Товшан деря болмаз, шор сува харчең.

ХАРЫ-ЗАР (п. ха:р ве за:р) **خوار و زار** - бичәре, эжиз, зелил; **сер. хар-зар**.

Бу ышкың зулмы бирлен анча жандар хары-зар.

Кербела дештиде кылдың сен оларны хары-зар.

ХАРЫК (а. хары:к) **حریق** - 1) янгын, жайың, ымаратың от алып янмагы; 2) янан, шөхлели от; **харыкы-нар** — отда янан.

Лейк билмиш мен сени гүнден эра пушты-пенах,

Рехим кыл жаным харыкы-нар болмасдан бурун.

ХАРЫР (а. хари:р) **حریر** - 1) йүпек, йүпек мата; 2) йүпек гейим, йүпек дон.

Етмиш харыр дүшек дүшәр астына,
Етмиш хор гул говшыр дурар касдына.

ХАРЫС (а. хари:с) **حریص - сер. херис**.

ХАРЫСТАН (п. ха:р-иста:н) **خارستان** - тикенлик ер, яндаклык ер, тикениң көп битен ери, яндагың көп битен ери.

Бенде мен, умыдым көп ол керемли шахымдан,
Эйлегей харыстанда гүл киби иман пейда.

ХАРЫТ (п. хари:д) **خرید** - 1) сатын алма, сатын алмак, биринден бир зады пул төләп алмак; 2) сатын алнан зат, пул төленип алнан зат. Парс дилиндәки «хар:ден» сөзүнден; шу сөзүң өтен заман дүйп ишлиги.

Не ажайып гүнлер, өтен дөвранлар,
Не гөзел харытлар, базар-дүканлар.
Базарым совулды, харыдым галды,
Дүканым эесиз галды, нейләйин.

ХАРЫШ (хари:ш) **حریش** - 1) ала хөврен, ак-гара реңкли улы йылан, афгы; 2) кыркаяк; 3) керк, кергеден.

Бәш кишиниң харыш атлы,
Өңүнден йылан гитмезмиш.
Ол харыт атлыг йыланга лукма болгай сен о гүн,
Маймының суратыда болгай бу тымсалың сениң.

ХАС (а. ха:сс) **خاص** - 1) бир адама я-да бир зада махсус болуп, башгалара дегишли дәл, хусусы, махсус; 2) көпчүлиге дегишли болман, сайлантгы гатлага дегишли, сайлантгы гатлак; **хас-у а:м** – 1) ашакы ве ёкары гатлаклар, сайлантгылар ве гарамаяклар, аристократлар ве сада халк; 2) **гм.** хеммелер.

Магтымгулы хер ким хасдыр,
Иши дергәхе ыхласдыр.
Ай доллар, энжүм батар, рысвайы-хас-у а:м олур.

ХАС-У А:М (а. ха:сс ве а:м) **خاص و عام - сер. хас**.

ХАСА (а. аса:) **عصا - сер. аса**.

ХАСАН (а.) **حسن - сер. ымам Хасан**.

Хасан, Хусайн, Шахымердан, шыпа бер!

Мустапанын билбилидир ол Хасан бирле Хусайн.

ХАСАП (а. хиса:б) **حساب** - 1) сан, санама; сөвда дегишли санашык; 2) **гм.** такмын, чен, чак; 3) депдер тутма (алнан я-да берлен зат хакда); 4) сан хакдакы ылым; **хасап этмек** – санамак, санап чыкмак, жемлемек.

Хасап этдим, бу дүнйә башдан-аяга,

Үч йүз алтмыш алты мүң ёлдур бу дүнйә;

хасап деми, хасап гүни – гм. ахырет, кыямат гүни.

Хер бир адам гөрер хасаплы деми,

Такдыры-ажалын тапылмаз эми.

Хасап гүни хайрың алып бийр биле;

хасаба салмак – уйдурмак, хөвеслендирмек, гызыкландырмак.

Ширин-ширин салар хасаба дүнйә,

Ажы-ажы гояр азаба дүнйә.

ХАСАП ГҮНИ (а-т. хиса:б гүни) **حساب گوني** - **сер. хасап**.

ХАСАП ДЕМИ (а-т. хиса:б деми) **حساب دمي** - **сер. хасап**.

ХАСАР (а. хиса:р) **حصار** - 1) төвереги берк ер; гала; 2) гуршама, гуршап алма; 3) Эйран билен Түркменистаның арачәгинде Гаррыгала районында бир дагың ады; 4) Кака районында бир обаның ады.

Хасар дагы бейик болар,

Үсти долы кейик болар.

ХАСАТ (а. хасед) **حسد** - гөриплик, башганың малына ве мертебесине гөриплик эдип, шонуң ёк болмагыны ислемеклик; гысганчлык, гысганма.

Ужп, рия, кибир, хасат метагын,

Бөлүп, рехзенлере пайламайынмы?

ХАСМ (а.) **خصم** - 1) душман, ягы, ёв; 2) гаршы, тарап, бәслеш (оюнда, ярышда, сөвешде).

Ики хасм шейтан салса энгизде,

Дүшсе ара, зәхер агзын бал эдер.

ХАСРАТ (а. хасрет) **حسرت** - 1) элден гиден бир зада хайпын гелме, гайгы, гусса, тукатлык; 2) гөресин гелмек, хөвес; шовк; **хасрат чекмек** – гайгыланмак, тукатланмак.

Гара ганлар ювдуп, хасратлар чекип,
Мала мешгул бола-бола гечер сен.
Яланчыны хасрат билен өтүрмэн,
Бир пасыл дөврандыр, өтди, яранлар.

ХАССА I (а. ха:ссе, кс. хава:с) **خاصّه** - 1) бир затда болан гүйч ве эсер; 2) сайлантгы, аристократия; 3) хусусы, хусусан-да, ылайта-да, айратын; **хасса бедев** – сайлантгы ат.

Биз хем умматын хасларын,
Ят эдерин хавасларын.
Таналар хасса бедевлер,
Көне йыртык жүл биләни.

ХАССА II (п. хасте) **خسته** - «хаста» сөзүнин түркменче айдылышы; **сер. хаста**.

Ери саздыр, хасса болан сагалар,
Аррык, мүфлис, гарып болан оналар.

ХАСТА (п. хасте, кс. хастега:н) **خسته** - 1) ынжан; нәсаглан, саг дәл, кеселе дучар болан, нәхош; 2) яралы; 3) ядав, ядан; **хаста болмак** – нәхош болмак.

Саглыгын гадрыны билгил, хаста болмасдан бурун,
Хасталык шүкрүни кылгыл, тә ки өлмеседен бурун.

ХАСТАГАН (п. хастега:н) **خستگان** - «хасте» сөзүнин парсча көплүк саны; **сер. хаста**.

ХАСТАЛЫК (п-т. хасте-лык) **خسته لیق** - 1) нәхошлук; 2) ядавлык, яравсызлык.

Халк үстүне аграм дүшүп йылларда,
Хасталык көпелип, каст жана гелгей.

ХАСЫЛ (а. ха:сил) **حاصل** - 1) эмеле гелен, эле алнан, пейда

чыкарылан; 4) өнүм, миве; бир затдан эле гелйән зат; **хасыл кылмак (этмек)** – эле гетирмек, эле алмак.

Бу хаятың ичре хасыл кыл рызайы-мустаган.

Хасыл эдип, хер не максадын барын;

хасыл олмак – битмек, ерине етмек.

Умыдым хасыл олмаз бу өмри-тебахымдан,

Җан көйди җесет ичре бу аташы-ахымдан.

ХАТ (а. хатт, кс. хоту:т) خط - 1) чызгы, чызык; 2) язгы, язув; 3) яшларда яңы чыкып башлан сакал, мурт; 4) салам хаты; **бет хат** - эрбет хат, ярамаз почерк билен язылан хат.

Ныззам бердиң серхетлере хат биле,

Гам-гам гылыч биле, Дүлдүл ат биле.

Акылсыз әрлер зер билен

Язылан бет хата меңзәр.

ХАТА (а. хата:) خطاء - 1) ялңыш, нәдогры, ялңышлык, галат; 2) ялңышма, сәв, исленмезден болан кемчилик; 3) гүнә, җүрм, габахат.

Магтымгулы, не хата, бакды гоюп Муса Келим...

Тоба кылмай, хак гечирмез хатасын.

ХАТАМ I (а. Ха:тем) حاتم - 1) хәким, казы; 2) гарга; 3) Хатам ибн Абдылла ибн Сагт (Са'д) Тайи. Арапларың тай атлы кабыласындан болуп, ыслам дининиң дөредилмезинден өң такмынан VI асырда яшап гечен легендар сахы адам. Ол җомартлыкда мешхур болупдыр, дилеварлыкда ве шахырчылыкда-да шөхрат газаныпдыр. Ондан кәбир шыгырлар хем галыпдыр. Ол көпленч Хатам Тай ады бүтин Гүндогарда беллидир. Көп шахырлар өз өвйән адамларыны сахылыкда шоңа меңзедипдирлер. Хатам Тай 605-нҗи йылың төверегинде арадан чыкыпдыр. Ол хакда эдеби ве тарыхы китапларда көп материаллара – ровайтлара, легендалара душ гелмек боляр. Хатам Тай барада түркмен фольклорында хем көп материаллар бар. Шоларда онуң өзүнден-де җомартрак адамы гөрендиги барада айдыляр. Ол гарып адам

өзүниң баржа гоюнларыны союп, Хатама хеззет эдипдир. Нетижеде Хатам өзүниң мүңлерче малындан йүзлерчесини иле берен болса, яңкы гарып адам малының хеммесини өз мыхманына – Хатама сарп эдипдир.

Өзи Хатам болуп, ене бай болса,
Чар тарапдан мыхман гелишин гөрүң.
Хатам Тайың мыхман гелишин гөрүң.
Хатам Тайың өзи идим,
Нейлей, индии пукараям.

ХАТАМ II (а. Ха:тим, кс. хава:тим) **خاتم** - 1) соң, соңкы, хер бир задың соңы; 2) йүзүк, йүзүгиң гашы; 3) мөхүр; **хатамы-пеямберан** – пыгамберлериң иң соңкусы, Мухаммет пыгамбер.

Пыгамбер барының оввалы Адам,
Ахыры Мухаммет, олардыр хатам.

ХАТАМ ТАЙ (а. Ха:тем Та:ий:) **حاتم طائي** - **сер. Хатам I.**

ХАТАР I (а.) **خطر** - ховп, горкы, горкунч, бир адамың я-да задың ёк болмагына себәп болян зат. Арап дилинде улулык, белент мертебелилик манысында-да уланыляр; **пүр хатар** – ховпы көп, көп горкулы.

Пүр хатар ол ёл ырак, ышкың геран, кувватым аз,
Дүшмүшем бир мүшгиле, сен-сен бу ише чәресаз.

ХАТАР II (а. ката:р) **قطار** - 1) кервен, бири-бириниң ызына дүзүлен бир топар хайван; 2) сап, бир угра узалып гиден җайлар, сыргын.

Ниже достлар билен сейранда экен,
Хатардан азашдым, кервенде экен...

ХАТАРЛАНЫШМАК (а-п.) **خطارلانيشمق** - хатара дүзүлмек, сетирленишмек, ызлы-ызына дурмак; топарланышмак.

Хатарланшып дуран инер, маялар,
Агыр безиргенлер, түчҗар эелер.
Хатарланшып кервен өтер,
Чайбадайдыр ёлуң сениң.

ХАТАРЛЫК (а-т.) **خطر لیق//خطرلیغ** - ховплы, горкулы, горкунч, парахат дәл, дынч дәл, ховпсуз дәл.

Кадыр эйәм, бу гамлардан гутарып,
Хатарлык жайлардан аман өтүрип.

ХАТМ (а.) **ختم** - 1) гутарма, төкетме, соңуна етирме; 2) ишиң соңы; 3) «Куръаны» окап тамамлама; 4) мөхүрлеме; **хатмы-дога** – дога окап чыкма; **хатм этмек** – гутармак, бир иши тамамламак; окап чыкмак.

Хер бинамаз өлсе, аңа хатмы-дога эрмес рова.
Хатм эдип дергәхиңе кылдым догалар, я ресул.

ХАТМЫ-ДОГА (а. хатм-е до'а:) **ختم دعا** - **сер. хатм**.

ХАТТАП (а. хатта:б) **خطاب** - **сер. Омар**.

ХАТЫМА (а. ха:тиме) **خاتمه** - 1) соң, хер задың соңы, ахыры, ишиң гутаран ери; 2) бир китабың бапларындан соң гошулян макала, нетиже; **хатымайы-келам** – сөзүң соңы; **гм.** «Куръан».

Илахы, бехакгы хатымайы-келам.

ХАТЫН (ха:тын, кс. а. хава:ти:н) **خاتون** - бу сөз «хадун, кадун, кадын» шекиллеринде габат гелип, парс ве арап диллеринде хем «ха:ту:н» шекилинде уланыляр. Көплүк саны арап дилинде «хаватын» боляр; абрайлы аял, ханум, кейваны (кетбану); аял.

Элли ойнашлы хатын ягшыдыр, билиң,
Шереңниз көп тили кетхудалардан.
Пис хатын баша мәхнетдир,
Дүнйәниң малы нобатдыр.

ХАТЫР (а. ха:тир, кс. хава:тир) **خاطر** - 1) ят, ынсаның дүшүнме ве ят тутма гүйжи, пикир, ой, зехин, акыл; 2) гөвүн, хыял, калп; 3) кейп, хал; 4) хормат, сылаг; **хатыр перишан** – пикир дагыныклыгы, акыл даргатмаклык; **хабар-хатыр** – **сер. хабар**.

Хатырың йүз-мүң перишан, кетхудалык гайгусы,
Не ажап хошхал идиң өзүңни билмеседен бурун.
Өли-дири халындан хабар-хатыр билен ёк.
Мухаммет хатырна ялкав эдермиш.

ХАТЫР ПЕРИШАН (а-п. ха:тир пери:ша:н) **خاطر پریشان** - **сер. хатыр**.

ХАТЫРА (а. ха:тире, кс. хатира:т) **خاطره** - 1) яда дүшен зат, пикире гелен зат, гөвүн, пикир, хыял; 2) ядыгәр, беллик.

Гачар агаң, иниң болмаз хатыраң,
Гуванар душманың, достуң мат болар.

ХАТЫРАТ (а. ха:тира:т, бс. хатыра) **خاطرات** - **сер. хатыра**.

ХАТЫФ (а. ха:тиф) **هاتف** - 1) гыгыран, сесленен; 2) гайыпдан эшидилен сес; 3) сеси эшидилип, өзи гөрүнмейән. Дини дүшүнже боюнча, гөкден гелйән сес.

Магтымгулы сөзләр хакың сунгатын,
Бенде сен, хатыфның эмрине көйгүн.

ХАФРАНГ (п. хәфт-ренг) **هفت رنگ** - еди реңк; еди дүрли реңкде; **күнбеди-хафранг** – еди реңкдәки асман, дүрли реңкли асман.

Ай, булутдан ким ышарат эйледиң бармак биле,
Күнбеди-хафранга чыкмышлар гүвәхим, я ресул.

ХАФЫЗ (а. Ха:физ) **حافظ** - Шемсетдин Мухаммет ибн Бахаутдин Ширазы. Тахаллусы Хафыз, лакамы «Лисанул-гайп», тәжик-парс эдебиятының иң мешхур лирик шахыры. Онуң какасы Бахаутдин Парс Атабеклериниң дөврүнде Испыхандан Шираза гөчүп, шол ерде алыш-бериш иши билен мешгул боляр, илки иши оңуп байлык хем топлаяр. Эмма соңундан иши оңман гарып дүшйәр. Хафыз такмынан 726-нжы хижри (1325-1326) йылында Ширазда дүнйә инип, 791-нжи хижри (1388-1389) йылында-да шол ерде арадан чыкяр. Яш вагтында какасы арадан чыканы себәпли, Хафыз кынчылык билен окувыны довам этдирмели боляр. Ол парс, арап эдебиятларыны, философияны оңат өзлешдирйәр, суфизмде хем ёкары дережә етйәр. «Куръаны» ятдан өвренйәр, оңа дүшүндириш берйәр. Шуңа гөрә-де, ол өзүне «Хафыз» тахаллусыны кабул эдип алыпдыр. Ол «Куръаны» он дөрт хили лабызлы окамагы башарыпдыр. Хафыз бирнәче вагт музаффарылар династиясының

патышаларының көшгүнде болуп, оларың кәбири хакда одалар хем языпдыр. Эмма шахыр олардан дегерли ярдам гөрмәндир.

Хафызың эдеби мирасы энчеме газаллардан, касыдалардан, рубагылардан, месневилерден ыбаратдыр. Онуң газалларында суфистик образлар, тәзе мазмунлар көп габат гелйәр. Хафызың диваны Эйранда «Куръандан» соң иң мөхүм китап хасапланяр. Шол диван билен пал атыляр. Хафызың мазарының үстүнде биринҗи гезек Эмир Теймурың агтыгы Абулкасым Бабыр 856-нҗы хиҗри (1452) йылында ядыгәрлик салдыряр. Соң оны Керим хан Занд ремонт этдирйәр.

Түркмен классыкы эдебиятында Хафызың тәсирини гөрмек кын дәл. Хатда онуң образы кә халатда «вели» хөкмүнде гөркезилипдир. Меселем, шахыр Шабенде өзүниң «Гүл-Билбил» дессанында шейле язяр:

Агзыма түйкүрди, беглер, хоҗайы-Хафыз вели,
Билбилем, бир тер гүли-рагная ашык болмушам.

Хафызың диваны көне түркмен медреселеринде окадылыпдыр.

Фирдөвси, Нызамы, Хафыз элваны (?)
(Магтымгулы йөңкелйән гошгулардан).

ХАХЕР (п. ха:хер) خواهر - уя, аял доган.

Хасанда бар иди бир тәзе хахер,
Махы-табан эрди, хусны мүневвер.

ХАХЛАМАК (п-т. ха:х-ламак) خواهلامق - ислемек, халамак; «хастен – ислемек, халамак» сөзүниң хәзирки заман дүйп ишлигинден ясалан гошма ишлик.

Ерде бешер патышахы,
Худайымның хахланы.

ХАЧ (а. хаж) حج - 1) зилхачҗа айында Мекгеде белли дәп-дессур боюнча Кәбә зыярат ве тогап этмек ресми. Хач ысламың бәш шертиниң биридир; 2) ниет этмек; делил билен бириңден үстүн чыкмак.

Сая болар бир мәтәже нан берсен,
Бир ажы доюрмак хачлыр, яранлар.
Тапар хажын совабын –
Хер ким бир гарып голдар.

ХАЧАН هاچان - сер. качан.

Сенден медет етишмесе, я жепбар,
Бу беладан баш гутармак хачан бар?

ХАЧЖАЧ (а. Хажжа:ж) **حجاج** - Абу Мухаммет Хачжач ибн Юсуп ибн ал-Хакам Сагафы. Ол халыфа Абдылмәлик ибн Мерванын ерли хәкимлеринден бири, өрән залым ве рехимсиз адам болупдыр. Етмиш икинжи хижри (691-692) йылында ол Абдылмәлик тарапындан Мекгәни алмага ве Абдылла Зүбейри ёк этмәге буйрук аляр. Хачжач еди айлап Мекгәни габавда саклап, ахырында эелейәр. Абдылла болса урушда өлдүрилйәр. Мекгәни басып аландан соң, Абдылмәлик оны ысламын гүндогар юртларынын хәкими эдип беллейәр. Ол 95-нжи хижри (713-714) йылына ченли йигрими йыллап ганхорлук ве сүтем билен Ыракда ве Эйранда хәкимлик эдипдир. Тарыхы чешмелерде айдылышына гөрә, онун буйругы боюнча йүз йигрими мүңлен говрак адам өлдүрилипдир. Мүңлерче адам-да онун эден урушлары себәпли гурбан болупдыр. Хачжач 95-нжи хижри (713-714) йылында өлйәр.

Үч керамат биле галды Хачжачдан.

ХАШАМ (а.) **حشم** - 1) шанын, ханын якынындакы адамлар, яран; хызматкәрлер; 2) дабара; 3) мал сүрүси; **хашам-хайл – сер. хайл**.

Зири-пай этсеңиз Ырак, Испыхан,
Дагыстанын хашам-хайлы сизиңдир.

ХАШАМ-ХАЙЛ (хашам ве хайл) **حشم و خیل - сер. хайл**.

ХАШЛАШМАК خشلاشمق - хашшылдылы сес эдишмек, хаш-хаш этмек.

Күкрейир хем титерейир гахры-газап бирле сакар,
Чох йыланлар хашлашып, бугра сыпат мөйлер чакар.

ХАШМ (п. хышм ве хашм) **خشم** - гахар, газап.

«Зи» - зор эйлесе хашмың, күллүсин дерхем эйләр,

«Син» - сәхерлер бидар эт, сал чешмимни ояга.

ХАШМАНА (п. хашма:не) **خشمانه** - гахарлы, газаплы; душманчылыклы.

Агзалалык айрар или дирликден,

Мунда дөвлет дөнүп, хашмана гелгей.

ХАШР (а.) **حشر** - 1) топлама, бир ере бирикдирме; 2) йыгнак, үйшмелең; 3) кыямат гүнүнде өлүлериң амалына бакылмак үчин бир ере җемленмеги; 4) кыямат, ахырзаман.

Оян хабы-гафлатдан, хашра меңзәр паслы-яз,

Әлем не тесбих окыр, хер яна назар эйле.

ХАШР-НЕШР (а. хашр ве нешр) **حشر و نشر** - 1) кыяматда өлүлериң йыгнанып дагамаклары; 2) кыямат гүни, ахырзаман.

Хоҗа, сейит, патша – соралмаз несеп,

Хашр-нешр болса, аларлар хасап.

ХАШРЫ-КЫЯМАТ (а. хашр-е кыя:мет) **حشر قیامت** - кыяматда өлүлериң дирелип, бир ере йыгнанмагы.

Бир хашры-кыяматдыр, бир ёвмы-арасатдыр.

Дәхр ичре болар хер дем, җахан ичре җан пейда.

ХАШТ (п.) **هشت** - секиз, секиз саны; **хашт җеннет** – секиз бехишт; **хашт дер** – секиз гапы.

Хашт җеннетге барып, Адам Хованы гөрдүм-ә.

Хашт дер җеннетге барып, җүмлеси гирген эрур.

ХАШХАШ (п. хашха:ш) **خشخاش** - гөкнар, бойы бир метре етйән тиръек ширеси алынян өсүмлик ве онуң гозасы.

Өмрүң ахыр болуп, долса пеймана,

Хашхашың саманы башы сындырар.

ХАШЫР-НЕШИР (а. хашр ве нешр) - **сер. нешир**.

Хашыр-нешир болса, аларлар хасап.

ХАЯ (а. хая:) **حیا** - 1) утанч, шерим; берхиз, утанма, хыҗалат (**сер.**); 2) ар, намыс, эдеп.

Хатынларда хая, гызда шерим ёк.

Магтымгулы, сөйләр сөзде,

Гайрат - өтде, хая - гөзде.

ХАЯЛАТ I (а. хая:ла:т, бс. хая:л) **خيالات** - **сер. хыял**.

ХАЯЛАТ II (а. хыжа:лет) **خجالت** - утанч, хая (**сер.**), шерим. «Хыҗалат» сөзи нәдогры окалып, «хаялат» шекилине гечирилипдир.

Зенандан хаялат гидер,

Замана ахыр боланда.

ХАЯТ (а. хая:т) **حيات** - 1) яшайыш; дирилик; саглык; 2) өмүр; **хаяты-паны** – вагтлайын яшайыш, хемишелик дәл өмүр.

Билерми сен, хаят акан зулматда,

Хызыр билен кимсе тахарат этди?

Тә хаяты-паныям, сынам сениң чүн чәк ола.

ХАЯТЫ-ПАНЫ (а. хая:т-е фа:ни:) **حيات فاني** - **сер. хаят**.

ХЕБЕС (а. абес) **عبث** - бидерек, бихуда, пейдасыз, бош амал, бидерек иш; **сер. абес, эбес**.

Ямана өвүт хебесдир,

Ягшы әре бир сөз бесдир.

Җемагатсыз азан бир гуры сесдир,

Ниче моллаң окан ылмы хебесдир.

ХЕБЕШ (а.) **حبش** - 1) Эфиопия, Хебешистан; гүндогар Африкада бир кичи юрдуң ады, пайтагты Адисабаба. Ыслам дөрәнден соң Мухаммет пыгамбериң ругсады билен йүз адам Хебеше гөчүпдир. Хебеш көп вагтлап Италияның гол астында болупдыр. Икинҗи җахан уршундан соң, 1947-нҗи йылда ол өзбашдаклык газаныпдыр. Хебешиң хәзирки дөврүрде ресми дини христианлыкдыр; 2) эфиопиялы адам, хебешли; 3) гараягыз гул. Бу сөз Хебеше гөрнүшинде хем уланыляр.

Шәхри-Рум тагтына Хебеш солтаны,

Мекге месҗидине галмык ярашмаз.

Мединәни ачлык, Мекгәни Хебеш,

Хырат, Кандахары мар харап эйләр.

ХЕД (а. хедд) **حد** - **сер. хет**.

ХЕДАЯТ (а. хида:ет) **هدایت** - 1) догры ёл гөркезмек, угрукдырмак, догры ёлы тапма, догры ёла гирме; 2) Алла тарапындан биринин калбына ылхам болан догры ёлы тапмак арзувы; 3) **гм.** догры ве хак дин, ыслам дини; **хедаят тапмак** – догры ёла гирмек, хак ёл тапмак.

Сенден тапдык хедаят.

Гаркы-зелалат болдум, хедаятны сен гөстер;

пири-хедаят – ёл гөркезижи пир, ёлбашчы яшулы.

Өзи ишан эрди – пири-хедаят,

Заманында бир иш «бина» эйледи.

ХЕДЕР (а. хезер, хазар) **حذر** - 1) сакланма, чекинме; 2) горкма, горкы, этияч; 3) берхиз, берхиз этме; **хедер этмек** – чекинмек, горкмак, этияч этмек.

Хер кимде ки хүнәр ёкдур,

Душманына хедер ёкдур.

ХЕЗ (а. хазз) **حظ** - леззет, хезил, кейп; бәхре; үстүнлик; багт, хошлук; багтлылык, **хез этмек** – хезил этмек, кейп чекмек, леззет алмак.

Сап-сап гуруп хүйр гызларны гөз эдип,

Сайлап алар, бирин-бирин хез эдип.

ХЕЗАР (п. хеза:р) **هزار** - 1) мүң (сан), он гезек йүз; 2) билбил, билбилиң бир гөрнүши, оңа «хезар а:ва:», «хезар дестан» ве «хезаран» хем дийилйәр; арап дилинде-де шу маныда уланыляр; **ек хезар** – бир мүң.

Дөрт мүң парсах Емен, бир мүң-де Булгар,

Земини-Юнан хем болар ек хезар;

хезар пише – мүң кәр, мүң хүнәр, мүң иш; мүң хүнәрли.

Болмушам мести-шейда,

Хезар пише, сед сөвда;

хезар мукамлы – мүң дүрли саз эдйән, мүң дүрли оваз эдйән, көп хеңде сайраян (билбил).

Хезар мукамлы билбил,

Бейик баглар галмазлар;

хезар мүң - мүң-мүң; өрән көп.

Хезар мүң нагмасы, йүз мүң мукамы.

ХЕЗАР МУКАМЛЫ (п-а-т. хеза:р мака:млы) **هزار مقاملي** - **сер. хезар**.

ХЕЗАР МҮҢ (п-т. хеза:р мүң) **هزار مونگ** - **сер. хезар**.

ХЕЗАР ПИШЕ (п. хеза:р пи:ше) **هزار پیشه** - **сер. хезар**.

ХЕЗАР САЗ (п. хеза:р са:з) **هزار ساز** - мүң аз, мүң мукам, мүң дүрли хең.

Баг ичре билбил олуп, окыр нагма хезар саз,

Хатага тоба эйләп, дергахыңа дөндүм баз.

ХЕЗАРАН (п. хеза:ра:н) **هزاران** - 1) мүңлерче, көп мүңлер (хезар сөзүнин парс дилиндәки көплүк саны); 2) билбил; хезар дестан ве хезар а:ва: хем дийилйәр.

Хашт лер женнетге барып, жүмлеси гирген эрур,

Өртенип йөрген хезаран русыяны гөрдүм-ә.

ХЕЗАРЫСТАН (п. хеза:р-ста:н) **هزارستان** - 1) билбиллериң яшаян ери; 2) **гм.** бехишт, женнет.

Анда адам сайланур,

Хезарыстана сары;

Пелек бакгал отурмыш,

Базарыстана сары.

ХЕЗЕР (а.) **حذر** - горкы, горкма; **сер. хедер**; **хезер кылмак** – горкмак, чекинмек.

Кимселер Алладан кылмазлар хезер,

Кимсе хак буйругын тутуп барадыр.

Аслын нәдир, этгин назар,

Тутан ишиңден кыл хезер.

ХЕЗЗЕТ (а. ыззат) عزّت - 1) гадыр-гыммат; әхтибар; 2) улулык, абрай, хормат; 3) гудрат; гүйч; 4) эзиз болмаклык.

Хер ере барсаңыз, несибәңиз бар,
«Бай болай» дийип, хеззетиңден айрылма.

ХЕЗИЛ I (а. хазз) حظ - леззет, кейп; **сер. хез; хезил этмек** – леззет алмак, кейп чекмек, пейда гөрмек.

Акмак сөзден хезил эйлемез, аңламаз.
Хезл эйлемез сөз аслына етмеен.
Яланчыдан не хезл этдиң, не гөрдүң.
Хезил этмедим дүнйә сенден.

ХЕЗИЛ II (а. хезл) هزل - 1) оюн-маза, дегишме, оюн этме; 2) бидерек сөз, чынлакай дәл сөз.

ХЕЗИН (а. хази:н) حزين - **сер. хазын**.

ХЕЗРЕТ (а.) حضرت - 1) якынлык, хузур; босага, ишик; 2) көшк; көшгүң босагасы; **гм.** худайың яны; патышаның яны; 3) улы адамларың атларының өңүнден айдылян ве языляң хормат сөзи; җенап, **ан хезрет** – ол хезрет, ол җенап.

Ан хезрет – хак ресул маграҗа ашды.
Йыгладым, йыкылдым, тутдум элини,
Дөрт пишва билен хезрет Алыны.

ХЕЗРЕТ АЛЫ (а. хезрет-е ’Али:) حضرت علي - **сер. Алы**.

ХЕЗРЕТИ-ПӘЛВАН (а-п. хезрет-е Пехлева:н) حضرت پهلوان - **сер. Пәливан Махмыт**.

Хезрети-Пәлван тутуп голумдан,
Сахабалар билен говшан гүнлер хей.

ХЕЗРЕТИ-ҖЕБРАЙЫЛ (а. хезрет-е Җебра:и:л) حضرت جبرائيل - **сер. Җебрайыл**.

ХЕЗРЕТИ-ИШАН (а. хезрет-е и:ша:н) حضرت ايشان - Бахаветдинден соңкы иң тәсирли адам болан Насиретдин Убайдулла ал-Ахрар ибн Махмыт аш-Шашы, ягны Хоҗа Ахрарың лакамы.

Умматым дийип, дайыма,

Хезрет ишаным гелди.

ХЕЗРЕТИ-ЮСУП (а. хезрет-е Ю:сиф) **حضرت یوسف** - **сер. Юсуп**.

ХЕЗРЕТИ-ЯКУП (а. хезрет-е Йа'ку:б) **حضرت یعقوب** - **сер. Якуп**.

ХЕЙ **هي** - 1) өкүнҗи, шек-шүбхәни билдирйән үмлүк; 2) дуйдурышы, билдирмеги аңладян үмлүк; 3) хайп, эфсус (**сер.**).

Билмедим, йыкылдым, турдум еримден,
Сериме көй гелип, җошан гүнлер, хей.

ХЕЙЛ (а. хайл) **خيل** - **сер. хайл**.

Сен Гөзли ата болсаң, биз геркез или,
Чөл ерде гезер сен, ят эдип хейли.

ХЕЙХАТ (а. хейха:т) **هيهات** - **сер. хайхат**.

Бу гүн хошнут болсаң, таңла хейхатдыр.
Мениң ахвалыма хейхат.

ХЕКАЯТ (а. хека:ет) **حكايت** - 1) беян этме, бир ваканы төвереклейин аңлатма, роваят, башдан гечирме, кысса; кичиҗик чепер эсер, онуң дүрли гөрнүшлери боляр (тарыхы, гүлкүли ве ш.м.); **хекаят эйлемек** – беян этмек, дүшүндирмек.

Магтымгулы, мунча кылмак хекаят,
Акыллара, шаед, болгай кипаят.
Көңүл гөзгүсине ярың адыны,
Хекаят эйлейип язмалы болдум.

ХЕКГАК (а. хекка:к) **حكاك** - «хек» сөзүнден; 1) дашы, металлы, агаҗы газып я-да габардып нагыш салян усса; 2) мөхүр газян адам.

Көңүл гөзгүсине ярың адыны,
Хекгак дек эйлейип, газмалы болдум.

ХЕКЕК (хеки:к) - **сер. хекик**.

ХЕКИК (хеки:к) **حکیک** - чал елекли улы болмадык сайрак гуш. Муңа кәерде «чекик» дийилйәр.

Алгыр шункар, лачын авда мәлимдир,
Гарга, хекик, елбе – бары гуш болар.

ХЕКИМ (а. хеки:м, кс. хокама:) **حكيم** - «хикмет – акыллылык» сөзүнден; 1) чуң акылы ве пәк ахлаклылыгы билен сайланян адам, пайхаслы, дана; философ; 2) хемме ылымлардан ве хүнәрлерден хабарлы адам, алым; 3) тебип, доктор; 4) Лукманың эпитети; 5) адам ады.

Төрт мүң төрт йүз яшан Лукман хекимиң,
Башы гара гумма батды, яранлар!
Шәхер мүъмүн болмушын,
Хекиме берди ахбар.

ХЕКИМ АТА (а-т. Хеки:м Ата) **حكيم آتا** - **сер. Бакырган**.

ХЕЛАЛ (а. хила:л, кс. хила:ла:н) **هلال** - 1) тәзе доган ай, камары айының доган гүнүнден үчүне ченлиси; 2) **гм.** гөзел, овадан; 3) **гм.** сөйгүли; 4) **гм.** гелшикли гаш; **хелалан** – ики гаш; ики гөзел.

Чыкды Билал ичерден,
Гөрди ики хелал бар.
Тәзе хелал гашлы, мерверит дишли,
Тавус гуш зынатлы, Давут товушлы.

ХЕЛАЛАН (а. хила:ла:н, бс. хела:л) **هلالان** - **сер. хелал**.

Намут экен назарым,
Гөрди ики хелалан.

ХЕЛЕЙ (а. хели:ле) **حليله** - аял, эркегиң кануны аялы; **лолы (гахба) хелей** – ахлаксыз аял, бозук аял, желе паял.

Дүнйә бир лолы хелейдир,
Бир гүн сени гучар гидер.
Кайсы мәлик дүнйәде огулсыз өтди гитди,
Ол нә хелей бир агшам әрини ютды гитди.

ХЕЛМ (а. хилм) **حلم** - **сер. хилм**.

ХЕЛӘК (а. хела:к) **هلاک** - 1) ёк болма, эрбет хадыса зерарлы өлмек, мерхум болма; 2) йитирме, вагт йитирме.

Чепине айланан чархы-пелекдир,
Адам оглы – гелен бары хеләкдир.

ХЕЛӘКЕТ (а. хела:кет) هلاکت - 1) хеләк болмак, ёк болмак, өлмек, ёгалмаклык; 2) улы кынчылыклара сезевар болмак. Бу сөз парс дилинде ясалыпдыр, арап дилинде уланылмаяр.

«Вав» - васл мертебесин бир гизли базар эйлемиш,

«Хи» - хеләкетлик билен ашыкларын зар эйлемиш.

ХЕМАН (п. хема:н) همان - «хем» ве «ан – ол, шол» диен сөзлерден ясалан гөркезме чалышмасы; хем шол, эдил шол; өзи, эдил өзи.

Магтымгулы, билгил аян,

Пенд-у несихатдыр хеман.

ХЕМАЯТ (а. хема:ет) حمایت - 1) горамак, сакламак, арка дурмак; 2) көмек, голдав, хоссарлык, даянч; **хемаят кылмак (этмек)** – голдамак.

Дөвлет гонса гоч йигидиң башында,

Хемаятлы или герек дашында.

Бир гамлы гөренде ширин сөз бергил,

Энтәни голдара хемаят ягшы.

ХЕМВАР (п. хемва:р) هموار - 1) дүз, текиз, сап; барабар; 2) мынасып, мувапык; «хенвар» шекилинде хем уланыляр; **хемвар этмек** – текиз этмек, дүзлемек.

Хайбат иле ферш өйүн хемвар эден реббим желил,

Эмр эдип, бес, бейзейи-энвар эден реббим желил.

ХЕМДЕМ (п. хем-дем) همدم - 1) хакыкы дост, чын дост; 2) сөхбетдеш, ёлдаш; **хемдем болмак** – ёлдаш болмак, хемра болмак.

Бизиң биле хемдем болан,

Ыслам үчин гылыч уран.

Аклың болса, ягшылара хемдем бол.

Магтымгулы айдар, яр-у хемдемге.

ХЕМДЕРТ (п. хем-дерд) همدرد - дертдеш, бириниң гам-гуссасына дуйгудашлык билдирйән.

Хемдерт олуп, ичгин-ичгин сормаян.

Нә билсин бир гөрүп гитсе дашымдан.

ХЕМДЕСТ (п. хем-дест) همدست - 1) шәрик, элибир; 2) ишдеш, ёлдаш, аркадаш, бир иши билеликде ерине етирйән ики адам.

Кадыр Алла, төкгүн нусрат бараны,

Экиниң хемдести, ериң яраны.

ХЕМЕДАН (п. Хемеда:н) همدان - Эйраның меркези шәхерлериниң бири, велаят меркези. Археологларың ве Гүндогары өвренижилериң такыкламакларына гөрә, бу шәхериң гечмиши алты мүң йыл мундан озала барып етйәр. Ол Элвент дагының этегинде ерлешйәр. Онуң илкинжи ады Икбатан болупдыр. Оңа Хикметана хем дийлипдир. Икбатаның дүйбүни тутанлар аршакидлер (эшканылар) ве мидиялылар (мадлар) хасапланяр. Бирнәче чешмелерде бу шәхер гечмишде ахаменидлериң, аршакидлериң ве мидиялыларың томус паслында яшан ерлери дийлип белленипдир. Хемедан энчеме гезек вейран эдилип, ене тәзеден дикелдилипдир. Бу шәхери бир гезек Александр Македонский (бизиң эрамыздан өң 356-323) отлапдыр, бир гезек араплар, бир гезек-де монголлар, ене бир гезек болса, теймирилер вейран эдипдирлер. Эмма Хемедан ене-де гайтадан дикелдилипдир. Мазары Мары шәхериниң голайында болан Хожа Юсуп баба шу шәхерде доглупдыр. Хемеданың түркменлериң тарыхы билен багланышыклы ерлери-де бар.

ХЕМЕДАНЫ (п. Хемеда:ни:) همداني - **сер. Хожа Юсуп Хемеданы**.

ХЕМЕЧ (а.) همج - гоюн-гечиниң агзына, гөзүне гонуп, азар берйән кичижик сиңек; **кел хемеч – сер. келхемеч**.

ХЕМЗЕ (а.) حمزه - 1) Хемзе ибн Абдылмуталлып, Мухаммет пыгамбериң доганының оглы, ысламың улы сердарларының бири. Ысламың дөрән икинжи йылында мусулман болупдыр ве Мединә гөчүпдир, Бедир уршуна гатнашыпдыр. Элли докуз яшында «Ухут» уршунда шехит болупдыр; 2) Хезрет ымам Муса Кәзимиң оглуның ве ымам Рызаның доганының ады.

Ыслам үчин жан гынаган

Ол Хемзе пәхлиан канны?

ХЕМЗЫБАН (п. хем-зеба:н) **همزبان** - 1) бир дилде геплейән ики адам; 2) диллери бир, бир ере түйкүрен, диллешен.

Тилим гуш тилидир, суратым – ынсан,

Хемзыбанам барча чеменлер биле.

ХЕМИШЕ (п. хеми:ше) **همیشه** - мыдама, элмыдам, хемме вагт; хер вагт, хер заман.

Эрур мен бир гүнәкәриң, хемише ашыкы-зарың,

Йүзүн гөрмесем ол ярың, качан көңлүм теселладыр.

ХЕМЛЕ (а.) **حمله** - хүҗүм, топулма; йөриш, урушда өңе окдурылма; **хемле кылмак (урмак)** – хүҗүм этмек, топулмак; урушда өңе хүҗүм этмек.

Сейран этсем, думан басан дагына,

Хемле уруп, ики шамар ойнашар.

Хемле кылды маңа йүз мүң каст бирле,

Сокды мени йылан-мары дилбериң.

ХЕМЛЕВЕР (а-п. хемле-вер) **حمله ور** - хүҗүм эдиҗи, топулян, өңе окдурылян; **хемлевер болмак** – хүҗүм этмек.

Хәфт довзах, секгиз җеннет,

Докузы не хемлевер.

ХЕМНЕШИН (п. хем-неши:н) **همنشین** - биле отурып-турян, сөхбетдеш, ёлдаш.

Хемнешиним капыры-дейяр болмасдан бурун.

ХЕМРА (п. хем-ра:х) **همراه** - ики саны «хем» ве «ра:х - ёл» диен сөзлерден дүзүлен гошма ат; ёлдаш, биле йөрйән ики адам; мувапык; **хемра болмак** – ёлдаш болмак.

Тапмышам хемрайы, тутмушам ёлы.

Хемра болуп отурмагыл пис биле.

Душ геленде хемра болсаң гурт биле.

ХЕМРАЗ (п. хем-ра:з) **همراز** - ики саны «хем» ве «раз – сыр» диен сөзлерден ясалан гошма ат; сырдаш, якын ве йүрекдеш ёлдаш, дост; мәхрем.

Хемразым ёк, барып, сырым ачарга.

Дердим тогташарга, одум өчирге.

ХЕМХАНА (п. хем-ха:не) **همخانه** - «хем» ве «ха:не - өй» диен сөзлерден ясалан гошма ат; бир өйде яшаян ики адам, өйи бир; **хемхана болмак** – бир өйде яшамак, бир өйде болмак.

Бинайы-бехиштде ол гүн хош йөрәр,

Дүнйәде хемхана болан гам биле.

ХЕМРАХ (п. хем-ра:х) **همراه** - **сер. хемра**.

Хайран галдым, бир мензилде тапмай чах,

Үч йүз гелип, этди өзлерине хемрах.

ХЕМЧҮ (п. хемчу) **همچو** - ялы, дек, кимин, эдил; **хемчү ит** – эдил ит ялы.

Ким шеригат әхли болса, хемчү ит хор билдилер.

ХЕНВАР (п. хенва:р) **هنوار** - **сер. хемвар**.

Үч мүң йыллык ёлдур, мүңи чыкышдан,

Бир мүңи хенвардыр, мүңи инишден.

ХЕНЖАР (п. хенжа:р) **هنجار** - 1) ёл, усул; догры ёл; 2) када, тәр.

Гадр-у сагйыңга мынасып хайр-у ыхсан эйлегил,

Кылганың магшар эра хенжар болмаздан бурун.

ХЕНУЗ (п. хену:з) **هنوز** - 1) энтек; шу вагта ченли; 2) ене-де; хениз.

Кувватым кемелди, күтелди дишим,

Йигитлик өвжүнде хенуз хыялым.

Тен берехне олтурып, донуңны берсең аз хенуз.

ХЕҢ (п. а:хенг) **آهنگ** - оваз, аз-овазын өлчеги; саз овазы, сес.

Гуш гонсун дийп башымга билбил хеңи гурдугым,

Чаршенбе гүн чәш вагты гондурдыгым билмезмиң?

ХЕҢҢАМ (п. хенга:м) **هنگام** - 1) вагт, заман, замана; пасыл; 2) жемагат, йыгнак; 3) говга, мәреке; **хеңңам гурмак** – говга этмек.

Агырдыр хеңңамлар, узакдыр ёллар,

Сораса йигитлер, сөзлесе тиллер.

Әр өлежек, хеңңам галар арманлы.

Биакыллар хеңңам гурар.

ХЕҢҢӘМ, ХЕҢҢӘМЕ (п. хенга:м, хенга:ме) **هنگامه//هنگام** - **сер. хеңңам**.

ХЕПДЕ (п. хефте) **هفته** - 1) еди гүн, шенбе, екшенбе, душенбе, сишенбе, чаршенбе, пеншенбе, жума (анна) гүнлериң жемине хепде дийилйәр; 2) единжи гүн; 3) өлинин едиси, единжи гүни.

Ол не кимсе өтендир әхт иле пеймaны дөрт?

Бер жовабын бу сөзүң, хепде-ю гурбаны дөрт?

ХЕР КЕС (п.) **هر کس** - хер ким, хер киши, хер адам.

Хер кес гөрүп халым менин зары-гирян йыглайыр.

Сөзүне бер жовап, хер кес сораса.

ХЕР ТАЙ (п-т. хер та:й) **هر تاي** - хер тарап, хер угур; төрт төверек; синонимии: хер ян.

Гиже-гүндиз ишим-гүйжүмдир хай-вай,

Телмурып йыглар мен гөзленип хер тай.

Магтымгулы, гезип хер тай,

Этмедиң жаханда первай.

ХЕР ЯН (хер я:н) **هر يان** - хер тарап; синонимии: хер тай.

Гәмиге лабырдыр, деря нәхеңдир,

Хер ян барса өзи Дөвлеталынын.

ХЕРГИЗ (п. хергиз) **هرگز** - хич вагт, хич хачан; дүйпден.

Магтымгулы хергиз тапмады аман.

Гөрмедим гүн астында хергиз өзүмден пестер.

ХЕРЗЕ (п.) **هرزه** - 1) бош, бидерек, ерликсиз зат; 2) гөдек, тербиесиз; 3) хашал (от).

Аңа билмен, ахырым не терзе мен,

Көп вагтлар гошулмадым, херзе мен.

Гөз ачып саңа диейин, херзе гүлмеседен бурун.

ХЕРИС (а. хари:с) **حريص** - 1) небсевүр, небисжең, бетнебис, мал-мүлк угрунда харс урян; 2) пес; хусыт, ярамаз.

Херис небсин өлдүрмез.

Гачар дүнйә, етдирмез.

ХЕРЧЕНТ (п. хер-ченд) هر چند - хер нәче, нәче-де...

Херчент ки яшасаӊ өзүӊ,

Ягшы-яман галар сөзүӊ.

Җомарт херчент галлач болса, бар эйләр.

ХЕСИП (а. хеси:б) حسيب - 1) сан, хасап; 2) бейлекилерден артыкмачлыгы билен тапавутланян адам, абрайлы адам, гадыр-гымматлы шахс; 3) хасаплайҗы.

Магтымгулы, бардыр демиӊ хесиби.

Гөрелде ёк болды, бир хесип галды,

Яман ялавланды, ёл кесип галды.

Не хасап, не хесип, не белли сан бар,

Киши билмез, не сөвдая саташдым.

ХЕСРЕТ (а. хасрет) حسرت - **сер. хасрат**.

ХЕТ (а. хедд, кс. ходу:д) حد - 1) чәк, ара, өлчег, ики задыӊ арасындакы чәк, бир задыӊ соӊы ве гырасы; ара чәк; 2) йити, йитилик; гылыҗыӊ йитилиги; 3) гүнәкәре шеригат боюнча берилйән җеза (меселем, арак ичене, зына эдене гамчы урмак); **хет урмак** – шеригат кануны боюнча гүнәкәри җезаландырмак (гамчы урмак).

Бинамазны гелтүриӊ, тагзыр бирле хет урун;

хетдини билмек – этҗек ишинде өз чәгини кесгитлемек.

Шейле гүйчленерми ышкыӊ зыяда,

Хетдиӊ билмей, аша-аша дүшүп сен;

хетден ашырмак – чәкден чыкармак, артдырмак; **хетден ашмак** – чәкден чыкмак, өте гечмек.

Ышк мени яндырды, хетден ашырды.

Бойы узын, пес болмасын,

Хетден аша мес болмасын;

не хет – чакымыз ёк, сынанышып билмерис.

Тебдил этмек, нәхй кылмак ишини бизге не хет.

ХЕФТАЙЫЛ (а. Хефта:ил) هفتائيل - бехишт ады, женнет.

Ашыклар сөвдүги бу не булагдыр,

Хефтайыл эбвабын барып ким ачды?

ХЕФТЕН (п. хефт-тен) هفت تن - 1) еди адам; 2) суфизме дегишли чешмелерде айдылышына гөрә, Аллатагала Ери еди ыклыма (**сер.**) бөлүп, оларың хер бирине өзүниң бир якын адамыны белләпдир ве олара «абдал» ат гоюпдыр. Булара «хефтенлер», «будала» ве «умана» хем дийилйәр; **сер. өвлүйә**.

Нуҗеба барсам, хефтенлере гарышды,

Абдаллардыр чын пейвести атамың.

ХИ I (а. ха:) ه - арап-парс элипбийиниң отуз биринҗи «х» харпы. Муңа «хайы-хөввез» хем дийилйәр. Эбҗет хасабында – 5. Бу «хи» ики хилидир. Бири сөзүң башында, ортасында ве ахырында гелип, эшитдирилип айдыляр. Бири диңе сөзүң ахырында гелйәр ве эшидилмейәр.

«Хи» - хеләкетлик билен ашыкларын зар эйлемиш,

Мерт оланлар ышк ёлунда җанын унутмак герек.

ХИ II (а. ха:) ح - арап-парс элипбийиниң секизинҗи «х» харпы. Муңа «хайы-хутты» ве «хайы-мөхмеле» хем дийилйәр. Эбҗет хасабында – 8. Бу харп парс сөзлеринде ёк, ол арап сөзлерине махсус.

«Хи» - хабыбың нуруны сабык имкән эйледи.

«Хи» - хамдың ят эдип, хөкм иле кемин эйледи.

ХИДАЯТ (а. хида:ет) هدایت - **сер. хедаят**.

ХИҖР (а. хаҗр) هجر - айралык, җыда дүшмек, даш дүшмек, бириңден җыда дүшмек, пырак (**сер.**).

Ышкың беласындан етип, ханҗар маңа, эй, сим-у зер,

Җаныма хиҗриң одудан бир турпа дердесер.

ХИҖРАН (а. хиҗра:н) هجران - 1) айралык, узаклык, даш дүшмеклик, дост-ярдан даш дүшмек; 2) унудылмаз аҗы; докунма.

Хиҗран ягмыры ягып, гам силе берд имени.

Хак сени сакласын хиҗран елинден.

Хиҗран оды йүрегиңе даг салар.

Чыдамаз мен инди хижран зоруна.

ХИЖРЕТ (а.) هجرت - «хежр – айралык» сөзүнден; 1) өз ватанындан дашлашма; ватандан гөчүп, башга ере гитме; айралык чекме; эмиграция (р.); 2) бир шәхерден гөчүп, башга шәхерде орнашма; 3) Мухаммет пыгамбериң Мекгеден Мединә гөчмеги, шол йыл мусулман йыл хасабының башы хасапланяр, оңа «хижри» йыл хасабы дийилйәр. Ол милады хасабының 622-623-нжи йылына габат гелйәр. Хижри тарыхының йүзе чыкышының себәби: Абу Муса Эш'ары Емен үлкесиниң хәкими экен. Ол икинжи халыпа хезрет Омара хат язып: «Сиз тарапдан маңа языляң хат-перманларың тарыхы мәлим дәл, оларың хайсы вагтда языландыгы белли боланок. Индики гезек хат языланда, онуң язылан тарыхыны беллемек герек» диен пикири орта атяр. Икинжи халыпа пыгамбериң шол вагтда яшап йөрен сахабаларына йүз тутяр ве белли бир сене дөретмек барада олардан маслахат сораяр. Сахабаларың бирнәчеси тарыхың башлангыжыны пыгамбериң өлен гүнүнден башламагы маслахат берйәрлер, чүнки шол гүн улы тарыхы гүнди. Икинжи халыпа муны кабул этмейәр, себәби ол гүн ядымыза дүшсе, тәзеден гайгы-гусса батарыс дийәр. Башга бирнәчелери Мухаммедиң пыгамберлиге белленен гүнүни тарыхың башлангыжы этмеги теклип эдйәрлер. Хезрет Омар муны-да макулламаяр, «чүнки шол вагтда мен гүмрадым, энтек ысламы кабул этмәндим, шоңа гөрә-де ол ягдай ядыма дүшүп, көп гайгыланарын» диййәр. Шондан соң бу меселәни чөзмеги сорап, хезрет Ала хат язярлар. Ол болса пыгамбериң Мекгеден Мединә гөчен гүнүни тарыхың башы эдип алмагы маслахат берйәр. Шондан сон мусулман сенесиниң башлангыжы хижретден, ягны Мухаммет пыгамбериң Мекгеден Мединә гитмеги ниет эден гүнүнден башланяр. Чүнки шол гүнлерден башлап, ыслам дөвлети гүн-гүнден өсүп, гүйчленип уграяр, шол дөвүр ысламың улы еңишлер газанмаклыгының башлангыжы боляр. Хижрет Мухаммет пыгамбериң капырларың азар бермегинден дынмак максады билен

Мекгеден Мединә гөчмеклигидир. Мухаммет сапар айының йигрими едисинде Мекгеден чыкып, үч гүн дагың говагында гизленип, ребигул-оввал айының башында говакдан чыкып, Мединә уграяр ве шол айың он икисинде Мединә гелип гирйәр. Шу хижри сенәни кабул этмек хижретден он еди йыл гечениден соң боляр. Эмма Мухаммет пыгамбер хижрет этмеги мухаррам айының башында йүрегине дүвени себәпли, тарыхың башлангыжыны шол мухаррам айындан башлапдырлар. Галыберсе-де, мухаррам айы бейлеки айлардан хас мешхур болупдыр.

«Вав» - васлына етинчә, «хи» - хижретиң бес дәлми?

Лам-элип ёк ыгтыбар дүнйәйи-бивепага.

ХИЖРИ (а. хижри:) **هجري - сер. хижрет**.

ХИЛАЛ (а. хила:л) **هلال - сер. хелал**.

ХИЛЕ I (а. хи:ле, кс. хиел) **حيله** - 1) мекир, ал; оюн; 2) чәре; гудрат, гүйчлүлик; 3) ясамалык, гарышыклык.

Хиле хем бир батырлыкдыр еринде,

Оны башармага киши герекдир.

Ким галар гөрмейин ажал хилесин.

Намарт ашнасына хиле гетирмиш.

ХИЛЕ II (хи:ли:) **حيلي** - хили, түйсли, җүре, кысым.

Хер ким гезер бу дүнйәде бир хиле,

Йөргүн ата-баба йөриген ёла.

ХИЛМ (а.) **حلم** - 1) сабырлылык, сабыр, дурнуклылык; 2) юмшаклык, мылайымлык.

«Хи» - хилмиң хорматы чүн рехм эт мен биновага.

ХИММЕТ (а. химмет, кс. химем) **همت - сер. хүммет**.

Хем пелек үзре мелеклер дийдилер сал аферин.

Бу макамы-агла иле бу химметиң гөргеч ресул.

ХИН (хи:н) **هين//اين** - ябаны хайванларың ер асты өйи, месгени; кетек, дешик; түрк дилинде и:н шекилинде уланыляр.

Иман бир тилкидир, гөвре бир хиндир,

Тилки түссә дөзмез хинде, чилимкеш.

ХИНД (п.) هند - 1) Хиндистан; 2) Хиндистанда яшаян халк; 3) Хиндистанда будда дининде болан бир халк.

Адың Рума дүшди, овазаң гитди Хинде.
Кашгар, Хотан, капыр эгер, хинд эгер.
Дечҗал дүнйә инсе, гошун йыгылса,
Ызы Хиндде болур, өңи Карс чыкар.

ХИНДИ (п. хинди:) هندي - 1) Хиндистана дегишли, хиндистанлы, Хиндистан халкы; 2) гара реңкли; **хинди хал** – гара хал, гара мең.

Хинди кимин эгин-өртиң болмаса,
Патышалык пушеш чигне салдым тут.
Хинди халлар гүл йүзүнде җуградыр,
Зар эйлейип, чекен ахым наградыр.

ХИНДИ ХАЛ (п. ха:л-е хинди:) هندي خال//خال هندي - **сер. хинди**.

ХИНДИСТАН (п. Хинду:ста:н) هندوستان - Азиянын гүнортасында, умман деңзи, Бенгала айлагы ве Хинд океанын аралыгында ерлешйән бир юрдуң ады. Ол юртда бәш мүң йыл мундан озал хем медениет болупдыр. Хиндистанда көп йылларын довамында араплар, соң Солтан Махмыт Газнавы, соң португалиялылар, 932-нҗи хиҗри (1525-1526) йылында болса, эмир Теймириң неслинден болан Бабыр хөкүм сүрүпдир, онуң неслинден-де он еди адам патыша болупдыр, XVIII асырда Недир ша Хиндистаның бир бөлегини басып аляр, эмма хәкимиети ене-де Мухаммет ша багышлаяр. Хиндистан ики йүз йылың довамында Англияның колониясы болуп гелипдир. Махатма Гандиниң ёлбашчылыгы астында хинди халкы 1947-нҗи йылда өзбашдаклык газанды. Шол йылда ики – Хиндистан ве Пакистан республикалары эмеле гелди. Хиндистаның пайтагты «Тәзе Дели» шәхери, Пакистаның пайтагты болса Равелпенди шәхеридир. 1971-нҗи йылда гүндогар Пакистанда яшаян бенгал халкы Пакистан харбы режимиң зулумына чыдаман, милли азатлык угрунда

гөрешип, Бангладеш республикасыны дөретдилер. Шейлеликде, Пакистан хем ики республика бөлүнди. Түркмен классыкы эдебиятында «Хиндистан» дийлип ады тутулян юрт хәзирки дөвүрде үч дөвлете бөлүнди.

Магтымгулы, Румустана,
Чалды гылыч Хиндистана.
Ёкарда Хиндистаны,
Аркада Түркүстаны.

ХИНТ (п. хинд) هند - **сер. хинд**.

ХИРМАН (а. хирма:н) حرمان - 1) махрум, махрум болмак; зыян чекенлик; 2) пайсызлык, рызксызлык; 3) умытсызлык, намутлык.

Бөлек-бөлек кепдерлер,
«Хув» дийр хирман ичинде.

ХИРС (а.) حرص - небсевүрлик, небисҗенлик, бетнебислик, тамакинлик; **сер. харс**.

Небси-шейтан – дүнйә хирсин терк этсем,
Шерабан-техуран булаг етишсе.

ХИРСИ-ХӨВЕС (а. хирс ве хевес) حرص و هوس - небсевүрлик ве ислег-арзув.

Дүнйә яланчыдыр, хирси-хөвесдир,
Яланчыга бил багламак хебесдир.

ХИССЕ (а.) حصّه - **сер. эссе**.

Ышкым бардыр Меҗнундан алтмыш хиссе зыяда,
Кувватым бардыр кырк йыл дерс айдарга Перхада.

ХИФЗ (а.) حفظ - **сер. хыфз**.

ХИЧ (п. хи:ч) هیچ - 1) ёк болан, азаҗык; 2) бихуда, бидерек; пуч; 3) асла, дүйпден, бүс-бүтин.

Гөгерсе дырнаклар, аларса гөзлер,
Имандан өзгеси хичдир, яранлар.
Бу сөзден хич хабарым ёк,
Хабарсыз бинова кылды.

ХИЧ АХАТ (п-а. хи:ч ахад) **هیچ احد** - **сер. ахат**.

ХОВ ЭНЕ (а. Хавва:-эне) **حوا انا** - **сер. Хава**.

Гудрат билен шол шейтаның шербетин,

Адам ата билен Хов эне ичди.

ХОВА (а. хава:) **هوا** - 1) арзув, мейил, ислег, хөвес, небсиң мейли; 2) ышк, хезил, кейп; 3) Ериң төверегини гуршап алан газ гатлагы; ел, юваш ве якымлы шемал; **ховалы** – арзувлы, якымлы шемаллы; **ховайы-васл** – говушмак мейли, биригмек хөвеси.

Билбил хүжүм эден ховалы баглар,

Билбил сенден гечер, пыган эгленмез.

Йүрегим жошдурыр ышкың ховасы,

Йыкылар, хич галмаз дүнйә бинасы.

Дост, ховайы-васлыңы мен шунча чендан истерем.

ХОВАЙЫ-ВАСЛ (а. хава:й-е васл) **هواي وصل** - **сер. хова**.

ХОВАЙЫ-ХӨВЕС (а. хава: ве хевес) **هوا و هوس** - 1) арзув ве ислег; 2) ышк ве мейил; 3) небсиң ислеги. Шу ики сөз хемише синоним болуп гелйәр.

Хак гуллугна ёкдур зерре межалым.

ХОВАЛА (а. хава:ле) **حواله** - 1) иберме, табшырма; йүз тутма; 2) пул перевод этмек, пул я-да бир зады хат үсти билен бирине бермек.

Ховала берип серини,

Дем гелгенче дөвран истәр.

Гам хүжүм эйләп гөкден, земин сары иненде,

Пелек элимден тутуп, ховала берди мени.

ХОВАЛАНМАК (а-т. хава:ланмак) **هوالانمق** - 1) салгым атмак, салгымлап гөрүнмек; 2) **гм.** хыжувланмак, хыялланмак, рухы гөтерилмек.

Көнүл перваз этди, галды ериңден,

Ховаланмыш, гөкден инмез яранлар.

Гөрдүм, бир лачын гелер,

Ховада ховаланар.

ХОВАНДАР (а-п. хава:-да:р) **هوادار** - «хава» ве парс дилиндәки «даштен — ээ болмак» диен ишлигиң хәзирки заман дүйп ишлиги болан «дар» сөзлеринден эмеле гелен гошма ат; 1) тарапдар, аркадаянч; 2) хөвесли, ашык, берлен.

Ондан сонра огул-гыза ховандар,

Сер жыдасы, зүлпүкары герекдир.

ХОВАССЫ-ХАМСА (а. хава:сс-е хамса) **حواص خمسه** - 1) бәш дуйгулар; 2) ынсанда ве хайванда болан бәш дуйгы: гөрмек, эшитмек, ыс алмак, тагамы дуймак, сызыш, леззет алыш.

Бәш — ховассы-хамса, алтыдыр — алты җәхет.

ХОВАТЫР (а. хава:тир, бс. ха:тир) **خواطر** - 1) горкы, ховп; 2) **сер. хатыр**.

Ховатыр эйлейир, мәрекә бармаз.

Ховатыры болан ерде,

Йүрек эдип намарт ятмаз.

ХОВЗЫ-КӨВСЕР (а. хавз-е кевсер) **حوض کوثر** - **сер. ховуз ве көвсер**.

ХОВЛАЧ (п. хавлек) **هولک** - мама кесели, эл-аякда дөрейән яра, баш.

Рум шәхерни эйләр сагыка харап,

Емени ховлач йыкар, Мүсүри акрап.

ХОВП (а. хавф) **خوف** - 1) горкма, горкы; 2) суфизмде худайың гаршысында адамың өз боржуны ерине етирип билмезлиги зерарлы гүнәкәрлигини анмак; **ховп этмек (ховпа дүшмек)** — горкмак, хедер этмек.

Керим-а, гүн-гүнден кем болды ховпум.

Маглумдыр ки, ахыретден ховп этмез.

Мүъмүнлер хош болур, ховп эдер асы.

Ховпа дүшер тенде жан,

Лерзана гелер жахан.

ХОВУЗ (а. хавз) حوض - ховлуда я-да багда сув сакламак үчин дашдан, керпичден ясалян йөрите чукур; **ховзы-көвсер** – бехиштде болан бир чешмәниң ады.

Мермерден ховузлы, көвсер дек сувлар,
Тахайййыр эйлейип чашдым, яранлар.
Бехишдиң отлагын яйлар,
Ховзы-көвсер сувлагыдыр.

ХОВУЛ (а. хавл) هول - горкы, горкма, ховп; **ховлы-кыямат** – кыяматдан горкма, ахырзаман горкусы.

Диде хунбар эйлебан, ховлы-кыямат ят кыл...
Ким саңа таңла йүрек эфгар болмасдан бурун.

ХОЖА (п. ха:же, кс. ха:жега:н) خواجه - 1) ээ, хожайын, ага; 2) мугаллым, уссат.

Итниң баласыны тула аздырар,
Хожасы гечирер, бенде аздырар.
Хожам Ахмет Ясавы йүз сопы биле,
Кештисиз дерядан шейле гечдилер;

3) Алла, худай, ээ, ярадан, таңры.

Мен эрмес мен хожамга гуллук берҗа гетүрген,
Өзи эрур бендени ойнатган хем ятурган;

4) гулчулык дөврүнде дөрән ве аслында хәким гатлага махсус болан социал титул. Парс дилинде «хажа», түрки диллерде болса «хожа» шекилинде уланыляр. Арапларың Эйраны ве Орта Азияны басып алан илкинжи дөврүнде (VIII асыр) бу сөз «хозайна» шекилинде яйрап, соң хожа ве хажа шекилине өврүлип гидйәр. Феодализм дөврүнде хожалар өзлерини ысламың аристократ сынпына, ягны Мухаммедиң неслине ве сахабаларына (**сер.**) дегишли хасап эдип, муны хатда шол вагтың хөкүмдарларындан йөрите мөхүрләп алнан хат-петек билен делиллендирипдирлер. Хожаларың улы бөлеги салгытдан хем азат эдилипдир, бир бөлеги болса диңе хүшүр (ондан бир) салгыдыны төләпдир. Хожалар [illegible] хукуклы аристократ гатлагы боланы үчин, сада адамлар

хожа гызына өйленип билмэндирлер. Хожалар мыдама өзара гыз алып-бершипдирлер.

Хожа титулы саманылар дөвлетинде илкинжи гезек X асырда пейда боляр. Бу титул улы дөвлет ишгэрлерине, министрлере берилйэр. Селжуклар дөврүнде бу титулы гөтерен Хожа Нызамылмүлк мешхурдыр. Шу дөвүрде «хожа» сөзи «мугаллым, уссат» диен маныларына-да ээ болупдыр. XIII асырда бай сөвдагэрлер хем хожа титулыны гөтерипдирлер. XV асырдан башлап, Орта Азияда хожалар хэкимиетиң эле алынмагында эсасы роль ойнаярлар (мес.: хожа Ахрар). Хожа ады несилден-несле гечип, олар өзлерини мукаддес адам хасап эдйэрлер. Шу ада букулып, оларың пыссыпыжурлык эдйэндиклерини халк ве өңдебарыжы шахырлар беллэпдирлер.

Суфизмде хожа сөзи мүршит – ёлбашчы диен манна ээ болупдыр.

Хожа, сейит, бег-у ханлар,
Ахырсоңы өлежекдир.
Хожа, сейит, бег, патыша гул галмаз.
Гарачымың я сейитмиң, хожамың?

ХОЖА АХМЕТ (п-а. Ха:жа Ахмед) خواجه احمد - Хожа Ахмет Ясавы – XII асырда Орта Азияда яшап гечен мешхур сопы ве шахыр. Ол 1105-нжи йылда хэзирки Газагыстаның Түркүстан районының Яса (Яссы) диен обасында Шых Ыбрайым атлы руханының машгаласында энеден боляр ве 1166-нжы йылда-да шол ерде арадан чыкяр. Хожа Ахмет яшлыкда етим галып, Арслан баба диен ишаның элинде тербиеленйэр, соңра Бухарада мешхур сопы хожа Юсуп Хемеданыдан сапак аляр. Ол белли сопы хөкмүнде Орта Азияда гиңден шөхрат газаныпдыр. Хожа Ахмет өзүниң дини-мистики хэсиете ээ болан шыгырларыны «Хикмет» дийип атландырыпдыр. Хожа Ахмедиң энчеме мүритлери-шэгиртлери болупдыр. Ол бирнэче асырың довамында кераматлы ...йэ, пир хасапланыпдыр. Ол хакда көп роваятлар дөрэпдир.

«Мединеде Мухаммет, Түркүстанда Хожа Ахмет» диен сөзлер халк арасында яйрапдыр. Ясавынын мазары Түркүстан шәхеринин янындакы Яса (Яссы) обасында ерлешйәр. Такмынан 1395-1397-нжи йылларда эмир Теймур Хожа Ахмедиң көне мазарынын үстүне хашаматлы улы гүммез салдырыпдыр (серет: Н.М.Маллаев. Өзбек эдебиятынын тарыхы, Дашкент, 1963, 184-194 сах.).

Хырка геен Хожа Ахмет,
Сейрамдадыр-Сейрамда,
Хажы Бекташ, Абдылкадыр,
Хожа Ахмет, ымам Рызадыр.

ХОЖА ЮСУП БАБА خواجه یوسف بابا - **сер. Абу Якуп Хемеданы**.

ХОЖА ЮСУП ХЕМЕДАНЫ (п-а. Ха:же Ю:суф Хемеда:ны:) **خواجه یوسف همدانی** - Абу Якуп Юсуп ибн Эйюп Хемеданы – суфизм таглыматынын накышбенди угрунын улы бир векили. Ол 1048-нжи йылда доглуп, 1140-нжы йылда хем арадан чыкыпдыр, көп вагтлап Марыда яшапдыр ве Мары сопуларынын арасында улы абрая эе болупдыр. Абу Якубын мазары гадымы Мары шәхеринин харабалыгында ерлешйәр, онун үстүнде йөрите метжит-гүммез салныпдыр. Оңа «Хожа Юсуп», «Хожа Юсуп баба» хем дийилйәр.

Хожа Юсуп Хемеданы,
Шол шахы-Кенган ичинде.

ХОКГА (а. хокка) **حقّه** - 1) гуты, ичине гөвхер, гызыл-күмүшден эдилен затлар салынян кичижик гапыржак; 2) хиле, мекирлик; 3) **гм.** агыз; **хокгабаз** – хилегәр, мекир, алдавчы.

Каны сандык, хокга, лагл-у гөвхерлер,
Хемме салып, әшкәр, нахан гечипдир.
Көңүл хокгасында берре – имандыр,
Небсиң - аждархадыр, бөри-шейтандыр.

ХОПЛАМАК هوپلامق - 1) хоп этмек, хопба эдип япышмак; 2) гөтермек, хопба эдип гөтермек.

Дүнйә бунядына гоймагыл көңүл,
Йыкар ажал бир хопласа бат билен.

ХОР (п. ха:р) **خوار** - 1) бичәре, зелил, ыгтыбарсыз, эҗиз; 2) аррык, семиз дәл; **хорлук** – бичәрелик, эҗизлик, зелиллик; аррыклык; **хор галмак** – хорланмак, эҗизлемек.

Хор галмаз аланлар билениден билик,
Достун душман эдер болса бет гылык.
Магтымгулы дийди, жаннын дирлигне,
Мусулманы гойма капыр хорлугна.

ХОРАСАН (п. Хора:са:н) **خراسان** - 1) гүндогар, гүндогар тарап; 2) хәзирки Эйраның демиргазык-гүндогарында ерлешйән бир велаятың ады. Онуң меркези Машат шәхеридир. Хорасан демиргазык-гүндогар тарапдан Түркменистан, гүндогар тарапдан-да Овганыстан билен серхетдешдир. Онуң демиргазык тарапы даглык. Мөхүм даглары: Аладаг, Биналут, Хезар месжит. Мешхур дерялары: Этрек, Гүрген, Кешфрут, Эбришем, Җам дерялары. Эсасы шәхерлери: Нишабур, Себзевар, Гучан, Исферайын, Ширван, Бүҗнурт, Дерегез, Фирдөвс, Турбат Җам, Турбат Хайдары, Кәшмер, Гүнабат, Тебес, Бирҗент ве б. Хорасаның меркези – Машат шәхеринде шайыларың секизинжи ымамы хезрет Абулхасан Алы ибн Муса Кәзимин (лакамы Рыза) мазары ерлешйәр. Хорасан гадымдан бәри ылмың, медениетиң ве эдебиятың улы меркезлеринден бири болупдыр. Шу ерден бейик шахыр, алымлар дөрәпдир. Шолардан Фирдөвсини, Омар Хайямы, Феридетдин Аттары, Газалыны, Хожа Несиретдин Тусыны, Хожа Ызамылмүлки ве башгалары гөркезмек болар; 2) гадым дөврүде Хорасан хәзирки территориядан башга гүнорта Түркменистаның бирнәче ерини ве Овганыстаның демиргазык-гүнбатар бөлегини өз ичине алыпдыр. Көне Хорасаның мөхүм шәхерлери: Мары, Балх, Бадахшан, Хырат ве б. Алты асырың довамында Балх, Мары (Мерв) ве Нишабур шәхерлери Эйран шаларының меркези болупдыр.

Хараба дөнер Хорасан, –
Ат аягна галар ерсан.

Эйран, Тураны гезип, азмы-Хорасан гелди,

Ол көңүлдир, учадыр, асмана, первазы төрт.

ХОРЕЗМ (хорезм дилинде: ха:резм) خوارزم - Амыдеряның, Каспи деңзиниң ве Арал дерясының аралыгында ерлешйән Түркүстаның гадымы бөлеклеринден бири. Амыдеряның ашакы акымында ерлешйән гадымы медени оазис. Онуң территориясы хәзирки Өзбегистаның Хорезм велаятыны, Гарагалпагыстаны, Түркменистаның Дашховуз велаятыны өз ичине аляр.

Якут Хамавы өзүниң «Мугҗемул-булдан» атлы китабының (1224) икинҗи җилдинде (480 сах.) Хорезм барада шейле язяр: «...Хорезм шол территорияның хеммесиниң адыдыр, онуң улы шәхерине Җүрҗанийе дийилйәр, ерли илат болса оңа Гүргенч дийййәр.

Хорезм сөзи хорезми дилинде ики саны «хар» (эт манысында) ве «резм» (одун манысында) диен сөзлерден эмеле гелипдир». Онуң шейле атландырылмагының себәбини Якут ашакдакы ялы дүшүндирйәр: Гадым патышаларың бири газаба учран дөрт йүз саны гөрнүкли ишгәрини отурымлы ерден узак болан шол ере сүргүн эдйәр. Олар иймәге зат тапмансоңлар дерядан балык тутуп, от якып, шара чекип иййәрлер. Шейдип, көп вагтлап яшаярлар. Бирнәче мүтдетден соң патышаның газабы көшешйәр. Ол сүргүн эдиленлери тапып гетирмеги буюряр. Барып гөрселер, ол адамлар от якып, балык этини ийип яшаяр экенлер. Шол себәпли-де ол юрда Хорезм (балык эти-ха:р – одун-резм) ады галяр. Хорезм сөзүниң дөрейши барада башга роваятлар хем бар.

Абы-Җейхун харап эйләр Хорезми,

Дашында хер үлке бар, бил, харап эйләр.

Хорезм юрдунда ятан җананлар,

Исми Махмыт - әр пәливан, шыпа бер!

ХОРЛАМАК خورلامق - хор чекмек, хоррук чекмек (укуда).

Сен перагат уйкусында хорлайып,

Газа гылыч чекип дурмуш гезенип.

ХОРЛУК (п-т. хо:р-лук, ха:р-лык) **خوارلیق** - **сер. хор**.

ХОРМАТ (а.) **حرمت** - 1) абрай, эзизлик; сылаг, хеззет; 2) харам болмак; 3) сакланмагы ве сыланмагы важып зат.

Хормат иле хак салам берген сафы-улла киби,

Әлеми гарк эйлеген Нухы-неби-улла киби.

ХОРРАМ (п. хоррем) **خرّم** - 1) шат, шадыян, хош; 2) гөвүн ачыжы; гүллейән, гүлләп өсйән, гөм-гөк болуп отуран; **хоррам шеҗерлер** – гүлләп өсйән агачлар, гөм-гөк болуп отуран агачлар. Бу сөз кәбир шиведе «порам» шекилинде уланыляр.

Өтди хошвагт, хоррам вагтым.

Хоррам-у хошхал идим.

Мүң дүрли мивелер, хоррам шеҗерлер.

Не хастаям, не хоррам, не мурдаям, не зинде.

ХОРРАМ ШЕҖЕР (п-а. хоррам шеҗер) **خرّم شجر** - **сер. хоррам**.

ХОРРАМВАР (п. хоррам-ва:р) **خرّم وار** - шатлыклы, шат болуп; шат ялы, шатларча.

Сайыл хем тутуп ёлны,

Гитди хошы-хоррамвар.

ХОРРУК ТАРТМАК **هورريق تارتمق** - хор чекмек; **сер. хорламак**.

Хернә ол дөв хоррук тартып ятанда.

ХОССАР (п. хаста:р) **خواستار** - 1) ислейән, истегли; «ха:стен – ислемек» ишлигинден ясалан ат, сыпат; 2) аркадаянч, ховандар; гарындаш.

Йигидиң ады тутулар,

Гарындаш, хоссар биләни.

ХОТАН (п.) **ختن** - гүндогар Түркүстанда я-да Хытай Түркүстанында Кашгарың гүнортасында ерлешйән үлкәниң гадымы ады хем-де шол ерде болан шәхер ады. Шу үлкәниң мүшги ве мүшк алынян кейиги мешхурдыр.

Чавы дүшүп Хытай биле Хотанга,

Бир эмири-сахыпкыран яратды.

Кашгар, Хотан, капыр эгер, хинт эгер,

Хытая асмандан кеждүмлер ягар.

ХОШ (п.) **خوش** - 1) оңат, говы, якымлы, шатлыклы; 2) шат, кейпи көк, шадыян, хоррам (**сер.**); 3) гөзел, овадан; 4) гең, төфе; **хошлук** – шатлык, ягшылык, говулык; гөзеллик; геңлик.

Хошлугым ёк ойнамага, гүлмәге,

Ракып гоймаз догрулыбан бармага.

Айры сөвдая салыбан райыны хер бендәниң,

Хош ажап серишде бирле мурданың хем зинләниң;

хош хал – халы оңат, шат, оңат ягдай.

Йүз гүн өтсе, яда дүшмез, белли хош халда экен;

хош гелмек – якмак, халамак, халанмак; шатлыклы гелмек.

Эгер он яша гелер, огланлыкдан хуш гелер,

Иймек-ичмек хош гелер көй көп болар башында.

Шат геленлер тутабилмез өзүни,

Хош хем гелсе, йыглап гечер халымга.

ХОШ ГЕЛМЕК (п-т.) **خوش گلمک** - **сер. хош**.

ХОШ ХАЛ (п-а. хош-ха:л) **خوش حال** - **сер. хош**.

ХОШ ХАП (п. хош-ха:б) **خوش خواب** - **сер. хап**.

ХОША (п. ху:ше) **خوشه** - 1) баш, бир балдакда ерлешип, бири-бириниң янында болан бирнәче дәне я-да гүл; арпа-бугдай ялы экиниң хасылы йыгналанда, дөкүлип, гачып галян дәнелер, башлар; 2) салкым, меселем, үзүм салкымы.

Өтди гызгынлы махал,

Ораксыз хоша етдиң.

ХОШБАГТ (п. хош-бахт) **خوشبخت** - багтлы, багты ачык; антоними: бетбагт.

ХОШВАГТ (п-а. хош-вакт) **خوشوقت** - шат, хошал, вагты хош, хоррам.

Ерде хошвагт ятар посты атамың.

Дост ишине хошвагт, душман хайрандыр.

Өтди хошвагт, хоррам вагтым.

Бозулды тылладан тагтым.

ХОШГӘХ (п. хош-га:х) **خوشگاه** - парс дилиндәки «хош» ве «вагт» хем-де «мекан» маныларыны берйән «га:х» сөзлериндeн эмеле гелен гошма ат; 1) хошвагт, шатлыклы заман; 2) **гм.** аялларын уят органы.

Көңлүмиң хошгәхи сен-сен,

Сил рован яшдан, догрусы.

ХОШК (п.) **خشک** - **сер. хөшк**; **хошк истихан** – гуры сүңк.

Эгер хич исем саңа гелер мен,

Хошк истихан исем, гана гелер мен.

ХОШЛАНМАК (п-т.) **خوشلانمق** - 1) шатланмак, хошал болмак, разы болмак; 2) хезил этмек.

Ит ялын топрага дөксен хошланар,

Топрагы, табагы, тасы нәбилсин.

ХОШЛУК (п-т. хош-лык) **خوشلیق** - **сер. хош**.

Дүшди бир хошлук жахана нусратын гөргеч ресул,

Сернегүвн болды сенемлер лемгатың гөргеч ресул.

Небатсыз, гиясыз ниче язлар бар,

Хошлук билен өтен гышына дегмез.

ХОШНЕМА (п. хош-нема:) **خوش نما** - оңат гөрнүшли адам, даш гөрнүши оңат адам; бойы-сыраты овадан адам.

Жеседим хошнема, жигерим бирян,

Йүрегим пүргамдыр, гөзлерим гирян.

ХОШНУТ (п. хошну:д) **خوشنود//خشنود** - 1) шат, шадыян; 2) разы, миннетдар.

Атаң хошнут болмага,

Энең мәхрин салмага.

Бу гүн хошнут болсаң, таңла хейхатдыр,

Хайыпдыр жаныңа чилим чекмегил!

ХОШРОЙ (п. хош-ру:й) **خوشروي** - оңат йүзли, гөзел гөркли; овадан, гөзел, гөрмегей, гөзел гөркли, гүлер йүзли.

Оглы хошрой болса элермишлер шат

Гөйә ки дөвлети боландыр зыят.

ХОШТАПЛАШМАК خوشتاپلاشمق - мылайым болмак, хош болмак, шатланмак. Бу сөзүң «хошвагтлашып» диен варианты хем бар.

Хош гүнүнде хоштаплашып гезмәге,

Барышмага, гелишмәге ят ягшы.

ХОШРУ (п. хош-ру:) خوشرو - **сер. хошрой**.

Герек хошру перизады йигидиң.

ХОШХАЛ (п-а. хош-ха:л) خوشحال - шат, шадыян, хошал, бегенчли; **хошхал болмак** – шат болмак, бегенмек.

Хатарың йүз-мүң перишан, кетхудалык гайгусы,

Не ажап хошхал идиң, өзүңни билмесден бурун.

ХӨВЕС (а. хевес) هوس - 1) мейил, ислег; арзув; 2) гелип гечйән арзув, вагтлайын мейил; 3) дәлилик, бир хили дәлилик кесели.

Хөвесим бар, бир гыз гучсам,

Дийсем, сөзүмни эркана.

Башым йүз хөвесде, көңүл жошгунда,

Гирдаба дүшүп мен дәли дашгында.

ХӨВЕСЛЕМЕК هوسلمک - мейил этмек, ислемек, арзув этмек.

Перагат ятырдым небсимни беслэп,

Турды көңлүм яр жемалын хөвеслэп.

ХӨДҮРЛЕМЕК هودیرلمک - хөдүр этмек, бермек, өзүңде бар задыңы бирине алмак үчин үндемек.

Өзүн хөдүрлейип жуван,

Калбымда, гөрүң, мар кылды.

ХӨЗИР (а. хозу:р) حضور - 1) леззет, эшрет; 2) хайыр; көмек; 3) болма, бириниң янында болма; 4) рахат, асудалык, арам; 5) улы адамларың атларының өңүнден хормат үчин гетирилйән ве язылян сөз.

Небсиң айдар: «Ургун, бу бир хөзирдир!».

Тапып сенден халк хөзир.

Не хөзирли гүнмүшдик болуп гитсек дивана.

ХӨКМАН (а. хокмен) **حكماً** - хөкүм боюнча; хөкмүнде; хөкманы, гүррүңсиз, меҗбуры.

Гарып дүшсең, хөкман ачар айбыңы,

Дост болуп яшасаң бейик хан билен.

ХӨКМИ-ДАВАРЫ (а-п. хокм-е да:вери:) **حكم داوري** - **сер. давар.**

ХӨКМИ-РОВАН (а-п. хокм-е рева:н) **حكم روان** - **сер. хөкүм**.

ХӨКМИ-СҮЛЕЙМАН (а. хокм-е Солейма:н) **حمک سليمان** - Сүлейманың хөкми, Сүлейманың чыкаран карары; Сүлейманың гүйҗи, даваны чөзмекде Сүлейманың гелен нетиҗеси. Онуң тарыхы шейле: «Сүлейманың какасы Давут еврейлериң патышасы болуп, оларың арасында йүзе чыкян дүрли давалары адалатлы чөзйәр экен. Шол вагтлар Сүлейман энтек он бир яшының ичиндәки оглан экен. Давут болса эййәм гаррап, өмрүниң ахыркы гүнлерини гечирйән экен. Шоңа гөрә, ол Бени-Ысрайылың (еврейлериң) гелҗеги барада ойланып, өзүнден соң кимиң ёлбашчы болмалыдыгы хакда пикирленйәр. Онуң бирнәче оглы боляр. Эмма Сүлейман хеммеден кичидигине гарамаздан, өрән акыллы ве парасатлы боляр, ылмы, билими хеммеден ёкары боляр.

Адат боюнча Давут адамларың давасыны чөзйән, арза-шикаятларына етишйән махалында Сүлейманы-да, тежрибеси артып, казылык ишини өкде эле алар ялы, өз янында отурдян экен, оны гелҗекде халкың ишлерини догры алып бармага тайярлаян экен.

Бир гезек Давудың суд отурышыгында Сүлейман онуң гапдалында отуряр. Суда гелен ики тарап ичери гирйәр. Оларың бири шейле дийййәр: «Мениң экиним барды, хасылы етишипди, оны ормак, йыгнамак вагты гелип етипди. Эмма шу адамың гоюнлары бир гиҗеде мениң экиниме гирип, оны дерби-дагын эдипдирлер, дерде ярар ялы зат гоймандырлар». Шу сөзлери ... бейлеки тарап бу делиллериң гаршысында хич зат дийип

билмейәр. Шейлеликде, онуң гүнәкәрлиги әшгәр боляр. Давут биринжи тарапа зыян етирендиги ве совук-салатыга ёл берендиги үчин икинжи тарап гоюнларыны экин эесине бермели диен карар чыкаряр. Шол пурсатда Аллатагала тарапындан ылым ве хикмет ылхам эдилен яш Сүлейман сөз алып, «бу хөкүм (карар) еңиллешдирилсе, говы болжак» диййәр. Мейлисдәки адамлар яш йигидин бу сөзүне гең галярлар ве онуң сөзүниң ызына гарашярлар. Шонда Сүлейман: «Бу даваның адалатлы чөзгүди шейле: гоюнлары экин эесине табшырмалы, гой, ол гоюнлары сакласын, йүңлерини гыркып пейдалансын, сүйдүнден яг алсын. Экин мейданыны болса гоюнларың эесине бермели. Гой, ол-да ери эксин, хасыл етишдирсин, өңки ягдайына етирсин. Шондан соң экин мейданыны ве гоюнлары өз хакыкы эелерине табшырмалы. Шейле эдилсе, хич бир тарапа зыян етмез, шу хөкүм-карар адалата хас якын ве казылык канунларына долы лайык гелер» диййәр. Бу ягдай Сүлейманың хакыкатдан-да пыгамберлигиң ве патышалыгың мирасдүшери болуп билжекдигини субут эдйәр. Шондан соң Давут Сүлейманы, яшының бейлеки огулларыныңкыдан кичидигине гарамаздан, өз мирасдүшери эдип беллейәр, бейлекилери болса оңа боюн болмага чагыряр: **сер. Сүлейман I**.

Ягшы аял эле гелмез,
Надан ягшы гадрын билмез,
Аялсыза мыдар болмаз,
Дөнсең хөкми-Сүлеймана.

ХӨКҮМ (а. хокм, кс. ахка:м) حکم - 1) хөкүмет, хәкимлик; 2) буйрук, перман; 3) кувват, әхмиет, тәсир; 4) карар; **хөкүм этмек (эйлемек)** – буюрмак; **хөкми-рован** – буйругы йөрейән.

Әлемме хөкм эден Исгендер солтан,
Ажалың дердине тапмады дерман.
Хөкүм эйледи ол худай.
Тагты сынып, хөкми-рован гөтерлер.

ХӨКҮМДАР (а-п. хокм-да:р) حكمدار - «хөкүм – буйрук» ве парс дилиндәки «даштен – ээ болмак» ишлигиниң буйрук формасындан эмеле гелен гошма ат; хөкүм ээси, хәким; патыша. Бу сөз кәбир голязмаларда ве неширде «хәкимдары» шекилинде нәдогры берлипдир, онуң «хәким әри» диен варианты-да бар.

Бибат болуп, дөнсүн Лутуң шәхрине,
Хер юрдуң хөкүмдары болмаса.
Йылан огшап аждара,
Мур хөкүмдар кишмире.

ХӨЛ (хө:л) هول - өл, гуры дәл.

Бир гүн орагыны алар элине,
Хөл, гуры далнамай, бичип барадыр.

ХӨРЕК (п. хура:к) خوراک - 1) иймит, ийилйән зат, тагам, нахар; 2) адамың бир гезекде иййән нахары.

Чекдигим наладыр, йүрегим гамкеш,
Хөрегим аташдыр Семендер биле.

ХӨШК (п. хошк) خشک - 1) гуры, гурак; сувсуз; 2) солан ве мивесиз өсүмлик; **хөшк нан** – гуры чөрек; **хөшк истихан исем** – гуры сүңк болсам.

Ничелер хасратда тапып хөшк наны.
Хөшк истихан исем, гана гелер мен.
Чешмелер хөшк болды, дашлар мум болды,
Гүвя болды тиллер Човдур хан үчин.

ХӨШК ИСТИХАН (п. хошк остиха:н) خشک استخوان - **сер. хөшк**.

ХӨШК НАН (п. хошк на:н) خشک نان - **сер. хөшк**.

ХУБ (п. ху:б) خوب - **сер. хуп**.

ХУБАН (п. ху:ба:н, бс. ху:б) خوبان - **сер. хуп**.

Сәхер худага йыглан диййп,
Секиз бехишт хубан гелер.

ХУБАП (а. хаба:б) حباب - 1) көпүрҗик, ягыш яганда я-да бир зат ташлананда, сувуң йүзүнде эмеле гелйән ичи ховадан долы

габарчак; 2) чыраның үстүнде гоюлян чүйшеден я-да булурдан ясалан абажур; 3) ышк, достлук, сөйги.

Дүнйә бир дүнйәдир, адам хубапдыр,

Хубап сувда бакы галмаз, яранлар!

ХУВ (а. хове) **هُوَ** - 1) арап дилинде үчүнжи шахс гөркезме чалышмасы; о, ол, шол; 2) **гм.** суфизмде: Аллатагала, худай.

Эл-аягын баглайып, Юнусны деря атдылар,

Ниче вагт тагат чекип «хув!» дийди бир балык билен.

Бир гарып ашык менем, яр, сени сенден истерем,

Гиже-ю гүндиз, билиң, хув-хая ашык болмушам.

ХУВ ХАК (хове хакк) **هُوَ حق** - 1) ол хакдыр; ол Алладыр; 2) я худай, я Алла, эй Алла, эй худай.

«Хув хак» дийип чыкды алты пыяда,

«Адам имди гелер», дургун дийдилер.

ХУВТ (а. ху:т) **حوت** - 1) балык, улы балык; 2) Эйран шемси айларының иң соңкусы (исфент), шемси йылың он икинжи айы (шубат).

Билерму сен кайсы деря ичинде,

Адамзат жигерли ятан хувт недир?

ХУДА (п. хода:) **خدا** - 1) Алла, таңры, ярадан, бирибар, реб (**сер.**); 2) эе, хожайын, сахып (**сер.**). (бу маны билен диңе кәбир гошма сөзлерде габат гелйәр. Меселем: кетхуда).

Эл узатма көп писада, йөр худадан ховп эдип.

Сәхер туруп, налыш кылсам худая,

Гүне гол гөтерип, ялбарсам ая.

ХУДАВЕНД-А (п. хода:венд-а) **خدا وندا** - **сер. худавент**.

ХУДАВЕНТ (п. хода:венд) **خداوند** - 1) худай, Алла; 2) эе, хожайын; **сер. худа; худавенд-а** – эй худай, эй таңрым.

Худавенд-а, герче небсим ямандыр,

Дилегим дергахдан нуры-имандыр.

ХУДАЙ (п. хода:й) **خدا//خداي** - **сер. худа**.

ХУДАТЕРС (п. хода:-терс) **خداترس** - «худа – Алла» ве парс дилиндәки «терсиден – горкмак» ишлигиниң буйрук формасындан ясалан гошма ат, сыпат; худайдан горкян адам, пәк, арасса адам.

Ким худатерсдир аңа деркәр имес мал-у менал.

ХУЗЗАР (а. хозза:р, бс. ха:зир) **حضّار** - **сер. хазыр**.

ХУЗУР (а. хозу:р) **حضور** - 1) өң, ян, гаршы; 2) болма, янында болма; 3) рахат, асуда, дынч; **бихузур** – нәрахат, асуда дәл; **хузур шәгирт** – янындакы шәгирт, гаршысындакы шәгирт.

Хезрети-Давудың хузур шәгирди.

Алты мүң алты йүз ахенгер гечди.

Бир бихузур тапса хузур,

Пер баглайып асман чыкар.

ХУК (п. ху:к) **خوک** - доңуз, гаракейик; арапчасы хынзы:р.

Гыбаткеш сураты доңуз-у хукдур,

Гарны ере дегер, гөзлери гөкдүр.

ХУКАМА (а. хокама:, бс. хеким) **حکما** - **сер. хеким**.

ХУККАМ (а. хокка:м, бс. хәким) **حکّام** - **сер. хәким**.

ХУЛАФА (а. холафа:, бс. хали:фе) **خلفا** - **сер. халыпа**.

ХУЛАЧ (п. хавлек) **هولاچ//هولک** - 1) мама кесели, эл-аяк ярасы; 2) кишмиш.

Емени хулач йыкар, Мүсүри акрап...

Рей үлкесин дилнип ер харап эйләр.

ХУЛК (а. холк, кс. ахла:к) **خلق** - 1) гылык, хәсиет; зат, болуш, тебигат, ынсаның оңат я-да эрбет хәсиетлери; 2) оңат гылык-хәсиет; **хулкы-хош** – 1) хош гылык, говы хәсиетли; 2) оңат гылык, говы хәсиет.

Сарп кыл пәк тилиңни, хулкы-хош бүгзиде бол,

Кыл дута пуштуң амалдан, бирия сенжиде бол!

Акыллы әр месген тутмаз,

Хулкы сөйүлмеген ерде.

ХУЛКЫ-ХОШ (а-п. холк-е хош) **خلق خوش** - **сер. хулк**.

ХУМ (п. хом) **خم** - сув, сирке, чакыр я-да башга сувуклык гуймак үчин уланылян дашы сырчалы я-да сырчасыз улы күйзе, арапча «хумра» дийилйәр.

Хумлар җам болдулар, җамлар хум болды.

Хөвеслер яс болды, пишәм гам болды.

ХУМА, ХУМАЙ (п. хома:, хома:й) **همای//هما** - 1) океан адаларында болян ве сүңк иййән бир гуш; 2) женнет гушы; 2) дөвлет гушы; мифики бир гушуң ады (көне ынанчлара гөрә, гөйә бу гушуң көлегеси кимиң үстүне дүшсе, ол багтлы болярмыш); 3) Бәхмениң гызыныӊ ады; 4) **гм.** багтлылык, гутлулык; **дөвлет хумайы** – дөвлет гушы, багт гушы.

Истәр элден чыка дөвлет худайым,

Дога кылып, дөкер болдук яшымыз.

Дөвлет үчин баксаң, дөвлет хумая,

Генч үчин сыхр окып, мара йүз урсаң.

ХУМАР I (а. хома:р) **خمار** - 1) серхошлукдан соңкы ягдай; кейп, леззет; 2) ичги ичиленден соң дөрейән келле агыры; **хумар гөз** – сүзүлен гөз, серхошлукдан соң сүзүлип дуран гөз.

Хумар гөзүң, гүл дек йүзүң,

Хазан уруп солаҗакдыр.

Гөзүңи яшардып, мәхриң гандырар,

Гелсе хумар, иманыңны яндырар.

ХУМАР II (а. кыма:р) **قمار** - пуллы оюн, пул гойлуп ойналян карт ойны.

Кимселер хак диер, кимсе саз биле.

Кимсе хумар биле, кимсе баз биле.

ХУМАРБАЗ (а-п. кыма:р-ба:з) **قمارباز** - «кыма:р – оюн» ве парс дилиндәки «ба:хтен – ойнамак» ишлигиниң буйрук формасы я-да хәзирки заман дүйп ишлиги болан «ба:з» сөзлеринден ясалан гошма ат; оюнчы, ойнаян; пуллы оюн ойнаян, пул гоюп оюн ойнаян адам, картбаз, картёжник (р.).

Җахан базарында пелек – хумарбаз,

Хич сөй билен ынсан оны тутмаз хич.

Бир чүйрүк хоз билен җахан җөвхерин

Ол не хумарбаздыр, утуп дурупдыр.

ХУМАЮН (п. хома:-ю:н) **همایون** - ики саны «хума – багтлылык» ве дегишлилик гошулмасы болан «ю:н» сөзлеринден ясалан гошма ат; 1) мүбәрек, багтлы, гутлы, угурлы; 2) Эйран сазының бир мукамының ады; 3) дагың ады; 4) патышалара дегишли (титул); **хумаюн горган** – шалара мынасып гала, ша галасы, багтлы гала.

Хумаюн дагында ширлериң шахы,

Хумаюн дагыдыр ахыр бинасы.

Хумаюн горганын салдыран Хамун,

Канны дүнйәни дөрт бөлен Перидун.

ХУМАЮН ГОРГАН (п-т. хома:ю:н горган) **همایون قورغان** - **сер. Хумаюн**.

ХУМС I (а. хомс) **خمس** - 1) бәшден бир, хер бир задың бәшден бир бөлеги; 2) шеригат кануны боюнча, мусулманларың өз гирдеҗилеринден я-да алан олҗаларындан бәшден бир бөлегини төлейән салгыды.

Хумс, ушр фалыдыр,

Месҗитлер харвар-харвар.

ХУМС II (а. Химс) **حمص** - Сирияда Нәхрил-асы атлы деряның кенарында ерлешйән бир шәхериң ады. «Худудыл-әлемде» (983-984) язылышына гөрә, X-XI асырларда бу шәхер абадан, баг-бакҗалы ве хемме көчелери даш дүшелен болупдыр, халкы арасса гейнүвли, ынсаплы ве гөркли экен. Онда йылан ве ичян көп болупдыр.

Товшан деря болмаз, шор сува харчең,

Хумсуң үлкесине долмак ярашмаз.

ХУН (п. ху:н) **خون** - 1) ган, дамарларың ичинден акян гызыл реңкли сувуклык; 2) өлдүрилен адамың дерегине салынян җериме, алынян ар; **хуны-җигер** – 1) багыр ганы; 2) **гм.** азап, җебир.

Лейли үчин не җөвр этдиң Меҗнуна,

Залым, ынсап эйле бу нәхак хуна.

Гөзлериңден яш орнуга дөкүбан хуны-жигер,

Сагй кыл, алгыл бахар-у пайызы-хакдан бир семер.

ХУНАБА (п. ху:н-а:бе) **خونابه** - **сер. хунап**.

ХУНАП-ХУНАБА (п. ху:н-а:б – ху:н-а:бе) **خوناب//خونابه** - 1) ганың сувы, ган сувы, сув гатышыклы ган; 2) **гм.** ганлы яш; 3) **гм.** гайгы, гам, гусса, азап, жебир; **хунап ичмек** – **гм.** азаба учрамак, әжир чекмек.

Бисабр олан хунап ичер,

Болар белаларга дучар.

ХУНБАР (п. ху:н-ба:р) **خونبار** - «хун-ган» ве «барыден-ягмак» ишлигиң буйрук формасындан ясалан сыпат; ган ягдырян, ган дөкүжи, ган акдырыжы; **диде хунбар** – гөзи ган яшлы.

Диде хунбар эйлебан ховлы-кыямат ят кыл.

Гөзлерин рузы-жеза хунбар болмаздан бурун.

ХУНДАР (п. ху:н-да:р) **خوندار** - «хун-ган» ве «даштен-эе болмак» ишлигиң буйрук формасындан ясалан сыпат; ганлы, ган (**сер.**) алгылы адам.

Пелек асман галып, перваз эйлейир,

Хундар гүлүп бакар, «жан» сесин аңса.

ХУНРИЗ (п. ху:н-ри:з) **خونریز** - «хун-ган» ве «рихтен-дөкмек» ишлигиниң буйрук формасындан ясалан гошма ат; сыпат; 1) ган дөкүжи, ган дөкйән; 2) залым, ганхор, сүтем эдйән; **хунриз эйлемек** – ган дөкмек, зулум этмек.

Ышк ханжарын эйләп тиз,

Сен ене эйләп хунриз.

ХУНХАР (п. ху:н-хар) **خونخوار** - «хун-ган» ве «хорден-ичмек, иймек» ишлигинден ясалан гошма ат; 1) ган ичен, ган ичижи, ганхор; 2) **гм.** залым, доңйүрек, рехимсиз.

Жанына шири-ажал хунхар болмасдан бурун,

Жисми-азадың лахатда зар болмасдан бурун.

ХУНХАРА (п. ху:н-ха:ре) - **сер. хунхар**.

ХУНХОР (п. ху:н-хор) **خونخور** - «хун-ган» ве «хурден-ичмек, иймек» ишлигиниң буйрук формасындан ясалан гошма сыпат; ган ичижи, ганхор, сүтем эдйән; **чешми-хунхор** - җан алгыч гөз, ичинден гечип барян гөз.

Гашлары питнейи-апат,
Чешми хунхордан айрылдым.

ХУНЫ-ҖИГЕР (п. ху:н-е җигер) **خون جگر** - **сер. хун**.

ХУП I (п. ху:б, кс. ху:ба:н) **خوب** - 1) оңат, говы, ягшы, халанан; 2) гөзел, овадан; 3) **гм.** сөйгүли, яр; антоними: бет.

Угрум билмей, ёлдан-ёла азаркам,
Хуп мекана, хуп сарая саташдым.
Яйылар ганат-перлер,
Хуп ачылар дeпдерлер.

ХУП II (а. хобб) **حبّ** - 1) сөйги, сөймек, говы гөрмек, мухапбет; 2) достлук; ышк; **хупбул-ватан** – ватан сөйгүси (Мухаммет пыгамберин сөзүнден (хадысдан) бөлек).

Сөзлеширлер нәме гелсе дахана,
Ол хупбул-ватандан тапып бахана.

ХУПБАТ (а. оку:бет) **هوبىت** - гөрги, азап, жебир, жеза. Арап дилиндәки 0000 сөзүнден болмагы әхтимал.

Лув бент болды, бакың, деря ичинде,
Хер кесе сер салан хупбат дүнйәдир.

ХУПБУЛ-ВАТАН (а. хобб-ол-ватан) **حب الوطن** - **сер. хуп II**.

ХУРМА (п. хорма:) **خرما** - ыссы юртларда етишйән бир мивәниң ады.

Хурма дөрәп хөшк агачдан,
Эл билен Ай ярды аршдан.

ХУРСАНТ (п. хорсанд) **خرسند** - шат, хошал, бегенчли; **хурсант болмак** – шат болмак, бегенмек, шатланмак.

Хош сөзлегил, бир мысапыр душ гелсе,
Хурсант болар гарып көңли бөвш гелсе.

ХУРУФ (а. хору:ф, бс. харф) حروف - 1) харплар, бир элипбийи дүзйән ве окап язмага беллик болан белгилериң хер бири; харплар бирнәче хили боляр: нокатлы харплар, нокатсыз харплар; 2) сөзүң үйтгемейән ве өз-өзүнден уланылмаян бир гөрнүши, олар көпленч бир харпдан ыбарат боляр, ол не атдыр, не-де ишлик; 3) **гм.** сөз, келам, геп.

Хер хуруфда ниче сөз бар,
Аңа бир хасап гечели.

ХУРУЧ (а. хору:ж) خروج - **сер. хыруч**.

Заман ахыретде гелер хуружа,
Я, Сахыпзамана багышла бизни!

ХУРУШ (п. хору:ш) خروش - гыкылык, галмагал; гахар-газап билен гыгырма; говга; **хуруш эйлемек** - жошмак; гыгырмак; **хуруша гелмек** - жоша гелмек.

Җан хуруша гелди, гайнап-җошмадым,
Йүрегим мөвч урды долуп-дашмадым.
Ышк дерясы долды, дашды, гайнады,
Тәзе хуруш эйләп, гызмалы болдум.

ХУРШЫТ (п. хорши:д) خورشید - 1) гүн, гүнеш; 2) Гүн планетасы; 3) **гм.** овадан, гөзел; **сер. апытап**.

Гиҗе-ю гүндизге берип немайыш,
Хуршыт иле махы-табан яратды.

ХУСАЙЫН (а. Хосайн) حسین - **сер. ымам Хусайын**.

Хасан, Хусайн, Шахымердан, шыпа бер!
Ол Алының ики оглудыр Хасан бирле Хусайн.

ХУСАЙЫН МҮРЗЕ (а-п. Хусайн Ми:рза:) حسین میرزا - Абулгазы солтан Хусайын Мүрзе Байкара эмир Теймурың оглы болан Мираншаның агтыгы, теймурылар патышаларындан бири. Ол 842-нҗи хиҗри (1438-1439) йылында Хырат шәхеринде дүнйә инипдир, Улугбегиң көшгүнде яшапдыр. Улугбек өлдүриленден соң Абусагыт (Мухаммет ибн Мираншаның оглы) оны түрмә саляр, Хусайын Мүрзе зындандан гачып, Хорезме баряр, шол ерден

гошун топлап, 862-нжи хижри (1457-1458) йылында барып, Астрабады эелейәр. Бирнәче вагтдан сон Гургениң, Мазандераның хемме ерлерини өз ыгтыярына гечирйәр. Абусагыт өленден сон болса Хырады-да басып аляр ве 872-нжи (1467-1468) хижри йылына шол шәхерде тагта чыкяр. Ол кырк йыла голай хөкүм сүрйәр. Онуң патышалык эден юрдуның гиңлиги гүндогардан Балха, гүнбатардан Бестама, Дамгана, демиргазыкдан Хорезме (Хыва) ве гүнорталан-да Кандахара ве Систана барып етйәр. Хусайын Мүрзе алым адам болупдыр, ылма, алымлара улы хормат гоюпдыр. Хыратда онуң көшгүне алымлардан, суратчылардан, хатдатлардан энчемеси йыгнаныпдырлар. Мешхур шахыр ве дөвлет ишгәри Алышир Новайы онуң везири болуп гуллук эдипдир. Хусайын Мүрзе эдебият ве поэзия билен хем гызыгыпдыр, ол Хусайны тахаллусы билен гошгулар хем языпдыр. Суфизмиң улы векиллерине дегишли болан «Межалисул-ушшак» атлы китабы хем Хусайын Мүрзе языпдыр диен маглумат кәбир чешмелерде габат гелйәр. Бу китап 908-нжи хижри (1502-1503) йылында язылыпдыр. Хусайын Мүрзе 911-нжи хижри (1505-1506) йылында арадан чыкыпдыр. Ол Солтан Сөйүн ады билен түркмен фольклорында-да дегерли орна эедир.

Гөрүң Хусайн Мүрзәни, хака язар арзаны,
Ерлер уруп лерзаны, Ысрафылдан үйн дөрәр.

ХУСН (а. хосн, кс. маха:син) **حسن** - 1) гөзеллик, оваданлык, görk; 2) говулык, онатлык; **хусны-жемалан** – йүзи оваданлар, гөзел гөрклер; **хусны-мүневвер** – ягты гөзеллик, гөрки нурана.

Не гөзеллер гечди хусны хүйр ялы,
Гөйә он дөрт долан айдыр мысалы.
Жаным рахатын алды,
Андан хусны-жемалан.
Махы-табан эрди, хусны-мүневвер.

ХУСНЫ-ЖЕМАЛАН (а. хосн-е жема:ла:н) **حسن جمالان** - сер. **хусн**.

ХУСНЫ-МҮНЕВВЕР (а. хосн-е моневвер) حسن منوّر - **сер. хусн.**

ХУСРОВ (п. Хосров) خسرو - 1) патыша, хөкүмдар; 2) гадымы Эйран патышаларының бирнәчесиниң ады (меселем, Сыявуш ибн Кейкавусың оглунын ады, 107-нжи йылда патыша болан эшканы (аршакид) патышасының ады ве б.). Эмма олардан хас мешхуры ики саны Хусровдыр. Биринҗиси Хусров Анушервин (**сер.**) ады билен беллидир. Муңа биринжи Хусров хем дийилйәр. Араплар оңа Кесра диййәрлер. Икинжиси Хусров Первиздир. Муңа Хусров икинжи хем дийилйәр. Ол Хормуз дөрдүнжиниң оглы ве Ануширваның агтыгыдыр, 590-нжы йылда патыша боляр. Онуң дөврүнде Эйраның мешхур сердары Бәхрам Чубин гозгалаң турузяр. Хусров онуң билен урушяр, эмма еңлип, Рум патышасының янына гачып баряр, оңа пеналаняр. Соң Рум императорының көмеги билен Бәхрам Чубини еңип, икинжи гезек патыша боляр. Бирнәче йылдан соң Рум императоры Морис (Морикиюс) Фукас атлы адам тарапындан өлдүрилйәр. Шондан соң Эйран билен Румуң арагатнашыгы ярамазлашяр, ики арада бирнәче гезек уруш довам эдйәр. Ол көп юртлары басып аляр. Ахырсоңунда-да өз оглы Шируя тарапындан тутулып зындан эдилйәр ве 628-нжи йылда хем өлдүрилйәр. Хусров Первиз өрән улумсы ве залым патыша болупдыр. Отуз секиз йыл патышалык эден дөврүнде уммасыз улы байлык топлапдыр. Онуң байлыгы, көшгүниң дабарасы хем-де сириялы гыз Ширине болан сөйгүси хакда дессанлар дөредилипдир. Мухаммет пыгамбер Хусров Первизе хат язып, оны мусулман болмага чагыряр, эмма Хусров онуң хатыны йыртяр. Роваята гөрә, шондан соң онуң хәкимиети даргаяр.

Кәбир сөзлүклерде бу сөзүң Хысров болмалыдыгы айдыляр. Ол аслында Хошру болуп, арап дилинде Хысров гөрнүше гечипдир.

Хусров окыды ниче газал, бирниче эбят,
Ширини дийди, чекди жепа ашыкы-Перхат.
Кубат – педери-Хусровыны горкузып.

ХУСУЛ (а. хосу:л) حصول - 1) хасыл болма, эле гелме; 2) пейда болма, эмеле гелме; 3) бир задың галындысы; **хусул болмак** – эле гелмек, хасыл болмак, берҗай болмак; **хусулы-кам** – максада етме.

Максуды межмугы-уммат болгусы сизден хусул.

Бурнудан акса нежис, хер дем хусулы-кам эдер,

Билмес өзи дүнйә зерре, сыратын бетнам эдер.

ХУСУЛЫ-КАМ (а-п. хосу:л-е ка:м) حصول كام - **сер. хусул**.

ХУСЫТ (а. хасу:д) حسود - бахыл, гысганч, гөрип; **хусытхор** – гысганчлык эдип чөрек газанян, гөриплик эдйән адам.

Байлар зекат бермей, болупдыр сүйтхор,

Ил ичинде көпелипдир хусытхор.

ХУСЫТХОР (а-п. хасу:д-ха:р) حسود خور - **сер. хусыт**.

ХУТ (п. ход) خود - 1) айдыҗа, диңлейҗә ве үчүнжи шахса дегишли чалышма; өз, өзи; 2) эдил; ялы; 3) небис, болуш, зат; антоними: гайры, бигәне, кесеки.

Дыза чөкүп, дем урса, Иса, Хызыр хем Ыляс,

Галынмаз, зинде болмаз, хут мурда болан көңлүм.

ХУТУТ (а. хоту:т, бс. хатт) خطوط - **сер. хат**.

ХУФТАН (п. хофтен) خفتن - 1) укламак, ятмак; **намазы-хуфтан** – яссы намазы; **сер. намаз**. Бу сөз газетде нешир болан гошгуда «хуптун» шекилинде ялңыш берлипдир.

Хуфтанда витр окып, ятсаң серишде,

Разы болар сенден кунут перишде.

ХУФЯ (а. хофйе) خفیه - гизлин, яшрын, гизлинлик, яшрынлык; гизленмек.

Ишлер гөрди хуфяда.

ХУЧҖАТ (а. хоҗҗет) حجت - 1) делил, субутнама, тутарык; **хучҗат кылмак** – кесирлик этмек, ялан тутарык тапҗак болмак; 2) **сер. Мәти**.

Бинамазны гелтириң, тагзыр бирле хет уруң,

Хучҗат кылса, өлтүриң, кәфир дурур бинамаз.

ХУЧҖАЧ (а. хоҗҗа:ж, бс. ха:жи:) حجاج - **сер. хажы**.

ХУШ (п. ху:ш) **هوش** - 1) акыл, аң, пәхим, пайхас, дүшүнже; 2) йитилик, зехин; 3) жан, рух; **хуш эйлемек** – дүшүнмек, пәхим этмек; **хуш әхли** – акыллы, пайхаслы; **хушдан гитмек** - өзүңден гитмек, акылыңы йитирмек.

Магтымгулы хуш эйләп,
Гезгин дидәң яш эйләп.

Кыркына гадам урдың, кәмил сен хуша етдиң.

Болды хуш әхлине хер варак дефтер.

Бир гама улашдым, гитдим хушумдан.

ХУШ ӘХЛИ (п-а-т. ху:ш эхли) **هوش اهلي** - **сер. хуш**.

ХУШЯР (п. ху:шя:р) **هوشيار** - **сер. хүшгәр**.

Хабы-гафлатдан гөзүңни ач, дайыма хушяр бол.

ХУЮЛ (а. хоюл, бс. хайл) **خيول** - **сер. хайл**.

ХҮВ ХАК (а. хове хакк) **هو حق** - **сер. хув хак**.

«Хүв хак!» дийип чыкды алты пыяда.

ХҮВЕЙДА (п. ховейда) **هويدا** - 1) әшгәр, белли, аян; 2) ачык, айдың, рөвшен; ягты; **хүвейда болмак** - әшгәр болмак, аян болмак.

Ёк иди, бар этди бир нуры пейда,
Мазхары ол затың болды хүвейда.

ХҮЖМ (а. хожу:м) **هجم** - «хүжүм» сөзүниң гысгалдылан гөрнүши; чозуш; **хүжм этмек** – чозмак, чозуш этмек; **сер. хүжүм**.

Бир ахвала душ болдум, гам хүжм этди, өлдүрди,
Бу ишиң серишдесин ышк окудып билдирди.

ХҮЖҮМ (а. хожу:м) **هجوم** - 1) чозма, топулма, чозуш, йөриш, дуйдансыз чозма; 2) урушда душманың үстүне дуйдансыз чозма; **хүжүм эйлемек** – чозмак, топулмак.

Билбил хүжүм эйләр сол-у сагыңда.

Гам хүжүм эйләр гөклен, земин сары иненде.

Капыр – небис, шейтандыр – шум,
Ишлер тутар, эйләп хүжүм.

ХҮЙ (п. ху:й) **خوي** - 1) гылык, хәсиет, тебигат (ынсаның тебигаты); 2) адат, эндик.

Ках-ках эйләп хер заман ол, гөрсетер бет хүйүни.

Небсим хүйүне чекип,

Ыхласымдан яланан.

ХҮЙР (а. ху:р, бс. ху:ра:') **حور** - аслы арап дилиндәки «ахвар» сөзүнин женский роды болан «хураның» (**حوراء**) көплүк саны болуп, гөзлери улы ве гарасы өрән гара, агы болса өрән ак гызлар диймекдир. Түркмен дилинде бирлик сан хөкмүнде уланыляр; 2) бехишт гызлары.

Асмандан, женнетден, хүйрден,

Сап-сап гуруп, хүйр гызларны гөз эдип,

Сайлап алар бирин-бирин хезл эдип.

ХҮЙРИ-ГУЛМАН (а. ху:р ве гылма:н) **حور و غلمان** - хүйрлер ве бехиштдәки хызматкәр огланлар.

Адам несли дәлдир мегер,

Хүйри-гулман башын эгер.

ХҮКАМА (а. хокама:, бс. хеки:м) **حکما** - **сер. хукама ве хеким**.

ХҮЛЛЕ (а. холле) **حلّه** - 1) гейим, тәзе гейим, дон; йүпек дон; 2) яраг; 3) женнетде гейилжек гейим.

Бир бырагы хүлле билен безәрлер.

Доны хүлле болуп гелсе герекдир.

Малы-дүнйә ыссы бермез базыгәрдир, алдалыр,

Ол зерленмиш быраглар хүлле донлар ондалыр.

ХҮММЕТ (а. химмет, кс. химем) **همّت** - 1) гужур, гайрат, гүйч; 2) пугта эрк, мертлик, мораль тайдан дурнуклылык; 3) ниет; 4) тагалла, гайрат, жан этме; берим, жомартлык; рухы көмек; **хүммет эдилмек** – ниет эдилмек; **чубы-хүммет** – хүммет таягы.

Гоч йигит мал тапса, хүммети артар,

Көңүлде эдилен хүммет ягшыдыр.

Не гөвхер сен, ёк гымматың,

Жаханы тутмуш хүмметиң.

Чубы-хүмметни жаханхар мар эден реббим желил.

ХҮНЖИ هینجي - монжук, садапдан я-да дүрли реңкдәки дашлардан тогаланып ясалан ве сапага дүзүлип бойна дакылян монжук.

Төртүнжи гат асман сорсаң, недендир?

Ады Магун, аслы ак хүнжүдендир.

ХҮНӘР (п. хонер) هنر - 1) билме, билмек; маглумат; 2) уссатлык, өкделик; 3) ылым, билги, билим; 4) сунгат, инче сенет; 5) иш, кесп, кәр.

Хер кимде ки хүнәр ёкдур,

Душманына хедер ёкдур.

ХҮҢКӘР (п. хода:венд-га:р) خاوندگار//خداوندگار - «худавендгар» сөзүниң өзгердилен формасы; 1) худай; эе, мәлик; 2) хөкүмдар, патыша, солтан, хәким; 3) османлы патышаларының үчүнжиси болан солтан Мырат хан биринжиниң лакамы. XV асырдан башлап, түрк солтанлары шейле атландырылыпдыр. Кәбир дерңевчилер бу сөзи «хункәр» (ган дөкүжи) дийип нәдогры дүшүндирипдирлер; **өвлады хүңкәр** – патышаның перзентлери, ша огуллары.

Көңүллер көшгүнде хыялың ханы,

Өвлады-хүңкәре меңзәр хөкүмли.

ХҮСЕЙИН (а. Хосайн) حسین - **сер. ымам Хусайын**.

ХҮТХҮТ (п. ходход) هدهد - хүйпипик; гызларгуш; Сүлейманың гушы-да дийилйәр. Айдылышына гөрә, бу гуш өрән йити гөзли ве узакан гөрүжи болмалы. Хош хабарлыкда шоны мысал эдйәрлер, эмма онуң якымсыз ысы бар. Кәмахал хүтхүт сөзи гиң маныда хем уланыляр, шонда ол кепдери ве шоңа меңзеш бейлеки гушлары-да өз ичине аляр. Бу сөз «Куръаның» «Немл» (гарынжа) сүресиниң йигриминжи аятында габат гелйәр. «Куръанда» айдылышына гөрә, хүтхүт Сүлеймана Саба үлкесиниң аял патышасы Былкыс барада гүррүң берйәр, соң Сүлейманың хатыны оңа экидйәр. Нетижеде Былкыс гелип Сүлейманың динини [illegible] эдйәр. Бу вакаларың тарыхыны долы өвренен Магтымгулы

хүтхүт гушуны Сүлейманың илчиси хем савчысы хөкмүнде ятлапдыр; **сер. Сүлейман**.

Хүтхүт айдар: «Илчием!»,
Сүлеймана савчыям!
Хүтхүт кимин Перенден Чын-Мачына бардыгым,
Эфсун окып хүтхүтни индердигим билмезмиң?

ХҮШГӘР (п. хош-я:р, ху:ш-я:р) **هشیار//هوشیار** - 1) акыллы, пәхимли, зехинли, парасатлы; 2) сак, әгә, этиячлы; өз акылында, акылы еринде.

Гәмиде хүшгәр отургыл, гирдаба гелмесден бурун.
Яшлыгың гадрыны билгил, тә улалмасдан бурун.

ХҮШҮР (а. ’ошр) **عشر** - 1) ондан бир, он бөлекден бир бөлек; 2) шеригат боюнча экин хасылындан төленйән ондан бир салгыт.

ХҮШЯР (п. ху:шя:р ве хошя:р) - **сер. хүшгәр**.

Магтымгулы, хүшяр олдум, ояндым,
Ояндым, өртендим, туташдым, яндым.

ХЫ (а. ха:) **خ** - арап-парс элипбийиниң докузынжы «х» харпы. Муңа «хайы-манкута» я-да «хайы-му’жама», ягны нокатлы «ха» хем дийилйәр. Эбжет хасабында – 600.

«Хы» - «худа мен-мен» дийди ики жаханны эйледи.

ХЫВА (п. Хы:ве) **خیوه//خیوق** - Өзбегистаның Хорезм областында гадымы бир шәхериң ады. Муңа Хывак хем дийлипдир. Ол гечмишде Хорезм үлкесиниң пайтагты ве Хыва ханларының меркези болупдыр. Магтымгулының окан «Ширгазы» медресеси шу шәхерде ерлешйәр.

Гелип мен Хывадан йөрүп,
Чөл ичинде бедев сүрүп.

ХЫДЫР (а. Хызр) **خضر** - **сер. Хызыр**.

Эй яранлар, бу нәдендир, билмезем,
Хыдыр дийип эл урдугым, хырс чыкар.

ХЫЖАЛАТ (а. хыжа:лет) **خجالت** - утанч, хая, шерим; утанма, [illegible]ма; уят; **хыжалата гоймак** – утандырмак.

Гүн хайрандыр гөркүнден, хыжалатда долган ай.

Соваба шатлык бар, жүрме – хыжалат.

Көп гүнәлер газандым аз пурсатда, йылларда,

Хыжалата гоймагын, ягшы-яман ичинде.

ХЫЖАП (а. хижа:б) **حجاب** - 1) перде; яшмак, бүренчек; 2) утанма, утанч; **хыжап тутмак** – перде тутмак, бүренмек.

Йүзден алыпдыр хыжабы.

Хыжап тутуп йүзүне.

ХЫЗ (п. хы:з) **خيز** - 1) бөкүш, бөкме, зыңылма, атылма; парс дилиндәки «хастен-турмак» ишлигиниң буйрук формасы; 2) тизлик, йитилик, гүйчлүлик; 3) гаты сес; 4) бөкмек, зыңылмак үчин бат алма; 5) бу сөз түркмен дилинде «ёл уран, огры» диен маныда уланыляр. Ол «харамы» диен сөз билен синоним болуп гелйәр; **хыз-харамы** – ёл уружылар, ёл кесенлер, огрулар.

Гаракчыдыр ёллар, хыздыр, харамдыр.

Гардаш олмаз хыз-харамы, питне-рысвалык биле.

Гидебилмен шәхриңизге, хыз-харамдан горкарам,

Еди пирниң лефзиден бир ядыгәрем, догрусы.

ХЫЗ-ХАРАМЫ (хы:з ве харами:) **خيز و حرامي** - **сер. хыз.**

ХЫЗЛАТМАК (п-т. хы:златмак) **خيزلاتمق** - чапдырмак, бат алдырмак, гордурмак.

Чар тарапга быраг атны хызлатып,

Шехитлер гечерлер ганы биләни.

ХЫЗМАТ (а. хыдмет, кс. хадама:т) **خدمت** - 1) бири үчин ишлеме, гуллук этме; 2) иш, везипе, гуллук; 3) «хезрет», «женап» ялы тагзым ве хормат үчин уланылян сөз; 4) парс дилинде «совгат-салам» манысында-да уланылыпдыр.

Кырк йыл гол говшурып хызматда дурсам,

Алты гүнде гөрмен, алтмыш йыл йөрсем.

ХЫЗР (а.) - **сер. Хызыр.**

Оградым Ыляса, Хызр олды высал,

Көңлүм ичре гелди бирниче мысал.

ХЫЗЫР (а. Хызр) خضر - 1) гөк, яшыл, чеменлик ер; гөк шаха; гөк-яшыл өвүсйэн мейдан; 2) хезрет Мусаның дөвүрдеши ве сөхбетдеши болан бир пыгамбериң ады. Самыларың (арапларың ве еврейлериң) роваятларына гөрә, ол Исгендер Макдуны (Александр Македонский) билен «абы-хаяты» агтармага гидйәр, «Зулматда» яшайыш чешмесини тапяр, шондан ичип, хемишелик өмүр тапяр. Ол гөйә хемме ерде йитенлере ве ёлдан азашанлара ёл салгы берйәнмиш. Хызырың асыл ады Уталия я-да Илияюхан болупдыр. (Кәбир сөзлүклерде Урмия дийлипдир). Оңа Хызыр дийилмегиниң себәби: ол мыдама гөк чеменлик ерлерде гезер экен. Башга бир роваята гөрә, онуң отурып-туран еринде гөк отлар битен экен. Ене бир маглумата гөрә, онуң аягы берекетли болуп, нирә гадам гойса, шол ер гөк-яшыл өвүсйән экен. Хызыры кәбири неби-пыгамбер хасапласа, кәбири-де «вели» хасаплапдыр. Бу ат «Хызр» ве «Хазыр» шекиллеринде габат гелйәр. Кәбир сөзлүклерде «Хызыр» Ылясын лакамы дийлип нәдогры берлипдир.

Билерми сен, хаят акан зулматда,
Хызыр билен кимсе техарат этди?
Хызыр гезен чөллерде иллер яйылсын,
Юрт бинамыз гайым болсун, гоюлсын.
Хызыр, Ыляс киби гирсем зулмада.

ХЫЗЫРПУШ (а-п. хызр-пу:ш) خضرپوش - «хызр – гөк, яшыл» ве парсча «пушиден – гейинмек» диен ишлигиң буйрук формасындан ясалан гошма ат, сыпат; гөк гейнен, гөк-яшыл болан; **хызырпуш олмак** – гөк-яшыл өвүсмек, гөм-гөк болмак.

Земин хызырпуш олуп, гүл битирмиш реңбе-рең.
Хуруша гелип әлем, кыларлар пыган пейда.

ХЫКАРАТ (а. хака:рет) حقارت - кичелтме; кемситме, пес ве кичи гөрме; хорматсызлык, ыгтыбарсызлык; теене.

Эй хыкарат биле бакан бизлере,
Меҗаз билип, мүңкүр болма сөзлере.

ХЫЛВАТ (а. халват) خلوت - 1) ялңыз галма, еке галма; 2) бош ер, гизлин ер, кесеки адамдан бош ер.

Гачгыным көплүкдир, истегим хылват,
Маңа хич бир жайы-пынхан тапылмаз.
Иса киби хылват тутсам семаде.
Кер билен хылват сөз урма.

ХЫЛГАТ (а. хыл'ат) خلعت - 1) халат, серпай, пешгеш, сылаг; 2) сылаг я-да совгат хөкмүнде улы адамлар тарапындан берилйән тикилги гейим, дон; **хылгаты-шахым** – шаның берен халады, сылагы.

Зыба боюга гейгүзибан хылгаты-шахы,
Багзыны гөрүң, бисер-у саман болуп өтди;

мурассаг хылгат – гымматбаха дашлар билен безелен дон, гейим, халат; **сер. мурассаг**.

Мурассаг хылгатлар, нәзик хүллелер,
Түкенмез ныгматы, нәзи бехишдин.

ХЫЛКАТ (а.) خلقت - 1) яратма, ярадыш, дөретме; 2) ярадылан вагтдакы ягдай, хал; 3) болуш, гылык, хәсиет.

Ниче мүң пыгамбер ол Муса Келимулла киби,
Галдылар хайратда ловлак хылкатың гөргеч ресул.

ХЫНА (а. хинна:) حنّاء - 1) бойы ики метре голай болан кичижик агач, япрагы нарың япрагына меңзеш, гүллери ак ве хошбой боляр; 2) шу агажың япрагындан алныш, сач гараламак үчин уланылян бояг. Парс дилинде «хана» шекилинде уланыляр.

Хынаны яксаң, рең болар.
Гызылы сөксең сең болар.
Элине гоян хынасы,
Гөйә гызыл нара меңзәр.

ХЫНЗЫР (а. хынзы:р, кс. хана:зы:р) خنزير - доңуз, гаракейик, **сер. хукук**.

Бир гурухы хынзыр болуп гезерлер,
Бир гурухы маймын болуп азарлар.

Руза тутмаз бенделерни хак жәхеннемде якар.

Сураты хынзыр сыпат накшы-беденлер ондадыр.

ХЫРА (п. хы:ре) **خيره** - 1) кесир, боюн эгмезек; 2) бинерва; бихая, утанчсыз; 3) гамашан; эсрик; 4) хайран галан, гең галан; 5) херзе, бихуда, бидерек; 6) **гм.** батыр, эдермен; **хыра болмак** – хайран болмак, гең галып серетмек.

Адам оглы тире-тире,

Бир-бириден болар хыра;

хыра гөз – хаясыз гөз, утанчсыз гөз, гамашан гөз.

Хыра гөзи хайран олар достунда;

хыра нер – эсрик нер.

Хыра нер дек ак көпүклер сачыпдыр,

«Оглан, Алла ярың, баргыл!» дийдилер.

ХЫРА ГӨЗ (п-т. хы:ре гөз) **خيره گوز** - **сер. хыра**.

ХЫРА НЕР (п-т. хы:ре нер) **خيره نر** - **сер. хыра**.

ХЫРАТ (п. Хера:т) **هرات//هري** - Эйраның арачәгине якын ерде ерлешйән Овганыстан шәхерлеринин бири, юрдуң демиргазык-гүнбатарында Херирут дерясының кенарында ерлешйәр. Гадым дөврүде Хорасаның мешхур шәхерлеринден бири болупдыр. Гечмишде энчеме вагтлап Эйран хөкүмдарларының хөкүмет меркези болупдыр. Теймурылар дөврүнде, ылайта-да Шахрухуң ве солтан Хусайын Байкараның **(сер.)** заманында бу шәхер сунгат, хүнәр ве эдебият меркезине өврүлипдир. «Эвестада» онуң ады «Харойо» шекилинде габат гелйәр. Хырадың писсеси мешхурдыр.

Хырат, Кандахары мар харап эйләр.

Хырат дек хич ериң писсеси болмаз.

ХЫРАЧ (а. хара:ж) **خراج** - 1) салгыт, пач, ерден, экин хасылындан я-да башга бир гирдежиден алыняң салгыт; 2) берги, борч, гадым дөврүде мусулманларың капырлардан алан салгыды.

Бердим пелегиң пажыны,

Йөрир ёлы хыражыны.

ХЫРКА (а.) خرقه - 1) шылха, җинде, бир бөлек мата; йыртык эшик; дүрли тикелерден тикилен гейим; 2) дервүшлерин геййән үстки гейими.

Баезит, солтан Вейис хырканы гейген онда бар,
Бирниче Меҗнун киби чәки-гирибан онда бар.
Хырка геен Хоҗа Ахмет,
Сейрамдадыр-Сейрамда.

ХЫРКАПУШ (а-п. хырка-пу:ш) خرقه پوش - «хырка» ве парсча «пуши:ден - гейинмек» ишлигиниң буйрук формасындан (я-да хәзирки заман дүйп ишлигинден) ясалан гошма ат, сыпат; хырка (**сер.**) гейнен, дервүшлер эшигини гейнен.

Редалы, җиндели, эгни хыркапуш,
Мениң сахыпҗемалымны гөрдүңми?!

ХЫРЛАМАК خرلامق - хыррылдылы сес чыкармак, хыррылдамак; үйрмек, итиң өз элиндәки зады башгалардан габанып хыррылдылы сес чыкармагы.

Аш үстүнде ит дек хырлар,
Ерсиз-ере хар дек харлар.

ХЫРС I (п.) خرس - 1) айы, токайларда ве демиргазык бузлугында яшаян түйлек гүйчли йыртыҗы хайван, реңки гоңур я-да ак боляр, аграмы алты йүз килограма етйәр; 2) вагшы, йыртыҗы.

Эй яранлар, бу нәдендир, билмезем,
Хызыр дийип эл урдугым хырс чыкар.

ХЫРС II (а. хирс) حرص - **сер. хирс**.

Дүнйә яланчыдыр, хырсы-хөвесдир,
Яланчыга бил багламак хебесдир.

ХЫРУЧ (а. хору:ж) خروج - 1) чыкма, дашары чыкма; 2) **гм.** җошгун, хыҗув, чыкыш; гозгалаң; **хыруҗа гелмек** - җоша гелмек, җошмак.

Земин хызырпуш олуп, гүл битирмиш реңбе-рең,
Хыруҗа гелип әлем, кыларлар пыган пейда;

хыруч эйлемек - җошмак, хыжувланмак, җоша гелмек.

Ышк дерясы долды, дашды, гайнады,
Тәзе хыруч эйләп, гызмалы болдум.
Отуза гирди өмрүм, гирди тир-у кемана,
Көңүл хыруч эйледи, болдум дәли-дивана.

ХЫРЧ خیرچ - хырчыңы дишлемек – ахмыр чекмек, өкүнмек. Бу сөз Магтымгула берлип нешир эдилен бир гошгуда «хырч этмек» шекилинде гетирилйәр. Шейле сөз дүзүми түркмен дилинде ве Магтымгулының хакыкы өз эсерлеринде габат геленок.

Гирдим бага бүтин дүнйә харч эдип,
Бакдым гүлге, арман билен хырч эдип.

ХЫРЫДАР (п. хари:да:р) **خریدار** - «хари:ден – сатын алмак» ишлигинден; 1) сатын алян, алыҗы, мүшдери; 2) хөвесли, ислегли, ислейән; **хырыдар болмак** – хөвесли болмак, мушдак болмак.

Аңламадым, болдум ышка хырыдар,
Билмедим, истедим дилберден дидар.
Терхосым бар, терк этгил бу сөзүңни,
Нәге герек хырыдары болмаса.

ХЫСАМЕТДИН (а. Хоса:м эд-ди:н) **حسام الدین** - 1) диниң йити гылыҗы; 2) Хасан ибн Мухаммет ибн Хасан. Лакамы Хысаметдин я-да Хосаметдин Челеби. Ол «Ибн Ахы түрк» ады билен мешхур болупдыр, 622-нҗи хиҗри (1225) йылында Коньe шәхеринде дүнйә инипдир. Хысаметдин Җелалетдин Румының шәгиртлеринден ве муритлеринден бири болупдыр. Румы оны өрән оңат гөрүп, өзүниң якын адамларындан хасаплапдыр. Хысаметдин Челеби соң улы арыфларың бири болуп етишйәр. Җелалетдин өленден соң онуң орнуны эелейәр. Җелалетдин Румы өзүниң мешхур «Месневи» эсерини Хысаметдининң хайышы боюнча языпдыр. Бу хакда Хаҗы Зейнел-абидин Ширванының «Рияз-ас-сыяхат» атлы китабында шейле маглумат берилйәр: Бир гиҗе Хысаметдин ойланяр, шых Аттарың «Мантак-ат-тайр» эсериниң ...ынде бир китап язмагыны Җелалетдинден хайыш этмеги

йүрегине дүвйәр. Эртеси шу ниет билен Румының янына баряр, ниетини оңа беян эдйәр. Шонда Желалетдин селлесиниң арасындан бир кагыз чыкарып, Хысаметдиниң элине тутдуряр-да шейле диййәр: «Өтен агшам сениң келләңе шейле пикир гелени маңа әшгәр болды, шонда мен шол язмалы китабы башладым. Онуң узадан кагызында болса «Месневиниң» илкинжи гошгусы язылан экен. Шондан соң Желалетдин алты депдерден (китапдан) ыбарат өз улы эсерини язып башлаяр, оны Хысаметдиниң адына эдйәр. Эсериң ичинде-де энчеме гезек онуң адыны тутупдыр ве оңа «Зияул-хак» дийип лакам берипдир. Хысаметдин 684-нжи хижри (1285-1286) йылында арадан чыкыпдыр.

Хожалар фахр эдер аслы затыны,

Кыям Хысаметдин гоюп адыны.

ХЫСАР (а. хиса:р) **حصار** - 1) төверегини алма, төверегини гуршама; 2) гала, беркитме, төвереги беркидилен ер, мәкәм ер; 3) дивар.

Каны шасуварың, зеррин хысарың?

Хич бириниң нам-у ышаны болмаз.

ХЫСМ (а. хасм) **خصم** - **сер. хасм**.

ХЫССА (а. хиссе) **حصّه** - пай, бөлек, бөлүнен бир малдан хер киме дүшйән пай; **сер. эссе** ве **хиссе**.

Хер сап ынс, жынга етмиш мүң хысса,

Алып гелип, ер йүзүнде чөкерлер.

ХЫТАЙ (п. Хата:) **ختا//ختاي** - Гүндогар Азияда болан улы юрдуң ады. Демиргазыкдан Корея, өңки СССР-иң, МХР-иң, гүнбатардан өңки СССР-иң (Орта Азия, Газагыстан), Овганыстаның, Пакистаның, гүнортадан Пакистаның, Хиндистаның, Непал, Бирма, Хинди-Хытайың, Гүндогардан хем Гүнорта Хытай деңзи, Гүндогар Хытай деңзи хем-де Сары деңзиниң аралыгында ерлешйән халк республикасының ады. Оңа «Асман юрды» юрды-да дийилйәр. Хытай мүңлерче йыл мундан озал-да медениет меркези болупдыр. Онуң тарыхы бизиң

эрамыздан ики мүң ики йүз бәш йыл озал башланяр. Хытайың иң соңкы императоры 1912-нжи йылда йыкылып, ерине республикан хәкимиет беркарар эдилйәр. 1949-нжы йылда болса Хытай халк республикасы дөредилйәр.

Кашгар, Хотан, капыр эгер. Хинд эгер.
Хытая асмандан кеждүмлер ягар.
Чавы дүшүп Хытай билен Хотана.

ХЫФЗ (а.) **حفظ** - 1) горама, горап саклама; ёк болмагың өңүни алма; 2) ят тутма (шыгры), ятда саклама (гошгыны); **хыфз эйлемек** – горамак, горап сакламак.

Хатардан хыфз эйле, харамдан пәк эт,
Товфыгың яр эйләп, тоба бер чындан.

ХЫШ (п. хы:ш, кс. хы:ша:н) **خویش//خویشاوند** - 1) өз, өзи; 2) гарындаш, ковум-гардаш, эне-ата тарапдан бири билен багланышыгы болан адам.

Хемра болан ятабилмез зарымдан,
Хыш хем гелсе, йыглап гечер халымга.

ХЫШ-У ТЕБАР (п. хы:ш ве теба:р) **خویش و تبار** - гарындаш ве несил, ковум-гарындаш ве асыл-несеп, ата-баба.

Эйле пикри ким, сениң хыш-у тебарың кайдадыр.

ХЫШМ (п. хашм) **خشم** - **сер. хашм**.

ХЫШМАТ (а.) **حشمت** - 1) хая; газап; 2) улулык; адамкәрчилик.

Йылда бир хышматым дүшер, эгсилерем бир айда мен,
Үшбу ярың хилеси хем хар кылды, достларым.

ХЫЯЛ (а. хая:л, кс. хая:ла:т ве хыя:ла:т) **خیال** - 1) бир шахсың я-да бир задың ынсаның пикиринде ве аңында дөрейән шекили; 2) күй билен гөз өңүне гетирмек; тослама пикир, ислег, арзув; 3) умыт, фантазия; гүман; **хыял этмек** – арзув этмек; пикир этмек.

Хер башда бир хыял бар,
Гул өзүни иг саяр.
Нәге хыял этсем, эле гетирдим.

Нәге баксам, аңа назар етирдим;

хыял дүшмек – пикир гелмек, гүман гелмек, күй гелмек.

Магтымгулы, хыял дүшүп өзүме;

хам хыял – пуч хыял; **хыялат** – 1) хыяллар; 2) бидерек пикирлер, мөвхумат.

Кысматыңдан гарыш галмаз,

Гезсең йүз хыялат биле.

Хуснуң хыялаты әлемни алдар;

хыялыңдан гитмек – гөз өңүнден гитмек, ятдан чыкмак.

Кайсы ян көп болса ышкың, хөвесиң,

Ятсаң, турсаң, хыялыңдан гитмез хич.

ХЫЯЛАТ (а. хая:ла:т, бс. хыя:л) **خيالات - сер. хыял**.

ХЫЯНАТ I (а. хыя:нет, кс. хыя:на:т) **خيانت** - 1) дөнүклик; зыян етирмеклик; нәдүрслик; нәдогрулык; 2) хилегәрлик, мекирлик, әхдинден дәнмек; 3) өз ватаның терсине душмана гуллук этмек, сатылмак; **хыянат этмек** – дөнүклик этмек, сатылмак.

Бендәге этме хыянат,

Барча гул таңрыга раят.

ХЫЯНАТ II (а. хыя:на:т, бс. хыя:нет) **خيانات - сер. хыянат**.

ХӘЖВ (а. хеҗв) **هجو** - 1) масгаралама, паш этме, яманлама; гүлки, масгара; 2) паш эдиҗи эсер, сатира, сатирики чепер эсер, лириканың бир гөрнүши. Шу хили эсерде җемгыетчилик хадысаларың, шахсы дурмушың отрицатель тараплары рехимсизлик ве батырлык билен паш эдилйәр, оларың үстүнден гүлүнйәр. Хәҗв йөнекей гүлки болман, эйсем шахырың отрицатель хадысалара болан гахар-газабыдыр. Хәҗвиң тәсирини хас гүйчлендирмек максады билен шахыр улалтмадан-да пейдаланяр. Хәҗве мысал хөкмүнде Фирдөвсиниң Солтан Махмыды паш эдип язан мешхур сатирасыны гөркезмек болар. Түркмен классыкы эдебиятында шахыр Мәмметвели Кеминәниң хәҗвлери (сатирики гошгулары) («Казым», «Бир түйсли» ве ш.м.) мешхурдыр; **хәҗв этмек** – масгараламак, паш этмек.

Ким шеригат әхли болса, хәжв эдип, хар билдилер,

Мүңкүри мүршүт билип, ялганны ыкрар билдилер.

ХӘЗИР (а. ха:зир) **حاضر** - «хузур» сөзүнден; 1) гүррүң эдилен ерде болан зат, адам; 2) тайяр; бар, бар зат, хузура гелен; 3) шәхерде яшаян; 4) түркмен дилинде «тайяр болмак, ахмал болмазлык; шу вагт» манысында-да уланыляр; **хәзир болмак** – ахмал болмазлык, тайяр болмак.

Жаның айдар: «Хай дур, таңры хәзирдир!»

Мухапбет жамлары достуң элинден,

Хәзир бол, ичилер чагдыр, бу чаглар.

Хәзир бу пикри эдер сен,

Бир гүн дерде гоясыдыр.

ХӘК (п. ха:к) **خاک** - 1) гум, топрак; тоз; 2) ер, юрт; 3) мазар, габыр; **мушты-хәк** – бир гысым топрак.

Аслы хәкден өнен адам

Гума гарлып галмак хакдыр.

Мушты-хәке жан бердиң, бир зинде гулуң болдум;

хәк этмек – тозан этмек, тозана булашдырмак.

Языгым ят эдип, йүзүм хәк эдип,

Сәхер налыш билен болдум гиряна;

хәк олмак (болмак) – топрак болмак, топрага дөнмек, гума өврүлмек.

Суратым нисяндадыр, истиханым хәк ола;

хәки-па – аяк тозы, аяк басылан ериң тозы; гумы; аягын басан топрагы.

Магтымгулы айдар, мен хәк-паям;

хәки-герди – гум-тозаны.

Ат деминден долды земин, асман,

Хорасаның хәки-герди билинмез.

ХӘКИ-ДЕРТ (п. ха:к ве герд) **خاک و گرد** - **сер. хәк**.

ХӘКИ-ПА (п. ха:к-е па:) **خاک پا//خاکپا** - «ха:к - гум» ве «па - аяк» сөзлеринден ясалан гошма ат; **сер. хәк**.

ХӘКИМ (а. ха:ким, кс. хокка:м) **حاكم** - «хөкүм» сөзүнден; 1) хөкүм эдйән, эмир эдйән, буюрян; 2) еңен, үстүн чыкан; 3) хөкүмдар, эмир, хан; 4) казы, мүфти, шеригат хөкүмлериниң ерине етирилмегине гараян адам.

Жебр эден хәкимлер дурарлар гөзсүз.
Гөрүп диймейәнлер галарлар дилсиз.
Хәким болсаң, халкы гүн киби чойгул.
Хак өзи хәкимдир, жебир, зулум ёк.

ХӘКИСАР (п. ха:к-са:р) **خاکسار** - «ха:к – топрак, гум» ве «ялы, кимин» хем-де бир задың көп ерини аңладян «са:р» послелогындан ясалан гошма сыпат, ат; түркменче «лык-лик» гошулмасына барабардыр; 1) топрак ялы, топрага деň; 2) бичәре, зелил, хор, гүйч-кувватсыз; 3) **гм.** аяк асты, кичи гөвүнли, песпәл (бу сөз көпленч кичи гөвүнлилик дуйгуны билдирмек исленен вагтында уланыляр).

Магтымгулы – хәкисар,
Шахы-мердан чәкири.

ХӘКИСТАР (п. ха:кистер) **خاکستر** - күл, одун я-да көмүр янандан соң галян зат.

Аташа лайык болмаз эда болган хәкистер,
Көйдүм, бишдим, яр-достлар, өртендим, эда болдум.

ХӘЛИ (а. ха:ли:) **حالي** - хәзир, шу вагт, шинди, шимди; индики.

Хәли хем бир пилле, эй адам оглы,
Алымлар кемелсе, эдеп тапмас сн.

ХӘЛӘ (п. ха:ла:) **حالا** - 1) хәзир, шу гүн, шу вагт, шинди; 2) энтек, хениз.

Магтымгулы, билдиң, мундаг замандыр,
Хәлә суды болса, соңра зыяндыр.

ХӘФТ (п. хафт) **هفت** - еди; **хәфт довзах** – еди довзах (**сер.**).

Хәфт довзах, секиз женнет,
Докузы не хемлевер.

«ХӘФТ ПЕЙКЕР» (п.) **هفت پیکر** - «Еди гөзел». Нызамының «Хамсасына» гирйән дөрдүнжи поэмасы. Ол такмынан 1197-нжи йылда язылып тамамланыпдыр. Шахыр оны Мараганың хөкүмдары Аксунгар Алаэтдин Көрпе Арсланың хайышы боюнча языпдыр. Бу эсер шахырың гарран дөврүнде язылыпдыр. Нызамы бу эсериниң темасыны Эйран тарыхына дегишли материаллардан алыпдыр. Эсериң баш гахрыманы сасанылар династиясының бәшинжи патышасы Бәхрам Гүврдир. Поэманың эсасыны Бәхрамың еди көшкде яшаян аялларының еди саны хекаясы тутяр.

Ша болуп, перман берип сен, билдим ки «Хәфт пейкере»,
Бахрам Гүвре тагт ундып, арыз эдип Исгендере.

ХӘФТЕН (п. хафт тен) **هفت تن** - **сер. хефтен**.

ХӘШТ (п. хашт) **هشت** - **сер. хашт**.

- Ч -

ЧА (п. ча:х) **چاه** - **сер. чах**.

Мегер Юсуп дүшди чая.

ЧАБУК (п. ча:бок) **چابک** - **сер. чәбүк**.

ЧАВ (п. ча:в) **چاو** - 1) сес, гыкылык; 2) дабара, оваза; шөхрат.

Чавы дүшүп Хытай билен Хотанга,

Бир эмири-сахыпкыран яратды.

Капдан каба дүшди хезретиң чавы.

Я Ахмет ша, ерде яйылып чавың.

ЧАГ I (ча:г) **چاغ** - 1) вагт, заман; мөхлет, махал; мөвсүм; 2) яш; 3) бой, сырат; **дилег чагы** — дилег этмек заманы; худайдан бир зады хайыш этмек вагты.

Сәхер вагты ятмаң, дилег чагыдыр,

Өмүр ел дек гелип гечер, яранлар!

Сәхер вагты гапыл болмаң, яранлар,

Дергахлар ачылар чагдыр бу чаглар.

ЧАГ II (ча:к) **چاق** - 1) сагдын, саг; семиз; 2) көк; шат; 3) гүйчли, чакган; бу сөз парс дилинде «семиз» манысында уланыляр.

Ярың көңли чаг олды,

Ашыклар туссаг олды.

ЧАГЛАМАК (ча:гламак) **چاغلامق** - 1) көк этмек; 2) тайярламак, сазламак; 3) җошурмак.

Юсуп киби зындан ичре агласам,

Җирҗис киби җан ёлунда чагласам.

ЧАГЛАНМАК (ча:гланмак) **چاغلانمق** - 1) көкленмек, сазлашмак; 2) җошмак, дашмак; 3) тайярланмак.

Чаглан, ялан дүнйә чаглан,

Не гүлен галар, не аглан.

Сен хем чаглан, ишиң гөрүп.

ЧАГЫРМАК (ча:гырмак) **چاغیرمق** - 1) гыгырып бирине «гел» диймек, янына гелмегини хайыш этмек; 2) чакылык этмек,

чагырыш этмек; 3) гыгырмак, айтмак; **азан чагырмак** – азан айтмак, азан чекмек.

Чагырды желлатларыны, горкар билиндир ган билен,

Даӊ атса, моллалар чагырар азан.

ЧАЙ (ча:й) **چاي** - сув акян улы жар; гос-гоши деӊзе гуйман, башга бир деря биригйән акар сув.

Булут ойнап, долса чайлара баран,

Акар боз буланып, сили Гүргениӊ.

ЧАК **چاق** - 1) чен, хет; 2) пикир, гүман; 3) вагт, пурсат, чен; **чакдан ашмак** – хетден ашмак, көп болмак.

Шир хер чакда бир ав атар,

Дийр: «Авума ким эл гатар».

Өтенин санадым, аклым чашыпдыр.

Хесибим гутарды, чакдан ашыпдыр.

ЧАКЖА **چاقجا** - 1) кәди өсүмлиги; 2) кәди, нас кәдиси.

Чакжаны от эйләп, бурнуна дыкар,

Захмындан дөкүлер дишин, нас атан.

ЧАКЕР (п. ча:кир) **چاكر** - **сер. чәкир**.

ЧАКМАК I **چاقمق** - отламак ве от алмак үчин йөрите полатдан ясалан гурал; от якмак үчин гечмишде пейдаланылан йөрите даш. Ол «чакмак дашы» ады билен мешхур болупдыр.

Бир чопан элине дегсе бир алмаз,

Чакмак дашы кылар, гадрын нәбилсин.

ЧАКМАК II **چاقمق** - сокмак, дишлемек; санчмак, иӊңесини сокмак (йылан, ары, ичян, чыбын ве ш.м. хакында).

Яман тил янында зәхри чох йылан,

Чакса-да, бир чыбын чаканча болмаз!

ЧАКЫРХОР (т-п. чакыр-ха:р) **چاقرخوار//چاقرخور** - «чакыр» ве парс дилиндәки «хорден – ичмек, иймек» ишлигиниӊ буйрук формасы я-да хәзирки заман дүйп ишлиги болан «хор» сөзлеринден ясалан гошма ат; чакыры көп ичйән, шерабы көп ичйән.

Чакырхоруӊ гөзи болмаз орнунда,

Диши сыгыр шах дек гурар бурнунда.

ЧАЛ I (ча:л) **چال** - сүйтден, гатыкдан, сүзме, чекизе ялы сүйт өнүмлеринден алынян туршы ичги; айран.

Бай халкы янра бор, гарры өвүнжең,

Чалып болмаз чал агырса челеге.

ЧАЛ II (ча:л) **چال** - 1) ак билен гара аралыгындакы реңк, күл реңк; 2) **гм.** сачы, сакгалы агарып башлан адам.

Магтымгулы, эй бичәре,

Инди сакгал чаллык эйләр.

ЧАЛ III (ча:л) **چال** - 1) сык дәл, аргажы говшак какылып докалан (мата), гөзенеги гиң (элек); 2) **гм.** ики йүзли.

Менден шикат эдер элим гереним,

Галбырдан чал чыкар сырым береним.

ЧАЛА **چالا** - 1) ювашжа, сәхелче; 2) азажык; 3) зордан; кынлык билен.

Теммәки дийп, хер ишиге ёртар сен,

Чала овуп, үч мысгалдан тартар сен.

Башың гөге, көксүң еле гетирме,

Көңлүңе горкыны чала гетирме.

ЧАЛАРМАК (ча:лармак) **چالارمق** - чал болуп башламак, агарып башламак, чал реңке өврүлип башламак.

Маны сача билмез чаларан башым,

Бүрәп алды аны думан, Човдур хан!

ЧАЛМАК **چالمق** - 1) сүртмек; елмешдирмек.

Сыя гаша чалып сүрме,

Апатдыр гара гөзлериң;

2) урмак, дегмек; **хазан чалмак** – хазан урмак, гүйз паслында япракларың дүшмеги.

Сандыважы-серместем, бергимден жыда болдум,

Бергимни хазан чалды, бисоват-у седа болдум;

3) өсмек (ел); **ел чалмак** – ел өсмек, ел өвүсмек.

Чалар жахыллык ели.

Жуван гөрнер дүйшүнде;

4) саз гуралында бир хеңи ерине етирмек, саз этмек; саз гуралындан сес чыкармак.

Ахыр бир гүн болар ахырзаманы,

Ысрафыл сур чалса, болар заманы;

5) урмак; **тыг чалмак** – гылыч урмак, гылычламак.

Сүннүйе сүтүндир, капырга сетдир,

Чалса тыгы-тизи Дөвлеталының;

6) яймак (дүре); 7) йителтмек; 8) өлдүрмек, соймак, богазыны кесмек.

Бай халкы яңра бор, гарры-өвүнжең,

Чалып болмаз чал агырса челеге.

Бу ерде шахыр агыран – заяланан, порсан чалы дүреде (челекде) яйып, месге ягыны алып болмажакдыгы хакда айдяр.

ЧАЛЫМ **چالم** - 1) гылыжың кесгир тарапы; йүзи; 2) хили; ягдай; 3) меңзешлик.

Өтер дөвран, бермез салым,

Хер ким жам берсе, бер чалым.

ЧАЛЫНМАК **چالینمق** - урунмак, харс урмак; чабаланмак.

Чалындыкча, жахан чырчыгы артар,

Качан көңүл карар тапар жем болуп?!

Жәхт эдер сен чалнып, жахан тутмага,

Бу ишлере, мегер, аклың етмез хич.

ЧАЛЫШМА **چالیشمه** - 1) дегширме; 2) **гм.** алдав, хиле; **чалышма кылмак (этмек)** – дегширмек; алдамак.

Деңңене эйлеме, салышма кылмаң,

Арасса сөвда эт, чалышма кылмаң.

ЧАМАН (п. чеменд) **چامان//چمند** - ялта, узакчыл дәл, йүврүк дәл, узага чапып билмейән (ат, эшек хакда); антоними: йүврүк.

Аслына дартадыр йүврүк, чаманлык,

Йүврүкни чаманга сатыжы болма.

Ат алсаң, йүврүк ал, алма чаманы.

Жай еринде гайра галса гаррылар,

Гоч йигитниң аты чаман ёлукса.

Бу сөз Магтымгулының хакыкы өз гошгуларында шу маныда гелсе-де, оңа йөңкелен бирнәче шыгырда терсине йүврүк манысында уланылыпдыр. Меселем:

Мерт астында ажап чаман,

Бак, бу гүн ол хара дөнди.

Дердигим бедев, гөр, эшек болмушдыр чаман.

ЧАПАР چاپار - 1) хабарчы, атлы; 2) хабар етирмек үчин йөрите иберилйән атлы; 3) хат гатнадян; 4) почта. Бу сөз парс дилине гирип, «ча:па:р» шекилинде уланыляр.

Гайтмаздыр чапары, гелмез хабары,

Бу сапара гиден гелмез, яранлар!

ЧАПАРМАН چاپارمان - «чапмак» сөзүнден; 1) чапмага окле; чапмагы говы башарян; 2) чапмага хөвесжең; чапавулчылыгы халаян.

Атарман, чапарман алгыр йигиде,

Ери гелсе, аман-нурбат ягшыдыр!

ЧАПДЫРМАК چاپدیرمق - 1) ылгатмак, ёртдурмак, йүвүртмек; 2) ярышдырмак, ярыша гатнашдырмак.

Өйлүкде яйланы гурсак,

Ат чапдырып, байрак берсек.

ЧАПМАК چاپمق - 1) ылгамак, ёртмак, йүвүрмек; 2) кесмек, керчемек, бөлеклемек; 3) таламак, чапавулламак, гарат этмек.

Бир-бирини чапмак эрмес әрликден,

Бу иш шейтанылыр, белки көрлүкден.

ЧАПРАЗ چاپراز//چپ راست - парс дилиндәки «чеп-раст – сагсол» диен сөзлерден ясалан гошма ат; 1) сага-сола, ондан-оңа; гат-гат; 2) аялларың дакынян шайларының бир гөрнүши; 3) кичижик шар шекилинде болан тылла халкалы илик; **чапраз-чапраз** – гат-гат, сагдан-солдан.

Көңлүм лерзан болды дүнйә гамындан,

Тутды сынам чапраз-чапраз даглар, хей!

ЧАПРАЗ-ЧАПРАЗ چاپراز – چاپراز - сер. чапраз.

ЧАПЫЛМАК چاپـیلمق - 1) ярыша гошулмак; 2) **гм.** таланмак, гаракчылык эдилмеги зерарлы затсыз галмак; 3) **гм.** өлдүрилмек.

Магтымгулы, гоч йигитлер чапылып,

Гөк дамардан гырмыз ганлар сепилип.

ЧАР (п. чаха:р, ча:р) **جار//چهار** - дөрт (4); **чар тарап** – дөрт тарап, дөрт төверек.

Жахыллыкда чар тарапа атышан,

Билмезликде хаму ише гатышан;

чар күнч – дөрт бурч.

Эл узалып чар күнжүне жаханын,

Мухаммет динине салган Алыдыр.

ЧАР КӨШЕ (п. чаха:р гу:ше) **چهار گوشه - сер. көше.**

ЧАР КҮНЧ (п. чаха:р конж) **چهار کنج - сер. чар** ве **күнч**.

ЧАРАЙНА (п. чаха:р-а:и:не) **چهارآینه//چهارآیینه** - гадым дөвүрде урушда ок гечирмезлик үчин гейлен бир хили демир гейим, ол дөрт бөлекден ыбарат, айна ялы ялпылдавук хем-де гурсага, арка ве ики дыза гейдирилйән демир гейимдир.

Чарайна баглайып, гейген совутлар,

Ер гойнуна гирди мүнүп табытлар.

ЧАРВАДАР (п. чарва-да:р) **چاروادار** - «чахар па – дөрт аяк» ве «даштен – ээ болмак» ишлигинин хәзирки заман дүйп ишлигинден ясалан гошма ат; 1) малдар, малдарчылык билен мешгул болян адам; 2) йүк чекйән хайванлары сүрйән адам.

Месген тутар чарвадарлар,

Ялчысында ятар марлар.

ЧАРЛАК (ча:рлак) **چارلاق** - сувда йүзйән ак елекли, келте аяклы гуш, онуң улы гөрнүшине гарабаш чарлак дийилйәр.

ЧАРХ (п.) **چرخ** - 1) тигир; 2) айланыш, айланма; 3) **гм.** асман, гөк; 4) **гм.** багт, язгыт, тәлей; 5) дүнйә; **чархы-пелек** – **гм.** асман; тәлей, багт.

Я мүшкми сен, я кокунар анбармың,

Айда билмен, я чархмы сен, ченбермиң?!

Чепине айланан чархы-пелекдир,

Адам оглы – гелен бары хеләкдир;

чархы-ченбер – гм. асман; дүнйә.

Дүнйә оввал бедел, галпдыр, галлапдыр,

Чархы-ченбер базыгәри-кеззапдыр;

чарх урмак – айланмак, бир задың төверегинде айланмак.

Гөгерчин чарх урар, дөвр эдер хер ян.

ЧАРХЫ-ПЕЛЕК (п. чарх-е фелек) **چرخ فلک** - **сер. чарх**.

ЧАРХЫ-ЧЕНБЕР (п. чарх-е ченбер) **چرخ چنبر** - **сер. чарх**.

ЧАРШЕНБЕ (п. чаха:р шенбе) **چهار شنبه** - ики саны «чар – дөрт» ве «шенбе – гүн» диен сөзлерден эмеле гелен гошма ат; мусулманларың хепде гүнлериниң дөрдүнҗиси; среда (р.).

Гуш гонсун дийп башымга билбил хеңин гурдугым,

Чаршенбе гүн чәш вагты гондурдыгым билмезмиң?

ЧАРЫЯР (п. чаха:р-я:р) **چاریار//چهاریار** - 1) дөрт дост, дөрт эгиндеш; 2) Мухаммет пыгамберден соң иш башына гечен дөрт халыпа (сүннилериң пикирине гөрә): 1) Абубекир (**сер.**); 2) Омар (**сер.**); 3) Осман (**сер.**); 4) Алы (**сер.**). Булара «хулафайы-эрбага» ве «хулафайы-рашидин» хем дийилйәр.

Ол сөеншип дуран төрт чарыярдыр,

«Максадың не болса айгыл!» дийдилер.

Достум дийип, лутф кылды лейлетил-маграч аңа,

Мустафаның достларыны чарыяр этген керим.

ЧАТМАК **چاتمق** - ики зады, адамы бир-бирине бирикдирмек, сеплемек, багламак.

Ики ягшы бир-биревге душ болмаз,

Ягшыны ямана чатыҗы болма.

Бейик дагың башындакы үч агач –

Дүйби бир болмаса, чатып болмайыр.

ЧАХ (п. ча:х) **چاه** - 1) гуйы, чукур; 2) **гм.** зындан, түрме; ерземин; **чахы-вейил** – довзах гуюсы; довзах зынданы; хеләкчилик гуюсы.

Артык эйләп, отга җанларын атар,
Вейил дийген чахда галды, яранлар!
Чах ичинде ятды үч гиже-гүндиз,
Хезрети-Җебрайыл саклады тәмиз.

ЧАХАР (п. чаха:р) **چهار//چار** - дөрт (4); **сер. чар**.

Хеңңам узын, өмүр аз,
Чахар пасла башдыр яз.

ЧАХАРЯР (п. чаха:р-я:р) **چهاریار** - **сер. чарыяр**.

ЧАХЫ-ВЕЙИЛ (п-а. ча:х-е вейл) **چاه ویل** - **сер. чах**.

ЧАШ (ча:ш) **چاش** - 1) алҗыраңңылык, өзүңи йитирмеклик; 2) өзүңден гитмек, акылың йитирмек; **чаша дүшмек** – алҗырамак, акылың йитирмек.

Иллер саңа хайран, сен хем иллере,
Я аклың алдырып, чаша дүшүп сен.

ЧАШМАК (ча:шмак) **چاشمق** - 1) даргамак, пытрамак, чашгын хала дүшмек; 2) алҗырамак, өзүңи йитирмек.

Мыхманлы бир әрдир, затлы, отаглы,
Бир белент ордасы чашды дийдилер.
Гитди аклым орнундан,
Чашды дийип агларын.

ЧАШНЫ (п. ча:шни:) **چاشنی** - 1) тагам, леззет, дат; маза; 2) нахардан, иймитден дадып гөрмек үчин агза алынян азаҗык мукдар; 3) чешни, пешең.

Зайыкам датмай хакыкат леззетиден чашны...
Бер маңа товфык, улус азар болмасдан бурун.

ЧАШТ (а. ча:шт) **چاشت** - 1) эртир, гушлук вагты; 2) эртирлик, Гүн догандан бир сагат гечен соң ийилйән нахар; **чашт этмек** – эртирлик эдинмек.

Гелен гечер чашт эдип,

Эгленмез, гүзешт эдип.

ЧАШЫ (ча:шы) **چاشي** - гышык гөзли, гышык, гөрежи нәдогры ерлешен гөз.

Не махлукдыр, не эркекдир, не диши,

Бир гөзи дым-акдыр, бир гөзи чашы.

ЧАШЫРМАК (ча:шырмак) **چاشيرمق** - даргатмак, пытратмак, чалам-чаш этмек.

Ниче иши акыл билен жем этсен,

Пелек чашыр, бир гүн хасап тапмас сен.

ЧЕЙНЕМЕК **چينه مک** - 1) диш астында бөлек-бөлек этмек, овратмак, агзың ичинде диш билен тике-тике этмек, енчмек; 2) айламак.

Ничелер гүндүр, ничелер лалдыр,

Ничелер тил чейнәп дурса герекдир.

Дийселер: «Атлан-ха, атлан!»

Мерт йигит өт чейнәр сыртлан.

ЧЕКЕМ **چکام** - «чекмек» ишлигинден; чекейин; чекйәрин. Ишлигиң буйрук формасынын биринжи йөңкемесиниң бирлик санында гелен гөрнүши, маны жәхтден ислег аңладяр.

Мен Якубам ахы-зары чекем Юсуп дие-дие.

Гөзлеримниң ганлы яшын дөкем Юсуп дие-дие.

ЧЕКИК (чеки:к) **چکیک** - серчә чалымдаш кичижик бир гушуң ады.

Чекик өзүн билбил дийр.

Чырлак өзүн заг саяр.

ЧЕКИМЛИ **چکیملي** - чекилен, эгри; **гашың яйдыр чекимли** – гашың чекилен яй ялы эгридир.

Гамзаң гаракчысы салар таланы,

Кирпигиң ок, гашың яйдыр чекимли.

ЧЕКМЕЙ **چکمای** - «чекмек» сөзүнден; чекмән.

Чекмей киши бимарлыгың зәхметин,

Бу гөзел саглыгын гадрын нәбилсин.

ЧЕКМЕК **چکمک** - 1) дартмак; 2) чыдамак; 3) согруп чыкарып алмак; 4) япмак, өртмек; **гылыч чекмек** – гылыч сырмак.

Небсим хүйүне чекип.

Земин җүнбүш эйләп, гелди лерзана,

Чөллер, дүзлер чекебилмез бу дерди.

Каза гылыч чекип дурмуш гезенип.

ЧЕЛЕК **چلک** - сувуклык (сув, яг, небит ве б.) гуймак үчин ниетленип ясалян били гуршавлы агач я-да демир гап; 2) дүре, сүйт-гатыгы яйып, месге ягыны алмак үчин уланылян йөрите гурал.

Бай халкы яңра бор, гарры өвүнжең,

Чалып болмаз чал агырса челеге.

ЧЕМ **چم** - пурсат, ягдай, май; ян; гапдал.

Оюн билен огланлыгың деминден,

Етип гелдим кәмиллигиң чеминден.

ЧЕМЕН (п.) **چمن** - 1) гөклүк, гөк от битен ер, гөк-яшыл өвүсйән ер; 2) бакҗаларда, көчелериң гырасында экилйән гөк отлар; **гм.** гөзел, овадан.

Иманлы гул – ики дүнйә амандыр,

Гүл ачылып, чемен солды, яранлар!

Ол гара баглыкда гөрдүм бир чемен,

Аҗайып меҗлисин гөрдүм энҗүмен.

ЧЕМЕНДЕР (п. чеменд) **چمند//چمندر** - 1) чаман ат, ялта ябы; 2) **гм.** ялта адам, бидерек адам.

Тилим гуш тилидир, суратым – ынсан,

Хемзыбаным барча чемендер биле.

ЧЕН **چن** - чак, чәк; хет; **ченден агдык** – хетденаша, көп, чәксиз; **ченден чыкармак** – көпелтмек, хетден ашырмак.

Кәрсизликден гам өйүнде бишенден,

Ченден агдык сере дүен иш ягшы.

ЧЕНБЕР (п.) **چنبر** - 1) халка, тегелек зат; 2) бойна дакылян халка; 3) **гм.** асман, гөк, чархы-пелек (**сер.**); 4) баг, йүп.

Я мүшкми, я кокунар анбармың.

Айдабилмен, я чархмы сен, ченбермиң.

ЧЕНД (п.) **چند** - **сер. чент**.

ЧЕНДАН (п. ченда:н) **چندان** - 1) шол гадар, шол мукдар; шол өлчегде; шонча; 2) шол вагта ченли; 3) кәбир, ек-ярым.

Дост, ховайы-васлыны мен шунча ченден истерем.

Ара алып азап бердилер чендан.

ЧЕНДИН (п. ченди:н) **چندين** - 1) йигрımиден ёкарыны аңладян нәмәлим сан; 2) көп, көп мукдар, көп өлчег; 3) шунча, шу мукдар; **чендил сал** – көп йыллар, көп вагт.

Не куяшдыр, хасабыны билели,

Чендин салдыр, гөзден нахан болалы.

ЧЕНТ (п. ченд) **چند** - 1) саны ве үчден докуза ченли нәмәлим ве нәбелли мукдары гөркезйән сан; 2) нәче, нә мукдар, нә гадар; 3) хачана ченли, хайсы вагта ченли; **эгер ченди** – нәче-де, нәче хем, нәче мукдар, эгер бирнәче гезек, эгер бирнәче вагт.

Эгер ченди болсаң сахыбы-мансап,

Сөзүн диңле, көңүл бозгынча теңләп (?).

ЧЕҢ I (п. ченг) **چنگ** - 1) пенже, ынсаның я-да йыртыжы хайваның пенжеси; йыртыжы гушуң пенжеси; 2) чеңңек, гаңрак.

Гутулган ёк ажал чениңден, гөрүң,

Жанлы затдан жан гутулмаз, яранлар!

Кепдер гелди өңүне,

Бермән лачын чеңине...

ЧЕҢ II (п. ченг) **چنگ** - гадымы саз гуралларындан бири, арфа (р.).

Гулгула дүшди гопуз хем дүшди чеңи жене.

Шовкундан ол нигәриң не налага дүшди най.

ЧЕП (п.) **چپ** - 1) сол, сол тарап; антоними: раст, саг; 2) **гм.** терс, гаршы; **чепине айланмак (дөнмек)** – терс болмак, гаршы чыкмак.

Чархы-пелек, хер гүн чепе дөне сен,

Калбымың дүнйәси вейрана гелди.

Чепине айланан чархы-пелекдир,

Адам оглы – гелен бары хеләкдир.

ЧEҢНЕЛ (п. ченга:л) **چنگـل//چنگال** - 1) ынсаның элиниң пенжеси; 2) йыртыжы хайванларың пенжеси; 3) чаршак, вилка (р.).

Азыз жана өлүм урар чеңңели,

Айланып-айланып, язылшмак бардыр.

ЧЕРАН (п. чера:н) **چران** - «черанден-чераниден – отлатмак, от ийдирмек, гездирмек» сөзүнден: 1) отлат, гездир; 2) отладян адам, хайванлары отлук ерде отладян адам.

Адыңа буйсанма, чеменли дүзлер,

Чемен сенден гечер, черан эгленмез.

ЧЕРИК (хиндиче чери:г) **چریک** - **сер. чирик**.

ЧЕРМЕНМЕК **چرمنمک** - 1) чызганмак, гейимиң я-да балагың агзыны чермемек, ёкары чекмек; 2) балагыңы ашак гачырмак.

Мәрекеде бир жайсыз сөз,

Черменип... ан ялыдыр.

ЧЕТЕН **چتن** - 1) дашы габалан, төвереги чәкленен; 2) юрт, ватан.

Не күлбе галар, не четен,

Сенемлер сейл эдип өтен.

ЧЕТИН **چتین** - кын, агыр, мүшгил, анст дәл: **четин иш** – кын иш, мүшгил иш.

Дүнйә майыл иши четин сергердан,

Көңүл гуванч эдер артык мал тапса.

ЧЕТР (п.) **چتر** - кәбир сөзлүкде бу сөзүн түрки сөз хасапланян «чадырдан» алнан болмагы чак эдилйәр; 1) чадыр; 2) ягышдан, гардан, гүнден горанмак үчин келләниң үстүне тутулян тутарлы кичижик саяван.

Эренлер четр алып, башыңа далдар.

ЧЕЧЕК (чичек) چچک - 1) гүл, агачларың миве бермезден озалкы якымлы ыслы япраклары; 2) матаның йүзүне эдилен реңк; 3) мама кесели; 4) **гм.** хилегәр.

Акызадыр чешмелерни ягдырып ягмырларын,
Өсдүрип түрлүк чечеклер чөлни бостан эйледи.

ЧЕШИМ (п. чешм) چشم - гөз, гарак, гөреч.

Тә непес тендедир, тенде жан бардыр,
Дил саңа майылдыр, чешм интизардыр;

чешми-гирян – аглаян гөз, агылы гөз.

Йүреге ган долмуш, бу чешми-гирян;

чешми-жады - жадылы гөз, жадылайжы гөз.

Ёлда ёлукдырды чешми-жадыны;

чешми-интизар – гарашян гөз; **чешми-дид** – гөрер гөз; гөрйән гөз.

Кыл назар асары сунгуллага чешми-дид иле.

ЧЕШИМ ИНТИЗАР (п-а. чешм интиза:р) چشم انتظار - **сер. интизар** ве **чешим**.

ЧЕШМЕ (п.) چشمه - 1) ер астындан сызып чыкян акар сув магданы, булак; 2) **гм.** бир задың башлангыжы, эсасы.

Гүн дүшмеен тер өлеңли,
Чешмели завлар гөрүнер.

ЧЕШМЕВАР (п. чешме-ва:р) چشمه وار - чешме ялы, чешмә меңзеш, чешме кимин.

Микайыл сыкды ерни,
Акды гуйы чешмевар.

ЧЕШМИ-ГАЗАЛ (п-а. чешм-е газа:л) چشم غزال - **сер. газал**.

ЧЕШМИ-ДИД (п. чешм-е ди:д) چشم دید - **сер. чешим** ве **дид**.

ЧЕШМИ-ХУНХОР (п. чешм-е ху:нха:р) چشم خونخوار - **сер. хунхор**.

ЧИ (п. че) چه - парс элипбийиниң единжи харпы. Эбжет хасабында «жим» билен барабар – 3. Бу харп диңе парс ве түрки сөзлерине махсус болуп, арап сөзлеринде габат геленок.

ЧИГИН **چیگین** - 1) тирсек билен гердениң аралыгы, эгин.

Хинди кимин эгин-өртиң болмаса,

Патышалык пушеш чигне салдым тут!

ЧИЗ (п. чи:з) **چیز** - зат, хер бир рухсуз зат, нерсе.

Тай гелер дүнйәге дерем-дашлары,

Артыкдыр хер етен чизи бехиштиң.

ЧИЛИМ **جیلیم** - 1) теммәки чекилйән йорите гурал; 2) папирос, сигарет, чекилйән теммәки.

Достларым, душман билиң, әлемде бир бардыр чилим,

Эйле махбуп эйлемән, бир гарети-жандыр чилим.

ЧИЛЛЕ I (п.) **چلـّه** - «чихил – кырк», «ла – гат»; кырк гат; 1) пугта тапланан йүп; 2) кырк, кырк гүнлүк, өлен адамың кыркы; 3) дервүшлерин-сопуларың хич ере чыкман, ыбадат эдип отурян кырк гүни; 4) гыш вагты, гыш вагтының иң совук вагтлары; **томсуң чиллеси** – томсуң 25-нжи июндан 5-нжи августа ченли болан кырк ыссы гүнлери; **гышың чиллеси** – гышың 25-нжи декабрдан 5-нжи февралына ченли болан кырк совук гүнлери; **томсуң кичи чиллеси** – томсуң башында бәшинжи июньндан 25-нжи июның аралыгындакы йигрими ыссы гүн; **гышың кичи чиллеси** – гышың илки бәшинжи декабрдан 25-нжи декабрының аралыгындакы йигрими совук гүн; 5) йүпек келеби, саралан йүпек.

Чилле мест нерлермиз барча айылсын,

Бир супрада эда болсун ашымыз.

ЧИЛЛЕ II (п.) **چلـّه** - кырк гат йүпден ишилип эдилен яйың кирши.

Гел дегмей чекилен, оксуз атылан,

Чиллесиз гурулан яя саташдым.

ЧИЛТЕН (п. чихил-тен) **چهلـتن** - 1) кырк тен, кырк адам; 2) сопуларың кырк адамдан ыбарат «нужаба» я-да «абдал» дийилйән ве кераматлы хасапланян топары; **сер. өвлүйә**.

Атлары нужеба, өзлери чилтен,

Чилтен абдал дийрлер гайып галандар.

ЧИЛТЕНЛЕР (п-т. чихил-тен-лер) چهل تن لر - кырклар, кырк тенлер, кырк чилтен; өвлүйәлер **(сер.)** топарына гирйән кераматлылар, олара «нужаба» **(сер.)** хем-де «рижалы-гайп» **(сер.)** дийилйәр. Кәерде абдаллара-да **(сер.)** чилтен дийлипдир. Чилтенлере «кырк чилтен» ве «кырклар» хем дийилйәр.

Он ики ымам, еди вели, чилтенлер,

Хызыр – Ыляс небиулла хакы үчин.

Кырк чилтен йыгнанып, шерабын ичсе.

Дөвре гирип гөрдүм, отурмыш чилтен.

ЧИРИК (хиндиче чери:ӻ) چریک - 1) эсгер; гошун, милиция; 2) хакына тутма гошун; 3) гошунда өң гуллук этмедик ве харбы таглымат алмадык дөвталап эсгерлер; урушда эсгерлере көмек бермек үчин дүрли тайпалардан ве граждан илатдан урша гатнашян адамлар.

Бир йүзи чирикдир, бир йүзи ярык,

Чирик дийп, гаты сөз айдыҗы болма.

ЧИРКИН (п. чирки:н) چرکین - «чирк – кир; ириң» сөзүнден; 1) кирли, хапыса; 2) ириңли; 3) халаныЛмадык, бегенилмедик, йигренилен.

Чырпынып харышлар хашлар, мелеклер җайына башлар,

Йыланлар өврүлип дишләр, тениңден бинамаз чиркин.

ЧИРМЕК چرمک//کرمک - кичиҗик гурт.

Мал дөнер чыян-чирмеге,

Дурар эт-ганың сормага.

ЧИХРЕ (п.) چهره - 1) йүз, кешп, ынсаның йүзи; 2) яңак; **гүлчихре** – гүл йүзли, гөзел, овадан.

Бир гүлчихре ёлунда бихуда пида болдум.

Каны ол гүлчихре, симин сакагың?

ЧИШМЕК (чи:шмек) چیشمک - 1) габармак, пөкгермек, гүбермек, чиш эмеле гелмек; 2) **гм.** хайбат атмак, гахарланмак, херрелмек; 3) нәрахатланмак.

Дүнйә дийип, анча җан көйүп, бишер,

Анчалар яш дөкүп, йүреги чишер.

ЧОВДУР ХАН چودرخان - Магтымгулының дөврүнде гөкленлериң арасындан етишен гөрнүкли гошун серкердеси. Ол Ахмет ша Дүррана көмек бермәге гиденде, 1754-нжи йыл чемесинде гапыллыкда душманлары тарапындан өлдүрилипдир.

Ахмет патышадан хабар алмага,

Умыт этди иллер Човдур хан үчин.

ЧОЙМАК (чо:ймак) چویمق - ода тутуп йылатмак, гыздырмак, гыздырмак үчин эли ода я-да ыссы берйән зада тутмак.

Ёлда ёлукдырды чешми-җадыны,

Өлчердим, эл чойдум ышкың одуны.

Магтымгулы дийрлер мениң адымы,

Әлем элин чояр, гөрсе одумы.

ЧОК چوق//چوخ - көп, кән, зыят; көпчүлик; **чока** – көпе, көпчүлиге.

Магтымгулы сырым чокдур,

Мен нейләйин, ачан ёкдур.

Чопан адам чока болмаз.

Ала гарга ока болмаз.

ЧОКЛАНМАК چوقلانمق//چوخلانمق - көпелмек, көп болмак, артмак.

Етмишде ләш какланар...

Гайгы, хасрат чокланар.

ЧОКМАК چوقمق - 1) чокунмак, худая я-да кераматлы хасапланян зада йүз тутмак; ыбадат этмек; 2) чүңк урмак, чокҗаламак (гуш хакында).

Хак бендеси хака чокар.

ЧОЛАК چولاق - майып, аягы кесилен; агсак, чонак, аягы майып болуп, догры йөрәп билмейән адам. Түрки дилден алнып, парс дилинде-де шу маныда «чула:к» гөрнүшинде уланыляр.

Дул гөзүне гарры нәзенин болар,

Ене гөзүн айлар көре, чолага.

ЧОЛАНМАК چولانمق - 1) доланмак, өртүлмек, бүренмек, бир зада доланмак; 2) оралмак, саралмак.

Жан паны, жахан паны, кепене чолан, көңлүм,

Сөз билен ичин ачып, габз олуп, долан көңлүм.

ЧОЛАШМАК چولاشمق - 1) булашмак, оралмак, гатышмак, эриш-аргач болмак; 2) гужаклашып, бир-бириң элини билден гечирмек; 3) **гм.** эрбет ише баш гошмак, чыкалга тапмазлык.

Мабуп биле сөйүшдиң,

Биле чолаша етдиң.

ЧОЛБАН (а. жолба:н) **چلبان** - кичижик япраклы, ак я-да сары гүлли белентлиги бир метре голай өсүмлигиң ады, дәнелери мәшден улурак, нойба, нохуда чалым эдйәр.

Акылсызлар иш ахырын гарамаз,

Чолбан чигидинден харнуп дөремез.

ЧОПАН (п. чу:па:н) **چوپان//شبان** - мал бакян адам, гоюн сүрүсини бакян адам, маллары өри мейданда отладып, серепдйән ве гораян адам.

Бир чопан элине дегсе бир алмаз,

Чакмак дашы кылар, гадрын нәбилсин.

ЧОХ چوخ - көп, кән, зыят; **сер. чок**; **чохлар** – көплер; **чох несне** – көп зат; **чох болмак** – көп болмак.

Чох неснелер гелер-гечер гөзүме.

Жүржүм чох болса хем, керемиң кәндир.

Мүшгил сапар болар өлүм сапары,

Вехими чох болар, көпдүр хатары.

ЧОХ НЕСНЕ چوخ نسنه - сер. чох.

ЧОХЛАНМАК چوخلانمق - көпелмек, көп болмак, артмак.

Агмалың соралар, дийме ыкбаллыр,

Говгалар чохланур, не ажап халдур.

ЧӨВРҮЛМЕК چوریلمک - 1) өврүлмек, терсине өврүлмек, ичи дашына өврүлмек; 2) агдарылмак, дүңдерилмек; 3) үйтгемек, терсине болмак.

Асман инмез, ер чөврүлмез,
Гүн йөрир, айлар гөрүнмез.
Эгленмез, эйям өврүлер,
Заман өтер, нырх чөврүлер.

ЧӨКМЕК **چوکمک** - 1) батмак, батып галмак; 2) ашак дүшмек, песелмек (ер хакда); 3) **гм.** отурмак, ерлешмек; 4) **гм.** мыдамалык галмак, батмак.

Лай ичинде чөкен җанлар,
Көллерим газы оянмаз.
Йигидиң хыялы болса серинде,
Чыкар бир гүн, чөкүп галмаз гарында.

ЧӨЛ **چول** - гумлук мейдан, беяван, отсуз-сувсуз мейдан, ынсан яшамаян ер.

Земин җүнбүш эйләп, гелди лерзана,
Чөллер, дүзлер чеке билмез бу дерди.
Акар сувлар согулды,
Чөл ерлер суя дөнди.

ЧӨЛҮСТАН (т-п. чөл-иста:н) **چولستان** - чөллүк ер, отсуз-сувсуз мейдан, чөл-беяван; «чөл» ве бир задың көп ерини аңладян «стан» послелогы билен ясалан гошма ат.

Тешне галып, җайың болса чөлүстан,
Деря ичре мен Исгендер болдум тут.

ЧӨҢҢЕЛМЕК **چونگـلـمک** - күтелмек, гүйчден гачмак, нуры гачмак.

Гара дашдан гара гылы сайлан гөз,
Чөңңелер гөрежиң, йүзе мыхмандыр.

ЧУБЫ-ХИММЕТ (п-а. чу:б-е химмет) **چوب همّت** - **сер. чуп**.

ЧУП (п. чу:б) **چوب** - чөп, агач, агаҗың габыгының ашагындакы бөлеги, агаҗың якмак ве зат ясамак үчин уланылян бөлеги;

чубы-химмет – 1) гужур-гайрат агаҗы; 2) **гм.** эл таягы, хаса.

Дине дагват эйлегеч Фиргаунның артып ширкети,

Чубы-химметни жаханхар мар эден реббим желил.

ЧҮ (п. чо) **چو** - баглайжы ве мензетме сөзи; ялы, дек, кимин; «чүн» сөзүниң гысгалдылан формасы.

Хем Абубекр-у Омар, Осман чү болгач рехнемун.

Болды капыр зит саңа, исми-мукаррабың муъмунун.

ЧҮВМЕК (чү:мек) **چوومک** - чалт йөремек; бөкмек.

Шеригатсыз пирлер инек боларлар,

Сопусы буга дек чүвсе герекдир.

ЧҮЙРИМЕЗ (чүй:ри:мез) **چویریمز** - 1) заяланмаз, бозулмаз; 2) **гм.** дүйпли, уммасыз, дүйби гутармаян; **чүйримез бай** – байлыгы, малы көп бай, уммасыз байлыгы болан бай.

Хем бермесе, хем чүйримез бай болса,

Ягшы ады хем дүнйэде дан болса.

ЧҮЙРҮК (чүй:рүк) **چویریک** - 1) бозулан, заяланан; 2) **гм.** дүйби, эсасы говшак болан, эсасы ёк, гүйчсүз; ичи бош.

Бир чүйрүк хоз билен жахан жөвхерин,

Ол не хумарбаздыр, утуп дурупдыр.

ЧҮЛКЕ **چولکه** - овнук, бөлек; **чүлке-чүлке** – бөлек-бөлек.

Хер тарапдан чүлке-чүлке булут ойнар, салар көлге,

Он ики даг, еди жүлге сөкем Юсуп дие-дие.

ЧҮММЕК **چوممک** - 1) сувуң ашагына, дүйбүне гирмек, сува батмак, келләни, бедениңи сува сокмак; 2) санжылмак, гечмек, батмак; 3) **гм.** булашмак, бүс-бүтин булашып галмак; **гүнә чүммек** – эрбет ишлере бүтинлей булашып галмак.

Магтымгулы, хатадан гайры элден иш гелмез,

Чүмдүм гүнә чешмине, йүрек гайнап жош гелмез.

ЧҮН **چون** - «үчин» сөзүниң гысгалдылан формасы; 1) шонда, шол вагтда; 2) шейле, шунуң ялы; 3) себәпли, гөрә; 4) дек, кимин; 5) нәхили; чүнки.

Саңа бакан йүзлер чүн,

Сен дийип йыглан гөзлер чүн,

Хамдың окан сөзлер чүн,

Гүнәхим гүшет эйле.

ЧЫБЫН-ЧИРКЕЙ (чы:бын чиркей) **جبين جركاي** - мор-мөжек, овунжак мөжежиклер.

«Гуйрук чоммалдып гачдым,

Чыбын-чиркей ичинде».

ЧЫГЫРМАК (чы:гырмак) **جيغيرمق** - 1) гыгырмак, йити сес билен гыгырмак; 2) гаты сес билен агламак.

Ысрафыл сур чалар, чыгырып хер ян,

Ёк болан жесетлер, айрылышан жан.

ЧЫДАМ **جيدام** - дөзүм, дурнук, хөтде; **чыдам эйлемек** – дөзмек, чыдамак, дуруп билмек; хөтде гелмек.

Бир ёвузга ракып душса,

Чыдам эйләр, тенлер бишсе.

ЧЫДАМАК **جيدامق** - 1) чыдам этмек, дөз гелмек; 2) сабыр этмек, гарашмак.

Верзишиң ёк, яш сен, гидебилмер сен,

Шөвүр бар, шовхун бар, чыдабилмер сен!

ЧЫКАМ **جيقام** - «чыкмак» ишлигинден: чыкайын. Ишлигиң буйрук формасынын биринжи йөңкемесинин бирлик санында гелен гөрнүши, маны тарапдан ислег анлаляр.

Пелек аглар гөзяшыма, не совда салдың башыма,

Межнун болуп, даг башына чыкам Юсуп дие-дие.

ЧЫКАРА **جيقارا** - чыкарар, чыкарар диййип; чыкармак ишлигинин хәзирки-гелжек заман формасы.

Горкарам, яр бизи чыкара ятдан,

Айры ерде месген тутды, юрт олды.

ЧЫКМАЗ **جيقماز** - 1) чыкалгасыз, чыкгынсыз, чыкып болмажак; 2) агыр, кын, мүшгил; **чыкмаз дерт** – агыр дерт, кын ягдай.

Көп сөзлейип, чыкмаз дерде душуп мен,

Лукман кайсы, дерман кайсы билмедим.

ЧЫКМАК **چیقمق** - 1) гөрүнмек, йүзе чыкмак, әшгәр болмак; 2) айрылмак, гитмек; 3) ёкары галмак; 4) яшаян еринден гөчүп гитмек.

Ягшылардан хергиз чыкмаз яманлык,
Аслы яман болса, чыкмаз ягшылык.
Хайран-Межнун болуп, чыкам чөллере.
Барып, месген тутам сизи, даглар, хей!

ЧЫКЫШ **چیقیش** - ёкары гөтерилиш, дашары әкидилме; бейгелме.

Үч мүң йыллык ёлдур, мүңи чыкышдан,
Бир мүңи хенвардыр, мүңи инишден.

ЧЫН I **چین** - догры, хакыкы; **чындан** – хакыкатдан, догрудан; **чын бедев** – түйс бедев, хакыкы бедев, тохум ат.

Магшар гүн гайгысыз гирер бехишде,
Хер ким чындан болса досты атамың.
Бедев дийгеч, болмаз хемме бедев дең,
Чын бедевлер мейданында беллидир.

ЧЫН II (п. Чи:н) **چین** - **сер. Чын-Мачын.**

ЧЫН БЕДЕВ (т-п.) **چین بدو** - **сер. чын I.**

ЧЫН-МАЧЫН (п. Чи:н Ма:чи:н) **چین ما چین** - Орта асырларда Гүндогарда бирнәче юртларың гиң территориал комплексини аңладян дурнуклы сөз бирикмеси; кәвагтлар Хытай ве Хинди-Хытай (Гүнорта-Гүндогар Азия) манысында, кәте болса, умуман, Узак Гундогар манысында уланыляр. Кәбир чешмелерде Мачын сөзи Манжурия сөзүниң ялңыш уланылян формасы хасапланяр.

Хажы Зейнел-абидин Ширванының «Рияз-ас-сыяхат» (II жилт, 35-36) атлы китабында Чын-Мачын хакда шейле маглумат берилйәр: тарыхда айдылышына гөә, хачан-да хезрет Нух тупандан халас боланда, Сукал-семанын диен ере барып, худайың хөкүми билен Ериң яшалян дөртден бир бөлегини өз огулларына пайлап берйәр. Гүндогары ве Эйраның демиргазык тарапыны Яфесе берйәр... Худай Яфесе он ики огул багышлаяр. Олар: Чын, Саклап,

Меншеч, Кемары, Халач, Хазар, Рус, Сусан, Гуз, Марыч, Түрк. Шулардан чын өрән акыллы боляр, ол өз адына бир шәхер гурдуряр. Хәзирки Чын (Хытай) юрды шол ат билен багланышыклыдыр. Чын өрән парасатлы боланы себәпли, сураткешлиги, дүрли ренкдәки гейимлер докамагы ойлап тапяр, бу хүнәри өз перзентлерине-де өвредийәр, ол пиледен йүпек алмагы-да өвренийәр. Худай оңа бир огул берийәр, онуң адына Мачын гойяр. Мачын улалып, етгинжеклик яшына етенде, Чын оны өйлендирийәр. Ондан бирнәче чага онийәр. Мачын какасының маслахаты боюнча, Чын юрдуның якынында өз адына бир шәхер салдыряр, өзи-де шол ерде яшаяр. Шейлеликде, Чын-Мачын юртлары эмеле гелийәр.

Овазың Чын-Мачын, даглар ашасы,
Сени гөренлериң аклы чашасы,
Хүтхүт кимин Переңден Чын-Мачына бардыгым,
Баг ичинде Былкысын сачын алып гөрдүгим.

ЧЫПЛАК چبلاق - 1) яланач, гейинмедик, тени яланач, бирехне (**сер.**); 2) эгни юка, еңил гейнен.

Не бела сен, адамзат,
Чыплак догдуң, дон герек.
Чыплак олды, гүл бедениң союлды,
Дагы-хижран сынаң үзре гоюлды.

ЧЫРАГ (п. чира:г) چراغ - 1) чыра, гараңкылыгы ягтылатмак үчин пейдаланылян лампа, шем ве электрик лампочкасы ялы гурал; 2) **гм.** багт, тәлей; 3) чага, перзент.

Ышк эсер этмесе, янмаз чыраглар,
Ышка дүшсе, гушлар энрәр, гурт аглар.
Я якутмың, я мерженмиң, дүрми сен,
Я чырагмың, я ровшенмиң, нәме сен?

чырагыл-әлем – дүнйә чырасы, дүнйә ягтылык салян; **шамчырагыл-әлем (ыслам)** – 1) әлемиң (ысламың) ягтылык салян чырасы; 2) **гм.** «Куръан».

Хакдан аңа инди келам,

Ады шамчырагыл-әлем (ыслам).

ЧЫРАГЫЛ-ӘЛЕМ (ЫСЛАМ) (п-а. чира:г ал-а:лем (исла:м) **چراغ العالم//چراغ الاسلام** - **сер. чыраг**.

ЧЫРЛАК **چرلاق** - торгая меңзеш менек-менек елекли кичиҗик гыр гушы, эти ийилйәр (халал).

Чекик өзүн билбил дийр,

Чырлак өзүн заг саяр.

ЧЫРЛАМАК **چرلامق** - 1) чагырмак, гаршыламак; мыхманчылыга чагырмак; 2) чиркин сесли агламак.

Бир эйван үстүнде чырлап төрт ерден,

Дийдилер голуңны бер бизим сары.

ЧЫРМАШМАК **چرماشمق** - чолашмак, орашмак, бир задын дашына чырмашмак, долашмак.

Магшарың нешри яңлыг тен-тен кимин булушмак,

Тов берилен ришде дей чырмашыбан чолашмак.

ЧЫРПЫНЫШМАК **چرپینیشمق** - 1) эсремек; 2) **гм.** мөвч алмак, җошмак; 3) харс урмак, дөрт тарапа ылгап йөрмек; хайбат атмак.

Хак сыламыш бардыр онуң саясы,

Чырпыншар чөлүнде нери, маясы.

ЧЫРЧЫК **چرچیق** - 1) сыркавлык, еңил кесел; 2) **гм.** алада, дерт, хысырды; чыршык варианты хем габат гелйәр.

Чалындыкча, җахан чырчыгы артар,

Качан көңүл карар тапар җем болуп?!

ЧЫТМАК **چیتمق** - йыгыртмак, бүзмек; туршутмак; **гаш чытмак** – маңлайыңы йыгыртмак, гахарланмак, нәгиле болмак.

Гашыны чытман отуран –

Маңлайы гүлен исләрин.

ЧЫЯН (чыя:н) **چیان** - богнаяклы зәхерли ве чакян мөҗек; **сер. кеждум**.

Зекатсызың гарны йылан-чыянлар,

Долубан даг кимин болар, яранлар.

ЧӘБИК (п. ча:бок) **چابک** - **сер. чәбүк**.

ЧӘБҮК (п. ча:бок) **چابک** - 1) чакган, чаласын, тиз, чалт; 2) өкде, чус.

Җәхл ишине чәбүк мен, Алла эмрине сустер,

Гаркы-зелалат болдум, хедаягны сен гөстер.

ЧӘК (п. ча:к) **چاک** - 1) йыртык, йирик, ярык; 2) серхет, арачәк; **сына чәк этмек** – сына параламак, гурсак йыртмак; **чәк олмак** – йыртылмак; пара болмак; янмак.

Дидеден яш дөкүп, сынам чәк эдип.

Тә хаяты-паныям, сынам сениң чүн чәк ола;

чәки-гирибан – якасы йыртык, гам-гуссадан ве гөвнүчөкгүнлик зерарлы якасыны паралан.

Меҗнуны гөрдүм, чәки-гирибан болуп өтди.

Бирниче Меҗнун киби чәки-гирибан анда бар.

ЧӘКИ-ГИРИБАН (п ча:к-е гери:ба:н) **چاک گریبان** - **сер. гирибан**.

ЧӘКИР (п. ча:кир) **چاکر** - бенде, гул, боюн эген. Кичи гөвүнлилик үчин «мен» диймегиң дерегине уланылян сөз.

Магтымгулы – хәкисар,

Шахы-мердан чәкири.

ЧӘРЕ (п. ча:ре) **چاره** - 1) алач; дерман; 2) ёл, дүзедиш ёлы; 3) ярдам, көмек; 4) **гм.** хиле, мекир; **чәре кылмак** - алач этмек.

Сен гарып сен, мен пакыр мен, сенде, менде чәре ёк.

Болсайды васлыңа бир чәре кылмак.

Аҗал гелсе, чәре болмаз.

ЧӘРЕСАЗ (п. ча:ре-са:з) **چاره ساز** - алач эдиҗи, чәре тапыҗы (Аллатагаланың сыпатларындан бири). Бу сөз «чәре – алач» ве «сахтен – ясамак, этмек» ишлигиниң хәзирки заман дүйп ишлиги болан «саз» сөзүнден ясалан гошма сыпатдыр.

Дүшмүшем бу мүшгүле, сен-сен бу ише чәресиз.

Хака эйлейип ныяз, дийди: «Эя чәресиз!»;

рахымы-чәресаз – 1) рехимли алач эдижи; 2) рехимли Аллатагала.

Эй рахымы-чәресаз,

Гүнәхим гүзешт эйле.

ЧӘШ (п. ча:шт) **چاشت** - 1) эртир, гушлук вагты; 2) эртирлик; **сер. чашт, чәшт**.

Кимсе аглар, кимсе гүлер,

Гүн чыкар чәшден догрусы.

Чаршенбе гүн чәш вагты гондурдыгым билмезмиң?

ЧӘШТ (п. ча:шт) - **сер. чашт**.

Хер чәштиңе бир гүнүңи сатар сен.

Билмен ничик гечер чәштим-у шамым.

- Ш -

ША (п. ша:х) **شاه** - 1) хөкүмдар, солтан; 2) улы, уллакан; 3) кәмил ынсан; кәбир сопулара, мүршүтлере, пирлере, өвлүйәлере берлен лакам. Меселем: Ша Ныгматылла Вели, Ша Касым Энвар ве б.

Гам чекме, гарып адам,
Беглер, шалар галмазлар.

ША АПБАС (п-а. ша: Абба:с) **شاه عباس** - Биринжи Ша Апбас. Ол Ша Апбас Кебир (бейик) ады билен мешхурдыр. Сефевилер династиясының иң улы патышасы. Какасы солтан Мухаммет сефеви, онуң лакамы Худабенде. Ша Апбас 978-нжи хижри (1570-1571) йылында Хырат шәхеринде дүнйә гелипдир, энтек какасы дирикә, 996-нжы хижри (1587-1588) йылында Хорасандан Казвын шәхерине гидйәр ве өзүни ша дийип ыглан эдйәр. Шол вагтда Шираз шәхеринде болан какасы солтан Мухаммет Худабенде нәалач патышалыгы оңа бермели боляр. Шу тарыхда Ша Апбас он секиз яшында экен ве Эйраның ичерки ягдайы өрән булашык экен, османылар болса дашардан хүжүм эдип дурупдырлар. Шу ягдайлары назара алып, Ша Апбас османылар билен ярашыга гол чекип, Тебриз, Карс, Шамахы, Тифлис, Нахжеван шәхерлерини хем-де Лорустаның бир бөлегини олара берйәр. Соң юрдуң ичиндәки питнелери ятырмага гиришйәр. Ширазы, Кирманы, Хоррамабады ве Гиланы долы суратда өзүне боюн эгдирйәр. Соң Хорасанда питне турузып, Машат шәхерини эелән ве Дамгана хүжүм эден өзбек ханы Абдылмүъмүниң гаршысына гошун чекйәр. Өзбеклер ыза чекилмәге межбур болярлар. Ша Апбас 1006-нжы хижри (1597-1598) йылында Хырат шәхериниң голайында олар билен чакнышып, олары долы суратда еңйәр ве ызына Казвына доланяр. Ша Апбас сөвда гатнашыгыны этмек үчин Эйрана гелен доганлар Антоны ве Роберт Шерлилериң янындакы 26 саны ишлисиң көмеги билен бәш йүз топ ве алты мүң түпең ясадяр, тәзе

типли гошун дөредйәр, османылара берен шәхерлерини гайтарып алмага тайярланяр. Нетижеде, 1011-нжи хижри (1602-1603) йылында гошун чекип, илки Тебризи, соң Ереваны, Карсы, Генжәни, Тифлиси, Бакувы, Дербенди, Ширваны, Шамахыны, Диярбекири, Мосулы ызлы-ызына басып аляр ве йүз мүң османы гошуныны еңйәр. 1015-нжи хижри (1606-1607) йылында Казвына доланяр. Соң Гүржүстана ве Багдада-да гошун чекип еңишлер газаняр. Шол дөвүрде Кембурун адында болан Бендер Апбас портуны португалиялыларың элинден аляр.

Ша Апбас батыр, эдермен, өрән гүйчли ве парасатлы хем-де дилевар адам болупдыр. Юрдуң көп еринде абаданчылык ишлери алнып барлыпдыр, ымаратлар бина эдилипдир, сөвда, хүнәр өсүпдир. Ша Апбас 1000-нжи хижри (1591-1592) йылында пайтагты Казвындан Испыхана гечирйәр, ол шәхери абаданлашдырмак угрунда көп тагалла эдйәр. Онуң салдыран жайлары: Ша метжиди, Шых Лутфулла метжиди, «Отуз үч» көпри, Чарбаг көчеси ве б.

Ша Апбас 1038-нжи хижри (1628-1629) йылында 42 йыл патышалык эденден соң 59 яшында Мазандеранда арадан чыяр ве Кашан шәхеринде жайланяр.

«Суханвер мен» диен көпдүр жаханда,
Хич ким Ша Апбас дек суханвер олмаз.

ШАБАЗ (п. ша:х-ба:з, шехба:з) **شاهباز//شهباز** - 1) лачын, алгыр, ак бүргүт; 2) **гм.** батыр, эдермен; гахрыман; шөхратлы; 3) Ануширван (**сер.**) патышаның лакамы. «Шах» ве «баз» сөзлеринден ясалан гошма ат.

Гарга айдар: «Ёкдур мен дек шабаза»,
Мүң гарга йыгылса, дегмез бир база.

ШАГАЛ (п. шага:л) **شغال** - итлер машгаласындан болан ите меңзеш ве маслык иййән йыртыжы хайван, гижелерине махсус сес эдйәр. Үзүм плантацияларында, токайларда хин газып шонда яшаяр.

«Гавунын ягшысын шагал ийр» дийрлер,

Ыкбаллы бенденин пайы, гөзел сен!

ШАГЛАТМАК شاغلاتمق - 1) шагтылдатмак; 2) **гм.** сувуң шаглап гелши ялы батлы, ызыгидерли айтмак, хыжувлы беян этмек.

Тарашлап, шаглатгыл, көңле геленин,

Сенден соңкулара ядыгәр болар!

ШАДЫМАН (п. ша:дма:н) **شادمان** - гөвни хош, хошал, шат; разы, бегенчли, хоррам **(сер.)**; **шадыман болмак** – шат болмак, хошал болмак.

Айрыланлар хемме говшуп саламат,

Хеммеси шадыман болды, достлар хей.

ШАЕТ (п. ша:ед) **شاید** - аслы парс дилиндәки «шаестен – лайык болмак, герекмек» ишлигинденди\р; 1) шерти аңладяр, эгер; 2) ыхтымалы билдирйәр, белки, айдалы; мүмкин, болса-болар.

Биз дек асы гулларга, шает, худа рахмет кыла.

Акыллара, шает, болгай кипаят.

Хак гөтерсин арадан, шает, ракыбы-шерменлени.

ШАЙ I (а. шей', кс. эшя:') **شيء** - зат, бир зат, нерсе, несне **(сер.)**; мадда.

Хер эшядан яр сыпатын дерс алдым.

«Куръан» кайсы, китап кайсы, билмедим.

ШАЙ II (п. ша:хи:) **شاهي** - овнук пул, көпүк; иң кичи, иң кичи зат; иң аз зат; **шая алмазлык** – бир көпүге санмазлык, хич зат санмазлык, бир көпүк хасап этмезлик.

Йүз түменлик сөзүн шая алмазлар,

Хер кишинин ыгтыбары болмаса.

ШАЙ III شاي - 1) гурал, эсбап, энжам; 2) түкел, тайяр, гурс, кәмил; **шай болмак** – түкел болмак, кәмил болмак, тайяр болмак.

Хем хан болса, хем дүнйәси тай болса,

Хем өлмесе, хем эсбабы шай болса.

ШАЙЛАНМАК شايلانمق - бесленмек, шай тутмак, герекли гейим ве шайлары гейинмек; герекли шай билен үпжүн эдилмек.

Йигрими яша бардын, эсбабынны шайландын,

Бедев мүнүп. сегредип, сүрүп мейдана гелдиң.

ШАЙЫ (п. ша:хи:) **شاهي** - **сер. шахы**.

Бир шайылык мал үчин, такык берер элден иман...

Шек дегилдир, достларым, гелди кыяматдан нышан.

ШАЙЫГ (а. ша:йи') **شايع** - яйран; дарган; 2) әшгәр, ачык, аян.

Шергың җахана шайыг,

Хөкмүң әлеме нафыг.

ШАК (а. шакк) **شق** - 1) ярма, чатлама, бөлме; 2) йыртма, паралама; 3) ярык; чатлак; 4) хер бир задың ярысы; **шаккыл-камар** – 1) Айың ярылмагы, Айың ики бөлеге бөлүнмеги; 2) дини роваятлара гөрә, гөйә Мухаммет пыгамбериң эли билен ышарат этмеги аркалы Айың ики бөлүнмеги. Бу онуң гөркезен мугҗызаларындан (**сер.**) бири хасапланяр.

Я ресулы-әлемейн, я сейииди хайрыл-бешер,

Ким сениң шаныңа назыл болды ол шаккыл-камар.

Мугҗызаңның бириси гөрсетгели ол шак биле.

ШАКАВАТ (а. шака:вет) **شقاوت** - 1) доңйүреклилик, залымлык; ганхорлук; 2) бетбагт болмак, бетбагтлык; 3) бозгакчылык; антоними: сагадат (**сер.**).

Киме шакаватдан гурулса бинят,

Әлем тербиети эйлемез абат.

ШАКЕР (а. ша:кир) **شاكر** - **сер. шәкир**.

ШАККЫЛ-КАМАР (а. шакк-ал-камар) **شق القمر** - **сер. шак**.

ШАЛ (п. ша:л) **شال** - 1) омуза атмак я-да бойна сарамак үчин йүңден эдилен мата, шарф; 2) Кешмир гечисиниң гылындан эдилен гушак; 3) үсте өртмек үчин йүңден докалан иримчик мата; **эсги шал** – көне иримчик мата.

Эсги шалдан артык пушеш геймеди,

Ахырет өйи болды касды атамың.

Эесине ыхлас эден чын мердан,

Эбришем хөвесин этмез шал тапса.

ШАМ I (п. ша:м) شام - гиҗе, гиҗәниӊ башланян вагты, гүн яшып, ованыӊ гараӊкырап башлан вагты, агшам; **шам-у сәхер** – гиҗе-гүндиз, эртир-агшам; **намазы-шам** – яссы намазы.

Билмен ничик гечер чәштим-у шамым.

Шам-у сәхер ята билмен парахат.

Шам-у сәхер голум сердим худая,

Асман ахым гөрүп, гиряна гелди.

Намазы-шамны терк этсе хер бар.

ШАМ II (п. ша:м) شام - гиҗе ийилйән нахар, иймит.

Несими дек союп мени, сеглере шам кылар имди.

ШАМ III (а. Ша:м) شام - асыл манысы «саг» ве «сол» диймек болуп, Сирияныӊ гадымы адыдыр. Халк арасында Дамаск (Дымышк) шәхерине-де Шам дийлипдир. Шамыӊ гадымы тарыхы бар, онуӊ климаты оӊат. Бу хакда шейле ровят бар: Шамыӊ климаты шейле аҗайып боланы үчин, перишделер Аллатагала йүзленип, шейле дийипдирлер: Я Алла, Шамы аҗайып яратдыӊ, бүтин әлемиӊ илаты бу ере гелмәге ымтыларлар, эмма оларыӊ хеммеси бу ерде нәдип ерлешсинлер? Шонда Аллатагала шейле җогап берипдир: Мен адамларыӊ калбында өз яшаян ерлерине шейле бир сөйги дөредендирин, олар хич хачан өз асыл яшаян үлкелерини ташлап, бу юрда гелмезлер, ватана болан сөйги олары өз юртларыны терк этмәге гоймаз. Бу шәхере ве юрда Шам ат дакылмагыныӊ себәби: бир топар адам Мекгеден чыкып Емене тарап гиденлеринде, Кәбәниӊ саг тарапындакы юртда дүшйәрлер, шоӊа гөрә шол юрт Шам ат аляр, чүнки араплар Кәбәни гүндогара бакып дуран бир адам хасаплаярлар. Шам болса шонуӊ саг тарапында ерлешйәр. Кәбир чешмелерде Шамы Сам ибн Нух абаданлашдырыпдыр дийилйәр.

Шама Шам-шерип хем дийилйәр.

Шам-шерибе, Рума, Мекгә, Мединә,

Мусулманлар гачып долса герекдир.

Кәбе этрапында, Шамда, Ыракда,

Мениң сахыпжемалымны гөрдүңми?!

Шам абалы – Шамда тикилен геймли (донлы) адам.

Ады белли, арап тилли сөвдүгим,

Шам абалы, Рум кабалы сөвдүгим.

ШАМ АБАЛЫ (а-т. Ша:м аба:лы) **شام عبالي - сер. Шам**.

ШАМ-ШЕБИСТАН (п. ша:м шеб-иста:н) **شام شبستان** - гиже-гаранкылык, медресе-метжитдәки адамларың намаз окап, худая чокунян гараңкы ерлери; **сер. шебистан**.

ШАМ-ШЕРИП (а. Ша:м-е шери:ф) **شام شريف - сер. Шам**.

ШАМ-У СӘХЕР (п-а. ша:м ве сехер) **شام سحر - сер. шам**.

ШАМАР (п. ша:х-ма:р) **شاهمار** - 1) улы йылан; йыланларың улусы, шасы; 2) **гм.** сөйгүлиниң узын гара сачы.

Магтымгулы, яр шамары.

Маргир йөрсе шамар үчин.

Сейран этсем думан басан дагына,

Хемле уруп, ики шамар ойнашар.

ШАМЧЫРАГ (п. ша:м-чыра:г) **شامچراغ** - гиже гараңкы, гиже ягтылык салян; **сер. шепчыраг**.

Шамчырагдыр әлеме ол гүл йүзиниң шугласы.

ШАМЧЫРАГЫЛ-ӘЛЕМ (ЫСЛАМ) (п-а. ша:м-чира:г ал-а:лем (исла:м) **شام چراغ العالم//شام چراغ الاسلام - сер. чыраг**.

ШАМЫ-ШЕРИФ (п-а. Ша:м-е шери:ф) **شام شريف - сер. Шам**.

Пена дөвранында, ериң йүзүнде,

Шамы-шериф дийрлер җайың ягшысын.

ШАМЫХ (а. ша:мых, кс. ша:мыха:т) **شامخ - сер. шамыхат**.

ШАМЫХАТ (а. ша:мыха:т, бс. ша:мых ве ша:мыха) **شامخات** - 1) белентлер, бейиклер, йүксеклер, бейик ерлер, белент ерлер; даглар; 2) белент дережелер, бейик мертебелер. Биринжи сетириң «Шамәмметде барып шекер эздилер» диен варианты хем бар.

Шамыхатда Бырағ аты дүздүлер,

Хер кырк йылдан Зөхре гөге етишди.

ШАН (а. шаън, кс. шоу:н) **شأن** - 1) иш, мөхүм иш; 2) тәзе иш; тәзе йүзе чыкан ягдай, хадыса, вака; 3) дереже, мертебе; 4) шөхрат, ыгтыбар, гадыр, орун; 5) хал, хак, дегишлилик; **шанында** – хакында, догрусында, мынасыплыгында; гаршысында; ... мынасып.

Багладым шанына дестан.

Еди яшан арап атың шанында;

шанына – мертебесине, орнуна, дережесине (лайык).

Сөз айтмаса хер биринин шанына.

Бу сөз парс дилинде, түркмен дилинде болшы ялы, «гадыр-гыммат, мертебе, дабара ве белент мертебелилик» маныларда уланыляр ве «ша:н» шекилинде айдыляр.

Давут «Зебур» окып, кылды мынажат,

Мухаммет шанына «Фуркан» яратды.

ШАНА (п. ша:не) **شانه** - дарак, башдарак, сач дараян я-да сачы тертибе салынян гурал.

Зүлплерине уруп шана,

Мени ол кылды дивана.

«ШАНАМА» (п. ша:х-на:ме) **شاهنامه** - 1) шыгыр я-да кысса билен язылан шалар барадакы китап; 2) бейик шахыр Абулкасым Фирдөвсинин X асырда дөреден эпопеясының ады. Эдебият тарыхында кысса билен язылан «Шанамалардан» Абулмуайят Балхының (X асырын башы), Абу Алы Балхының ве Абу Мансур Мухаммет ибн Абдырраззагың, шыгыр билен языланлардан болса Месгут Мервезинин ве Дакыкының «Шанамалары» беллидир.

Фирдөвсинин «Шанамасы» диңе бир Эйраның мифологик-гахрыманчылыклы ве тарыхы эпосы болмак билен чәкленмән, ол бүтиндүнйә эдебиятының тарыхында-да мешхурдыр. Фирдөвси бу эсери отуз бәш яшындака, 365-нжи хижри (975-976) йылында язып башлапдыр. Бейик шахыр «Шанаманы» язып тамамламак үчин жеми отуз бәш йыл сарп эдипдир. Шахырың өзи кәбир шыгрында: «ишләп, зәхмет чекип отуз йыл жеми» дийип язса, башга бир ерде «шу бәш гүнлүк дүнйәде байлык (генч) умыт эдип, отуз бәш йыл

көп зәхмет чекдим» дийип ныгтаяр. Эсериӊ мөчбери алтмыш мүӊ бейтден ыбаратдыр. «Шанама», эсасан, үч бөлүмден дуряр. Биринжи бөлүмде он саны мифологик патыша хакында гүррүӊ берилйәр. Икинжи бөлүм Рүстемиӊ гахрыманчылыклы херекетлерине багышланыпдыр. Үчүнжи бөлүм болса, Эйранда сасанылар династиясыныӊ дөрейшинден, тә арапларыӊ Эйраны басып алшына ченли болан дөври өз ичине аляр. Хер бөлүмиӊ ичинде көп санда дүрли эпизодлар, энчеме лирики ыза чекилмелер болуп, олар эсериӊ гызыклы ве чепер болмагыны хас артдыряр. Шер билен хайрыӊ, ягшылык билен яманлыгыӊ арасындакы гөреш идеясы эсериӊ ичинден эриш-аргач болуп гечйәр. «Шанамада» тарыхы-мифологик, гахрыманчылык меселелер билен бирликде, философик, ахлакы, җемгыетчилик, өвүт-несихат хәсиетли шыгырлар-да бар.

Фирдөвсиниӊ «Шанамасы» көп диллере терҗиме эдилипдир. Бу аҗайып эсер өз дөврүнде долы баха алып билмәндир; **сер. Фирдөвси**. «Шанаманыӊ» тәсирини түркмен классыкы эдебиятында-да гөрмек боляр.

Истәр мен «Шахнама», «Сакынаманы»,

Халыф Омар билен Сүлейман болсам.

ШАНЫНА (а-т. шаън-ына) **شانینه - сер. шан**.

ШАНЫНДА (а-т. шаън-ында) **شانینده - сер. шан**.

ШАП (а. ша:бб, кс. шеба:б) **شاب** - яш йигит, җуван, сакал-мурт битмедик йигит, етгинҗек; **шейхи-шап** – етгинжек шых, йигит шых (**сер.**).

Шол вагтда дуран ики шейхи-шап,

«Бу оглана пата бериӊ!» дийди сап.

ШАПЫГ (а. ша:фи’) **شافع** - 1) горайҗы, тарапыны тутуҗы, арка дуружы; 2) бириниӊ гүнәсини гечирмек үчин арачылык эдйән, шепагат (**сер.**) эдиҗи.

Умматыныӊ шапыгы Магтымгулыныӊ манзары,

Ол Мухаммет Ахмеди-Мухтары гөрдүм – шондадыр.

ШАРК (а.) **شرق** - 1) гүнүң доган тарапы, гүндогар; 2) гүндогар тарапдакы ерлер; антоними: гарп.

Земин, асман, гарб-у шарк пертөвинде гердандыр,
Заманыя сен гердан, заман сенден бихабар.

ШАСЕНЕМ (п-а. Ша:х-сенем) **شاه صنم** - 1) түркмен халк дессаны болан «Шасенем-Гарып» дессанының баш гахрыманы.

Ашык Гарып Шасенеми
Сөен дек сөймүшем сени.

ШАСУВАР (п. ша:х-сева:р, шех-сева:р) **شاهسوار//شهسوار** - 1) ат чапмага өкде; 2) батыр йигит; дилевар йигит; 3) атлылар башлыгы.

Каны шасуварың, зеррин хысарың?
Хич бирининң нам-у нышаны болмаз.

ШАТ (п. ша:д) **شاد** - 1) бегенчли, гуванчлы; сөйүнчли; 2) кейпи көк, шадыян; 3) хошал, гөвначык; **шатлык** – хошаллык, гөвначыклык.

Шат геленлер тутабилмез өзүни.
Гөйә ки бейтил-хазан мен, шат гелен гамнәк ола.
Соваба шатлык бар, жүрме – хыжалат.

ШАТЛАНМАК (п-т. ша:д-ланмак) **شادلانمق** - хошал болмак, шадыян болмак, бегенмек, гуванмак, сөйүнмек.

Сахты-дил күкреги хергиз бош болмаз,
Херниче шатланса, көңли хош болмаз.

ШАТМАН (п. ша:дма:н) **شادمان** - **сер. шадыман**.

ШАФЫГ (а. ша:фи’) **شافع** - **сер. шапыг**.

ШАФЫГЫЛ-МҮЗНИБИН (а. шефи:’ ол-мозниби:н) **شفیع المذنبین** - **сер. шепигыл-мүзнибин**.

ШАХ (п. ша:х, шех) **شاه** - сер. ша; **шахы-Дүлдүл сувар** – 1) Дүлдүл **(сер.)** мүнйән ша; 2) **гм.** хезрет Алы.

Хер деминде намарт гысан
Адыл шахдан перман бу гүн.
Ол шахы-Дүлдүл сувар
Неда кылды Ганбары.

ШАХАНА (п. ша:ха:не) **شاهانه** - шаха лайык, шаха мынасып.

Хер кайсысы беглер ичре шахана,

Шежагат бахрыда дүрри-егана.

ШАХБАЗ (п. ша:х-ба:з, шех-ба:з) **شاهباز//شهباز** - **сер. шабаз**.

Ол ховзы-көвсерден шерап ичдилер,

Ичен шахбазлары «солтан» дийдилер.

ШАХЗАДА (п. ша:х-за:де) **شاهزاده//شهزاده** - «шах» ве парс дилиндәки «за:ден – догулмак» ишлигинден ясалан гошма ат; шадан доглан, шазада, патышанын перзенди; гысгалан формасы: шехзада.

Сана дат эйлей, Халылулла, каны шахзадалар...

Ики дүнйәнин гүлүдир ол Хасан бирле Хусайн.

«ШАХНАМА» (п. «Ша:х-на:ме») **شاهنامه** - **сер. «Шанама»**.

ШАХЫ (п. ша:хи:) **شاهي** - 1) шай, көпүк, овнук пул, иң кичи зат, иң аз зат; 2) йүпек матанын бир гөрнүши; 3) шахыдан эдилйән гушак (яглык); **сер. шай II**.

Бир шахы чүн йүз көңүлге дегер сен.

ШАХЫ-АДЫЛ (п-а. ша:х-е а:дил) **شاه عادل** - адалатлы ша, адыл ша, ынсаплы ша; **сер. адыл**.

Ол ким иди сахават, женнет гапысын ачды? –

Шахы-адыл сахават женнет гапысын ачды.

ШАХЫ-ВЕЛАЯТ (п-а. ша:х-е вела:ет) **شاه ولايت** - хезрет Алынын лакамларынын бири.

Дийр: «Эй шахы-велаят,

Биз хошвагт олдук гаят.

ШАХЫ-ДҮЛДҮЛ СУВАР (п-а. ша:х-е Долдол сева:р) **شاه دلدل سوار** - **сер. шах**.

ШАХЫ-МЕРДАН (п. ша:х-е мерда:н) **شاه مردان** - 1) мертлерин шасы, мертлерин улусы; 2) хезрет Алынын лакамы.

Магтымгулы айдар тенде бу жанын,

Ёлунда нисар эт Шахы-мерданын.

Хызырдан, Исадан, Шахы-мердандан,

Хүммет истәп, бакдым суйы-асмана.

ШАХЫ-ПЕРВЕР (ша:х-е первер) **شاه پرور** - патыша тербиелейжи. Бу сөз дүзүми Магтымгулының адына берлен ве голязмаларда габат гелмейән гошгуда габат гелйәр. Ол ялңыш уланылан сөз дүзүмидир.

Әлемге шахы-первер,

Болды умматга сервер.

ШАХЫН (п. ша:хи:н) **شاهین** - 1) ав авламак үчин тербиеленйән бүргүде меңзеш бир гуш. Онуң узын елеклери ве гүйчли пенжеси боляр, оңа арап дилинде-де шахын дийилйәр; 2) **гм.** гүйчли, дабаралы, бейик мертебели.

Гөрдүм бир шахын гелер,

Ховада ховаланар.

ШАХЫНШАХ (п. ша:хенша:х) **شاهنشاه** - 1) шаларың шасы; 2) гадымы Эйран шаларының титулы; 3) улы патыша.

Учса жаным бу капасдан үшбу дүнйә терк эдип,

Я реб, лутф эйлемесму ол шахыншахым мениң.

ШАХЫР (а. ша:ы'р, кс. шо'ара:) **شاعر** - «шыгыр» сөзүнден; 1) шыгыр дүзйән, шыгыр айдян, гошгы дүзйән; 2) билйән, дүшүнйән; 3) шахырчылык зехини болан адам.

Бизден салам Оразмеңли шахыра,

Мусулман, капырың пархы кимдедир?

ШАХЫТ (а ша:хид) **شاهد** - 1) шаят, болан ваканы гөзи билен гөрен адам; 2) гөрйән, гөрен; **шахыды-әлеми-гайб** — гөрүнмейән әлеми гөрйән адам.

Шахыды-әлеми-гайб

«Эрди ол пири-күхен».

ШЕБ (п.) **شب** - **сер. шеп**.

ШЕБ-У РУЗ (п. шеб ве ру:з) **شب و روز** - **сер. шеп**.

ШЕБАП (а. шеба:б, бс. ша:бб) **شباب** - **сер. шап**.

ШЕБГИР (п. шеб-ги:р) **شبگیر** - парсча «шеб — гиже» ве «ги:р-гирифтен — алмак, тутмак» ишлигиниң хәзирки заман ту...

ишлигинден эмеле гелен гошма ат; 1) гиҗе, даң, сәхер вагты; гиҗәниң ахыры; 2) гиҗәниң ярындан соң, даңың өң янында ёла гитмек, гезмек; 3) гиҗәниң ахырында гайгылы сайраян бир гуш; 4) гиҗәниң ахырында даңа голай укудан туруп, ыбадат эдйән адам; 5) гиҗе тут-басды этмек.

Верзишиң ёк, яш сен гидебилмер сен,
Шебгир бар, шебхун бар, чыдабилмер сен.
Алты ай шебгир эдип баран ягшыдыр.

ШЕБИ-МАГРАЧ (п-а. шеб-е ми'ра:ж) **شب معراج** - **сер. шеп** ве **маграч**.

ШЕБИСТАН (п. шеб-иста:н) **شبستان** - 1) гиҗе, гиҗелик, гараңкылык; 2) патышаларың харемханасы, йөрите ятак җайы; 3) медресе-метҗитде дервүшлериң ве бейлекилериң намаз окап, худая чокунян хем-де ятян ерлери.

Хак зикрини окыр мен,
Шам-шебистан ичинде.

ШЕБХУН (п. шеби:-ху:н) **شبخون//شبيخون** - душмана гапыллыкда хүҗүм этмек, гиҗе ган дөкүшикли хүҗүм этмек, гиҗе дуйдансыз душманың үстүне чозмак.

Верзишиң ёк, яш сен, гидебилмер сен,
Шебгир бар, шебхун бар, чыдабилмер сен.

ШЕҖАГАТ (а. шеҗа:'ат) **شجاعت** - батырлык, гайдувсызлык, гайратлылык, эдерменлик; **шеҗагат бахры** – батырлык дензи; **сахып шеҗагат** – батыр, эдермен; **шеҗагат бахрыда дүрри-егана** – батырлык деңзинде еке-тәк дүр (гымматбаха даш); **гм.** иң батыр адам.

Хер кайсысы беглер ичре шахана,
Шеҗагат бахрыда дүрри-егана.

ШЕҖАГАТ БАХРЫ (а. шеҗа:'ат бахры) **شجاعت بحري** - **сер. шеҗагат**.

ШЕҖЕР (а., кс. эшҗа:р) **شجر** - агач, дарагт; **хоррам шеҗерлер** – гөм-гөк болуп отуран агачлар; **сер. хоррам**.

Мүн дүрли мивелер, хоррам шежерлер.

Бу дүнйәнин гырагында,

Шежерлер битмиш багында.

Магтымгулы, шүкүр, ширин тил берди,

Шежерлер гөгерип, семер гүл берди.

ШЕЖЕРЕТИЛ-ЯГЫН (а. шежерет-ал-якы:н) **شجرة اليقين** - 1) хакыкат агажы; болмагына шек-шүбхе ёк агач; 2) **гм.** бехишт, женнет.

Ресул нуры тавус, болды беяны,

Шежеретил-ягын эрди меканы.

ШЕЙ (а.) **شيء - сер. шай I**.

ШЕЙДА (п. шейда:) **شيدا** - телбе, дәли, дивана; ышк ве ховес зерарлы акылыны алдыран, хетденаша ашык болан; **шейда болмак** – телбе болмак; сергездан болмак.

Баг ичре сайрашан шейда билбиллер.

Юсуп гезер тилден-тиле, шейда болуп чөлден-чөле.

Мей-местми сен, я шейдамың, нәме сен?

Жан паны, жахан шейда.

ШЕЙП (а. шейб) **شيب** - сач-сакалын агармасы; гаррылык.

ШЕЙС (а. Ши:с) **شيث - сер. Шис**.

ШЕЙТАН (а. шейта:н, кс. шея:ти:н) **شيطان** - аслы ибри дилинден; 1) перишделерден бири болуп, хезрет Адама сежде этмәнлиги үчин, Аллатагаланың эмри билен асмандан, бехиштден ковулып чыкарыляр. Дини дүшүнжелере гөрә, шондан соң ол ынсана гөрүнмән, адамлары ярамаз ишлере итеклән башлаяр. Шонун үчин ол хемише нәлетленйәр ве «лагын – нәлетленен» диен эпитет билен атланяр; бейлеки атлары Иблис ве Азазылдыр; 2) **гм.** боюн эгмейән; 3) **гм.** йити; мекир, хилегәр; алдавчы.

Небсе уйма, шейтан райына гитме.

Эзрайыл гахр иле инер шейтана.

Шейтан ажыз галып, гачар хер яна.

ШЕЙТАНЫ (а. шейта:ни:) **شيطاني** - шейтана дегишли, шейтанынкы, шейтанлыклы; шейтанлык.

Бир-бирини чапмак эрмес әрликден,

Бу иш шейтаныдыр, белки, көрлүкден.

ШЕЙХ (а., кс. шою:х) **شيخ** - 1) яшулы, гарры, гожа; 2) суфизм таглыматына ёлбашчылык эдйән ве дервүшлерин текъелерде **(сер.)** ыбадатына ве рыязатына **(сер.)** башлыклык эдйән пир; 3) Арабыстанда кабыла ве тайпа башлыгы; 4) руханы, пир, ишан; **шейхи-шап** – яш шейх, етгинҗек шейх; **сер. шап**.

Шол вагтда ики шейхи-шап,

«Бу оглана пата бериң!» дийди сап.

Ахырзаман болса, шейхден пәл гачар.

ШЕК (а. шекк, кс. шоку:к) **شك** - шүбхе, гүман; **шеки ёкдур** – шүбхесиздир.

Халала хасап бар, харама – азап,

Шеки ёкдур, яда салгын, бу иши!

ШЕКАВЕТ (а. шака:вет) **شقاوت** - **сер. шакават**.

ШЕКЕР (а. соккер) **شكر** - классыкы поэзияда бу сөз кәбиң тешдиди билен «шеккер» гөрнүшинде-де окаляр; 1) ыссы юртларда етишдирилйән гамышың я-да шугундырың ширесинден алынян сүйҗи мадда; 2) гант; 3) песок (р.).

Леби – шекер, агзы – гунча,

Зүлпи гарадан айрылдым.

ШЕКЕРИСТАН (а-п. шекер-иста:н) **شكرستان** - шекер гамшының битйән ери, шекер шугундырының битйән ери.

Хай-хай, бу не такатды-ю тоты шекеристан,

Новширван Адыл, Хатамы-Тай, Рүстеми-дестан.

ШЕКЕРХА (п. шекер-ха:) **شكرخا** - 1) шекер иййән, гант иййән; 2) сүйҗи дилли, ширин сөзли.

Тараххум кылмаз ол дилбер, хижраныда бу налая,

Агзым сүйҗип, дема-деми Лейли киби шекерхая.

ШЕКИЛ (а. шекл, кс. эшка:л) شكل - 1) гөрнүш, кешп; 2) сурат, нагыш; 3) ялы, дек, кимин; **шекилсиз** – кешби эрбет, гөрнүши эрбет, бетгелшик.

Кемаллык сөзүнден җан болар тәзе,
Биперваның шекли меңзәр доңуза.
Шекилсиз, бетнышан, йылманак көсе,
Шоңа дучар болсаң, ишиң ёл алмаз.

ШЕКИЛСИЗ (а-п. шекл-сиз) شكل سيز - **сер. шекил**.

ШЕЛ (а. шелл, шелел) شلّ - элиң ысмаз болмагы; паралич; эли майып, эли ишлемейән адам; **шел кылмак** – майып этмек, ысмаз этмек. Бу сөз парс дилинде-де «шел» гөрнүшинде уланыляр.

Гол-аягын шел кылып, халк ичре аны хар эдер,
Бу сыпатлар бирле ол чекмән ки, бет кәрдир чилим.

ШЕМ (а. шем') شمع - **сер. шемг**.

Гөйә ол – шем, мен – первана,
Яндым, теним күле меңзәр.

ШЕМАЙЫЛ (а. шема:ил, бс. шема:л ве шеми:ле) شمايل - **сер. шемал**.

ШЕМАЛ I (а. шема:л, кс. шема:йил) شمال - 1) гылык-хәсиет; 2) сурат, шекил, йүз, кешп, гөрнүш.

Шугласында гүнеш декдир шемалы,
Хич киме етдирмез васпы-кемалы.

ШЕМАЛ II (а. шима:л) شمال - 1) демиргазык тарапы, гайра тарап; 2) ел; демиргазыкдан өсйән ел.

Аркадан ел өссе, шувлар шемаллар.

ШЕМГ (а. шем') شمع - 1) шем; 2) ышык, ягты, ягтылык, нур, ялкым, чыра; 3) мум.

Гүн шемгыдан болуп җыда,
Нурун гоюп пынхан чыкар;

шемгы-табан – парлак шем, ягтылык салян шем.

Тен капасын кылмак үчин мүневвер,
Җан нурундан шемгы-табан яратды;

шемгы шугла урмак – шеми парламак, шеми нур сачмак.

Шемгы шугла урды, янды билинди,

Ол шемгы-хак киме керамат этди?

шемгы-чыраг – 1) шем ве чыра; 2) **гм.** ёл гөркезижи.

Хакыкат ёлунын шемгы-чырагы.

ШЕМГУН (а. Шем'у:н) شمعون - 1) дини роваятлара гөрә, Якубын икинжи оглы. Якубын огуллары галла гетирмек максады билен Мүсүре баранларында, Юсуп тарапындан гирев алнып галынан шу Шемгунмыш; 2) Мерьемин егенинин ады, ол Иса пыгамбере иман гетирип, 107-нжи йылда 120 яшындака, шехит боланмыш. Шу ат билен башга-да бирнәче тарыхы шахслар яшапдыр.

Шемгун Равыл атлы ондур гардашы,

Юсупны бир чаха атды, яранлар!

ШЕМГЫ-ТАБАН (а-п. шем'-э та:ба:н) شمع تابان - **сер. шемг**.

ШЕМГЫ-ЧЫРАГ (а-п. шем' ве чыра:г) شمع و چراغ - **сер. шемг**.

ШЕМГЫ ШУГЛА УРМАК (п-а-т. шем'и шо'ла урмак) شمعي شعله اورمق - **сер. шемг**.

ШЕМИС (а. шемс, кс. шому:с) شمس - Гүн; гүнеш; ягтылык, апытап (**сер.**); **Шемс-у Камар** – Гүн ве Ай.

Эй, шемс-у камар йүзли,

Табана гөзүм дүшди.

ШЕММЕ (а.) شمّه - арап дилиндәки «шемм – ысгамак» диен сөзден; 1) азажык ыс, бир зады бир гезек ысгамак; 2) аз, азажык, ужыпсыз, көп дәл; 3) бу сөз эгер «шимме» дийлип окалса, парс дилинде «гаймак» диен маныны анладяр; **шеммейи** – азажык, бираз, биразажык.

Тапман анын ла хергиз,

Шеммейи әз высалан.

ШЕММЕЙИ (а-п. шеммеи:) شمّه اي - **сер. шемме**.

ШЕММЕЙИ ЭЗ ВЫСАЛАН (а-п-а. шеммеи: эз выса:ла:н) **شمّه اي از وصالان - сер. высалан**.

ШЕМС-У КАМАР (а. шемс ве камар) **شمس و قمر - сер. шемис**.

ШЕМШАТ (п. шимша:д) **شمشاد** - 1) япраклары кичижик, тегелек ве ялдыравук хем-де мыдама гөк өвүсйән бир агач. Ондан дүрли непис затлар ясаляр, чүнки онуң агаҗы өрән гаты боляр; 2) Шемшадың оңат гөрнүши боланы үчин, ол серв агаҗының бир хили хем хасапланыпдыр; 3) рейхан.

Гөзи – неркес, бойы – шемшат,
Кирпиклери мисли-полат.

ШЕМШИР (п. шем-ши:р) **شمشیر** - гылыч; ики саны «шем» ве «шир» сөзлерден ясалан ат. «Шем – дырнак хем-де ширин - ёлбарсың гуйругы» диен манылары аңладяр, чүнки гылыжың шекили ёлбарсың дырнагына ве гуйругына меңзейәр, шу себәпли ол шемшир атландырылыпдыр.

Туг гөтерип кылдың сөвеш, гол уруп сен шемшире,
Эйле ки залым болармы, гара гөзли дилбер-а!

ШЕМЫГ (а. шем’) **شمع - сер. шемг**.

ШЕНАВЕР (п. шена:вер) **شناور** - 1) йүзйән, йүзүжи, сувда йүзйән адам; 2) сувуң йүзүнде галкып йөрен зат; **шенаверлик** – йүзмек, йүзүҗилик.

Шенаверлик билмес мен, териң деря батырган,
Я реб, танап атгайму бир кенарда отурган.

ШЕНБЕ (п.) **شنبه** - асыл манысы «гүн» болуп, еке өзи уланыланда жума (анна) гүнүниң эртеси диймекдир ве бирден бәше ченли парс санлары билен бирлешип, жумадан (аннадан) башга гүнлериң атларыны эмеле гетирйәр: екшенбе (воскресение), душенбе (понедельник), сишенбе (вторник), чаршенбе (среда), пеншенбе (четверг).

Шенбе гүн Кабыл Хабылын,
Өлдүрип, ганыны ичди.

ШЕП (п. шеб) **شب** - гиже, гүн яшандан, тә догянча вагтына ченли гаранкы хова, агшам; **шеб-у руз** – гиже-гүндиз.

Магтымгулы, шеб-у руз,

Жангүдаз-у йүрексуз.

Гөйә мургы-сәхер шеп сухан эйләр агаз;

шеби-маграч – маграч гижеси, Мухаммет пыгамберин, гөйә, бырага мүнүп асмана чыкан гижеси.

Ол шеби-маграч хабар етгеч саңа магшуклан;

шеп сухан эйләр агаз – гиже сөзләп башлар.

Гуия мургы-сәхердир, шеп сухан эйләр, агаз,

Баг ичре билбил олуп, окыр нагма хезар саз.

ШЕПАГАТ (а. шефа:'ат) **شفاعت** - биринин гүнәсини гечирмек үчин ара дүшмек, арачылык; голдамак; 2) Мухаммет пыгамберин өз умматынын гүнәсини гечирмек үчин худайдан хайыш этмеги.

Новмыт этме шепагатдан, рахметден,

Дерманда гоймагыл, я зүлжелалым.

Шепагатдан умыдым бар,

Гыл көпрүде далда сени.

ШЕПАГАТХАХ (а-п. шефа:'ат-ха:х) **شفاعت خواه** - шепагат ислейжи; аркадаянч, диләп алыжы, гүнә гечижи, горайжы, тарапгөй.

Шепагатхах ресул мунада кылса,

Магтымгулы дийип сораг етишсе.

ШЕПАГАТЧЫ (а. шефа:'ат-чы) **شفاعت چی** - шепагат эдижи, хемаят эдижи, ара дүшүп көмек эдижи, арка дуружы.

Шепагатчы болур ол гүн эренлер,

Бир-бирини таныр, гачар гөренлер.

ШЕПГИР (п. шеб-ги:р) **شبگیر** - парс дилиндәки «шеб – гиже» ве «ги:р – гирифтен» ишлигинин хәзирки заман дүйп ишлигинден ясалан гошма ат; **сер. шөвүр**.

ШЕПИГ (а. шефи:') **شفیع** - «шепагат» сөзүнден; биринин гүнәсини гечирмек үчин башгадан хайыш эдйән; **шепигы-мүзнүй**

– 1) гүнәкәрлерин гүнәсини гечирмек үчин башгадан хайыш эдйән адам; 2) кыяматда шепагат (**сер.**) этжек Мухаммет пыгамберин эпитети.

Шепигыл-мүзнүбин магшар гүнүнде,
Макамы-агла сен хакын ёлунда.
Я шепигыл-мүзнүбин дийип, ят эдер мен хер сәхер,
Гудратыдан Месиханы яратды ол бипедер.

ШЕПИГЫЛ-МҮЗНҮБИН (а. шефи:'-ол-мозниби:н) **شفيع المذنبين** - **сер. шепиг**.

ШЕПЧЫРАГ (п. шеб-чыра:г) **شبچراغ** - 1) гиже ягтылык салян; гиже янян; 2) эртекилерде айдылышына гөрә, гижелерине чыра ялы ышык салян дүр. «Шамчыраг» варианты хем бар.

Хакдан аңа инди келам,
Ады шепчырагы-әлем.

ШЕР (а. шерр, кс. шору:р) **شر** - 1) эрбетлик, ярамазлык (хайыр сөзүнин антоними); 2) эрбет адам, ярамаз адам; 3) эрбет иш.

Шер ишим бихетдир, гүнәхим кәндир,
Сен өзүң гечиргил, я зүлжелалым.
Харам ийип, шер исләне
Узак өмүр – яш олмасын.

ШЕРАБАН-ТЕХУРАН (а. шера:бен тахү:рен) **شرابا طهورا** - «Куръанын» 76-нжы сүресинин 21-нжи аятындан бөлек. Аятың долы сөзлеми: **و سقيهم ربهم شرابا طهورا** – ве гандырар олары Аллатагала сап шерап билен.

Шерабан-техуран кимге жам бардыр, –
Көңүл гөзги кимин нуры-энвердир.
Небси-шейтан – дүнйә хирсин терк этсем,
Шерабан-техуран булаг етишсе.

ШЕРАП (а шера:б) **شراب** - «шорб – ичмек» сөзүнден; 1) ичилйән зат, ичги; 2) үзүмден ясалян ичгилер; чакыр, арак ве ш.м. 3) тасаввуфда ышк жошгуны.

Я сакымың, я шерапмың, я жаммың...

Я Аймы сен, я Гүнми сен, нәме сен?!

ШЕРАР (а. шера:р, бс. шера:ре) **شرار** - учгун, ялын, отдан сычраян учгун; **шерары-шовк** – хөвес учгуны.

Ынсан шерарымдан эсер

Тапса, тенинден жан чыкар.

Шерары-шовкуң артар,

Этдикче аман, эй дост.

ШЕРАРАТ (а. шера:рет) **شرارت** - 1) яманлык, эрбетлик, залымлык, газап, кине; 2) топалаң, гозгалаң; ягы болмак.

Әр билерлер кимде болса ол шераратдан нышан,

Яда салмас хайр иши тапган зелалатдан нышан.

ШЕРБЕТ (а.) **شربت** - «шорб – ичмек» сөзүнден; 1) ичгиден бир гезекде ичилйән мукдары; 2) парс дилинде мивәниң сувундан я-да гант билен сувдан эдилйән сүйжи ичги; 3) ичилйән сувук дерман; 4) **гм.** өлүм.

Мыдам йөрүдерлер ажал шербетин,

Бу шербетден хич ким датмайын галмаз.

ШЕРГ (а. шер') **شرع** - 1) ёл, метод; 2) дин, мезхеп, дини канун, 3) Аллатагаланың өз бенделерине эмир эден затлары; ыслам шеригаты (**сер.**).

Магшара мүңкүр болуп, ёк динини бар билдилер,

Шерг ишин бет аңлайып, бет ишни хуп кәр билдилер.

ШЕРЕҢЦИЗ (а-п. шер-энги:з) **شرانگیز** - шер ишиң угрунда гезйән, питнечи; эрбет ише ителейән; бозгак.

Кырк ойнашлы хатын ягшыдыр, билиң,

Шереңңиз көп тилли кетхудалардан.

ШЕРЕП (а. шереф) **شرف** - **сер. шереф**.

ШЕРЕФ (а.) **شرف** - 1) белент мертебелилик, улулык, йүксеклик; 2) буйсанч, гуванч; 3) хормат, абрай; сылаг; 4) ынам, эхтибар; 5) бир шахсың я-да бир задың өзүне мензешлерден тапавутлыгы ве тапавутланмагы; **шерефли** – хорматлы.

Акдан гара дөнен шерефли даш не,
Ады недир, хер ким зыярат этди?

ШЕРИГАТ (а. шери:'ат, кс. шера:йы') شريعت - 1) догры; 2) Аллатагаланың кануны, бир ковумың ве халкың ишлерини доландырмак үчин Алланың буйрукларына даянян канун; Мухаммет дининиң канунлары; 3) суфизмде мистики өзүңи кәмиллешдирмеклигиң ёлуның үч саны эсасы этапының илкинҗиси.

Шеригат хич болды, бир тәсип галды.
Шеригатсыз пирлер инек боларлар.
Дүнйә үчин шеригатны ташлабан,
Билменем, якынмы ахырзамана.

ШЕРИМ (п. шерм) شرم - 1) хая, утанч; хыҗалат (**сер.**), ар, намыс; утанма, утанч пердеси; 2) ынсаның уят органлары; уят.

Эдеби-эрканы, шерми-хыясы,
Делили-бурхандыр онуң гүвәси.
Аялларда уят, гызда шерим ёк,
Эдеп кайсы, эркан кайсы билмедим.

ШЕРИМСАР (п. шерм-са:р) شرمسار - 1) утанчлы, мүйнли, утанан, утандырылан; 2) **гм.** йүзүгара; **шеримсар болмак** – утанчлы болмак, уятлы болмак; **шеримсар кылмак** – утандырмак.

Умматымны рузы-магшар кылмагай сен шеримсар.
Эдер ишин билмез, шеримсар болар.

ШЕРИП (а. шери:ф, кс. эшра:ф) شريف - «шереф» сөзүнден; 1) шанлы, шөхратлы, гадырлы; 2) эзиз, сылаглы; **эрзи-шерип** – 1) шөхратлы ер, шанлы мекан; 2) **гм.** Мекге-Медине.

«Барчадан адам шерип» дийип таңры перман эйледи.
«Гелсин» дийип хабар гелгеч хабыпдан,
Быраг мүндүң, чыкдың эрзи-шерипден.

ШЕРИФ (а. шери:ф) - **сер. шерип**.

ШЕРМЕНДЕ (п.) **شرمنده** - 1) утанчлы, утанан, утандырылан, мүйнли; утанжаң; **сер. шеримсар**; 2) хаясыз, утанчсыз; **шерменде болмак** – утанчлы болмак.

Магтымгулы диер, шерменде, асы,
Атасы сәхрайы Азада белли.
Хак гөтерсин арадан, шает, ракып-шермендени.
Худа-я, мен не асы – шерменде гулуң болдум.

ШЕРМИСАР (п. шерм-са:р) **شرمسار** - **сер. шеримсар**.

Ничелер тагат биле өмрүн өтүрди мах-у сал.
Ничелерни магсиетде шермисар этген керим.

ШЕРТ (а., кс. шору:т) **شرط** - 1) бир зады башга бир зада баглы эдйән зат; 2) әхт, пейман, карар; 3) бир иш үчин хемме ягдайда герек болян зат; 4) ылалашык, вада.

Үшбу ёла гирсең, ничеме шерт бар,
Шертсиз ёла гирсең, гаршы барс чыкар.
Күйүм кәмилдедир, гөзүм мертдедир,
Шу шертиме хич бир мердан тапылмаз.

ШЕРХ (а. шарх, кс. шору:х) **شرح** - 1) ачма, ярма, әшгәр этме; 2) дүшүндирме, беян этме, бир кын меселәни ачыклап дүшүндирме; 3) бир зады гиңелтмек, яйбаңландырмак; 4) дүшүндириш; китаба язылян дүшүндириш.

Магтымгулы, сөзүм гысга, шерхи көп,
Билмәне хич, билен кишә нырхы көп.
Гиже-гүндиз болсам шерхин дүзмәге,
Мүңден бир айдылмаз сөзи бехишдиң.

ШЕРЫГ (а. шер') **شرع** - **сер. шерг**.

ШЕТДАТ (а. Шедда:д) **شدّاد** - 1) Шедит ве Шетдат-Ад ибн Ымлак ибн Самың огуллары. Шедит Шамда хәким боляр. Ол өленден соң, Шетдат юрдуң хөкүмдары боляр. Хувт пыгамбер оны дине чагыряр. Шонда Шетдат: «Эгер мен дини кабул этсем, Аллатагала маңа нәме сылаг берер» диййәр. Хувт: «Бехишди» диййип жогап берйәр ве бехишдиң сыпатларыны беян эдйәр. Шетдат: «Бу

бир кын зат дәл, мен шу дүнйәде шол бехишди дөредерин» диййәр. Шу максат билен ол хемме ерли хәкимлере илчи иберип, көп мукдарда тылла, гөвхер ве башга гыммат бахалы затлар топлаяр. Сонра бир оңат ховалы ери сайлап, шол ерде гиң бир баг дөретмеги, ичинде көшклер салмагы буюряр, ол көшклериң диварларыны тылла ве күмүш керпичлер билен беземеги табшыряр. Хер серхеңине-де өзбашдак бир көшк салдырмагы эмир эдйәр. Шол гүлүстан-баг, төверегинде дөрән ымаратлар, бентлер бәш йүз йылың довамында гурлуп тамамланяр ве улы шәхер эмеле гелйәр. Баг болса «Гүлүстаны-Эрем» я-да «Багы-Эрем» ады билен шөхратланяр.

Шетдат Хазары-Мөвт диен ердекә, баг билен көшклериң тайяр боландыгыны эшидип, ховлукмачлык билен шол тарапа уграяр. Ёлда бир овадан кейиге саташып, шоны авламак ислейәр, шонда гошундан жыда дүшйәр. Бирден бир горкунч атлы габат гелйәр, Шетдат горкяр. Атлы онуң якынына гелип: «Эй Шетдат, бу баг-ымараты салдырдың, эмма ажал пенжесинден гутулдыңмы?» диййәр. Шетдат бу сөзүң хайбатындан титрейәр ве: «сен ким?» дийип сораяр. Атлы: «мен мелекил-мөвт (Эзрайыл), сениң жаныңы алмага гелдим!» диййәр. Шетдат: «Маңа аман бер, бираз шу бага середейин» диййәр. Эмма Эзрайыл мөхлет бермейәр, Шетдат атындан йыкыляр. Асмандан элхенч сес эшидилйәр. Шетдат хемме гошуны билен бирликде жәхеннеме гирйәр, ол баг ве көшклер болса адамларың гөзүнден гайып боляр; 2) Мухаммет пыгамбериң бирнәче сахабасынын **(сер.)** ады.

Немрут хака ок ташлады,
Шетдат бир женнет башлады.
Шетдат Румуң сердары,
Шамда салдырмыш гүлзары.

ШЕФАГАТ (а. шефа:ʿат) شفاعت - **сер. шепагат**.

Асы умматга шефагат, я Мухаммет Мустапа!

ШЫФКАТ (а.) شفقت - 1) мәхрибанлык, мәхирлилик; рехимлилик; 2) сөйги, мухапбет, эне-ата сөйгүси.

Хем о дүнйә шефкатың, болмаз бу дүнйә дөвлетиң...

Бу жехим ичре тутар мөйлер саг-у солуң сениң.

ШЕФКАТХА (а-п. шефкат-ха:х) شفقت خواه - мәхрибанлык ислейжи, рехимли, йүрек якыжы, дуйгудашлык билдирйән.

Асы, жапы ымматларга шефкатха,

Ажап турпа, ажап говга бу дүнйә.

ШЕХБАЗ (п. шех-ба:з) شهباز - **сер. шахбаз**.

Гарга айдар: «Ёкдур мен˙дек шехбаза»,

Мүң гарга йыгылса, дегмез бир база.

ШЕХЕНШАХ (п. шехенша:х) شهنشاه - **сер. шахыншах**.

ШЕХЗАДА (п. шех-за:де) شهزاده - **сер. шахзада**.

Эй худа-я, саңа дат эйлей, каны шехзадалар?

Саңа дат эйлей, Велиулла, каны азадалар?

ШЕХИР (а. шехи:р) شهير - «шөхрет» сөзүнден; мешхур, шөхрат газанан, атлы, ат газанан, белли, танымал.

Эй худавенд-а, керем кыл шехир Жебрайыл хакы,

Чүн мукаррап баргәх болган чү Микайыл хакы.

ШЕХИТ (а. шехи:д, кс. шохада:') شهيد - 1) хак задың угрунда өлен, хакыкатың угрунда өлдүрилен; 2) дин ве худай ёлунда жаныны пида эден; 3) шаят, гүвә; **шехит кылмак** - өлдүрмек.

Шехит кылды анча гөзел башлары.

Кербела дештиде жан берген шехитлер гитдилер.

Шехитлер гечерлер ганы биләни.

ШЕХСУВАР (п. шех-сева:р) شهسوار - **сер. шасувар**.

Ол Хасан бирле Хусайн билсең эдилер шехсувар.

ШЕЯТИН (а. шея:ти:н, бс. шейта:н) شياطين - **сер. шейтан**.

Мүндүрер гөйә аны хер дем шеятин атыга...

Чүнки беткәрлер гөзиге дайыма бардыр чилим.

ШИБЛИ (а. Шибли:) شبلي - Абубекир Шибли иң мешхур сопуларың бири. Атасы Мавераннахрың Шиблийе диен обасындан

боланы үчин, шу ат билен шөхратланыпдыр. Ол 247-нжи хижри (861-862) йылында доглуп, 334-нжи хижри (945-946) йылы билен 344-нжи хижри (955-956) йылынынң аралыгында сегсен еди яшында Багдатда арадан чыкыпдыр. Шибли Багдат шәхеринде өнүп-өсүп, ылым аляр. Ол белли сопы Җүнейит Багдадының шәгирди ве мүриди, Мансур Халлач билен-де сапакдаш болупдыр. Досты ве сапакдашы өлдүриленде, Шибли дәлирейәр ве дәлихана дүшйәр, шол ерде-де арадан чыкяр. Шибли таквалыкда мешхур болупдыр, арап дилинде бирнәче шыгыр хем дүзүпдир. Шиблиниң таквалыгы ве кераматы барада көп роваятлар дөрәпдир.

Шиблини, Меҗнуны алып гелмишем,
Пәхливан Пуряры, Вейси, галандар,
Шибли кимин тоз-топрага булансам...
Я реб, хабар билеринми, яр, сенден!

ШИВЕ (п. ши:ве) **شیوه** - 1) тәр, усул, метод; 2) нәз, ышва; 3) када, канун; 4) гылык, хәсиет, адат; 5) диалект (р.); **тезерв шивели** – сүлгүн ялы нәзли.

Тезерв шивели, кәкилик йөришли,
Тугун гуш тимарлы, тарлан бакымлы.
Йүз керешме-шивели дилдары гөрдүм шондадыр.

ШИДДЕТ (а.) **شدت** - **сер. шитдет**.

ШИКАТ (а. шика:ет) **شکایت** - «шикаят» сөзүниң түркменче гысгалдылан гөрнүши; 1) зейренч, кәйинч, зейренме; 2) арза, шикаят; **шикат этмек** – зейренмек, кәйинмек.

Асы болуп, шикат этме бу гүнден.
Менден шикат эдер элим гереним.
Рузы-магшар шикат эдер тилинден.

ШИКАЯТ (а. шика:ет) - **сер. шикат**.

ШИКВЕ (а. шекве) **شکوه** - арза, шикаят, нәразылык билдирмек, зейренмек.

Кыямат гүн шикве эдер элинден,
Зекатсыз йыгылан малы бендәниң.

ШИКЕН (п.) شکن - «шикестен – дөвмек, сынмак» ишлигинден; 1) дөвен; дәнен, бозан; **әхтшикен** - әхдини бозан, әхдинден дәнен; 2) тов, буйра; йыгырт, **шикен үзре шикен** – тов үстүне тов.

Гердени-нефсимге дүшсүн тә шикен үзре шикен,

Хемнешиним капыры-дейяр болмасдан бурун.

ШИКЕС (п. шикест) - **сер. шикест**.

Агзасына шикес гелип, саргарып,

Нәкувват, нәтуван налач этмесин.

ШИКЕСТ (п.) شکست - 1) «шикестен – сынмак, дөвүлмек» ишлигиниң өтен заман дүйп ишлиги; шол ишлигиң нәмәлим формасының гуйругы кесилен гөрнүши (масдары-мурахxамы); сынмак, сыныш, дөвүлмек, еңилмек; 2) «шикестен» ишлигиниң сада өтен заманының үчүнжи шахс бирлик саны; дөвди, сындырды; **шикест тапмак** – еңилмек.

Халы мүшгил болар көйүп-янаның,

Иманы шикест тапар харам иениң.

ШИКЕСТЕ (п.) شکسته - 1) дөвүк, сынык; майып, дөвлен, сынан; азар гөрен; 2) **гм.** лагшан, песе дүшен; гайгылы; 3) гачан, еңлен (гошун); 4) арап-парс язувының бир гөрнүши; **шикесте хал** – ягдайы пес; гайгылы.

Дең-душлар янында бир бикемалам,

Ашыгам, межнунам, шикесте халам.

ШИКЕСТЕ ХАЛ (п-а. шикесте ха:л) شکسته حال - **сер. шикесте**.

ШИЛЛЕ (п.) شله - нәзик ве гызыл реңкли нах мата.

Келам ичре окып айдар моллалар,

Гуллукчы рызванлар, ниче шиллелер.

ШИМДИ (шимди:) شیمدي - инди, хәзир, шу вагт. Бу сөз хәзирки заман түрк дилинде актив уланыляр.

Бизиң пыгамбере берилен тәжи,

Хабар бергин, шимди берки кимдедир?

ШИМИР (а. Шимр) **شمر** - 1) хезрет Алының (**сер.**) оглы ымам Хусайны өлдүрен адам; 2) **гм.** ганхор адам, нәлетленен адам; **Шемри-мелгун** – нәлетленен Шимир.

Шимр иле Езит берди жепаны,

Я ымам Хусайна багышла бизни.

Шимри-мелгуны-пелит кесди Хусайнның башыны.

ШИММЕ (п.) **شمه** - **сер. шемме**.

ШИМРИ-МЕЛГУН (а. Шимр-е мел'у:н) **شمر ملعون** - **сер. Шимир**.

ШИН (а. ши:н) **ش** - арап-парс элипбийининң он алтынжы харпы, «ш» сесини берйәр. Эбжет хасабында – 300. Муңа «шини-манкута» ве «шини-му'жама» («нокатлы шин») хем дийилйәр.

«Шин» - шейтан ёлуна, гел, көңүлни алдырмагын.

«Сат» - сабр эйле, совабың аташа яндырмагын.

ШИП (п. ши:б) **شیب** - ашак, пес, песлик, ашаклык; **шип довзах** – иң пес довзах, ашакы гатдакы довзах.

Гычгырып, перят эдер, зәхрини салгай дшманы,

Нейлейин шип довзаха наззара болган наскеш.

ШИР (п. ши:р) **شیر** - 1) ёлбарс; 2) сүйт; 3) кран; **шири-первердигәр** – 1) худайың ёлбарсы; 2) **гм.** хезрет Алының лакамы; 3) **гм.** батыр, эдермен.

Ол шири-первердигәр,

Ол сахыбы-зүлпүкар;

шири-худа – 1) худайың ёлбарсы; 2) **гм.** хезрет Алының лакамларының бири.

Ширлериң тилкиден йүреги даглы.

Шири-худа гүлүстаны-Эрем багына гирди.

Залымлар хар болар, галар аякда,

Гарып, сен йыглама, шир тек болар сен.

ШИРАЗ (п. Ши:ра:з) **شیراز** - Эйраның гүнортасында ерлешйән гадымы бир шәхерин ады, велаят меркези. Тарыхы роваятлара гөрә, хәзирки Ширазы арапларың Бени Умайя эмирлеринин бири болан

Мухаммет ибн Юсуп Сакафы бина эдипдир. Эмма гадымы Шираз ахаменидлер (хехаменешилер) ве мидиялар (мадлар) дөврүне дегишли хасапланяр. Шираз Эйраның Парс велаятының меркези шәхеридир. Кәбир гадымы роваятларда бу шәхер Тәхмурысың оглы Ширазың буйругы билен салныпдыр дийилйәр. Шонуң ады билен багланышыклы ол шәхере Шираз ат дакылыпдыр. Хер хили болса-да, бу шәхериң ики мүң йылдан говрак тарыхы бар. Онда ахаменидлер дөврүне ве ондан соңкы дөвүрлере дегишли энчеме ажайып тарыхы бcraft бар. Бу шәхер бирнәче патышаның пайтагты болупдыр. Соңкы асырларда Шираз энчеме гезек дүрли басыбалыжылар тарапындан (мес., овганлар, Агамухаммет ша тарапындан) вейран эдилипдир, соң ене-де абаданлашыпдыр. Бу гөзел шәхерде Гүндогарың мешхур шахырлары Сагды билен Хафыз яшапдырлар ве шол ерде-де арадан чыкыпдырлар. Оларың мазарларының үстүнде ажайып гөзел ядыгәрлик салныпдыр.

Сөзүме гулак бийр акыл хемише,
Төвризе тагун дүшер, Шираза кише (?).

ШИРВАН (п. Ши:рван) **شيروان** - 1) Азербайжанда Кура-Аракс (Кур-Арас) дерясы билен Кавказ дагларының аралыгындакы сәхра; 2) Эйраның Хорасан велаятының Кочан районында Этрек дерясының гырасында ерлешйән бир шәхер, онда гант заводы-да ерлешйәр. Азербайжандакы Ширваның аслы Шерван болмалы (Серет: «Ферхенг-е Моы:н», Тәхран, 1372 (1993), 950-953 с.).

Ширван галасыдыр, аны ким биле,
Хер бурчунда алтын байдахлары бар.
Рефрефи Күвфе тарап Басра, Халап, Ширваны сен.

ШИРВАН ГАЛАСЫ (п-а-т. Ши:рва:н гала:сы) **شيروان قلعه سي** - Ширван **(сер.)** этрапында ерлешйән бир гала.

Ширван галасыдыр, аны ким биле,
Хер бурчунда алтын байдахлары бар.

ШИРВАН ХАН (п-т. Ши:рва:н ха:н) **شيروان خان** - Азербайжанда хәкимлик эден ханларың бири; **сер. Ширваншах**.

ШИРВАНШАХ (п. Ши:рва:н ша:х) **شیروان شاه** - Ширваның хөкүмдары; Ширванда хөкүм сүрен патышаларың үчүнжиси болуп, Халыл солтаның оглудыр. Ол XV асырда какасындан соң тә 1500-1501-нжи йыллара ченли хәкимлик эдипдир. 1487-1488-нжи йылларда сефевилер династиясының ата-бабаларындан шых Хайдар тарапындан габалса-да, акгоюнлы түркменлериндеи болан солтан Якубың көмеги билен ондан үстүн чыкяр. Соң Ша Ысмайыл атасының арыны алмак максады билен Ширвана гошун чекйәр хем-де Ширваншахы еңип, онуң өлмегине себәп боляр. Ширваншахлар династиясы илки дөрән вагтларында Ширван ве Эран (Эрран) себитлеринде хәкимлик эдип, Эйраның сасанылар династиясының патышаларына салгыт төлейән экенлер. Кәбир чешмелерде бу династия 945-нжи хижри (1538-1539) йылында Ша Тәхмасп биринжи тарапындан ятырылды дийилйәр.

Ширван ханың сөвдасы не ажайып сөвдадыр,
Гылдан бир ян агдарсаң, кыямат гүн рысвадыр.

ШИРИ-ЕЗДАН (п. ши:р-е езда:н) **شیر یزدان** - **сер. ездан**.

ШИРИ-ПЕРВЕРДИГӘР (п. ши:р-е первердига:р) **شیر پروردگار** - **сер. шир** ве **шири-худа**.

ШИРИ-СУБХАН (п-а. ши:р-е собха:н) **شیر سبحان** - худайың шири, Алланың ёлбарсы. Хезрет Алының лакамларының бири.

«Гүнәсин багышлаң, я шири-субхан,
Ыгтыяр сизде дир» дийди, яранлар.

ШИРИ-ХУДА (п. ши:р-е хода:) **شیر خدا** - худайың шири, Алланың ёлбарсы; **сер. шири-субхан** ве **шири-ездан** ве **шир**.

ШИРИН I (п. ши:ри:н) **شیرین** - 1) сүйжи, тагамлы; 2) якымлы, сөйүмли, өзүне чекижи; **ширин газал** - өзүне чекижи шыгыр, чепер гошгы.

Магны базарында хайята дөндүм,
Ширин газал донун бичдим, яранлар.

ШИРИН II (п. Ши:ри:н) **شیرین** - Эйраның сасанылар династиясының 590-нжы йылда патыша болан Хусров Первиз

(икинжи Хусров) атлы хөкүмдарының сөйгүлиси. Ол өрән гөрмегей гыз болупдыр. Кәбир тарыхчылар оны грек, кәбири сириялы (суряны), кәбири-де Хузыстан илатындан дийип языпдырлар. Ширин Хусров Первизиң патышалык эден илкинжи йылларында оңа дурмуша чыкяр. Хусровың Ширине болан сөйгүси барада көп дессанлар, поэмалар язылыпдыр (мес., «Ызамының «Хусров-Ширин» эсери). Ширине Перхат атлы йигит хем ашык боляр. Ол хатда Ширине етмек максады билен Хусров Первизиң теклиби боюнча, Бисүтүн дагыны газмага ве сув каналыны чекмәге-де разы боляр ве көп мушакгатлары башдан гечирйәр. Ширин, Перхат барадакы ровaят-гүррүңлер хем көп санлы ышкы дессанларың язылмагына себәп болупдыр (мес., Новайының «Ширин-Перхат» эсери).

Ашык Перхат ол Ширини,
Сөен дек сөймүшем сени.

ШИРИН ГАЗАЛ (п-а. ши:ри:н газал) **شيرين غزل** - **сер. ширин**.

ШИРИН ГҮФТАР (п. ши:ри:н гофта:р) **شيرين گفتار** - **сер. гүфтар**.

ШИРИН ЗЫБАН (п. ши:ри:н зеба:н) **شيرين زبان** - **сер. зыбан**.

«ШИРИН-ПЕРХАТ» (п. Ши:ри:н Фарха:д) **شيرين و فرهاد** - Гүндогарың мешхур шахыры ве алымы Алышир Новайының халк-шахырана дөредижилигиниң эсасында язан поэмасы («Хамсаның» ичине гирйән бәш поэманың бири). Перхат гадым эйямда Гүндогар халкларының арасында гинден яйран халк легендасының гахрыманыдыр. Перхадың образы эйран-тәжик эдебиятында X-XI асырларда душ гелйәр. Эмма бу гахрыманың хакыкы чепер образы илкинжи гезек бейик шахыр Ызамының «Хусров ве Ширин» атлы шахырана эсеринде дөредилипдир. Перхат өкде суратчы (художник), уссат архитектор ве хейкелчи (скульптор) болупдыр. Ол Ширине ашык боляр ве шоңа етмек угрунда көп мушакгатлар чекйәр, хатда Бисүтүн дагыны газмага-да разы боляр. Перхат өз сөйгүлисиниң «өлди» диен ялан хабарыны эшидип, өзүни өлдүрйәр;

сер. Ширин II. «Ширин-Перхат» поэмасына меңзедилип, эллиден говрак эсер язылыпдыр.

Ашык Перхат Гүл Ширини,
Сөен дек сөймүшем сени.

ШИРК (а.) **شرک** - көпхудайлылык; худайсызлык манысында дәл-де, көп зада ынанмак, уймак; динсизлик дәл-де, ялңыш ёла гитмек; худая шәрик билмек.

Ширке шөхрат бермек шейтаның яры,
Гахрыны ювутмак рахманың кәри.

ШИРКЕТ (а.) **شرکت** - 1) ортаклык, шәрик болмак, шерик болмак; 2) худайың бирлигине шәрик болмак; 3) бирнәче адамың билеликде дөредйән кооперативи; шерекет; 4) бир ише гатнашмак.

Дине дагват эйлегеч, Фыргавнның артып ширкети,
Барчаны бу җаханда хар-зар эден, реббим желил.

ШИРХАРА (п. ши:р-ха:ре) **شیر خواره//شیر خوار** - «шир – сүйт» ве «хорден – ичмек» ишлигинден ясалан гошма сыпат ве ат; сүйт эмйән; энтек сүйт эмйән чага.

Бир хатыным бар, өлди,
Ширхара гызым галды.

ШИС (а. Ши:с) **شیث** - дини роваятлара гөрә, Адам ата билен Хов энәниң үчүнҗи оглы. Ол пыгамбер хем патыша болуп, илата адалатлы гаранмыш, гөйә 912 йыл яшанмышын. Шис өленден соң, оглы Энуш онуң ерине патыша боляр. Нух **(сер.)** пыгамбер-де Шисиң неслинден болуп, адамларда тупанда гарк боланларындан соң, икинҗи Адам (Абулбешер) хасапланяр. Бу ат кәбир китап-голязмаларда Шиш шекилинде габат гелйәр, эмма ол көп сөзлүк дүзүҗилериң пикириче нәдогрудыр.

Машат, Гара баба, я Шис пыгамбер,
Хасан, Хусайн, Шахы-мердан шыпа бер!

ШИТДЕ (а. шедде) **شدّه** - дүр дүзүлен бирнәче гат йүпден эдилен гушак; дүр, якут дәнелери дүзүлип, бойна асылян йүп.

Багланыбан чыксаң шитдейи-гүлзар,

Хуснуң хыялаты әлемни алдар.

ШИТДЕТ (а. шиддет) **شدّت** - 1) ёвузлык, газаплылык, хырсызлык, гатылык; 2) яшайшың кынлыгы; 3) гүйчлүлик, тәсирлилик; агырлык, зарп, гаты; 4) көплүк, артыклык.

Шитдетиден нар ичинде нарыдан көләк олар...

Тапмайын хергиз алач, бичәре болган наскеш.

ШИШ (а. Ши:с) **شیث** - **сер. Шис**.

Шиш билен Кеюмерс геен жиндәни,

Рүстем Зал гейибан галандар гечди.

ШИШЕ (п. ши:ше) **شیشه** - 1) чүйше; 2) айна.

Хиндистаның реңкли гызыл шишеси,

Сурайы-чилимниң найы, гөзел сен.

ШИЯН (п. шия:н) **شیان** - жеза; мүзт; сылаг.

Йөремейән кемал шиян илинде,

Интизардыр айралыгың ёлунда.

ШОВ **شو//شاو** - 1) шовхун; үстүнлик, оңатлык, угруна болуш; 2) дүз, текиз, инишли ер, байыр.

Асмана чыкды сеслери,

Элли мүң йыл шовлар болды.

ШОВК (а. шавк) **شوق** - 1) мейил, хөвес, гүйчли арзув, хыжув; 2) кейп, ислег; 3) **гм.** ышык, ягтылык; **шовк этмек** – мейил этмек, хөвес этмек.

Бу көнүл йүз шовк эдер нәхак үчин төкмәге ган.

Шовкуң шерабындан болмушам дәли.

Чең шовкундан ол нигәр не налага дүшди най.

«Шин» - шовкуңа дүшенлер, «сад» сабр эдип дурмазлар.

ШОВКЛАНМАК (а-т. шавк-ланмак) **شوقلانمق** - хөвесленмек, мейилленмек, хыжувланмак; кейпленмек.

Зикр эйлегенлер зовкланар,

Шүкр эйлегенлер шовкланар.

ШОВХ (п. шу:х) **شوخ** - 1) хошал, шат, кейпи көк; 2) гөвначык; 3) биперва; 4) гөзел, нәзли, овадан; 5) маза, оюн; **сер. шух**; **шовх олмак** – гөвни ачык болмак, шат болмак.

Бир гүн ашык шовх олды.

Гам-гуссасы чох олды.

ШОВХУН (п. шеб-ху:н) **شبخون//شبیخون** - парс дилиндәки «шеб – гиже» ве «ху:н – ган» сөзлеринден; гиже басма, гиже хүҗүм этме, гиже эдилйән хүҗүм, душманын үстүне төтәнден гиже эдилйән чозуш; гүпбасды.

Шөвүр бар, шовхун бар, чыдабилмер сен,

Хер ише баш гошуп, эдебилмер сен.

ШОР (п. шу:р) **شور** - 1) дузлы, дуз тагамыны берйән зат; 2) дузлы ер, дузы чыкып ятан ер; 3) **гм.** гөзяш; 4) **гм.** терс, гара; **багты шор** – тәлейи терс, багты гара; **акызып шоры** – гөзяш дөкүп.

Магтымгулы, герчи багтың шор олур,

Ширин эйләр бир дөвлетли яр олур.

Гөзлеринден акызып шоры-кыямат эшкини,

Тоба жамын нош кылгыл, пеймана долмасдан бурун.

ШОХ (п. шу:х) **شوخ** - **сер. шух ве шовх**.

ШӨВКЕТ (а. шевкет) **شوکت** - 1) хайбат, дабара, хашаматлылык, улулык, мертебе; 2) яраг ве онуң йитилиги; хер бир задың йитилиги; 3) гүйч, кувват.

Сүлеймандан артык болса шөвкетиң,

Лерзана гетирсе гөкни хайбатың.

Дүнйә бир сарайдыр, саз билен сөхбет.

Сыпахыга – дестгәх, шаларга – шөвкет.

Шөвкетиң шер, башда ёк бейле ховадан гайры.

ШӨВҮР (п. шу:р; шеб-ги:р) **شور، شبگیر** - 1) питне, говга, гыкылык; хейжан, ашуп (**сер.**), булагайлык; 2) хәзирки заман түркмен дилинде: **шөвүр чекмек** – гиҗелерине ёл гечмек, илкагшамдан эртире ченли ёл йөремек. Эгер «шавр» окалса, маслахат, генеш манысыны берйәр; 3) парс дилиндәки «шеб

гиже» ве «ги:р» ишлигинден ясалан гошма сөз; 1) гиже тутужы, гиже тутян; 2) гижәниң ярындан соң бир ерден башга ере херекет этмек; даң вагты ёла гитмек.

Верзишиң ёк, яш сен, гидебилмер сен,
Шөвүр бар, шовхун бар, чыдабилмер сен.

ШӨХЛЕ (а. шо'ле) **شعله - сер. шугла**.

ШӨХРАТ (а. шөхрет) **شهرت** - 1) әшгәр болмак; паш болмак; пейда болмак, йүзе чыкмак; 2) мешхур болма; 3) бир адамың мешхур болан ады я-да лакамы; 4) ат, сан, шан, мешхурлык, абрай. Бу сөз хәзирки заман түркмен дилинде «шөхра:т» шекилинде уланыляр ве «мешхурлык, шан, абрай» маныларыны берйәр.

Артды ыслам шөхрети, капырлар олды хем зебун,
Хем Абабекр-у Омар, Осман чу болгач рехнемун.

ШУБАХАТ (а. шобаха:т, бс. шобхе) **شبهات - сер. шүбхе**.

ШУВЛАМАК (шу:вламак) **شولامق** - гүйчли сес этмек, шуввулдылы сес этмек (эсасан ел хакында), вазламак.

Аңырсы гелмеен гуры, бат гепден –
Ондан ки бир шувлап өтен ел ягшы.

ШУГАЙП (а. Шо'айб) **شعيب** - 1) Шугайп ибн Нувейп. Онуң асыл-несеби (ата-бабасы) Медъен ибн Халыл-ар-Рахмана барып етйәр. Эжеси Лут пыгамбериң гызларының бири, онуң ады Микадыр. Кәбири Шугайбы Салых пыгамбериң неслинден дийип белләпдир. Роваятлара гөрә, ол өрән хош оваз, дилевар ве чепер сөзли болупдыр, шоңа гөрә оңа «Хатиб-ол-энбия» («Пыгамберлериң чепер сөзлүси») диен лакам берлипдир. Муса пыгамбер онуң Сефура атлы гызына өйленипдир. «Куръаның» үч сүресинде («Аграф», «Хувт» ве «Анкебут») он ерде Шугайп барада маглумат берлипдир. Ол яшан ери хем-де кабыласының ады болан Медъенде халкы бир худайлыга чагыряр, пыссы-пыжурлыкдан, халкы алдамакдан эл чекмеги несихат эдйәр, бу ёлда көп ховплара учраяр. Эмма онуң ковумы зулум-сүтемден, алдавдан эл чекмейәр. Нетижеде Аллатагаланың газабына дучар боляр. Шугайбын догасы

билен хова хетденаша гызяр, иң соңунда-да асмандан от ягып, ер титрәп, тупан туряр ве хемме илаты ёк эдйәр. Шугайп муңа өрән тукатланяр, эмма ковумының эден ишлерини яда салып: «Эй ковум, хер халда мен сизе Аллатагаланың саргытларыны ыглан этдим ве өвүт-несихат бердим, онда мен нәме үчин сиз ялы капыр топара гайгыланмалы!» дийййәр («Куръан», 85, 88, 90, 91, 92 ве соңкы аятлар). Шугайп элли секиз йыл пыгамберлик эдип, араплары бир худайлыга чагырыпдыр. Ол 220 йыл яшап арадан чыкыпдыр. Онуң дөрән ери болан Медъене хәзирки вагтда «Ма’а:н» дийилйәр. Тарыхчылар болса, Сина адасындан Евфрат (Фурат) төверегине ченли аралыга Медъен дийип ат берйәрлер. Бу юрдуң илаты арап ве Ысмайылың неслинден болуп, Палестинаның, Ливаның ве Мүсүриң халклары билен сөвда арагатнашыгыны эдипдир; 2) Испыхандан болан бир шахырың ады. Ол «Вамык-Узра» атлы поэма языпдыр.

Бакды гойнун Шугайпның еди йыл Муса Келим,
Чөлде гезди дайыма раз айдышып халык биле.

ШУГАРА (а. шо’ара:, бс. ша:’ыр) شعرا - **сер. шахыр**.

ШУГЛ (а. шогл, кс. меша:гыл) شغل - иш, кәр, пише; **сер. шугул**.

ШУГЛА (а. шо’ле) شعله - 1) ялын, от ялны; алав; 2) ягтылык; нур, шөхле, ялкым; **шугла салмак** – ялкым салмак, шөхле салмак.

Ай-Гүнүң шугласы яшды дийдилер.

Ак дишлериң дөкүлер, шугла гидер гөзүнден.

Гүн шугласыз догар, тутулар айлар,
Даглар гуршун кимин эрир яранлар.

ШУГУЛ (а. шогл) شغل - 1) кәр, иш, пише; 2) говга, галмагал, питне, нәрахатлык; 3) шу хәсиетлере эе адам; 4) хәзирки заман түркмен дилинде бирини ызындан яманламак, яманлап гүррүң этмек ялы маныларда уланыляр.

Не асыл беглериң нобаты өтди,

Гайта шугул-харамыга сөз етди.

ШУГУЛ БЕЧЖЕ (а-п. шогл бечче) **شغل بچه//شلوغ بچه** - **сер. бечже**.

ШУМ (п. шу:м) **شوم** - 1) багтсыз, угурсыз, багтыгаралык; мүбәрек дәл; 2) эрбет, яман, якымсыз; 3) пис гылыклы адам, аягы дүшмейән адам; **шум ракып** – пис бәсдеш; **шум пелек** – яман дурмуш, эрбет дүнйә.

Бир гүн болар, ыллат гояр жанында,
Өмрүңде уграшып гезсең шум биле.
Аралыкда бир шум ракып бар болса,
Шум пелек бирехим, маңа билдирди.

ШУМУС (а. шому:с, бс. шемс) **شموس** - **сер. шемис**.

ШУН ДЕЙ **شونداي** - шунуң ялы, шунуң кимин.

Беглер, Магтымгулы лисан жош гелди,
Шун дей Иса гөкде не шәхре елди.

ШУНЧА **شونچا** - 1) шу гадар, шу макдар; 2) шунуң ялы; көп, өрән көп.

Шунча пакырлыга урдум өзүмни,
Тилкиленип гездим, адым гурт олды.
Ярың ели өсди, өзи гизленди,
Умыт элин герди, шунча гөзленди.

ШУНЧАКЛЫ **شونچاقلي** - шу вагта ченли; шунуң ялы, шуңа меңзеш, шейле бир вагт.

Бир шунчаклы болса, гөрсем, жан берсем,
Жемалын арз этсе бир бизим сары.

ШУҢКАР (шунка:р) **شونقار** - гыргылар отрядындан болан ак реңкли йыртыжы ав гушы, онуң улулыгы бүргүде барабар болса-да, ондан хас гүйчли болуп, өзи-де сейрек тапыляр; лачын.

Етилмемиш шуңкарым, гамыш ганат ак түрпек.
Алгыр шуңкар, лачын авда мәлимдир,
Гарга, хекек, елбе – бары гуш болар.

ШУР (п. шу:р) **شور** - 1) **сер. шор**; 2) хөвес; жошгун, говга.

Хер заман эндише кыл, башында севда кеп дурур,

Хашр базарыда йүз мүң шур-у говга кеп дурур.

ШУРУР (а. шору:р, бс. шерр) **شرور - сер. шер**.

ШУРУТ (а. шору:т, бс. шерт) **شروط - сер. шерт**.

ШУРУШ (п. шу:риш) **شورش** - топалаң, толкун, говга, жошгун; питне; гарышыклык.

Ачылмышдыр анда реңбе-рең гүллер,

Шуруш-у эфганда шейда билбиллер.

ШУРЫДА (п. шу:ри:де) **شوریده** - 1) гарышык, перишан; 2) ховсалалы, толгунян; гахарлы; 3) топалаң турзан, гозгаланчы; 4) **гм.** ашык, шейда.

Намырадың голудан ибергил Махдумы-шурыдага,

Оввалы, ахыры кылсаң вагты-магшарда совал.

ШУХ (п. шу:х) **شوخ - сер. шовх**.

Гәх йыглап өз халыма, гәх шух олуп, гүлер мен.

ШҮБХЕ (а. шобхе, кс. шобаха:т) **شبهه** - шек, гүман; мүнкүрлик, бетгүманлык; **шүбхели** – шекли, гүмана; халаллыгы анык дәл, пәкдиги нәбелли.

Сопулар небс үчин меле дон гейип,

Шүбхели тагамны халал дийип ийип.

ШҮБХЕЛИ (а. шобхе-ли) **شبهه لی - сер. шүбхе**.

ШҮКҮР (а. шокр) **شکر** - гөрлен ягшылыгың гаршысында миннетдарлык билдирмек, миннетдарлык; **шүкүр эйлемек (кылмак)** – миннетдарлык билдирмек, саг бол айтмак; **шүкүр алхамдылилла** – шүкүр худая, Алла өвги болсун.

Шүкүр, алхамдылилла,

Жанана гөзүм дүшди.

Ямана сабыр эйле, ягша шүкүр эйле.

Бәш вагтыны окыбан, хака шүкүр кылар сен.

ШҮТҮР (п. шотор) **شتر** - дүе; **бады-шүтүр** – йындам дүе; елмая.

Рыязат барыны небсим шүтүрне,

Ыхласа йитдирип, «хайламайынмы?»
Сапаркешлер йырак ёлдан гайданда,
Агыр йүкли шүтүрлери хайданда.
Багыш кылдың бады-шүтрүң ягшысын.

ШЫПА (а. шифа:, кс. эшфие) شفاء - 1) эм, алач, сагалдыш, нәхошлукдан сагалма; 2) дерман, дары; 3) гутулма, говы болма; **шыпа бермек** – гутармак, сагалтмак; **шыпа санмак** – дерман билмек, дерман хасапламак.

Эренлер ёлунда тартып мушакгат,
«Шыпа бер, ресул!» дийип седаг етишсе.
Гана-гана ичдим достуң зәхрини,
Зәхрин шыпа сансам, салмаз мәхрини.

ШЫПАГАТ (а. шефа:'ат) شفاعت - **сер. шепагат**.

ШЫХ (а. шайх, кс. шою:х) شیخ - **сер. шейх**.

Магтымгулы ол меканда мекс этди,
Шыхлар турды, йигитлер дей ракс этди.

ШЫХ САГЫТ (а. Шейх Са'ы:д) شیخ سعید - Фазлуллах ибн Абулхайыр хәзирки Түркменистаның территориясында яшап гечен ве суфизмиң иң гөрнүкли векиллериниң биридир. Ол Хаверан сәхрасының Мәне (Мейхене) диен еринде 357-нжи хижри (967-968) йылында энеден боляр. Илки өз обасында, соң Марыда ве Сарагтда окап, ылым аляр. Ол мешхур алым Абу Абдылла Хазрыдан сапак алып, «тефсир», «хадыс» ве «шеригат» (фыкх) ылымларыны долы өзлешдирйәр, эдебият ылмыны-да өвренйәр, йити шахырана зехине эе боланлыгы үчин, энчеме чепер рубагылар хем дөредипдир. Абу Сагыт өз дөврүниң гөрнүкли алым-сопулары болан Абулфазл Сарахсы, Абулхасан Хараканы ве бейлеки улы алымлардан-да сапак алыпдыр. Абу Сагыды улы-кичи хемме хорматлапдыр, селжукларың бейик везири Нызамыл-мүлк-де онуң тәсиринде болупдыр. Шых Феридетдин Аттар ол хакда: «Абу Сагыт Абулхайыр өз дөврүниң улы адамларының ве шыхларының (**сер.**) патышасыды, онуң гөркезен кераматыны ве рыязатыны (**сер.**) хич

киме гөркезен дәлдир» дийип языпдыр. Абу Сагыт хакында халк арасында энчеме роваятлар дөрәпдир. Абу Сагыдын неберелеринден бири болан Мухаммет Мүневвер ондан галан хекаятлары ве шыгырлары «Эсрар-ат-товхыт» ады билен китап шекилинде топлапдыр. Шу йыгындыда шахырың шыгырлары, онуң гылык-хәсиети барада кичиҗик хекаялар ерлешдирилипдир. Шолардан биринде шейле дийилйәр: Гүнлерде бир гүн бир адам Абу Сагыдың янына гелип, Алланың сырларындан бир зат гөркезмегини ондан сораяр. Абу Сагыт оңа: «Эртир гел!» дийййәр. Ол адам гиденден соң болса, бир сычан тутдурып гапырҗага салдыряр, онуң агзыны-да пугта багладяр. Эртеси яңкы адам гелйәр ве: «Эй шых, ханы, шол вада эден сырыңы айт!» дийййәр. Абу Сагыт оңа шол ичи сычанлы гапырҗагы берип, ме, саңа сыр, эмма агзыны ачаймагын!» дийййәр. Ол адам гапырҗагы алып өйүне гелйәр, бу гапырҗакда нәме сыр барка дийип көп ойланяр, нәче сабыр этсе-де, чыдап билмән, ахыры гапырҗагың агзыны ачяр. Ачан бадына сычан чыкып гачяр. Шондан соң яңкы адам Абу Сагыдың янына гелип: «Эй шых, мен сенден Аллатагаланың сырыны талап этдим, сен болсаң маңа сычан берипсиң!» дийййәр. Шонда шых оңа гарап: «Эй дервүш, биз саңа ичи сычанлы бир гапырҗак бердик, сен оны пынхан саклап билмедиң, эгер худайың сырыны берсек, ол сыры саңа айтсак, оны нәдип саклап билерсиң!» дийййәр.

Абу Сагыт Абулхайыр 440-нҗы хиҗри (1048-1049) йылында Мәнеде арадан чыкыпдыр. Онуң мазары шол ерде ерлешйәр.

Шыхы-Сагыт, Мөвла Җамы,,
Ол еди солтан ичинде.

ШЫХ САНГАН (а. Шейх Сан'а:н) شيخ صنعان - христиан (терса) гыза ашык болан мусулман пири. Ол элли йыллап пир болуп, дөрт йүз мүриде ёлбашчылык эдип сапак берипдир (кәбир чешмелерде еди йүз мүриди болупдыр дийилйәр). Феридетдин Аттар-да шонуң мүриди экен. Ол Говсул-агзамың бет дога этмеги

зерарлы терса гызына ашык болуп, ысламдан эл чекйәр. Бу сюжет суфистик эдебиятда гиңден яйрапдыр. Шых Санган ве онуң ашык болан христиан гөзели хакда илкинжи гезек шых Аттарың (1151-1221) «Мантык-ат-тайр» атлы эсеринде йөрите бөлүм берлипдир. Ол «Шых Санганың хекаяты ве онуң терса гызына ашык болуп, зүннар гушак дакынмагы» атландырылыпдыр. Соң Алышир Новайы өмрүниң ахыркы йылларында (1499-1500) Аттара жоган хөкмүнде өзүниң «Лисан-ат-тайр» эсерини языпдыр. Кәбир алымлар Новайының бу эсерини Аттарың эсериниң түрки дилине эдилен терҗимеси хасаплаярлар. Новайының эсеринде-де йөрите Шых Сангана багышланан хекаят-поэма бар. Гүндогарда «Хекаяты-Шых Санган» атлы эсер өзбашдак хем яйрапдыр (сер.: Е.Э.Бертельс, Суфизм ве суфистик эдебият, М., 1965, 399-400 сах.).

Бу сюжет эсасында XII асырда яшап гечен күрт шахыры Факы Тейран хем поэма языпдыр. Шых Санган хакдакы поэмада энчеме йүз окувчысы (сопусы) болан етмиш еди яшлы мусулман пири Санган хакында гүррүң берилйәр. Ол дүйшүнде Румда болан бир бута сежде эдйәр. Шондан соң өз сопы-мүритлери билен Рума гидйәр. Христиан гызыны гөрүп, оңа түйс йүрекден ашык боляр, бир ая голай онуң гапысында отуряр. Гыз оңа: «сен гарры, өлүм хакда пикир эт!» дийсе-де, өзүниң сөйгүсинден эл чекмейәр. Гыз онуң өңүнде дөрт шерт гойяр: бута сежде этмели, «Куръаны» якмалы, арак (хамр) ичмели, имандан эл чекмели. Арак иченден соң, шых бейлеки шертлери-де ерине етирйәр. Инди гыз ондан тылла-күмүш галың талап эдйәр, бир йыллап доңуз чопаны болмагы буюряр. Шых шондан соң өз максадына етйәр, мүритлери болса ызларына Кәбә гайдярлар. Санганың бир акыллы мүриди бар экен. Ол шых Рума гиден вагты обада ёк экен. Бирнәче вагтдан гелип, мүритлерден болан вакалары эшидйәр, олары кәйейәр. Соң буларың хеммеси Рума гидйәрлер, кырк гиже-гүндиз дога эдйәрлер. Ахырсоңы акыллы мүрит Мухаммет пыгамбери дүйшүнде гөрүп, оңа шых Санганың ягдайыны айдяр. Шонд пыгамбер: «Мен

шепагат (**сер.**) этдим, шыхы гүмралыкдан – нәдогры ёлдан халас этдик» дийийәр. Мүритлер шыхың янына барып гөрселер, хакыкатдан-да ол зүннары билинден ташлап, өңки ыслам гөрнүшине өврүлен экен. Мүритлер пыгамбериң шепагатыны оңа айдып, хеммеси ене Хыжаза тарап ызларына гайдярлар. Христиан гыз-да соңундан Санганың ызындан гидип, ыслам динини кабул эдйәр. Соң Эзрайыл оларың жаныны аляр.

Поэманың сюжети Якын Гүндогарда хем-де Закавказьеде гиңден яйрапдыр. Бу сюжети XIX асырда Вахдат Гиланы, XX асырда Хусайын Жавыт хем өзлериче ишләпдирлер (Сер.: Факи Тейран. Шейх Сан'ан, М., 1965).

Шых Санган дей узын гайга улансам...

Я реб, хабар билеринми, яр, сенден.

ШӘКИР (а. ша:кир) **شاکر** - «шүкүр» сөзүнден; шүкүр эдйән; разы, миннетдар; ягшылык эдене миннетдарлык билдирйән.

Ол не шәкир эзелде хызмат эдер устада?...

Рухул-эмин Жебрайыл хызмат эдер устада.

ШӘРИК (а. ша:рик) **شارک** - 1) ортак, дең хаклы, бир затда дең пайы болан; шерик; бир зада башга бир тай бар хасап эдйән; 2) худая тай бар хасап эдйән.

Мертден ашна тутсаң, абрайыңа шәрик,

Намарт ашнасына хиле гетирмиш.

ШӘХД-У ШЕКЕР (а. шехд ве шекер) **شهد و شکر** - **сер. шәхт**.

ШӘХР (п. шехр) **شهر** - 1) шәхер, көчелери, проспектлери, улы-улы жайлары, дүканлары ве көп жемагаты хем-де административ, сөвда, сенагат ве медени меркези болан улы илатлы пункт; 2) ай, бир ай.

Шәхриңизде бир пери, адың эшитдим мен сениң.

Гөвре харап, тен турап, көңлүмниң шәхри вейран.

ШӘХРИ-ЗЫНА (п-а. шехр-е зына:) **شهر زناء** - Лут пыгамбериң яшан ве худай тарапындан пыгамберлиге белленен шәхери болан

Седум шәхери. Ол шәхериң илаты өрән азгын болуп, зына билен мешгул болупдырлар.

Ол не шәкир, эзелде хызмат эдер устада?

Ол не шәхри-зынадыр, күлли гидер бербада?

ШӘХРИЯР I (п. шехрия:р) شهريار - 1) патыша, ша, хөкүмдар; улы ве адалатлы патыша; 2) шәхер хәкими, шәхериң улусы.

Айтай вагыз җовабын,

Диңләрсиң, эй шәхрияр.

ШӘХРИЯР II (п. шехри-я:р) شهريار - 1) Эйраның сасанылар династиясындан болан сердарларындан бири, ол римлилере гаршы энчеме гезек уруш эдипдир; 2) Хиндистанда хәкимиет эден теймурылар династиясындан Җахангир шаның иң кичи оглы. Ол 1037-нҗи хиҗри (1627-1628) йылында какасы өленден соң Лахурда патыша боляр. Шәхрияр эдебиятчы ве шахыр болуп, «Афтап» тахаллусы билен шыгырлар хем языпдыр.

Галмады Дарабың, не шәхрияры,

Бирничәни шалык биле шат эдип,

«Шәхрияр» дийип, әлем ичре ат эдип.

ШӘХТ (а. шехд) شهد - 1) бал, асал (сер.);) сүйҗи зат; **шәхд-у шекер** – бал ве шекер.

Эй, җады җерен гөзли,

Эй, шәхд-у шекер сөзли.

Леблериңден акан балы,

Шәхт иле шекере меңзәр.

- Ы -

ЫБАДАТ (а. ыба:дет, кс. ыба:да:т) **عبادت** - 1) бенделик, гуллук; 2) худая гуллук этмек, бенделик этмек; 3) намаз, дога; чокунма; дога; намаз окама; 4) таквалык, тагат этме; **ыбадат эйлемек (кылмак)** – бенделик этмек, худая гуллук этмек, дога, намаз окамак; **ыбадат завы – гм.** худая гуллук этмегиң кынчылыклары, бенделик этмегиң ховплары.

Кичиликден ыбадатга боюн гой,
Кыяматның оюн кылсаң, оюн гой.
Хүммет биле өтсем ыбарат завун...
Пикир бишесинден авламайынмы?

ЫБАДАТ ЗАВЫ (а-п. ыба:дет за:вы) **عبادت زاوي** - **сер. ыбадат**.

ЫБАТ (а. ыба:д, бс. абд) **عباد** - 1) бенделер, худайың бенделери, гуллар; 2) махлуклар, худайың ярaданлары, ынсан; **реббил-ыбат** – бенделериң худайы; Аллатагала.

Магтымгулы, чагыр репбил-ыбады,
Бу дүнйә, ахырет бергил, мырады.

ЫБРАЙЫМ (п. Ибрахи:м) **ابراهيم** - иң улы пыгамберлериң бири. Ол икинжи «улул-азм» хасапланяр. «Улул-азм» диймек болса, өзүнден өң гечен пыгамбериң шеригатыны ятырып, тәзе шеригат гетирен хем-де китабы болан пыгамбере айдыляр. Ыбрайым Бени-Ысрайылың (еврейлериң) иң бейик пыгамбери ве атасы хасапланяр. Ыбрайым парс дилинде Ыбрахим шекилинде айдылып, онуң арапча синоними Эб-рахым, ягны мәхрибан ата диймекдир. Ыбрайымың лакамлары «Халыл, Халылулла ве Халыларрахман» болуп, күнъеси Абул-энбия ве Абу Мухамметдир. Ыбрайымың доглан ери барада үч хили маглумат бар. Биринжи маглумата гөрә, ол Федданарам шәхеринде – Шам билен Ырагың арачәгинде, башга бир маглумата гөрә, Бабыл шәхеринде догуляр. Үчүнжи маглуматда болса Ыбрайым бизиң эрамыздан такмынан ики мүң йыл өң Халдея (Келде) юрдунын Ур шәхеринде (Евфратын

кенарында) догулыпдыр дийилйәр. Шол дөврде Бабыл юрдунда Немрут ибн Кенган ибн Куш хөкүмдарлык эдипдир. Ыбрайымың какасы хакда бирнәче хили роваят бар. Бир маглумата гөрә, ол бут ясайжы Азериң (башга ады Тарах) оглы болмалы. Азер Ыбрайымың какасы ёгаландан соң, онуң эжесине өйленйәр. Бирнәчелер муны тассыкламаярлар. Башга бир роваята гөрә, Азер Ыбрайымың какасының доганыболуп, ол гөйә яшлыкдан оны тербиелэнмишин. Ене бир роваятда Азер Ыбрайымың хакыкы какасы дийилсе, башга биринде ол Ыбрайымың бабасы хасапланяр. Онуң атасының (какасының какасы) ады Нахур, эжесиниң ады-да Нуна болупдыр. Онуң дөврүнде илат бутпараз экен ве улы бутханалар ясап, бутлара чокунян экенлер. Илатың наданлыгындан пейдаланып, Немрут өзүни худай дийип ыглан эдйәр. Ыбрайым шу пурсатда өзүниң парасатлылыгы аркалы худайың бирлигини аңяр, соң Аллатагала тарапындан пыгамберлик дережесине белленйәр. Нетижеде өз ковумыны ялңыз худая уймага чагыряр. Ол бир гүн шәхер илатының байрам эдип, шәхерден даш чыкан вагты бутхана барып, бирнәче буты дөвйәр. Бу вакадан хабардар болан Немрут Ыбрайымы ода ташлаяр, эмма худайың эмри билен от оңа тәсир этмейәр, 3-7 гүнден ол отдан саг-саламат чыкяр. Ыбрайым шондан соң Мүсүре гидйәр. Ол ерде көп хорлуклар гөрйәр. Эмма агыр зәхмет аркалы көп байлык топлаяр. Соң ерли халкың ве Амалык арапларындан болан хәкимиң зулумындан гачып, ене-де өз юрды болан Палестина гайдяр. Ол 120 яшандан соң өзүни сүннет этдирипдир. Оглы Ысмайылың көмеги билен Кәбәни бина эдипдир. Аллатагаланың буйругы билен оглы Ысмайылы гурбан этмели боланда, пычагы кесмейәр, шонда худай гоюн ёллаяр. Шоны гурбан эдйәр. Эмма еврейлериң пикирине гөрә, Ыбрайым Ысхакы гурбан этмек исләпдир. Роваятлара гөрә, Ыбрайым 170 йыл яшапдыр. Онуң Сара атлы аялындан Ысхак диен оглы боляр, ол еврейлериң (Бени Ысрайылың) атасы хасапланяр. Бейлеки оглы Хажардан болан Ысмайыл я-да Аднан арапларың ат...

хасапланяр. Ыбрайымың уммасыз көп малы болупдыр, хатда онуң гоюнларыны горамак үчин мүң саны гоюн итини саклапдырлар. Ыбрайым аялы Сара өленден соң Кенганылардан бир аял аляр, шондан алты огул дүнйә инйәр. Шолардан болса энчеме перзент дөрәп, дүнйәниң көп ерлерине яйрапдыр.

Ыбрайым пыгамбер барада «Куръанда» йөрите «Ыбраым» атлы сүреден башга-да йигрими дөрт сүреде маглумат берилйәр; серет: «Бакара», «Мерьем», «Энбия», «Энгам» ве бейлеки сүрелер.

Ысмайыл гурбаның болды Минада,
Я, Ыбрайым – Халылулла хакы үчин.
Еди гүнде хакдан үлүш алдылар,
Ыбрайым дийр, ода дүшен гүнлер хей.

ЫБРАТ (а. ыбрет) **عبرت** - 1) гөрелде; пент, өвүт-несихат; 2) гең галма; 3) бир затдан сакланмак үчин гөрелде ве себәп болян ягдай; **ыбрат алмак** – гөрелде алмак.

Ыбрат гөзүни ачып, җахана назар эйле,
Ики кәми тутмагын, бир яна назар эйле.
Ач гөзүң ыбрат биле, топрага долмасдан бурун.
Ыбрат алып, патыша райындан гайтды.

ЫБРАХЫМ (а. Ибра:хи:м) **ابراهيم** - **сер. Ыбрайым**.

Мунча йыгнап Ыбрахым,
Нәмәни алды гитди.

ЫГЗАЗ (а. и’ за:з) **اعزاز** - 1) хорматлама, хеззетлеме; 2) эзиз хасаплама, эзиз гөрме; 3) хеззет, хормат; **ыгзаз-у икрам** – хорматлама ве сахылык этме.

Җөхитлер гаршы гелип,
Ыгзаз-у икрам кылып.

ЫГЗАЗ-У ИКРАМ (а. ы’за:з ве ирка:м) **اعزاز و اکرام** - **сер. ыгзаз**.

ЫГЛАМ (а. и’ла:м) **اعلام** - «ылым» сөзүнден; билдирме, хабар берме, әшгәр этме, ыглан этме, анлатма, ачыклама; **ыглам йөрүлмек** - әшгәр эдилмек, хабар берилмек, ыглан эдилмек.

Халка ыглам йөрүлди,

Күфр дини урулды.

ЫГРАР (а. ыкра:р) **اقرار** - «карар»; 1) ерлешдирме, беркарар этме; 2) бир иши өз сөзүң билен субут этме; 3) боюн алма; 4) вадада тапылма; 5) сөзи айдың беян этме; 6) тассык, кабул; теслим (**сер.**).

Шу эйям сопусы яланчы кеззап,

Вадасы, ыграры ялан дегилми?

ЫГТЫБАР (а. ы'тиба:р) **اعتبار** - 1) пент алмак, гөрелде алмак, ыбрат (**сер.**) алмак, бир зады говы дийип билмек; 2) ынам, абрай; мертебе; 3) догручыллык, **ыгтыбар эйлемек** – ынанмак.

Достлар; бу дүнйәге ёкдур ыгтыбар.

Ыгтыбар ёкдур бу жана.

Достлар, ыгтыбарым ёкдур өмүрге.

Ыгтыбар эйлемез хазын-у шатдан.

Өмре ыгтыбар ёк, жана дурум ёк.

ЫГТЫКАТ (а. и'тика:д) **اعتقاد** - 1) ынанмак, уймак; дине түйс йүрекден ынанмак, иман; 2) ынанч, ынам; **ыгтыкат этмек** – ынанмак, уймак.

Ыгтыкат этсе халал дийп, дини-ысламдан гечер.

Дини-ысламдан гечерге бир себәпкәрдир чилим.

ЫГТЫМАТ (а. и'тима:д) **اعتماد** - 1) даянма, ынанма, бирине бир иши ынам этме; 2) ынам, ынанч; бил баглама; 3) иман; **ыгтымат этмек** – ынанмак, бил багламак, ынам этмек.

Дүнйәге ыгтымат этмәң, яранлар,

Киме гелип, кимден гидип барадыр.

ЫГТЫЯР (а. ихти:яр) **اختيار** - «хайр» сөзүнден; 1) сайлама, сечме, сайлап тутма; 2) кабул этме, разы болма; 3) эрк, хукук; **ыгтыяр кылмак** – сайламак, сайлап алмак, кабул этмек.

Анын үчин дәхр эра бир көше кылдым ыгтыяр.

Ыгтыярым ёк турур, жеңни-жидалы нейлерем.

ЫЗ (ы:з) **ایز** - 1) соң, соңра, довам; 2) адам ве хайван йөрәнде аягының ерде галдырян сураты, шекили; 3) беллик, нышан; 4) **гм.** тәсир, антоним: өң.

Эшекден улугдыр, гатырдан кичи,
Йөрисе билинмез ызы бырагың.
Ыза дөнүп, яр жовабын гетирсе,
Хөвес билен исмин язсам дессана.

ЫЗА (а. аза:) **اذاء** - 1) азар, азап, жөвүр, сүтем; 2) ынжы, йити агыры.

Достуңа ыза бердиң, душмана йүз өврдиң,
Азыз жаның пида кыл, саясында бир мердиң.

ЫЗЗАТ (а.) **عزّت** - 1) эзиз болмак; 2) хормат; сылаг; 3) галыр-гыммат, әхтибар; 4) шан, шөхрат; 5) гудрат, кувват; 6) хеззет; икрам; **ыззат эйлемек** – хорматламак, сыламак, хеззет этмек.

Бир киши ыззатындан
Бедасыл өзүн бег саяр.
Алымлардан гидер ыззат.
Арыф болуп, өз ыззатын билмеен,
Хер ниче көмүри эйлесең ыззат.

ЫЗЛАМАК (ы:зламак) **ایزلامق** - 1) агтармак, гөзлемек, тапжак болмак; 2) эңремек, агламак, зейренмек.

Бир кәкилик алдырса зүрье баласын,
Сайрай-сайрай ызламайын болармы?

ЫЗХАР (а. изха:р) **اظهار** - 1) гөркезме, мейдана чыкарма, әшгәр этме, мәлим этме, йүзе чыкарма; 2) яландан гөркезме; сатыш; 3) беян, беян этме; **ызхар эйлемек (кылмак, этмек)** - әшгәр этмек, йүзе чыкармак, беян этмек, айтмак.

Барча саңа аяндыр, не хажат кылам ызхар.
Лутфуңны ызхар эйле,
Көңлүмни карар эйле.
Сырымны ызхар эйлесем әлемде бир ёлдашыма.

ЫЗХАРЛАМАК (а-т. изха:р-ламак) اظهارلامق - әшгәр этмек, беян этмек. Хакыкы чешмелерде габат гелмән, Магтымгула йөңкелен екеже бир шыгырда душ гелйәр. Бу ясама сөзүң манысы тексте терс гелйәр.

Дердимни ызхарлап, дерманым гойды,

Ахыры гүң эйләп дәли, дүнйә хей!

ЫКБАЛ (а. ыкба:л) اقبال - «кабул» сөзүнден; 1) тәлей, язгыт, багт; 2) бир адамың ишиниң оңат болмагы; рахатлык; ислег; арзув; бирине дөвлет ве байлыгың йүзленмеги.

Талыгым гүнеши галмыш үмүрге,

Эйәм, сен ояндыр, уймуш ыкбалым.

ЫКБАЛЫ КЕЧ (а-п. ыкба:л-е кеж) اقبال کج - **сер. кеч**.

ЫКЛЫМ (а. ыкли:м, кс. ака:ли:м) اقلیم - бу сөзүң аслы грекче «клима», «климатос» болуп, арап дилинде «ыклым» шекилине өврүлипдир. 1) юрт, жахан, дүнйә, әлем. Көне дүшүнже боюнча, Ериң яшалян еди бөлегиниң бири, оларың хер бири бир планета билен багланышыклы хасапланяр. Меселем, Эйран Гүне, Түркүстан Мыррыха (Марс), Хытай Мүштерә (Юпитер) баглы хасапланыпдыр; 2) климат, хова; **ыклым эеси** – юрт эеси, юртда иң абрайлы.

Я, ыклым эеси – Ахмет Ясавы.

Ыклым-ыклым, шәхер-шәхер гездилер.

Ыклым дегресинде, пелек бурчунда,

Мениң сахыпжемалымны гөрдүңми?

ЫКРА (а. ыкраъ) اقرأ - «Куръаның» «Алак» сүресиниң биринжи сөзи, манысы «ока!» диймекдир. Шу сүре Мухаммет пыгамбере илкинжи гезек Жебрайыл аркалы вахй болан сүре хасапланяр.

Сүрейи-ыкра саңа мундан гелтирди Жебрайыл,

Ол Хатыжа тапмайын имана гелтүрди мейил.

ЫКРАР (а. ыкра:р) اقرار - «карар» сөзүнден; 1) боюн алма, боюн болма, тассыклама; 2) орунлашдырма, карар тапдырма; 3)

дил билен айтма, беян этме; 4) тассыклама, кабул, теслим болма; 5) сөз, карар, вада, ниет, вадада тапылмак; **ыкрар болмак** – боюн болмак; кабул этмек, тассыкламак.

Күлли-әлем болды ыкрар сүннетиң гөргеч, ресул.

Бирев билен ашна болай дийсеңиз,
Оввал ыкрарында дурушын гөрүң!

Ыкрарым бар хач товабын этмәге.

ЫЛАЙЫМ (а-т. ила:х-ым) **الهیم** - худайым, таңрым, Аллахым.

Дагдан агыр бойнумдакы гүнәйим,
Гүнәйими харам кылгыл ылайым.

ЫЛАЛ (а. ылал, бс. ыллат) **علل** - **сер. ыллат**.

Тенни ыбадатдыр ылал,
Хем диви-шейтандыр лагал.

ЫЛАХА (а. ила:ха:) **الها** - эй худай! Эй Алла!

Я ылаха, сен сакла гаракчыдан ёлларда.

ЫЛАХЫ (а. ила:хи:) **الهي** - худайым, эй таңрым.

Ылахы, аялсызлыгы
Гөркезмесин хич мусулмана.

ЫЛЛАТ (а. ыллет, кс. ылал) **علّت** - 1) дерт, нәхошлук, нәсаглык; 2) айып, шикес, ногсан; 3) себәп, делил; **ыллатлы** – ногсанлы, айыплы, кемчиликли; **ыллат гоймак** – дерт гоймак, шикес бермек.

Магтымгулы, ыллатлы гөз,
Хараба дөнер дегсе дуз.

Бир гүн болар, ыллат гояр жанында,
Өмрүңде уграшып гезсең шум биле.

ЫЛМЫ-КАЛ (а. ылм-е ка:л) **علم قال** - **сер. ылым**.

ЫЛМЫ-ЛЕДУН (а. ылм-е ледон) **علم لدن** - **сер. ылым** ве **ледун**.

ЫЛМЫ-ХАЛ (а. ылм-е ха:л) **علم حال** - **сер. ылым**.

ЫЛМЫ-ЯГЫН (а. ылм-е якы:н) **علم یقین** - **сер. ылым**.

ЫЛМЫЛЛА (а. ылм-е алла:х) **علم الله** - **сер. ылым**.

ЫЛХАМ (а. илха:м) الهام - 1) дини дүшүнже боюнча, Аллатагала я-да ёкары гүйч тарапындан ынсаның гурсагына гуюлян жошгун; 2) адамларын калбына, гөйә, худайың салан хыжувы; 3) хыжув, жошгун; **ылхам этмек** – хыжув бермек, жошгун бермек.

Ылхам этди мөвлам маңа...

Гайдып дол, Гүргене, гөклең!

ЫЛЫМ (а. ылм, кс. олу:м) علم - 1) билим, билме, билиш, билги, сోват; хабар; маглумат; 2) нукдайназар; **ылмылла** – худай ылмы, худайы танамаклык ылмы.

Окыр болса ылмылладан ачыглы;

ылмы-кал – дин, шеригат ве акыл етирип болян затлар хакындакыылым.

Ылмы-кал, ылмы-хал барын жем этсем,

Шеригат ёлуна дайым гөз этсем;

ылмы-ледун – суфизм таглыматына гөрә, ынсаның перишде ве пыгамбер я-да уссат тарапындан дәл-де, гөс-гөни худайың өз мерхемети аркалы өвренилйән ылым. Онуң «ылмы-ягындан» тапавуды шейле: «Ылмы-ягын» худайың барлыгыныц нуруны ве Алланың сыпатларыны өвренйәр. «Ылмы-ледун» (я-да ледуны) болса, худайың сөзлерине ве оларың маңыларына ынсана баглы болмадык серишделериң үсти билен дүшүнмеги аңладяр. Ол үч хили боляр: вахй, ылхам ве парасат. «Ылмы-ягын» худайың хакыкатынын, нуруның акыл я-да делиле эсасланып дәл-де, гөйә, чиллә отурмак, рыязат (**сер.**) чекмек ялы ишлериң көмеги билен дуюлмагымышын.

Кешф эдип ылмы-ледунны, әхли-ырфан эйлегил,

Бихабар диллерге сыр әшгәр эден реббим желил;

ылмы-хал – худай билен бендесиниң арасындакы ягдайының сырларыны өвренмек ылмы, ышк ылмы, мистика. «Ылмы-хал» билен «ылмы-калын» арасында бир эсасы тапавут бар. «Ылмы-хал» таглыматы худайы танамак ве оңа бирлешмек геплешик аркалы дәл-де, диңе гүйчли хыжув, экзальтация ве түйс йүреклен шоңа

берилмек нетижесинде мүмкин боляр дийип дүшүндирийәр. Эмма «ылмы-кал» худайы хакыкы танамак акыл аркалы йүзе чыкяр дийип өвредйәр, шонуң нетижесинде болса, худай билен геплешмек хем боляр дийип дүшүндирийәр.

Чешмелерде бар болан роваятлара гөрә, бир гүн мешхур сопы ве шахыр Абу Сагыт Абул-Хайр Абу Алы Сина (Авиценна) билен душушяр, олар бирнәче сагат гүрлешйәр. Абу Алы Сина гиденсоң, отуранлар Абу Сагытдан: «Абу Алыны ничик гөрдүңиз?» дийип соранларында, ол: «Бизиң гөрйән задымызы ол билйәр ве онуң билйән задыны болса, биз гөрйәрис, ягны бизиң йүрек, хыжув аркалы етен задымыза ол акыл аркалы етипдир» дийип жогап гайтаряр. Сопулар «ылмы-халың» векиллеридирлер.

Ылмы-кал, ылмы-хал барын жем этсем,

Шеригат ёлуна дайым гөз этсем.

ЫЛЯС (а. Иля:с) **الياس** - Илия, еврей пыгамберлеринден бири. Сам ибн Нухуң агтыгы ве Хызырың доганының оглы (кәбир чешмелерде Хызырың доганы дийилйәр). Ол Хызыр билен билеликде «Зулмата» барып, «яшайыш сувундан» ичип, эбедилик өмүр тапыпдыр. Ыляс такмынан докуз йүз йыл бизиң эрамыздан өң яшап гечипдир, бутпаразлыкдан йүз дөндеренлиги үчин, ызарланып, көп вагт чөлде ве говакларда яшамага межбур болупдыр. Дини роваятлара гөрә, гөйә бизиң эрамыздан 800 йыл озал асмана учанмышын.

Ериң хызматы Хызра, деңзиң хызматы Ыляса берлипдир. Кәбир сөзлүкде Хызыр Ылясың лакамы дийилйәр. Бу нәдогры болса герек.

Хызыр, Ыляс киби гирсем зулмада.

Хызыр дога эйлейип, Ыляс этсе мынажат.

Ол Хызыр, Ыляс билен Ахмет, Сүлейман анда бар.

Уградым Ыляса, Хызр олды высал,

Көңлүм ичре гелди бирниче мысал.

ЫМАМ (а. има:м, кс. эимме) امام - 1) ёлбашчы, ёл гөркезиҗи; дини ёлбашчы; 2) хезрет Алының ве онуң неслинден болан он бир адамың титулы; 3) көпчүлик болуп окалян намазың ёлбашчысы; 4) айдың ёл; 5) карылар илкинҗи ве асыл «Куръана» ымам диййәрлер; пыгамберың халыпаларына-да ымам диенлер бар.

Бирниче ымамлар ганын
Кербелада дөкүп гечди.
Магтымгулы айдар, мен хәки-паям,
Ымамлар ёлунда җаны пидаям.

ЫМАМ АЛ-МУНТАЗАР (а. има:м ал-Монтазар) امام المنتظر - **сер. Сахыпзаман** ве **Мәти**.

ЫМАМ АЛЫ (а. има:м ’Али:) امام علي - Алы ибн Абуталып ибн Абдылмутталып ибн Хашым. Мухаммет пыгамбериң доганогланы ве гиеви. Эҗеси Патма – Асат ибн Хашым ибн Абды Менафың гызы. Күнъелери: Абулхасан, Абутурап, Абулхиҗа. Лакамлары: Эмирил-мүъмүнин, Муртаза, Асадулла, Хайдар, Сафдар, Шахы-Мердан, Худайың шири ве ш.м. Хезрет Алы ысламың шайы мезхебиниң биринҗи ымамы хасапланяр. Хакыкатда ол дөрдүнҗи халыпадыр. Алы хиҗретден йигрими ики йыл өң реҗеп айының он үчүнҗи (642-643) гүни Кәбеде догуляр. Эҗеси оңа Хайдар ат гойяр, эмма Мухаммет пыгамбер оңа Алы адыны берйәр. Хезрет Алы яшлыкдан Мухаммедиң элинде тербиеленйәр, ол биринҗи болуп, ыслам динини кабул эдйәр. Хемме урушларда пыгамбере көмек эдйәр. Алыны Күвфе метҗидинде намаз окап дуран махалы дуйдансызлыкда Абдырахман Мулҗам Мырады гылыч билен уруп яралаяр, шол ярадан-да Алы арадан чыкяр. Ол дөрт йыл докуз ай хөкүм сүрүп, кыркынҗы хиҗри йылының ораза (ремезан) айының йигрими биринҗи гүни (660-661) 63 яшында арадан чыкяр. Хезрет Алының гысга несихат-сөзлери ве хутбалары топланып, «Нәхҗул-белага» («Чеперчилигиң тәрлери») ады билен яйрапдыр. Ол китап көп гезек нешир эдилип, дүрли диллере гечирилипдир. Алы чарярларын

дөрдүнжисидир. Ол батырлыгың, эдерменлигиң символы хасапланяр. Онуң губуры Нежепде ерлешйәр. Алының бирнәче аялындан он ики оглы ве он алты гызы болупдыр. Алының какасы Абуталыбың хакыкы ады Ымран боланы үчин, оңа Алы Ымраны хем дийилйәр.

Ресул дамадыдыр, өз арсланыңдыр,
Я ымам Алыя багышла бизни.

ЫМАМ АСЫР (а. има:м Аср) **امام عصر** - **сер. Мәти, Сахыпзаман.**

ЫМАМ БАГЫР (а. има:м Ба:кыр) **امام باقر** - шайыларың бәшинжи ымамы «ымам Мухаммет Бакыр» - Мухаммет ибн Алы ибн Хусайын ибн Алы ибн Абу Талыбың лакамы. Онуң ене бир лакамы – күнъеси Абу Җафардыр. Эҗеси Патма. Ол 19 йыл ымам боляр. Ымам Багыр 57-нҗи хиҗри (676-677) йылында, реҗеп айының биринде Мединеде энеден болуп, 114-нҗи хиҗри (732-733) йылының зилхечҗе айының едисинде-де Ыбрайым атлы адам тарапындан шол ерде шехит эдилйәр. Онуң бәш оглы ве ики гызы болупдыр.

Хумаюн дагыдыр ахыр бинасы,
Мухаммет Багыра багышла бизни!

ЫМАМ ГАЙЫП (а. има:м га:йиб) **امام غایب** - **сер. Мәти** ве **Сахыпзаман.**

ЫМАМ ҖАФАР (а. има:м Җа'фер) **امام جعفر** - Абу Абдылла Җафар ибн Мухаммет шайыларың алтынҗы ымамы. Онуң лакамы «Садыкдыр» («Догручыл»), чүнки ол догручыллыкда мешхур болупдыр. Ымам Җафар ымам Мухаммет Багырың оглудыр. Эҗесиниң ады Уммы-фарвах. Ол 24 йыл ымам боляр. Җафар 83-нҗи хиҗри (702) йылының ребигул-оввал айының он едиси гүни Мединеде догуляр ве 148-нҗи хиҗри (765-766) йылың йигрими бәшинҗи шоввалында-да шол ерде Мансурың буйругы боюнча өлдүрилйәр. Ол алтмыш бәш яшап арадан чыкяр. Онуң еди оглы ве үч гызы болупдыр. Губуры Бакыгда ерлешйәр. Ымам Җафар шыга

(шайы) мезхебиниң эсасыны гоюпдыр. Шонуң үчин шол мезхебе Жафары диен ат хем берилйәр. Онуң дөврүнде ылмың дүрли пудаклары өсүпдир, дөрт мүң адам ылмың дүрли угурлары боюнча дерңев ишини алып барыпдырлар. Ымам Жафар өз дөврүниң мешхур алхимиклериниң бири болупдыр. Чешмелерде айдылышына гөрә, белли химик Жабыр ибн Хайян-да шонуң шәгиртлеринден бири болуп, химия ылмыны шондан өвренипдир.

Үч керамат биле галды Хучжачдан,
Я ымам Жафара, багышла бизни.

ЫМАМ ЗАМАН (а. има:м Зама:н) **امام زمان** - **сер. Сахыпзаман, Мәти, ымам Гайып, ымам Асыр**.

ЫМАМ ЗЕЙНЕЛАБЫДЫН (а. има:м Зейн-ал-а:бидин) **امام زين العابدين** - ады Алы, күнъеси Абу Мухаммет, лакамы-да Зейнелабыдындыр. Ол ымам Хусайның оглы болуп, шайыларың дөрдүнжи ымамыдыр. Эжеси Эйран шасы Ездигерт үчүнжиниң гызы Шәхрбанудыр. Ол отуз секизинжи хижри (658-659) йылының жумады-ал-оввал айының он бәшинде доглуп, 94-нжи я-да 95-нжи хижри (712-714) йылының мухаррам айының он икисинде-де (я-да йигрими бәшинде) Хушам тарапындан зәхерленип шехит эдилйәр. Ол 25 йыл ымам боляр ве элли еди йыл яшап арадан чыкяр. Онуң мазары Бакыг мазарчылыгында ерлешйәр. Ымам Зейнелабыдының он бир оглы ве дөрт гызы болупдыр. Ол көп ыбадат **(сер.)** эдени үчин, она «Зейнелабыдын» («Намазхонларың безеги»), «Сечжат» («Көп намаз окаян») ве «Сейийд-ас-сажыдын» («Намазхонларың улусы») диен лакамлар берлипдир. Онуң догалары «Сахыфайы-Сечжадые» ады билен мешхурдыр.

Бир чаха атдылар Дымышк шәхринде
Зейнелабыдыны багышла бизни.

ЫМАМ КӘЗИМ (а. има:м Ка:зим) **امام كاظم** - шайыларың единжи ымамы. Хакыкы ады Муса, Кәзим болса лакамыдыр. Ол ымам Жафарың оглудыр. Кәзим сөзүниң манысы «дымян, үмсүм, гахар-газабыны ичинде саклап билйән» диймекдир. Онуң күнъеси

Абулхасан, эжесинин ады болса Хамыдадыр. Муса Кәзим 128-нжи хижри (745-746) йылының сапар айының едисинде Багдатда доглуп, 183-нжи хижри (799-800) йылының режеп айының йигрими бәшинде-де Харун-ар-решидиң буйругы билен Багдадың түрмесинде зәхер берлип өлдүрилйәр, губуры Багдадың Кәзимийе диен еринде ерлешйәр. Ымам Кәзим отуз бәш йыл ымам болупдыр, элли бәш йыл яшапдыр. Онуң он секиз оглы ве он докуз гызы болупдыр.

Түркүстан эеси сервер,
Ымам Кәзим, ымам Җафар.
Душманыңга достуң этдиң гирифтар,
Я Муса Кәзиме багышла бизни.

ЫМАМ НАГЫ (а. има:м Накы:) امام نقي - ады Алы, күнъеси Абулхасан, лакамлары Нагы ве Хады. Ол ымам Мухаммет Тагының оглы ве ымам Хасан Эскериниң какасыдыр. Ымам Алы Нагы 213-нжи я-да 214-нжи хижри (828-830) йылының режеп айының он үчүнде я-да зилхечже айының он бәшинде Медине шәхеринде энеден боляр. Ол шайыларың онунжы ымамыдыр, йигрими үч йыл ымамлык эдипдир, кырк бир йыл яшапдыр. Онуң дөрт оглы ве бир гызы болупдыр. Аббасы халыфасы Мүтевеккил оны Мединеден Эскер диен шәхере әкидип, шол ерде ерлешдирйәр. Ымам Алы Нагы такмынан йигрими бир йыл шол шәхерде яшаяр. Ахырсоңы 254-нжи хижри (868) йылының режеп айының үчи гүни арадан чыкяр ве өз өйүнде депин эдилйәр. Эжесиниң ады Семанадыр.

Хакыкат ёлуның шемгы-чырагы,
Алы ал-Нагыя багышла бизни.

ЫМАМ РЫЗА (а. има:м Риза:) امام رضا - Алы ибн Муса Кәзим шайыларың секизинжи ымамыдыр. Онуң күнъеси Абулхасан, Рыза болса лакамыдыр. Ол 148-нжи хижри (765-766) йылының зилкагда айының он биринде Мединеде дүнйә инйәр. Мәъмун халыфа доганы Эмин өлдүриленден соң Марыдан хезрет Рыза хат язып, онуң Мединеден Хорасана гелмегини сораяр. Хачан-да, ол Мара

геленде, Мәъмун өз гызы Уммы-Хабыбы оңа никалап берйәр ве оны өз орунбасары ве мирасдүшери эдип беллейәр. Эмма 817-818-нжи йылларда Мәъмун Марыдан Багдада гиден вагтында, өз эден ишине пушман эдйәр ве Алы ибн Мусаны өлдүрмегиң күйүне дүшйәр. Шейлеликде, секизинжи ымам үзүме салнан зәхер аркалы Тус себитинде зәхерленип өлдүрилйәр. Ол Тусуң төверегинде ерлешйән Сенават (хәзирки Машат) диен ерде жайланяр. Шонуң үчин Машат шәхери мукаддес хасапланяр ве хер йылда мүңлерче адам онуң губурына зыярат эдйәрлер. Ымам Рыза 203-нжи хижри (818-819) йылының сафар айының ахырында арадан чыкяр. Ымам Рыза йигрими йыл ымам боляр. Ол элли бәш яшапдыр. Эжесиниң ады Нежмедир. Алы ибн Мусаның лакамы «Рыза» боланы үчин, онуң ады гысгалдылып, «Ымам Рыза» я-да «Ымам Алы ибн Муса-ар-Рыза» дийлип тутуляр. Онуң бир оглы ве бир гызы болупдыр.

Хожа Ахмет ымам Рызадыр,
Феридун бир өвлүйәдир.
Сынайы-ашуфта зоввары-әлем,
Я ымам Рызая, багышла бизни.

ЫМАМ ТАГЫ (а. има:м Такы:) امام تقي - ады Мухаммет, күнъеси Абу Җафар, лакамы Җеват ве Тагы, шайыларың докузынҗы ымамы. Ол ымам Рызаның оглудыр. Эҗеси Хайзаран. Ымам Мухаммет Тагы 195-нҗи хиҗри (810-811) йылының режеп айының онунда дүнйә инип, 220-нҗи хиҗри (835) йылының зилкагда айының ахырында хем халыфа Мугтасым тарапындан зәхер берлип өлдүрилйәр. Ол он еди йыл ымам болупдыр. Ондан дөрт огул ве еди гыз галыпдыр. Онуң губуры Багдадың Кәзимийе диен еринде ерлешйәр.

Ылахы бехакгы-Патмайы-кыям,
Мухаммет Тагыя, багышла бизни.

ЫМАМ ХАСАН (а. има:м Хасан) امام حسن - хезрет Алының улы оглы, шайыларың икинжи ымамы. Күнъеси Абу Мухаммет, лакамы болса Мужтабадыр. Ол үчүнжи хижри (624-625) йылында,

ораза (ремезан) айынын он бәшинде Медине шәхеринде дүнйә инйәр. Онуң эжеси Мухаммет пыгамбериң гызы Патмадыр. Ымам Хасан өз доганы ымам Хусайын билен билеликде яшлыкда Мухаммедиң тербиесини аляр. Хасан таквалыкда ве хош ахлаклылыкда шөхрат газаныпдыр. Чешмелерде айдылышына гөрә, ол йигрими гезек пайы-пыяда Мединеден Мекгә Кәбәни зыярат этмәге гидипдир, Ырага ве Эйрана-да сыяхат эдипдир. Ымам Хасан какасы хезрет Алы өлдүриленден соң, онуң ерине халыфа боляр ве бирнәче гошун билен Муавыяның гаршысына Медайына тарап уграяр. Эмма онуң гошунының ичинде агзалалык дөрейәр. Нетижеде, ган дөкүшиклигиң өңүни алмак максады билен, ымам Хасан халыфалыкдан эл чекйәр ве Мединә гидйәр. Хәкимиет Муавыяның элине гечйәр. Хасан эллинжи хижри (670) йылының сафар айының йигрими секизинде өз аялларының бири болан Жагда (Же'да) бинт Эшгас тарапындан зәхер берлип өлдүрилйәр. Бу габахат иш Муавыяның пирими аркалы амала ашырыляр. Хасан он йыл ымам болупдыр ве кырк еди йыл яшапдыр. Онуң секиз оглы ве еди гызы болупдыр.

Хасан, Хусайн, Шахы-Мердан, шыпа бер.
Чешми-чырагымдыр, нуры-айнымдыр,
Я ымам Хасана, багышла бизни!

ЫМАМ ХУСАЙЫН (а. има:м Хосейн) امام حسين - хезрет Алының икинжи оглы, эжеси Патма <u>Зөхра</u>. Күньеси Абу Абдылла, лакамы болса Сейийд-уш-шухададыр. Ол шайыларың үчүнжи ымамы хасапланяр. Ымам Хусайын дөрдүнжи хижри (625-626) йылында Медине шәхеринде, шагбан айының үчүнде энеден боляр. Таквалыкда ве батырлыкда мешхур болупдыр. Муавыя өленден соң, Күвфе илаты оны өз шәхерлерине чагыряр лар ве халыфа белледемек ислейәрлер. Хусайын өз машгаласы ве яранлары билен Ырага тарап херекет эдйәр. Эмма Кербела шәхериниң голайында Убайдылла ибн Зыядың серкерделигинде Езидиң ёллан гошунларына габат гелйәр. Олар ымам Хусайның херекетиниң өңүни алмак ислейәрлер.

Нетижеде шол ерде уруш боляр ве ымам Хусайын өзүниң етмиш ики яранлары билен шехит эдилйәр. Бу вака алтмыш биринжи хижри (680-681) йылының мухаррам айының онунда болуп гечипдир. Хусайын он бир йыл ымам болупдыр, элли еди яшапдыр, оны өлдүрен адамың ады Шимирдир. Ондан дөрт огул ве үч гыз галыпдыр. Онуң мазары Кербелада ерлешйәр, оңа хер йыл мүңлерче адам, ылайта-да шайылар зыярат эдйәрлер. Кәбир тарыхчыларың язмагына гөрә, ымам Хусайның кесилен келлеси Каириң (Кахыраның) метжидинде депин эдилипдир, кәбири болса Аскаланда гөмлүпдир дийип язяр. Башга бирнәчелериң пикирине гөрә, хезрет Сечжат ол мукаддес келләни Шамдан Кербела гетирип, ымамың тени билен бирликде депин эдипдир.

Шимир иле Езит берди жепаны,
Я ымам Хусайна, багышла бизни,
Хасан, Хусайн арш-у күрси герегим.

ЫМАМ ЭСГЕРИ (а. има:м Эскери:) امام عسكري - ады Хасан, күнъеси Абу Мухаммет, лакамы Эсгери (Эскери). Ол ымам Алы Нагының оглы ве шайыларың он биринжи ымамыдыр. 232-нжи хижри (846-847) йылының ребигус-саны айының секизинде Медине шәхеринде энеден болуп, 260-нжы хижри (873-874) йылының ребигул-оввал айының секизинде Мугтамыт тарапындан зәхер берлип өлдүрилйәр. Ол алты йыл ымам болупдыр, йигрими секиз йыл яшап арадан чыкыпдыр. Ондан диңе бир огул галыпдыр.

Ады гүнден мешхур олмуш жаханда,
Я ымам Эсгерә, багышла бизни.

ЫМАМЕЙН (а. има:мейн) امامين - «ымам» сөзүниң арап дилиндәки икилигини аңладян сөз, ики ымам. Эйн - ين гошулмасы арап дилинде икилиги аңладяр.

Ду тен саг-солунда ымамейн дийрлер,
Сагындакы – гөге эйләр тедбирлер.

ЫМАРАТ (а. има:рет) **عمارت** - 1) абат этме, абаданлык; 2) абат җай, өй, бина; **ымарат этмек (кылмак)** – абат этмек; бина этмек, җай салдырмак, дүзетмек.

Халылулла хакның кәбетерашы,
Ким андан соң Кәбе ымарат этди.
Йүз мүң ымарат кылгунча,
Хакдан диле, өвлат галсын.
Шазадалар саламат,
Көңүллери ымарат.

ЫММАТ (а. оммет) **امّت** - **сер. уммат**.

Хер кимиң өз или – ыммат ягшыдыр.
Мухаммет ымматы малсыз болмасын.

ЫМРАН (а. 'Ымра:н) **عمران** - 1) абаданчылык, абатлык; 2) Муса пыгамбериң какасының ады; 3) хезрет Мерьемиң какасының ады; 4) Мухаммет пыгамбериң доганогланы Абу Талыбың ве хезрет Алының оглунның ады; **Ымран или (Ал-е Ымран)** – хезрет Мусаның несли, неберелери; еврей халкы.

Зекерья пыгамбер, я Хызыр, Ыляс,
Ковус, Кыяс, Муса, Ымран, шыпа бер!
Бейтилмукаддесде, Ымран илинде,
Атасыз бар болан эне билинде.

ЫМРАН ИЛИ (а-т. 'Ымра:н и:ли) **عمران ایلي//آل عمران** - **сер. Ымран**.

ЫНАК **ایناق** - 1) сөзүне ынаныляң, ынамдар, хандыр беглериң биле отурып-турян адамлары, достлары, ёлдашлары; 2) геңешчи, илчи.

Максат бу сөзлерни кылгыл ыгтыбар,
Умдатыл-умара, мәхтер, ынак бар.

ЫНАНМАК **اینانمق** - 1) догры назар билен бакмак, догры дийип кабул этмек, кабул ве тассык этмек; 2) иман гетирмек; 3) ынам этмек, ышанмак.

Ынанмасаң, хабар алгын арыфдан,

Андан соң диңлегил, гел, шу гарыпдан.
Ынанмагын, бу дүнйәниң барлыгна,
Бар-бар билен ёк болар сен, йитер сен.

ЫНЖАЛМАК (ы:нжалмак) **اینجالمق** - 1) рахатланмак, көшешмек; 2) аркайын болмак.

Йигит көңүл сөенини алмаса,
Ынжалып, парахат ятып болмайыр.
Кувваты ёк тутанда, ынжалмайын ятанда,
Яш сегсене етенде, танымаз уграшанда.

ЫНҖЫТМАК **اینجیتمق** - 1) бириниң гөвнүне дегмек; 2) эзъет бермек, азар бермек, хорламак; 3) заяламак, ысландырмак.

Ынжытса огул-гыз эне-атасын,
Тоба кылмай, хак гечирмез хатасын.
Көңлүн ынҗыдып халкың,
Хошнут этсең өз хулкуң.

ЫНС (а. инс, кс. эна:с) **انس** - адам, адамзат, бешер; антоними: жынс.

Дөв-перинин, ынсың, җынсың патшасы,
Солтан болан ша Сүлейман, шыпа бер!

ЫНСАН (а. инса:н, кс. на:с) **انسان** - 1) адам, адамзат, бешер, адамлар; 2) выжданлы адам, кәмил адам; 3) гөзүң гарасы, гөзүң гөрежи. Арапча «ынс» сөзүниң парс дилиниң көплүк сан гошулмасы болан «ан» билен ясалан көплүк саны болмагы әхтималдыр.

Көңүл ачылар, җем болар,
Бир-бире ынсан уграшса.

ЫНСАП (а. инса:ф) **انصاف** - 1) адалатлылык этме, адыллык этме; догручыллык этме; 2) догры пайлама, ики бөлме, дең тутма; 3) адалатлылык, выжданлылык; **ынсап эйлемек** – адалатлылык этмек.

Иман газан, ынсабыңны ювтмагыл.
Земин ынсап эйлемезми, долмазмы?

Ынсабын элден быракмаз,

Маглум, адамлыкдан чыкмаз.

ЫҢРАНМАК **اینگرانمق** - агыры я-да дерт зерарлы зарын сес этмек, бозлаян ялы юваш сес этмек.

Таңла магшар ит болуп, ыңраныпиийгей сен этиң,

Йүзүңни гөрмез Мухаммет сен киби пис умматың.

ЫРАК I (ыра:к) **ایراق** - даш, узак, айры, айралык, жыда дүшмеклик; **ырак болмак** – даш болмак.

Ырак болма, гадрың билен гардашдан.

Етей дийсем, ёлум ырак.

Йүк агыр, ёл ырак, гараңкы гиже,

Җан хем җөвлан урар чыкмага тенден.

ЫРАК II (а. 'Ыра:к) **عراق** - Орта Гүндогар юртларының бири. Ол Эйран, Түркие, Сирия, Сауд Арабыстаны, Кувейт ве Парс айлыгынын арасында ерлешйәр. Пайтагты Багдат (**сер.**) шәхеридир. Бу шәхери апбасылар династиясындан болан икинҗи халыфа Мансур бина этдирипдир. Ырак бизиң эрамыздан ики мүң йыл озал Бабыл хем-де ассирилер дөвлетлериниң элинде болупдыр. Соң оны 539 йыл бизиң эрамыздан өн Бейик Куруш басып аляр. Ырак ахаменидлер (хехаменишилер), аршакидлер (эшканылар) ве сасанылар дөврүнде Эйрана табын болупдыр. Сасанылар патышаларының пайтагты болан Медайын шәхери хәзирки Багдадың голайында ерлешипдир. Ырак бирнәче вагт османлы империясына дегишли болупдыр. Биринҗи җахан уршы йылларында болса, Англияның тәсири астында яшапдыр. 1921-нҗи йылда Мелек Фейсел биринҗи патышалыга сайланяр. 1958-нҗи йылда полковник Абдылкерим Касымың ёлбашчылыгында болан революция нетиҗесинде патышалык режими йыкылып, республикан режим беркарар эдилйәр. Гадым дөврүрде Ырак медениет меркезлериниң бири хасапланыпдыр; **Ырак земин** – 1) Ырак юрды; 2) узак ер.

Ырак земин, Кербелая,

Бакам, Юсуп дие-дие.

ЫРАН-ЖЫРАН ایران جیران - чайканма, чайканыш, яйканма, топалаң.

Ыран-жыран дүшер магшар говгасы,

Арасат мейданы гелсе герекдир.

ЫРЗА (а. риза:) **رضا** - «рыза» сөзүнин үйтгедилен формасы; **сер. рыза**.

ЫРФАН (а. ʿырфа:н) **عرفان** - 1) танама; билме, аңлама; хакыката гөз етирме; 2) худайы танама; суфизм; **әхли-ырфан** – худайы танаянлар, сопулар.

Кешф эдип ылмы-ледунны, әхли-ырфан эйлегил,

Бихабар диллерге сыр әшгәр эден, реббим желил.

ЫРЯ I (а. рия:) **ریا** - «рия, рыя» сөзүнин үйтгән формасы; **сер. рия, рыя**.

Ишанлары ыря эйләр намазын,

Гафлатда өтүрер гыш биле язын.

Ыря болды көпүң окан намазы.

ЫРЯ II (ыря:) **ایریا** - 1) зая, исрип; 2) бидерек, бош; хата.

Ахыр дүшди аңа товкы-лагнат,

Худа мәхнетлерин ыря эйледи.

ЫС (ы:с) **ایس** - кок, янмакдан хасыл болян кок, бурун аркалы дуюлян зат.

Адамзатдан чыкар адамлык ысы,

Галп адамың басым билинер миси.

Өй дашындан шерап ысын нош кылдым,

Гитди аклым, өзүм билмей, жош кылдым.

ЫСГАМАК ایسغامق - ыс алмак; ысырганмак, бурун аркалы бир задың ысыны дуймак.

Гөзел гөркүң гөкде Гүнден айынмаз,

Гүли, дестембили ысган доюнмаз.

Бурнуңызга ысгайып, алман ошол бет буюны.

ЫСЛАМ (а. исла:м) **اسلام** - «салам» сөзүнден; 1) боюн болма, теслим болма, Алланың бирлигине боюн болма; ярашыга ве парахатчылыга гирме; 2) Мухаммет пыгамбериң динине гирме; 3) эсасы динлериң бири болан Мухаммет пыгамбер тарапындан такмынан 611-нжи йылда ыглан эдилен дин; 4) мусулман, мүслүм; мусулман миллети; **купбатыл-ыслам** – 1) Ысламың гупбасы, ысламың меркези ве гүйчли ери; 2) Бухара, Балх ве Басра шәхерлериниң титулы.

Залымларын жепасындан, жөврүнден,
Ыслам кайсы, иман кайсы, билинмез.
Купбатыл-ысламда, Жейхун бахрында,
Мениң сахыпжемалымны гөрдүңми?
Калбыма гирипдир ыслам хөвеси.

ЫСМАЙЫЛ (а. Исма:и:л) **اسماعیل//اسمعیل** - хезрет Ыбрайым Халылың оглы, эжесиниң ады Хажрдыр. Мусулманларың ынанжына гөрә, ол худай ёлунда гурбан эдилипдир. Шонуң үчин она «Зебихулла» («Худай ёлунда дамагы чалнан») диен лакам берлипдир. Эмма еврейлер (Бени Ысрайыл) Ыбрайымың Сара атлы аялындан доглан оглы Исхакы гурбан болан дийип билйәрлер. Ысмайылы какасы, Хажар билен бирликде, Арабыстана элтип ташланда, ол шол ерде улалып, соң арапларың бир топарының атасы боляр. Шолара болса ысмайылыйе араплары дийилйәр; **сер. Ыбрайым, Хажар**.

Халыл оглы Ысмайыл,
Гурбандадыр-гурбанда.

ЫСМАК **ایسمق** - херекет этмек, гымылдамак, гымылдамага укыбы болмак.

Дийдим: «Гол-аяк ысмаз»,
Дийди: «Даглар чыка сен».

ЫСПЫХАН (п. Исфиха:н) **اصفهان** - Эйранда гадымы бир шәхериң ады. Онда дүрли яраглар тайярланыпдыр. **Сер. Испыхан**.

Усса Жапар иши, сенжап жүпбеси,

Ыспыханда гурлан яйы гөзел сен.

ЫСРАФЫЛ (а. Исра:фи:л) **اسرافيل** - аслы ибри дилинден; ел перишдеси. Дини роваятлара гөрә, дөрт перишдәниң бири. Гөйә онуң бир сурнайы (суры) болуп, шоны чалмак аркалы ол ер йүзүнде дурмушың дөремегини я-да ёк болмагыны хабар берҗекмиш. Бу перишде кыямат гүни ики гезек сурнайыны чалҗакмыш. Биринҗи гезек чалнанда, хемме махлуклар өлүп, икинҗи гезек чаланда болса, хемме җандарлар дирелҗекмиш: «Ысрафыл суры» дийилйән зат шонуң билен багланышыклыдыр.

Ысрафыл сур чалса, ер-гөк эгилсе,
Шейтан хур-хур урса, даглар дагылса.
Мейданда гурулан мизан башыны,
Ысрафыл тутубан дурса герекдир.

ЫССЫ **ايسسي** - 1) гызгын, җөвза, хованың гызгынлыгы, гүйчли гызгын; 2) **гм.** мәхир.

Ыссы берен көпек егдир,
Уятсыз, ыкрарсыз әрден.

ЫССЫГ **ايسسيغ//ايسسي** - 1) пейда, неп; 2) ёкарыландырылан; 3) ыссы, гызгын; **сер. ыссы**.

Ыссыг этмез мал-у кер.
Өйде ыссыг наның гадрын нәбилсин.
Ыссыгы көйдүрип өлтүрир тир мах.

ЫСХАК (а. Исха:к) **اسحاق//اسحق** - **сер. Исхак**.

ЫСЯН (а. ’ыся:н) **عصيان** - 1) асыл манысы доңйүрек болмак; 2) гүнә, язык, худайың эмрини тутмазлык; 3) баш гөтерме, боюн эгмезлик; 4) топалаң, гозгалаң, питне; җошгун; **ысян эфзун болмак** – гүнә көпелмек, питне көпелмек.

Ысян эфзун болды, эгсилди согап.
Горкар мен, бу җахан болмагай харап.

ЫСЯН ЭФЗУН БОЛМАК (а-п-т. ’ыся:н эфзу:н болмак) **عصيان افزون بولمق** - **сер. ысян**.

ЫТАГАТ (а. ита:’ат) **اطاعت** - **сер. итагат**.

ЫХЗАР (а. ихза:р) **احضار** - чагырма, янына чагырма, гетирме; **ызхар олмак** – чагырылмак.

Кыл дога, Магтымгулы, этсин доганны мүстежап,

Танла кылган ишлерим ыхзар олмаздан бурун.

ЫХЛАС (а. ихла:с) **اخلاص** - 1) пәк ве арасса этмек, түйс йүрекден дост болмак; 2) догручыллык; вепалылык, түйс йүрекден хормат этмек; түйс йүрекден хөвес этмек.

Ыхласым бар хач товабын этмәге,

Достуң ыхлас биле мирехет этмез.

Магтымгулы, хер ким хасдыр,

Иши дергәхе ыхласдыр.

ЫХРАЧ (а. ыхра:ж) **اخراج** - 1) чыкарма; дашары чыкарма; 2) ковма; **ыхрач этмек** – ковмак, чыкармак, бир ерден чыкарып ковмак.

Ахын чекип, дөнүп ызын гөзлешип,

Хич илни юртдан ыхрач этмесин.

ЫХСАН (а. ихса:н) **احسان** - «хусн» сөзүнден; 1) ягшылык этме, хайыр этме; 2) багышлама, берме; 3) багышланан, берлен зат; 4) ягшылык, хайыр, анаят (**сер.**), керем.

Дердим бардыр диярымдан, дөврүмден,

Хайыр кайсы, ыхсан кайсы билинмез;

ыхсан кылмак (этмек) – ягшылык этмек, оңат иш этмек.

Хак ёлунда хер ким хайр-ыхсан кылур,

Кыямат гүн хер бирине он гелүр.

Гоч йигитлер ыхсан этсин,

Ыхсаны рейган гитмезмиш;

ыхсаны чүн – ягшылыгы үчин, ягшылык, сахылык эдени үчин.

Шахылар ыхсаны чүн,

Шехитлериң ганы чүн;

хайыр-ыхсан – ягшылык, сахылык, оңат ишлер, берим, керем-сахават (**сер.**).

Кимлери Карун киби йыгмыш, хайыр-ыхсаны ёк.

Өлинчәң терк этме хайр-у ыхсаның.

ЫХТЫМАМ (а. ихтима:м) **اهتمام** - **сер. ихтимам**.

ЫХТЫРАЗ (а. ихтира:з) **احتراز** - сакланма, чекинме, бир затдан өзүңи сакла, даш дурма; берхиз этме; **ыхтыраз этмек** – сакланмак, даш дурмак.

Ыхтыраз этгил ямандан, ягшыларга яр бол...

Гөзлериң рузы-жеза хунбар болмасдан бурун.

ЫХТЫЯР (а. ихтия:р) **اختیار** - **сер. ыгтыяр**.

ЫША (а. ыша:ъ) **عشاء** - 1) агшам, гүн яшып, гараңкы дүшенден соңкы ярыгижә ченли вагт; 2) агшам ве яссы намазы.

Киши касдан каза кылса ышадан,

Худа бизар эрур андаг кишиден.

ЫШАНЧ **ایشانچ** - ынанч, ынам, ынанма, уйма.

Барчаның ышанжы кадыр Аллая –

Алладан өзгәге сөенжи болма.

ЫШАРАТ (а. иша:рет) **اشارت//اشاره** - 1) үм, үмлеме, гөз я-да бармак херекети билен бир зады гөркезмек; 2) киная билен сөзлемек; 3) поэтикада шахырың аз сөз билен көп манылары аңлатмагы; **ышарат болмак** - үмленмек.

Бир ышарат болды аның бириңден,

Сейранда болубан дургун дийдилер.

Бир ышарат болды, аңа дүшмедим,

Пәхм этмедим, жана арман гетирди.

ЫШВА (а. ’ышве) **عشوه** - 1) гизлин ве әшгәр болмадык иш; 2) гиже дашдан гөрүнйән от; 3) нәз, гамза, ашыгың гөвнүни авлаян магшугың херекети; **ышвайы-нәз** – нәз-гамза, магшугың нәзи.

Йүз ышвайы-нәз бирлен,

Жаны-жананым гелди.

ЫШК (а. ’ышк) **عشق** - 1) сөйги, мәхир, мухапбет, гөвүн берме, түйс йүрекден достлук, хетденаша сөймеклик; 2) тебиплериң пикириче, гөзел зады гөрмек зерарлы йүзе чыкан дәлилиге якын

бир нәхошлук. Бу сөз кәбир сөзлүкде айдылышына гөрә, «ашка» сөзүнден алныпдыр. Онуң манысы болса, бир хили өсүмлик диймекдир. Ол өсүмлик агачлара чырмашанда, оны гурадяр. Оңа парс дилинде «леплап» дийилйәр; **ышкы-егана** – ялңызың ышкы, худайың ышкы.

Ышк дагын ассалар гөгүң бойнундан,
Гөк титрейип, чеке билмез бу дерди.
Чүн мени рысва кылан ышкы-егана <u>уградым</u>.

ЫШКЫ-ЕГАНА (а-п. ’ышк-е ега:не) **عشق يگانه - сер. ышк**.

ЫШЫК ايشيق - 1) ягтылык, айдыңлык, нур; шөхле; 2) гиҗәни, гараңкыны ягталдян зат; чыра.

Пелтесиз яг чырага –
Ышык салмаз гарага.
Әлеми гарк эйләр, нурдан ышыгы,
Эгер бир ачылса, нуры беһишдиң.

- Э -

ЭБАБЕКИР (а. Эба:бекр) **ابابكر//ابوبكر** - **сер. Эбубекир**.

Эбабекир, Омар, Осман, шыпа бер!

Эбабекир гечди рыязат билен.

ЭБАБИЛ (а. эба:би:л) **ابابيل** - бирлик саны болмадык көплүк санда уланылян сөз; 1) топарлар; топар гушлар; 2) гарлавач. Магтымгулы «Куръаның» бир йүз бәшинжи «Пил» сүресинден үчүнжи аяты гөз өңүнде тутяр. Шол аятда шейле дийилйәр: «Ве эрселе алайхим тайран эбабил» (ве [«Олары хеләк этмек үчин] олара топар-топар (гарлавач) гушларыны иберди). Бу ерде Емен хәкими Эбрехәниң Кәбәни йыкмак максады билен Мекгә гошун чекенде, онуң гошунларының үстүнден эбабил гушларының даш ягдырып, оларың хеләк болмагына себәп боландыгы барадакы маглумат назара алныпдыр; **тайран эбабил** – эбабил гушлары; 3) **сер. эсхабы-фил**.

Ниче арыгы бар, нәмедир ады,

Тайран эбабиллер киме говушды?

ЭБВАП (а. эбва:б, бс. ба:б) **ابواب** - гапылар; **сер. бап I**.

Ашыклар сөвдүги бу не булагдыр,

Хефтайыл эбвабын барып ким ачды?

ЭБГӘР (п. эфга:р) **افگار** - **сер. эфгар, фегар**.

ЭБЕДИ (а. эбеди:) **ابدي** - хемишелик, соңы болмадык, соңсуз, түкенмез.

Пушман эдер, аглар өтен гүнлерин,

Эбеди шол ерде галса герекдир.

ЭБЕС (а. ʼабес) **عبث** - бидерек, бихуда, пейдасыз иш, ярамаз.

Өмрүми бихуда гечирдим – эбес.

Ямана өвүт эбесдир.

Гаррылык тагат кылдырмаз,

Ишиң эбесдир, билдирмез.

ЭБЕТ (а. эбед) **ابد** - 1) хемише, мыдам; 2) хич хачан; 3) дүнйә, яшайыш; 4) суфизмде рухуң мадда хемишелик орнашмагы ве әшгәр болмагы.

Магрур олуп, бу төрт гүнүң дирлигне,
Эбет галма кыяматың хорлугна.
Абдал маңа эбет жамын сунады,
Месжит кайсы, мәхрап кайсы билмедим.

ЭБИР (п. эбр) **ابر** - булут, ериң ёкарсындакы гойы буг.

Гелсе новруз әлеме, рең кылар жахан пейда,
Эбирлер оваз уруп, даг кылар думан пейда;

эбир овазы – булут сеси; гөк гүррүлдиси.

Әлеми гөтерсе эбриң овазы,
Эшитмез кер пакыр, сеси нәбилсин;

эбри-новбахар – ирки язың булуды; көп ягышы болан булут.

Етмише барды өмрүм, аглар идим зар-зар,
Гөзүмден яш гидерди мисли эбри-новбахар.

ЭБЛЕ (а. эблех) **ابله** - **сер. эблех**.

ЭБЛЕХ (а.) **ابله** - надан, акмак, самсык, акылсыз.

Эксен, бар гетирмез ол гуры сөвүт,
Эблех-у надандыр, алмаз хич өвүт,
Бир эблехиң нәкес сөзи
Барабардыр нар биләни.

ЭБРАР (а. эбра:р, бс. бирр) **ابرار** - догручыллар, таквалар, ягшылык эдйәнлер.

Арзув эйләп гүл рухсарың,
Гездим дагында эбрарың.

ЭБРИ-НОВБАХАР (п. эбр-е нов-баха:р) **ابر نوبهار** - **сер. эбир**.

ЭБРИШЕМ (п. эбри:шем) **ابریشم** - йүпек, йүпек мата.

Эесине ыхлас эден чын мердан,
Эбришем хөвесин этмез шал тапса.

ЭБТ **ابت** - үст-баш; даш гөрнүш; **эбти агмак** – әлешан халда болмак, гөз-гөрүм болуп йөрмек.

Акды чешмим яшы Гулзум, Нил болуп,

Эбтим агды, галдым иле тил болуп.

ЭБУБЕКИР (а. Эбу: Бекр) ابوبكر - Абдылла ибн Эби Кахафа. Онуң ысламдан өңки асыл ады Абдыл-Узза я-да Абдыл-Лат болуп, мусулман боландан соң Абдылла адыны алыпдыр. Узза ве Лат ики саны бутуң адыдыр, Эбубекириң ашакдакы лакамлары бар: Атык, Сытдык, Шейхыл-хулафа. Мухаммет пыгамбер Мекгеден Мединэ гиден махалы, душманларың ховпундан хедер эдип, онуң билен Совр дагының говагында гизленйәр, шоңа гөрә, оңа «пыгамбериң говакда биле болан досты» ҳем дийилйәр. Эбубекир өзүниң бар болан мал-мүлкүни худай ёлуна сарп эдипдир. Диңе бир доны билен дишлериниң арасыны арассалаян чөпжагазыны (шоңа арапча «хылал» дийилйәр) өзүнде галдыряр. Шу себәпли оңа «Зүлхылал» («хылал эеси») лакамы-да берлипдир. Ол Бедир, Ухут, Хендек ве бейлеки урушларда хемише пыгамбериң янында болупдыр. Онуң Айша (Әше) атлы гызы Мухаммет пыгамбериң аялларының биридир. Эбубекир Мухаммет арадан чыкандан соң, он биринжи хижри (632-633) йылында халыфа белленйәр. Онуң дөврүнде «Куръаның» дүрли бөлеклери халк арасындан йыгналып, хезрет Омарың гызы ве пыгамбериң аялы болан Хафса табшырыляр. Эбубекириң заманында Эйрана, Рума гошун чекилип, Ырагың, Сирияның бир бөлеги-де мусулманларың гол астына гечйәр. Эбубекир он үчүнжи хижри (634-635) йылында, ики йыл үч ай он гүн халыфалык эденден соң, алтмыш үч яшында арадан чыкыпдыр ве пыгамбериң мазарының янында жайланыпдыр. Айдылышына гөрә, ол өленде ондан диңе үч саны зат галыпдыр. Биринжиси, геййән доны. Икинжиси, мүнйән дүеси. Үчүнжиси-де хызматкәр гуламы. Эбубекир халыфалык эден дөврүнде хер гүнде газнадан (бейтил-малдан) диңе бәш дирхем гүнделик харжы үчин алар экен; **Эбубекир Сытдык** – догручыл Эбубекир.

Эбубекир Сытдык – халкың яраны.

Эбубекир Сытдык, я Омар, Осман,

«Бу гулнуң максадын бергил» дийдилер.

ЭБЯТ (а. эбя:т, бс. бейт) **ابيات** - бейтлер; **сер. бейт II**.

Хусров окыды ниче газал, бирниче эбят,

Ширини дийди, чекди җепа ашыкы-Перхат.

ЭВАВЫН (п. эва:ви:н, бс. эйва:н) **اواوين** - парсча «эйван» сөзүниң арапча көплүк саны; **сер. эйван**.

ЭВАМЫР (а. эва:мир, бс. эмр) **اوامر** - **сер. эмир I**.

ЭВТАД (а. эвта:д) **اوتاد** - **сер. өвтат**.

ЭГЕ **اگه** - 1) ээ, бир задың хоҗайыны, долы ыгтыярлы эелик эдиҗи; 2) **гм.** худай, Алла, таңры.

Огул дөвлетини бермән эгеси,

Бу ишлери эгәм өзи хакласын.

ЭГЕР (п.) **اگر** - шерт ишликлериң башында ве хәзирки хем-де гелҗек заман ишликлеринде гелйән баглайҗы; онда; шол ягдайда, шонда, хачан, хачан-да.

Эгер болсун дийсең еңил, агырлар,

Чыкгыл бир яна, тә бирян багырлар;

эгер ченди – нәче-де, нәче хем; **сер. чент**; **хер чент эгер болса аҗ-у уфтада** – хер нәче ач ве песе дүшен болса-да.

Хер чент эгер болса аҗ-у уфтада,

Янындан бир заман гидиҗи болма!

ЭГЕР ЧЕНДИ (п. эгер ченди:) **اگر چندي** - **сер. чент** ве **эгер**.

ЭГИЛМЕК **اگيلمك** - эпилмек, ашаклыгына эңңит этмек; инмек, ашак инмек, бүкүлмек.

Эгилер хайбатлы, кувватлы даглар,

Ысрафыл сур чалса, ер-гөк эгилсе.

Гитсе элден йигитлигиң бахары,

Кувват гачар, дыз эгилер, бил галмаз.

ЭГИН **اگين** - 1) герден, голуң пилче билен сеплешйән ериндөн бойна ченли болан гысга аралык; 2) үст-баш, эшик; 3) депе, байыр; **эгни ак редалы** – герденине ак дон атан.

Эгни ак редалы, яшыл ныкаплы,

Уграшды бир ажап эр бизим сары.

Хинди кимин эгин-өртиң болмаса.

Патышалык пушеш чигне салдым тут.

ЭГИСМЕК اگیسمک - 1) азалтмак, кемелтмек; песелтмек; 2) гайра гоймазлык; 3) **гм.** әшгәр этмек.

Эгисгин дердини, дийгин, гизлеме.

Эгсевер, Магтымгулы, сөз бирле дердиң хер заман.

Сөз билен ичин эгсер, габз олуп, долан көңлүм.

ЭГЛЕНМЕК اگلنمک - 1) дурмак, сакланмак, тогтамак; 2) оңат вагт гечирмек, зовкы-сапа сүрмек.

Билбил хүжүм эден ховалы баглар,

Билбил сенден гечер, пыган эгленмез.

ЭГМЕК اگمک - 1) бир тарапа мейил этдирмек, гышартмак, эпмек; 2) бүкмек; чөвүрмек; 3) **гм.** гандырмак, разы этмек, ынандырмак.

Эгди мени дүнйә малы,

Болмады ышкың кемалы.

ЭГРЕЛМЕК اگرلمک - 1) гышармак, бүкүлмек, эгри болмак; 2) **гм.** терс ёл билен гитмек, гышармак, догры ёлдан чыкмак.

Дийдим: «Ол не эгрелмез?»,

Дийди: «Ыслам ёлудыр».

ЭГРИ اگري - 1) догры дәл, гышык, товланып гидйән (ёл); 2) **гм.** нәдогры, терс херекет эдйән, өзүни догры алып бармаян.

Ики дүнйә ягшылык ёк эгрие,

Киши болсаң, гадам гойгун догруя.

ЭГСЕМЕК اگسه مک - азалтмак, кемелтмек; **сер. эгисмек**.

Эгсевер, Магтымгулы, сөз бирле дердиң хер заман,

Не үчин залымга нобат берди бу дөври-заман.

ЭГСЕРМЕК اگسرمک - азалтмак, кемелтмек; **сер. эгисмек**.

Гелер – турмаз, думан башдан совулмаз,

Хер заман бир дерт эгсер мен сөз биле.

ЭГСИК **اکسیک** - 1) долы дәл, бүтин дәл, тамам дәл, азалдылан, кемелдилен; 2) кем, етмез, кәмил дәл, айыплы, кемчиликли; майып; 3) ёк, ёк болан.

Өзүңден эгсик бир гайры намардың,
Хызматында гуллук эдижи болма.
Магтымгулы, галмаз эгсиги-кеми.
Эшек өзүн эгсик саймаз бедевден.

ЭГСИЛМЕК **اکسیلمک** - 1) кемелмек, азалмак; 2) **гм.** совулмак, айрылмак, ёк болмак; көшешмек.

Гам сенден совулар, дердиң эгсилер,
Кемал хан овган дек әре йүз урсаң.
Гымматы эгсилмез, хормат ягшыдыр.

ЭДА (т-п. ада:, а. эда:) **اداء//ادا** - 1) төлег, төлеме, берме; 2) энжам бермек, ерине етирмек; 3) хеләк, хеләкчилик; бөвет, пәсгел; 4) нәз, керешме; 5) өйкүнме; 6) беян, беян этме; **эда болмак** – хеләк болмак; хайран болмак, гең галмак.

Әлем ичре бир ах урсам, бир зарба,
Эда болар ынсан, гелмез пил гурба.
Көйдүм, бишдим, яр-достлар, өртендим, эда болдум;

эда кылмак (этмек) – хеләк этмек; гең галдырмак, хайран галдырмак; бермек, төлемек.

Ничелер пыскы-писада кылдылар өмрүн эда,
Дүнйәге гелен гидер, баю-пакыр, шах-у геда.

ЭДАЛАМАК (эда:ламак) **اداﻻمق** - 1) хеләклемек, ёк этмек; 2) сонуна чыкмак, тамамланмак.

Ажал барчаны эдалар,
Галмазлар шах-у гедалар.
Дарыг-а, дин үчин ёкдур бир ишим,
Өмрүм эдаланды, агарды ришим.

ЭДАЛЫ (эда:лы) **ادالی** - 1) эдепли, тертипли, сыпайы; 2) нәзли, керешмели.

Отуршы-туршы эдалы,

Гашлары галам ислэрин.

ЭДЕМ I (а. адем) **عدم** - ёклук, ёк болмак; **сер. адам**.

Эрада диярында, эдемде гулуң болдум,

Гер паны-ю, гер бакы хер канда гулуң болдум.

ЭДЕМ II **ادم** - «этмек» ишлигинден. Ишлигиң буйрук формасының биринжи йөңкемесиниң бирлик санының гөрнүши, маны тарапдан ислег аңладяр; эдейин; **жем эдем** – йыгнайын, жем эдейин.

Аклы-хушуңга етишдиң, эйледиң сейраны сен,

Истэр идиң жемг эдем, бу күллүхом Эйраны сен.

ЭДЕП (а. эдеб, кс. а:да:б) **ادب** - 1) тербие, хош гылыклылык, сыпайылык; 2) непислик, нэзиклик; 3) хая, утанч; перде; 4) дэп, дессур; 5) ылым, медениет; 6) эдебият ылмы; гошгы гошмагы, чепер эсер язмагы өврөдйэн ылым (меселем, грамматика, синтаксис, аруз ве б.).

Арыф болсаң аслын сорма йигидиң,

Эдебинде, эрканында беллидир.

ЭДЕРМИШ **ادرمیش** - эдер экен, эдйэр экен; этмек ишлигиниң хекая өтен заман формасы.

Мухаммет хатырна ялкав эдермиш.

Билмейэнлер муны билсе герекдир.

ЭДИЛЛЕ (а., бс. дели:л) **ادله** - 1) делиллер, бир зады я-да сөзи субут этмек үчин гетирилйэн эсаслар; 2) ёл гөркезижилер, мүршүтлер **(сер.)**

Эдиллейи аның көңүл тутганын муап,

Намарда мерт олан киши ил болмаз.

ЭДХЕМ (а.) **ادهم** - 1) гара ат; 2) Ыбрайым Эдхем ады билен шөхрат газанан мешхур арыф (сопы) Ыбрайым Балхының какасының ады.

Ховатырымга хүммети-Эдхемни гетирдим бу гүн,

Чүнки дерядан жыда болды, гөгермесдир нахал.

ЭДЯН (а. эдя:н, бс. ди:н) **ادیان** - **сер. дин**.

ЭЕ ايه - 1) бир задың хожайыны, бир зада эелик эдйән, долы ыгтыярлы; 2) **гм.** худай, Алла; **сер. эге**.

Хер гөз сәхерде бидардыр,
Эесинден үлүш бардыр.
Адың бенде болса эйәңни таны,
Гелип, саңа йүзбе-йүз хем болмаса.

ЭЕР ایر - үстүнде отурмак үчин ата ве бейлеки улаглара салынян гайышдан я-да агачдан ясалан эсбап.

Бедевде бедев бар, аларлар зере,
Бедев бардыр, дегмез җула, эере.

ЭЕРЛЕНМИШ ایرلنمیش - эер салнан, эерленен; **эерленмиш быраг** – эерленен быраг (**сер.**), эер салнан быраг.

Малы-дүнйә ыссы бермез, базыгәрдир, алдадур,
Ол эерленмиш быраглар, хулла донлар ондадыр.

ЭҖАБАТ (а. иҗа:бет) **اجابت** - 1) җогап берме, кабул этме, кабул эдиш; 2) бириниң хайышыны кабул этме, биринин хаҗатыны ерине етирме; **эҗабат этмек** – кабул этмек.

Дашдан бетер гатып мен, гөзлеримден яш гелмез,
Эҗабет нышанына ныяз окум душ гелмез.

ЭҖЗ (а. ’аҗз) **عجز** - эҗиз болма, песе дүшме; гүйчсүзлик, эҗизлик; бизар болма.

Эҗз иле бимар олуп, ашуфта болган халымыз,
Рехм эдип, сен сорасаң, бир айры ярым галмаз-а.

ЭҖИЗ (а. ’а:җыз) **عجیز//عاجز** - арапча «аҗз» сөзүнден ясалан ясама сөз; гүйчсүз, кувватсыз; бичәре, хор-хомсы.

Мен бир эҗиз бенде мен, саңа арзым кылар мен...
Бу дүнйәйи-кыямат гойма уяда бизни.
Мен бир эҗиз бенде мен, кемине мен гулларда.

ЭЗ (п.) **از** - парс дилинде чыкыш дүшүминиң -дан,-ден гошулмасының дерегине уланылян предлог; **эз васпы ловла** – васпындан эгер ёкдур. «Ловла» - «Куръаның» икинҗи, дөрдүнҗи, единҗи ве бейлеки сүрелеринде гелйән сөздүр.

Бу дергахы дурар курбат, эрер ол халыйы-вахдат,

Мухапбетнин макамында анын эз васпы ловладыр;

эз васылан – говшанлардан, биригенлерден.

Тапман анын ле хергиз,

Шеммейи эз васылан;

эз худа – худайдан, Алладан, худай аркалы, Алла аркалы.

Пыркат, васлат херне ки аслын эз худа билдим.

ЭЗ ВАСПЫ ЛОВЛА (п-а. эз васф-е лавла:) **از وصف لولا - сер. эз**.

ЭЗ ВАСЫЛАН (п-а. эз ва:сила:н) **از واصلان - сер. эз** ве **васыл I**.

ЭЗ ХУДА (п. эз хода:) **از خدا - сер. эз**.

ЭЗБЕР (п. эз-бер) **ازبر** - 1) ятдан, ят тутан, китаба я-да язга серетмән окама; 2) **гм.** өкде, башаржаң, чакган; **эзбер эйлемек (болмак)** – 1) ят тутмак, ятдан окамак; 2) **гм.** өкделемек, түргенлемек.

Эзбер эйләп окыдылар «Куръаны»,

«Таха-у», «Ясыны», «Алхамт» сүрәни.

Хамдыңа мөвжудат болупдыр эзбер.

ЭЗЕЛ (а.) **ازل** - 1) башлангыжы белли болмадык өтен дөвүр, иң гадымы дөвүр; 2) дини дүшүнже боюнча, адамзат дөредилмезинден өңки дөвүр.

Эзелде хер киме кылса анаят,

Чүн эзелден кысмат эрди таңры перман эйледи;

ашыкы-эзел – гадымдан ашык, өңден ашык.

Ашыкы-эзел мен, сонам, мен саңа,

Не эдеп-эркан бар, илден уялмак;

рузы-эзел – иң гадымы вагт (дини дүшүнже боюнча, дүнйәниң илки дөредилен вагты).

Хер тенде ышк болмаса, рузы-эзел мумитдыр.

Эзелде язылан сенден даш болмаз.

ЭЗИЗ (а. ʿази:з) **عزيز** - 1) гыйматлы, говы гөрүлйән; 2) хорматлы, хорматланян; 3) белент мертебели; 4) гудратлы, кувватлы; **эзиз өмүр** – гыйматлы өмүр.

Гайгы-гамда эзиз өмрүм солдурып,

Шум пелек азабым рейган эйледи.

ЭЗМЕК **ازمک** - 1) өллемек, өл этмек, сува салып гоймак; 2) дөвмек; 3) **гм.** зулум, сүтем этмек, эзъет бермек, хорламак, эксплуатирлемек; гысмак, авутмак.

Ким бардыр ки, пелек багрын эзмемиш.

Акыл болан гамда йүрегин эзип.

ЭЗРАЙЫЛ (а. 'Азра:и:л) **عزرائیل** - аслы ибри дилинден; перишделерден бири; җаналгыч перишде, адамларың җаныны алян перишде, оны «мелекул-мөвт» (**сер.**) хем дийилйәр.

Эзрайыл гахр иле инер шейтана,

Шейтан аҗыз галып, гачар хер яна.

ЭЗХАР (а. изха:р) **اظهار** - **сер. ызхар**.

ЭЗХЕР (а. эзхер) **اظهر** - «захыр - әшгәр, айдың» диен сөзден; хас айдың, хас әшгәр, әшгәррәк. Арап дилиндәки «эзхер-е мин эш-шемс» - гүнден-де ягтырак; хас айдың диен сөз дүзүми көп уланыляр. Бу гошгуда гелйән «эзхер» сөзи «этхар» болмагы әхтимал, чүнки онуң «хас пәк, хас арасса» диен манысы болуп, гошгының мазмунына якындан җебис гелйәр. Галыберсе-де, бу ики сөзүң язылышы бирмеңзеш, йөне «эзхарда» бир нокат бар, онуң ялңыш гойлан болмагы мүмкиндир; **перзенди-эзхер (этхер)** – 1) хас әшгәр, хас белли чага; 2) хас арасса чага.

Акылдан бидатдыр перзенди-эзхер,

Болды хуш әхлине хер варак депдер.

ЭЗЪЕТ (а. эзи:йет) **اذیت** - 1) азар, ынҗытма, җепа (**сер.**); 2) зәхмет, мушакгат, азап, гынама; **эзъет бермек** – азап бермек, гынамак.

Ялан ишден пелек арар бахана,

От якдырмаз, эзъет берер җахана.

ЭИММЕ (а. эимме, бс. има:м) **ائمه** - **сер. ымам**.

ЭЙ **اي** - оңат, ягшы, говы, эзиз; **эй болмак** – говы болмак, оңатлашмак.

Гамчының астында яман эй болар.

ЭЙВАН (п. эйва:н, кс. эйва:на:т ве эва:ви:н) **ایوان** - 1) зал, салон, төвереги ачык галерея; 2) көшк. Бу сөз арап дилинде-де шу шекилде уланыляр.

Сүлейманы гөрдүм ятыр эйванда,

Бирниче гайыплар жем олмуш анда.

Ийсем, ичсем, жош болсам,

Ятсам эйван ичинде.

ЭЙВАНАТ (п. эйва:на:т, бс. эйва:н) **ایوانات** - парсча эйван сөзүниң арап дилиндәки көплүк саны; **сер. эйван**.

ЭЙГИ (эйги:) **ایگی** - говы; сагдын; эйгилик.

Ярың эйги гызыл йүзи,

Гөйә Ая-Гүне меңзәр.

ЭЙЗЕН (а.) **ایضا** - ене, ене-де, шейле хем, шунуң ялы-да; **ве леху эйзен** – ене-де шонуңкы. Бу сөз шахырың гадымы голязма диванларында душ гелйәр.

ЭЙЛЕГЕЙ **ایلاگای** - эдер; эйлемек ишлигиниң гадымы арзув формасы.

Бенде мен, олдур керим, ол керемли шахымдан,

Эйлегей харыстанда гүл киби иман пейда.

ЭЙЛЕГЕН **ایلاگان** - эден, ерине етирен; эйлемек ишлигиниң гадымы ортак ишлик формасы.

Әлеми гарк эйлеген Нухы-Небиулла киби...

Галдылар хайратда лөвлак хылкатың гөргеч ресул.

ЭЙЛЕГЕЧ **ایلاگچ** - эйләп, эдип; эйлемек (этмек) ишлигиниң гадымы хал ишлик формасы.

Дүнъе дагват эйлегеч Фыргауның артып ширкети,

Чубы-химметни жаханхар мар эден реббим желил.

ЭЙЛЕМЕК **ایلامک** - 1) этмек, бир иши амала ашырмак, йүзе чыкармак, ерине етирмек; 2) ясамак, тайярламак; **асан эйлемек** – аңсат этмек.

Мединәни ашлык, Мекгәни хебеш.

Хырат, Кандахары мар харап эйләр.

Барча мүшгил ишлери сен өзүң эйле асан,

Худа-я, мен не асы, шерменде гулуң болдум.

ЭЙЛЕМЕСМУ (эйлемесму:) **ایلامسمو** - этмезми?; **лутф эйлемезму?** – мәхрибанлык этмезми? рехим этмезми?

Учса жаным бу капасдан үшбу дүнйә терк эдип,

Я реб, лутф эйлемесму ол шахыншахым мениң.

ЭЙЛЕМИШ **ایلامیش** - эдип, эйләп; «эйлемек» ишлигиниң өтен заман формасы.

Кимни дервүш эйлемиш, гөйә тенинде жаны ёк,

Кимиси ашрет билен, кимиң иймекге наны ёк.

ЭЙМЕНМЕК **ایمنمک** - алач, чәре, пикир диен манылары берйән «эм», «им» сөзүнден болмагы әхтимал, чүнки бу сөзүң кәбир шиведе ийменмек варианты-да габат гелйәр; бир затдан горкмак, хедер этмек, чекинмек, этияч этмек, ховатырланмак.

Адың бенде болса, адам,

Дергахыңдан эйменевер.

ЭЙМЕНЧ **ایمنچ** - ховп, горкы, горкунч, элхенч, горкулы, горкы дуйгусыны дөредйән.

Йигидиң болмаса, сөзде кесери,

Эйменчдир, айрылмаз аякдан сери.

ЭЙРАН (п. И:ра:н) **ایران** - Азияның гүнорта-гүнбатарында, Түркменистаның гүнортасында ерлешйән юрдуң ады. Онуң улы гечмиш тарыхы бар. Пайтагты Тәхран шәхеридир. Эйранда 1978-нжи йыла ченли патышалык режими хөкүм сүрүп гелди. Шол йылда болан революциядан соң патышалык режими йыкылып, ыслам республикасы дөредилди, Эйран гадым довүрде улы довлет болуп, көп ерлери өз гол астына гечирипдир. Эмма соңабака гүйчден гачыпдыр.

Истедиң жемг эйлесең, бу күллүхом Эйраны сен,

Кылмадың бир дем канагат таңры берген мала сен.

ЭЙЮБЫ-САБЫР (а. Эйю:б-е са:бир) **ايوب صابر** - **сер. сабыр** II ве **Эйюп**.

ЭЙЮП (а. Эйю:б) **ايوب** - Эйюп ибн Мус ибн Айс ибн Исхак ибн Халыл-ар-рахман, дини роваятлара гөрә, хезрет Якубың неслинден болан еврей (Бени Ысрайыл) пыгамберлериниң бири. Ол йигрим еди йыллап Ремле билен Дымышк шәхериниң аралыгында ерлешйән Җасыя атлы өз обасының илатыны танрыны бир билмеклик ёлуна чагырыпдыр. Шонда диңе үч адам оңа эерипдир. Олар-да Эйюп бела учран махалы ондан йүз дөндерипдирлер. Эмма Эйюп хич хачан сабырлылыгы элден бермәндир. Кәбир роваятлара гөрә, еринден галып билмейән бир кесел адама рехим этмәнлиги себәпли, Аллатагала оны сынамак үчин агыр кеселе, дүрли мушакгатлара сезевар эденмиш. Эйюп хемме кынчылыклары сабырлылык билен еңип гечйәр. Соң онуң эндамына гурт дүшйәр, шонда-да ол чыдам эдип, сабырлылык гөркезйәр. Ахырсоңунда худай онуң гүнәсини гечйәр. Алланың эмри билен Эйюбың ятан ериниң голайында бир чешме пейда боляр. Эйюп шол чешмеде ювнуп, кеселден гутуляр. Ол еди йыллап, кәбир роваята гөрә, он секиз йыллап еринден галып билмән ятяр. Эйюп, роваятлара гөрә, 193-200 йыл яшапдыр. Кеселден гутуландан соң етмиш йыл өмүр сүрүп, көп мал-мүлк топлапдыр. Эйюп өмрүниң соңкы йылларында өз огулларындан Хархайл атлы оглуны өзүниң векили эдип беллейәр, ол-да соң пыгамберлик мертебесине етйәр ве «Зүлкифл» лакамына эе боляр. Бешер атлы башга бир оглы-да пыгамберлик дережесине етипдир.

Чепер эдебиятда ве халк дөредиҗилигинде Эйюп сабырлылыгың символы хасапланяр; **Эйюбы-сабыр** – сабырлы Эйюп, чыдамлы Эйюп.

Эйюбы-сабыр белалар тартды гуртнуң захмыдан.
Хезрети Эйюпны кылдың йүз белага мүбтела.
Ниче йыл Эйюп пыгамбер тенин гурт ийп ятдылар.
Умытлы бол, Юсуп дек,

Сабырлы бол, Эйюп дек.

ЭЙЮХАННАС (а. эййохан-на:с) **ايها الناس** - эй халайык, эй ынсанлар, эй адамлар («Куръанда» көп душ гелйән сөз дүзүми).

Гелин, бир тедбир эйлән, бу дерде эйюханнас,

Галмаз-у зинде болмаз чүн мурда болан көңлүм.

ЭЙЯМ (а. эйя:м, бс. ёвм) **ايام** - 1) гүнлер; **сер. ёвм**; 2) дөвүр, вагт, заман; 3) тәсир, гудратлылык.

Бир эйямдыр баш аякдыр, аяк баш.

Йыл-йылдан песакат артар эйям;

эйямыл-гадым – гадым дөвүр, гечмиш.

Өтди анлар, галды дүнйә, гечди эйямыл-гадым.

Тәки бу дерт иле гечер эйямым.

ЭЙЯМЫЛ-ГАДЫМ (а. эйя:м-ол-кади:м) **ايام القديم** - **сер. ёвм** ве **эйям**.

ЭКАБИР (а. эка:бир, бс. экбер) **اكابر** - **сер. экбер**.

ЭКБЕР (а., кс. эка:бир) **اكبر** - иң бейик, иң улы; **экбер эйлемек** – иң бейик этмек, ин бейик хасапламак.

Эй, затың агла эйледи экбер.

Мүъмүне миръатын мырада манзар.

ЭКЕН **اكن** - эрмек – этмек ишлигинин кем ишлик формасы; бир задың боландыгыны соң дуймак ёкундысыны берйән көмекчи сөз.

Ярадаңы ядына сал, башың яман халда экен.

Йүз гүн өтсе яда дүшмез белли хош халда экен.

ЭКИЗ **اكيز** - бир энеден бир вагтда доглан ики чага; икилер, ики мензешлер; **сер. он бәш аял**.

Үчи экиз, он төрт эрер пейвенди,

Ол не жумаг эйләр, не чыкар ятдан.

ЭКИН **اكين** - «экмек» ишлигинден; 1) экилен зат, экилйән зат (арпа, бугдай, агач ве ш.м.); 2) экилйән мейдан; экеранчылык.

Кадыр Алла, дөкгүн нусрат бараны.

Экинин хемдести, ерин яраны.

ЭКИС (а. ’акс) **عکس** - 1) сурат, фото; 2) шөхлелениш, шөхлеленме, яңлама; 3) сесиң бир ерe уруп, ыза дөнмеси; гөрүнме; 4) терс, гаршы, зит (**сер.**); **экис этмек** – шөхлеленмек, гөрүнмек.

Магтымгулы ол меканда мекс этди,
Хер эшядан яр җемалы экс этди.

ЭКЛЕМЕК **اکلمک** - сакламак, идетмек, иймит билен үпҗүн эдип сакламак, көмек этмек; тербиелемек.

Өмүр эклəп, гүн гөрмəге,
Сегсен йыл пурсат ислейəрин.

ЭКМЕК **اکمک** - гөгертмек үчин ере тохум сепмек, агач отуртмак; **эке-эке** – экип-экип, гайта-гайта экип.

Аклың болса ахыретиң хасылын.
Бу дүнйəде эке-эке гидер сен.

ЭКРАМ (а. икра:м) **اکرام** - «керем» сөзүнден; 1) хормат, тагзым; 2) хормат ве тагзым эдип, бирине бир зат берме; 3) ягшылык, ыхсан (**сер.**), берим, керем; 4) хорматлама, улы тутма, җомартлык этме.

Хырыдар болсаңыз гыза, гелине,
Эдебин, экрамын, отуршын гөрүң.

ЭКСЕР (а.) **اکثر** - «кеси:р – көп» диен сөзден, артыклык дережəни аңладяр; көпрəк, хас көп, иң көп, хас артык.

Дога кылсам, җебри-җепам эксердир,
Ылм өвреден уссат-кыблам педердир.

ЭЛБЕСЕ (а., бс. лыба:с) **البسه** - **сер. лыбас**.

ЭЛВАН (а. элва:н, бс. лавн) **الوان** - 1) реңклер, боялар; 2) дүрли реңклер, хиллер, дүрли-дүрли, хер хили; **элван тагам** – дүрли нахарлар, хер хили иймитлер; **алтмыш элван** – алтмыш хили; **элван ашрет** – дүрли кейп чекмелер; **элван ашлар** – хер хили нахарлар.

Элван тагам ийип, яшыл, ал гейсе.
Алтмыш элван, етмиш дүрли иймишлер.
Бишгей элван эл дегмейин ашлары.
Аз өмрүңи сүрсең элван ашретде.

ЭЛВАХ (а. элва:х, бс. ловх) **الواح** - **сер. ловх**.

ЭЛЕМ (а. кс. а:ла:м) **الم** - 1) азап, агыры, санджы, дерт; 2) гайгы, гам, гусса; **элем чекмек** – гайгыланмак, гусса чекмек, тукатланмак.

Ренж-у элем чекдим, теним саргарды.

Магтымгулы айдар, мениң үстүме,

Элемиң лешгери чозуп башлады.

Кимлер чәре тапмаз, өтер нәалач,

Хер киме йүз элем гояр бу дүнйә.

ЭЛЕМЕК **الله مک** - 1) элекден гечирип арассаламак; 2) **гм.** сайламак, сечмек, барламак, барлап чыкмак.

Кешт эйлеген дагы-дашы эйлейип,

Ханджар, гылыч гемрип, ганлар силлейип.

ЭЛЕНДИРМЕК **الندیرمک** - 1) сандыратмак, сарсдырмак, титретмек; 2) хорламак, кынчылыга сезевар этмек.

Ашыклар багрындан бир нала чексе,

Дагы элендирер, дашы яндырар.

ЭЛЕСТУ-БИРЕББИКУМ (а. элесто-бе-реббиком)

اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ - 1) мен сизиң худайыңыз дәлми? («Куръаның» 7-нджи сүресиниң 171-нджи аятындан бөлек); 2) поэзияда эзел (**сер.**) гүни; башлангыджы белли болмадык дөвүр; **сер. телмих**.

ЭЛИП (а. алеф) **الف** - 1) хемзе я-да элип арап-парс элипбийиниң бириниджи харпы, фатха үчин узынлык аламаты хөкмүнде гуллук эдйәр. Элип херекетлер аркалы дүрли чекимли сеслери (а, ә, э, о, ы, и, у, ү) аңладып билйәр. Эбджет хасабында – 1. Хемзе билен элибиң тапавуды шундан ыбарат: хемзе херекет кабул эдйәр, эмма элип хемише сәкин, ягны херекетсиздир. Хемзе диңе сөзүң башында гелйәр. Ол үч хилидир: аслы, васлы ве арыети; 2) **гм.** дик, узын; чепер эдебиятда диклиги, гөнүлиги ве узын бойлулыгы гөркезмек үчин деңешдирме хөкмүнде уланыляр; **элип кат** – дик бой, узын бой.

«Элип» - Алла адыдыр, догры дуруп гитмек герек.

Пелек элип катдым дута эйледи.

Хер кимсәниң өлсе доган-гардашы,

Пелек анын элип катдын дал эдер;

«элип» - гм. Аллатагала.

«Элип» - Алла адыдыр, догры дуруп гитмек герек;

«элипден» бихабар (шерменде) – гм. соватсыз; кемсоват, билимсиз.

Хич аңламай зир-у зебер, гер тапса жезбәмден эсер,

«Элипден», «биден» бихабар хер демде бир «Куръан» чыкар.

ЭЛИП КАТ (а. алеф кадд) **الف قد - сер. элип**.

ЭЛКЫССА (а. эл-кысса) **القصّة** - эл (элип лам) – арап дилинде уланылян артикл; кысса – хекаят, эртеки; шейлеликде, махласы, гысгача; соң.

Элкысса, бу тагбыр Юсупга етди,

Юсуп хем ол дүйшүң беянын этди.

ЭЛМЫДАМ (а. эл-мода:м) **المدام** - эл (элип лам) – арап дилинде уланылян артикл; мыдам – хемишелик, бакылык; «довам» сөзүнден; 1) хемише, хемишелик, бакылык; 2) шерап, чакыр; 3) хемише ягян ягыш, ызыгидерли ягян ягыш. Түркмен дилинде ясалан сөз.

Ган эдипдир пелек багрым пыракда,

Элмыдам гезер мен яр дийп соракда.

ЭЛТМЕК التمک - 1) әкитмек, алып бармак; 2) сезевар этмек, учратмак, дучар этмек.

Пырагы дийр, чагырдылар, элтдилер,

Кандадын дийп, гулагымдан тутдулар.

ЭЛХЕЗЕР (а. эл-хазер) **الحذر** - эл (элип лам) – арап дилинде уланылян артикл; хезер – сакланма, чекинме; горкузмак я-да бирини бир ишден сакламак үчин уланыляр; саклан, әгә бол, хедер эт, этиячлы бол; **элхезер эйлемек** – сакланмак, хедер этмек, этиячлы болмак.

Заман ахыр болды, элхезер эйлән,

Ресул сөзи бир-бир гелди, яранлар!

ЭЛХЕПУС (а-п. ал-эфсу:с) **الافسوس** - 1) гүйчли дуйгыны, гең галмаклыгы, хайран галмаклыгы аңладян сөз; 2) хайп; хасрат; гайгы.

Бу сөзи диймеклик бизлере намыс,

Бир мугжузат гөрдүм, дийдим: «Элхепус!».

ЭЛХӨКМИ-ЛИЛЛАХ (а. эл-хокм-е лилла:х) **الحکم الله** - эл (элип лам) – арап дилинде уланылян артикл; **хөкми-лиллах** – хөкүм худайыңкы; перман Алланыңкыдыр, буйрук худайыңкыдыр.

Магтымгулы айдар, элхөкми-лиллах,

Дөвлет бакысыны өзүң бер, Аллах!

ЭМАКИН (а. эма:кин, бс. мека:н) **اماکن** - **сер. мекан**.

ЭМВАЛ (а. эмва:л, бс. ма:л) **اموال** - маллар, мүлклер; байлыклар; **сер. мал**.

Бир өзүнден өзге билмес андакы ахвалыңы,

Барчадан элиң ювуп гитгендәки эмвалыңы.

ЭМВАЧ (а. эмва:ж, бс. мөвж) **امواج** - **сер. мөвч**.

ЭМДЕН (а. ’амден) **عمداً** - билип ве ислəп, билгешлейин, билкастдан, бир иши төтəнден дəл-де, аңлы-дүшүнжели ерине етирмек; **сер. касдан**.

Ким саңа инкəр эдер касдан, эмден кад күфүр,

Бул гарып биновалар халыга кылгыл назар.

ЭМЕК **امک** - 1) иймит; 2) чөрек, ийилйəн иймит; **дуз-эмек болмак** – дуз-чөрек ийишмек.

Муъмүне азар бийр адамың писи,

Дөнүп, дагва тутар дуз-эмек билен.

ЭМЕЛ **امل** - 1) хиле, мекирлик, хокга, хилегəрлик; алдав; 2) тəр, усул, ёл; 3) иш, хүнəр.

Тили сүйнер, дүшер етер гарнына,

Эмелине чолашып галса герекдир.

ЭМЕНМЕК **امنمک** - əт галмак, тамакин болмак, ымтылмак, хантама болмак, тамшанмак.

Ал шераба эл узатдым, эмендим,

Дурусын ичмишлер, лая саташдым.

ЭМЕС **ایمس** - дәл, болмаз; **ашык эмес сен** – сен ашык дәлсиң; «имес» шекилинде-де габат гелйәр.

Магтымгулы, бу не сөздүр, сен ки ашык эмес сен,

Кайсы жайда эшитдиң сен ол Межнун ныязыны?!

ЭМИН (а. эми:н, кс. омана) **امین** - «эмн – горкусызлык, рахатлык» диен сөзден; 1) горкусыз, ховпсуз; горкмазак; 2) шүбхе этмейән; 3) ынанылан; догручыл, халкың ынаняян адамы, ынамлы; 4) горкусыз, дынч, парахат (ер); 5) Мухаммет пыгамбериң ве Жебрайыл перишдәниң лакамы.

Көңли гайга дүшер магшар гамындан,

«Каны умматым!» дийп сорар эминден.

Хак эмр этди ол Жебрайыл эмине,

Бир демде Юсупны нәтди, яранлар!

ЭМИР I (а. эмр, кс. эва:мир) **امر** - 1) буйрук, перман, хөкүм; табшырык; **эмир этмек** – буюрмак, хөкүм этмек.

Худанын эмрини шейтан тутмады,

Адамны топрак дийп, кабул этмеди.

Алланын эмринден, хак перманындан,

Эзрайыл өз жаныны алса герекдир.

ЭМИР II (а. эмр, кс. ому:р) **امر** - 1) иш, вака, хадыса; 2) шан; 3) зат; **эмри-махал** – мүмкин дәл иш.

Магтымгулы, боюн гойгул бу эмре,

Илтипатың инди кыл, эмри-махалы нейлерем.

ЭМИР III (а. эми:р, кс. омара; гысгалдылан формасы ми:р) **امیر** - «эмир – уйрук» сөзүнден; 1) хөкүмдар, хәким, буйрук берижи; 2) юрдун я-да тайпанын ёлбашчысы; бег; 3) бейик бир несле дегишли асыллы адам; 4) Саманылар дөвринден башлап, Бухара хөкүмдарларының титулы.

Үлкеде сахып болмаса,

Арбаплар эмире дөнер.

ЭМИРИ-МҮЪМҮНАН (а. эми:р-е моъмина:н) **امیر مؤمنان** - **сер. мүъмүн**.

ЭМКАН (а. имка:н) **امکان** - **сер. имкан**.

Барансоң гелмәге ёкдур эмканы.

Гачып эмканың ёк, гөвсүң гөрер сен.

ЭМКЕНЕ (а., бс. мека:н) **امکنه** - **сер. мекан**.

ЭМЛӘК (а. эмла:к, бс. молк) **املاک** - **сер. мүлк**.

ЭММЕК **اممک** - сормак, ичиңе чекмек, бир зады ики додагың арасында гоюп, ичиндәкини ичиңе чекмек.

Не бела сен, адамзат,
Чыплак догдуң, дон герек;
Сүйт эмдиң, улалдың,
Аглайыр сен, нан герек.

ЭМРИ-МАГРУФ (а. эмрр-е ма'ру:ф) **امر معروف** - ыслам дининиң шеригаты боюнча, оңат ишлер хасапланян ве белли болан (мес.: намаз, роза, зекат, хажа гитмек, гурбанлык этмек, салака бермек) затлары ерине етирмеги үндемек, буюрмак. Мунуң терсине, шеригат боюнча гадаган эдилен затларың өңүни алмаклыга «нәхйи-мүнкер» дийилйәр.

Гапыл болуп, эмри-магруф этмесең,
Билип дуруп, догры ёла гитмесең.

ЭМРИ-МАХАЛ (а. эмр-е маха:л) **امر محال** - **сер. эмир II**.

ЭМТАГА (а. эмта'а, бс. мата:') **امتعه** - **сер. мата, матаг**.

ЭНАБЕТ (а. ина:бет) **انابت** - худая тарап өврүлмек, тоба этмек, гүнә ишден эл чекмек, пушман болмак.

Кайсы мелек инип дүшди асмандан,
Не адам оглуна энабет этди?

ЭНАЖЫЛ (а. эна:жи:л, бс. инжи:л) **اناجیل** - **сер. инжил**.

ЭНАЙЫ (эна:йы) **انایی** - 1) говы, тәсин, ажайып, гең, якымлылык; 2) гөрмегей, гөзел.

Неп алмаян киши сөзден, өвүтден,
Энайлыгы болмаз гуры сөвүтден.

ЭНАР (п. эна:р) انار - 1) нар, сүйжи нар; 2) **гм.** гөвүс, мәме.

Кимлериң багында битмиш энары.

ЭНАЯТ (а. ана:ет) عنایت - **сер. анаят**.

ЭНБАЗ (п. энба:з) انباز - 1) ортак, шәрик; 2) дең-душ; бәсдеш; кәрдеш.

Дертлери дервүшлериң халватда халк энбазыдыр,
Ортада гыз-у жуван дийр сен ки тойдур, базыдыр.

ЭНБИЯ (а. энбия:, бс. неби:) انبیا - 1) пыгамберлер, небилер. Бу сөз көплүк санда болса-да, түркмен дилинде бирликсан хөкмүнде уланылып, «лар-лер» гошмак аркалы көплүк сан ясаляр; **энбиялар афзалы** – пыгамберлериң иң ылымлысы, иң говусы; 2) **сер. неби**.

Энбиялар афзалы ол Мустапа харыл-бешер.
Ол отуз энбия, ол отуз эсхап,
Барысы шулардыр, билгил, дийдилер.

ЭНВАР (а. энва:р, бс. ну:р) انوار - нурлар, ягтылыклар; **сер. нур**; **бейзейи-энвар** – 1) нурлар юмуртгасы; 2) **гм.** Гүн.

Хайбат иле ферш өйүн хемвар эден реббим желил.
Эмр эдип, бес бейзейи-энвар эден реббим желил.

ЭНВЕР (а.) انور - иң нурлы, иң ягты, иң рөвшен; **нуры-энвер** – иң ягты нур.

Асманың гөрки энвердир.
Көңүл гөзги кимин нуры-энвердир.

ЭНГИЗ (п. энги:з) انگیز - 1) «энгихтен – херекетлендирмек, хөвеслендирмек» диен ишлигиң хәзирки заман дүйп ишлиги ве буйрук формасы; толгундырыжы, гозгалаңа салыжы, дөредижи; 2) сөз соңуна гошулып геленде «дөредижи» диен манысы берйәр. Мес.: **гам энгиз** – гайгы дөредижи; 3) ниет, мейил, себәп.

Ики хасм шейтан салса энгизде,
Дүшсе ара, зәхер агзын бал эдер.

ЭНГҮШТЕР (п. энгоштер) **انگشتر//انگشتري** - йүзүк, көпленч тылладан я-да күмүшден ясалян гашлы я-да гашсыз, оваданлык үчин эле дакылян халка.

Сүлейман болубан элгиме чүн энгүштери алдым,

Ресулалла тутуп элгимни гездилер чинан гөрдүм.

ЭНДАМ (п. энда:м) **اندام** - 1) тен, беден, вүҗут (**сер.**); 2) бой, кат, камат (**сер.**); 3) узын бой, гелшикли бой.

Эндамындан сув дек акар зәхерлер.

Эндамындан авы-зәхер дөкерлер.

ЭНДЕК (п.) **اندک** - аз, азаҗык, кем, бираз, уҗыпсыз.

Шонча ары, шонча пәкдир затлары,

Җаханы чын якар эндек отлары.

Ол вагтда бар иди ики дивана.

«Йөрме, оглан, эндек дургун!» дийдилер.

ЭНДИШЕ (п. энди:ше) **اندیشه** - 1) пикир, ой, дүшүнҗе, ойланмак, соңуны сайгармак; 2) гам, гусса; 3) горкы; гүман, шүбхе; **эндишейи-рузы-җеза** – кыямат гүнүниң пикири, гайгысы.

Эйлемез сен сагаты эндишейи-рузы-җеза;

кетхудалык эндишеси - әрлик пикири, өй ээси болмак пикири.

Кетхудалык эндишесин

Кылайын дийсең, өйленгин;

эндишели – 1) ойланышыклы; 2) гамлы, гайгылы.

Эндишели иш битирмез,

Мейданда дәли болмаса.

ЭНДИШЕЙИ-РУЗЫ-ҖЕЗА (п-а.) **اندیشهء روز جزا** - сер. **эндише**.

ЭНДИШЕЛИ (п-т. энди:ше-ли) **اندیشه لي** - сер. эндише.

ЭНДУХГИН (п. энду:х-ги:н) **اندوهگین** - гайгылы, гуссалы, гамлы, тукат.

Кайдадыр укба ёлыга тахыр этген пешгешиң,

Дүнйәде рөвшен гөзүң, эндухгин болды башың.

ЭНЕЛ-ХАК (а.) **انا الحق** - мен хакдырын, мен хакыкатдырын, мен худайдырын (сопуларың девизи).

Мансур: «Энел-хак» дийип, гөр, ол дарга асылды,

Магрып шахының гызы бу Кенгана чатылды.

ЭНЖАМ (п. энжа:м) **انجام** - 1) соң, ишиң соңы, ишиң ахыры; 2) серишде; тайярлык; **энжама гетирмек** – дүзетмек, ерине етирмек.

Солундакы – ере серенжам бийрлер,

Ер энжамы билен бакып отырмыш.

Хакың өзи гетирмесе энжама.

ЭНЖҮМ (а. энжом, бс. нежм) **انجم** - йылдызлар.

Дийиң салам Магтымгулыдан багы болган беглере,

Ай долар, энжүм батар, рысвайы-хас-у а:м олур.

ЭНЖҮМЕН (п. энжомен) **انجمن** - 1) йыгнак, мейлис, жемгыет; 2) маслахат үчин бир ере йыгнанан топар адамлар хем-де шол йыгнанылян ер.

Тә дүзей хер дем алар бирле мүбәрек энжүмен.

Ажайып межлисин гөрдүм энжүмен.

ЭНСАР (а. энса:р, бс. на:сир) **انصار** - 1) көмек эдижилер, ярдам берижилер, ярлар; 2) Мухаммет пыгамбере көмек эден Медине шәхеринин бир топар илаты; **сер. насыр**.

ЭНТЕ (а.) **انت** - сен; **энте субхан** – 1) сен худай; 2) «Куръаның» йигрими биринжи «Энбия» сүресинин сегсен единжи аятындан бөлек.

Юнус балыгың гарнында

«Энте субхан» окып гечди.

ЭНТЕ СУБХАН (а. энте собха:н) **انت سبحان** - **сер. энте**.

ЭНТЕК (п. эндек) **اندک//انتک** - 1) бираз, бирнеме; 2) хениз, хәзир, шу вагт.

Ол вагтда бар иди ики дивана,

Йөрме оглан, энтек дургун дийдилер.

ЭНТЕМЕК انتمک - 1) энтиреклемек, ыранмак, чайканмак; 2) **гм.** бидерек ыгып йөрмек; 3) гарып дүшмек, хорланмак, кынчылыга учрамак.

Бир гамлы гөренде, ширин сөз бергил,
Энтәни голдара хемаят ягшы.

ЭНФАС (а. энфа:с, бс. нефес) **انفاس - сер. непес**.

Гутлуг энфасы биле рефг эйлегей мен мәъмен.

ЭНШАЛЛА (а. инша:алла:х) **انشاء الله** - эгер худай ислесе, эгер Аллатагаланың эмри болса.

Эншалла, дөвүң башын алар мен
Дийип, оятмага барды, достлар хей.

ЭҢ انگ - 1) меңзеш, тай; 2) йүз реңки; меңиз.

Магтымгулы, гечди дүнйәде деңсиз,
Төреликде тайсыз, әрликде эңсиз.

ЭҢИЛМЕК انگیلمک - 1) инилмек, ашаклыгына гайдылмак, башыны ашак салмак, ашакланмак; 2) чозулмак, хүжүм этмек; 3) **гм.** песе дүшмек, песелмек.

Эңилер кувватлы, хайбатлы даглар,
Дашлар эрип, чекебилмез бу дерди.

ЭҢҢИЗ (п. энги:з) **انگیز - сер. энгиз**.

ЭҢҢУР (п. энгу:р) **انگور** - үзүм; **абы-эңңур** – 1) үзүм сувы; 2) шерап, чакыр, мей.

Довзах эңңуры бар, дагдан улуграк,
Хакыкат имансыз гуллар анда бар.

ЭҢРЕМЕК انگرمک - зарынлап агламак, зар-зар агламак, сес билен гынанып агламак.

Ышк эсер этмесе, янмаз чыраглар,
Ышка дүшсе гушлар эңрәп, гурт аглар.

ЭҢРЕШМЕК انگرشمک - аглашмак, зарынлап аглашмак.

Ресул аршың саясында боларлар,
Умматлар эңрешип зары кыларлар.

ЭПСЕМ **ابسم** - 1) дилсиз, лал; 2) дыман, дымян, сессиз, үйнсүз; үмсүм; **эпсем отурмак** – дыммак, үмсүм болмак. Бу сөз хәзирки заман түрк дилинде актив уланыляр.

Эпсем отур, халк ичинде сөзлеме,

Сөзләр болсаң, сөз аслына ет ягшы.

ЭР (п. эрр ве ары) **ارّه** - бычгы. Бу сөз «эрре» сөзүнин гысгалан формасы болуп, түркмен дилиниң кәбир диалектлеринде «ары» шекилинде хем уланыляр.

Йылан чыкар пил тек, дишлери эр тек,

Ничеси гатыр тек, ничеси хар тек.

ЭРА (эра:) **ارا** - 1) ичинде; 2) вагт-орун дүшүминиң гошулмасының манысыны берйән <u>послелог</u>; -да,-де; **межлис эра** – мейлисде.

Түшгеч ол межлис эра, хер ким чекер, бимар эдер,

Ал билен алдап сени хер дем өзиге зар эдер;

дәхр эра – дүнйәде, әлемде.

Аның үчин дәхр эра бир көше кылдым ыгтыяр.

Бу ики иш бу тен эра бу жанымның арманыдыр.

ЭРАДА (а. ира:де, ира:дет) **اراده//ارادت** - 1) ислеме, дилеме, хайыш этме; талап этме; 2) говы гөрме; 3) максат, ниет, ислег; 4) перман, хөкүм, эмир; парс дилинде ыхлас, пәк достлук манысында хем уланыляр; **эрада эйлемек (этмек)** – ниет этмек, мейил этмек.

Эрада диярында, адемде гулуң болдум,

Гер паны-ю, гер бакы, хер канда гулуң болдум.

Магтымгулы, ышкың эйләр эрада,

Ышкыңа кемал эт, гойма арада.

ЭРАДАТ (а. ира:дет) **ارادت - сер. эрада**.

ЭРАЗЫ (а. эра:зи:,бс. эрз) **اراضي - сер. эрз**.

ЭРБАГЫН (а. арба’ы:н) **اربعين** - «эрбага – дөрт» диен сөзден; 1) кырк, кыркынжы, чилле; 2) гара гыш, гышың иң совук кырк гүни; 3) өлиниң, айратын-да хезрет Алының оглы Хусайның

кыркы; 4) **гм.** сопуларын кырк гүнләп рыязата (**сер.**), дога-намаза мешгул болмаклары.

Атлары нужаба, өзлери чилтен,
Эрбагында мыдам окып отырмыш.

ЭРЕМ БАГЫ (а-п-т. Ирем багы) **ارم باغي** - 1) арап хөкүмдарларындан болан Адың шәхериниң хем-де онуң какасының ады; 2) Шетдадың салдыран ве ер йүзүниң бехишди хасапланан бир шәхериң я-да багын ады. Самы (семит) ковумларың эртекилеринде айдылышына гөрә, Адың оглы Шетдат өзүни худай дийип ыглан эденде, пыгамберлериң васп эден бехишди ялы, бир баг дөредйәр. Эмма хачан-да, баг салнып тамамлананда, Шетдат (**сер.**) оңа гиржек махалы арадан чыкяр. Кәбир чешмелерде айдылышына гөрә, Эрем багы Санга билен Хазармөвт шәхерлериниң аралыгында ерлешипдир. Онуң ини ве бойы он ики фарсаңг, диварының белентлиги үч йүз аршын болупдыр. Шетдат Хувт пыгамбериң гаргышы зерарлы хеләк болуп, гөйә Эрем багы-да ер ювданмыш; 3) бу сөз умуман овадан баг манысында хем уланыляр.

Дөрт йүз йыллыкда ишледи,
Ады хем Эрем багыдыр.
Гүл, билбил бендидир Эрем багларда.

ЭРЕМЕК **اره مك** - 1) эргин хала гечмек, сувук хала өврүлмек; 2) йүреги ювка болмак; 3) **гм.** хорланмак.

Гыз-у жуван уз йөрейип,
Гөз гидер, багрың эрейип.

ЭРЕН (кс. эренлер) **ارن** - аслы «эрмек – етишмек, говушмак» ишлигинден; 1) етишен, говшан; гирен. Бу сөз көпленч көплүк санда уланыляр. Эмма ол бирлик санын манысында хем гелйәр; 2) суфистик таглымата гөрә, худая якынлашанлар ве велилик дережесине етенлер, оларың кәбири гөйә гөрүнмән гезйәрмиш; олара «гайып эренлер» дийилйәр.

Тур дагында дуранлар,
Ниче гайып эренлер.

Эренлер ёлунда тартып мушакгат,

«Шыпа бер, ресул!» дийип седаг етишсе.

ЭРЕНЛЕР ارنلر - сер. эрен.

ЭРЖҮМЕНТ (п. эрж-оменд, эрж-менд) **ارجمند** - «эрж» ве «менд» послелогындан ясалан сөз; 1) эзиз, асыллы, ёкары дережели; 2) гадыр-гымматлы, хорматлы; 3) гыммат бахалы, гымматлы; **эржүмент эйлемек** – эзиз этмек, ёкары дережели этмек.

Бирини хар эйледи, бирни эржүмент,

Бирни геда, бирни солтан эйледи.

ЭРЗ (а., кс. эра:зи:) **ارض** - 1) ер, топрак; 2) Ер шары; 3) юрт, үлке; **эрз-у сема** – ер ве гөк; **эрзи-Румустан** – Румустан (Анатолы) юрды, хэзирки Түркие юрды.

Он ики мүң агач жайы-Хиндистан,

Алты мүң агач ёлдур эрзи-Румустан;

эрзи-шериф – мукаддес ер; Иерусалым (Уршалым), Палестина.

«Гелсин» дийип хабар гелгеч хабыпдан,

Бырaг мүндүң, чыкдың эрзи-шерифден;

эрз-у сема мафиха – ер ве асман ве олардакы бар затлар.

Эмриңе перманбердар,

Эрз-у сема мафиха.

ЭРЗ-У СЕМА (а. эрз ве сема:ъ) **ارض و سماء - сер. эрз.**

ЭРЗ-У СЕМА МАФИХА (а. эрз ве сема: ма:фи:ха:) **ارض و سما ما فيها - сер. эрз.**

ЭРЗИ-КАРС (а. ’арз-е Карс) **ارض قارص** - Карс юрды. Түркийэниң гадымы шэхерлериниң бири, юрдуң гүндогарында, Карсчай дерясының кенарында ерлешйэр.

Эрзи-Карсда, Кербеланың чөлүнде,

Я реб, хабар билеринми, яр, сенден!

ЭРЗИ-ШЕРИП (а. эрз-е шери:ф) **ارض شریف - сер. эрз.**

ЭРИБАН (эри:ба:н) **اريبان** - эримек ишлигиниң гадымы халк ишлик формасы; эрип.

Мүн йыл гезсең яланчыны сүрүбан,

Тен топрагына дөнер, бир гүн эрибан.

ЭРИМЕК (эри:мек) **اریمک** - **сер. эремек**.

Эриди, аб олды җүмле җематлар,

Өнден соң бармыдыр, хич биле галмак.

ЭРИТМЕК **اریتمک** - эретмек, сувук хала өвүрмек, эргин этмек, эргин хала өвүрмек; 2) **гм.** йүреги ювка этмек; хорламак.

Йигит бардыр, сөзүн тапмаз, суррудар,

Йигит бардыр, деми дашлар эридер.

ЭРИШМЕК **اریشمک** - 1) япышмак, максада бармак; 2) етишмек; говушмак; 3) гелмек, гелип чатмак; барып чатмак; 4) **гм.** хүҗүм этмек, гаршы чыкмак.

Ягшылара эриш, кейнинден галма,

Бу ёлда даг билен хергиз чөл болмаз.

Аҗал гоймуш ок гөзүни кирише,

Билип болмаз, нәвагт җана эрише.

ЭРК I (п-т.) **ارک//ارک** - 1) көшк, дөвлет эдараларының ерлешйәнери; 2) гала, улы галаның ичинде хәким я-да патыша үчин салынян йөрите кичи гала; **эркли** – галалы, көшкли.

Эркли горган, агыр далда,

Шеригатың галасыдыр.

ЭРК II **ارک** - ыгтыяр; хукук, гайрат; укып; сөзи гечирмек ве ислегини этдиребилмек.

Ол не гушдур, гонар адам серине,

Аның гонар-гонмаз эрки кимдедир?

ЭРКАН (а. эрка:н, бс. рокн) **ارکان** - 1) диреглер, бир задың иң мәкәм тарапы; 2) сүтүнлер, паялар; 3) дереже, чин; 4) **гм.** хер бир топарың иң мөхүм ве иң кувватлы адамларының бири; 5) тайпа башлыгы; **эрканы-дөвлет** – хөкүметиң агзалары, дөвлетиң ёкары мертебели чиновниклери.

Шахыдан айланса эрканы-дөвлет,

Айланды барысы, ягыдыр-ягы.

Ашыкы-эзел мен, сонам, мен сана,

Не эдеп-эркан бар, илден уялмак.

ЭРКАНА (эрка:на) **ارکانه** - азат, эркин; өзбашдак, гарашлы болмадык; азатларча.

Хөвесим бар бир гыз гучсам,

Дийсем сөзүмни эркана.

ЭРКЕ **ایرکا** - 1) гүйч, кувват; эсас; 2) гоналга, юрт; гөчмәге мынасып ер.

Худайың эркеси хезрети-Муса,

От ийди, сув ичди, голунда аса.

ЭРКЕК **ارکک** - «ирмек» сөзүнден; аслы иркек; 1) ынсаның ве хайваның ики жынсындан биринжисине дегишлиси; уркачы дәл; 2) **гм.** мерт, эдермен, гайратлы; гүйчли, кувватлы; 3) әр.

Сагы эркек, солы диши,

Шейле гудрат дөвлер болды.

ЭРКЕН **ارکن//اکن** - «эрмек – этмек» ишлигиниң кем ишлик формасы; бир задың боландыгыны соң дуймаклык ёкундысыны берйән көмекчи сөз.

Өңүн оюн гөрдүм, соңун хич билдим,

Тирик эркен, өли болуп галып мен.

ЭРКИН **ارکین** - 1) азат; дынч, дынчлыкда; 2) өз ыгтыярлы, өз ислеги боюнча, межбур дәл.

Нәзли яр эркин ятандыр.

ЭРКЛИ **ارکلي** - **сер. эрк.**

ЭРМЕК **ارمک//ایرمک** - 1) етишмек, говушмак; 2) болмак; гирмек.

Эрмесе керем сенден,

Гитди ыгтыяр менден.

Мен хем сизиң дердиңден галып эрдим дерменде.

ЭРМЕСМУ (эрмесму:) **ایرمسمو** - дәлми? дәлдирми? дәл экенми?

Достларыга бу ишлер бивепалык эрмесму?

ЭРМИШ ایرمیش - «эрмек» ишлигиниң гадымы кем ишлик формасы, манысы өтен заманы аңладяр; ып-ип; экен; **якын эрмиш** – якын экен.

Хак эрмиш бендәге якындан-якын.

Өленден соң жайы вейл болур эрмиш.

ЭРРЕ (п.) **ارّه** - бычгы, ары, агач, тагта кесмек үчин уланылян дишли гурал.

Эрре гойды башыга ол зикри-рахман эйледи.

Эррәни башыга гойган Зекеряның хорматы.

ЭРСГИН ارسگین - 1) үйтгешик, галкынан; 2) хетден ашан; хаясыз.

Дилегим душ эйле, гөзел Аллахым,

Эрсгин болды гитди гызылбашымыз.

ЭРСЕМ ایرسم - болсам; **гөрмез эрсем** – гөрмесем, гөрез болсам, гөрмедик болсам.

Гөрмез эрсем бир заман, сабр-у карарым галмаз-а,

Васлың умыдына бир дем ыгтыбарым галмаз-а.

ЭРСЕҢ ارسنگ//ایرسنگ - «эрмек – болмак, этмек, етмек» ишлигиниң кем ишлик формасы. Бу форма өрән гадымы болуп, шондан диңе «ды-ди» галыпдыр; **билмез эрсең** - билмейән болсаң; **соңа эрмек** – соңа етмек, гутармак.

Билмез эрсең, чох азаплар берерлер,

Гүрзи бар-у гахар бар-у хайбат бар.

ЭРТЕ ایرته - сер. эртир.

Эрте гөрнер бу гүн гизленен сырлар,

Яландан гүвәлик берен есерлер.

ЭРТИР (эрти:р) **ارتیر** - 1) бир гүн соңракы гүн, гелжекки гүн, индики гүн, эрте, шу гүнүң ызындан гелйән гүн; перда (**сер.**); 2) гүнүң башланян вагты, ирден; 3) **гм.** кыямат гүни.

Эртириң хасабы гечер фердая,

Асман басып, эйләр земини зая.

Гердиши кеч габха пелек элинден,

Эртири шат болан өйлән гелмеди.

ЭРУР **ايرور//ايرار** - «эрмек» ишлигиниң гадымы хәзирки-гелҗек заман формасы; дыр-дир; **эрур пынхан** – гизлиндир, пынхандыр.

Бир дерде улашып мен сынамда эрур пынхан,
Тә болгайму сорасам, я реб, шу дерде дерман.

ЭС (а. хисс) **حس** - 1) хуш, ят; 2) дуйгы; 3) акыл; 4) саглык; **эссинден гитмек** – хушундан гитмек, акылыны йитирмек.

Җан анда җандан өтди,
Эссинден гидип ятды.

ЭС-САБРЫ МИФТАХЫЛ-ҖЕНАН (а. эс-сабр-о мифта:х ал-җена:н) **الصّبر مفتاح الجنان** - **сер. сабыр, мифтах**.

Эй әхли-дервүш, билгил,
«Эс-сабры мифтахыл-җенан».

ЭС-СУФЛА (ас-софла:) **السفلي** - **сер. суфла**.

ЭСАМЫ (а. эса:ми:, бс. исм) **اسامي** - сер. исим.

ЭСБАБЫ-МЕЛАЛ (а. эсба:б-е мела:л) **اسباب ملال** - **сер. эсбап**.

ЭСБАП (а. эсба:б, бс. себеб) **اسباب** - «себәп» сөзүниң көплүк саны болуп, асыл манысы йүп диймекдир; 1) бир задың эмеле гелмегине себәп болян зат, багыс; 2) бир задың хасыл болмагы, дөремеги я-да эле алынмагы үчин герек болан затлар, гураллар, шайлар ве ш.м.-лер; 3) мынасыбетлер, баханалар, делиллер, себәплер; **эсбабы-мелал** – гайгы-гам себәплери, тукатлыга себәп болян затлар.

Хем хан болса, хем дүнйәси тай болса,
Хич өлмесе, хем эсбабы шай болса.
Ахыры мөвт-у губур, бу бош хыялы нейлерем,
Болмушам мен зовк әхли, эсбабы-мелалы нейлерем.

ЭСВАП (а. эсва:б, бс. савб) **اثواب** - 1) гейим, эгин-эшик, лыбас. Бу сөз көплүк санда болса-да, көпленч бирлик сан манысында уланыляр. Түрк дилиниң геплешигинде «эсбап»

шекилинде-де габат гелйәр; **сопулык эсвабы** – сопуларың геййән эшиги; 2) **сер. совп** ве **сияп**.

Сопулык эсвабы хошдур, гей, ичиңни сап эдип,

Болса мөй-мөҗек ичим, бу эсги шалы нейлерем.

ЭСВАТ (а. эсва:т, бс. савт) **اصوات** - **сер. совт**.

ЭСГЕР (а. ’аскер, кс. эса:кир) **عسكر** - 1) юрды ве дөвлети горамак үчин яраглы адам, солдат; 2) шайыларың он ики ымамларының он биринҗисиниң лакамы, ады Абу Мухаммет Хасандыр; **сер. ымам Эсгери**.

Ады гүнден мешхур олмуш җаханда,

Я ымам Эсгере багышла бизни.

ЭСГИ **اسكي** - 1) гадым, өңки, көп вагт гечен (хадыса, вака); 2) хәзирки замандан өң болан, гечмиш; 3) атлы, абрайлы; 4) гарры, яшы улы; 5) көне, бозук, вагт гечмек зерарлы көнелен, бозулан (мата, гейим ве ш.м.); 6) көне йыртык-йирим мата.

Эсги шалдан артык пушеш геймеди.

Болса мөр-мөҗек ичим, бу эсги шалы нейлерем.

ЭСЕДИЛЛА (а. Асад-олла:х) **اسدالله** - **сер. Асадулла**.

ЭСЕР (а., кс. а:са:р) **اثر** - 1) ыз, аяк ызы; 2) нышана, аламат; 3) бир адамың дөреден, ясан, эмеле гетирен я-да ойлап тапан zады (меселем, чепер эсер, тарыхы китап, сунгат ишлери ве ш.м.); китап; 4) иш, амал, кәр, тәсир; 5) хадыс (**сер.**), хабар, хадыс ылмы; 6) тарых, вака, тарыхы хадыса; **эсер этмек** – тәсир этмек.

Дәли Меҗнун ышкы эсер этмеен;

эсер тапмак – тәсирленмек, тәсир алмак.

Ынсан шерарымдан эсер

Тапса, тенинден җан чыкар;

иман эсери – имандан нышана.

Хер кимде болмаса иман эсери,

Йүреги оянмас, сыя сең болар;

дост эсерине – **гм.** дост янына, достуң өзүне.

Яранлар, етмек ёк субхан сырына,

Ачса ёлум, етсем дост эсерине.

ЭСИР (а. эси:р, кс. осара:) **اسیر** - 1) дучар болан, тутулан, бенди, урушда душман элине дүшен; 2) гул, бенде; 3) **гм.** мүбтела, дучар.

Махдумы-бичәре болмушдыр гүнех бирле эсир,

Истыганат кыл ана, я сейийди-хатмы-ресул.

ЭСКИ اسکي - сер. эсги.

Гарк болмуш эски салым.

ЭСЛАП (а. эсла:б, бс. солб) **اصلاب - сер. сулп**.

ЭСЛЕМ I (а-п. Эслем ха:же) **اسلم خواجه** - Мухаммет Эслем Тусы. Суфизмиң гөрнүкли векиллериниң бири, Ахмет Харбың (VIII-IX асырлар) дөвүрдеши. Илки Нишабурда, соң Тусда яшапдыр. Бир залым хәкимиң ислегиниң терсине гидип «Куръан» ясама зат дәл диени үчин ики йыл түрмеде ятмалы боляр. Оңа «пыгамбериң дили», «Хорасаның хәкими» дийипдирлер. Аттар өзүниң «Тезкиретил-өвлүйә» атлы китабында ол ве онуң кераматлары хакда көп маглумат берипдир.

«Ол Эслем хожадыр, ол Баба Зүрят,

Ол Вейсел-карандыр, билгил!» дийдилер.

ЭСЛЕМ II (а.) **اسلم** - хезрет Омарың гулы. Мухаммет пыгамбери гөрен-де болса, ол хакда хадыс **(сер.)** айтмандыр. Эбубекир, Омар, Осман ве бейлеки сахабалар **(сер.)** хакда хадыс-роваятлар ятлапдыр. Бир ровайата гөрә, ол еменли, башга бир ровайата гөрә, хебешли хасапланяр. 11-нжи хижри (632-633) йылында оны хезрет Омар сатын аляр. Сегсенинжи хижри (699-700) йылында ровайата гөрә 114 яшында арадан чыкяр.

Ресулалла айтды: «Я Шахымердан,

Эя Эслем хожа, я Баба Селман».

ЭСЛЕХЕ (а., бс. сила:х) **اسلحه - сер. силах**.

ЭСМА (а. эсма:, бс. исм) **اسماء - сер. исим**.

ЭСНАМ (а. эсна:м, бс. сенем) **اصنام - сер. сенем**.

ЭСНАТ (а. эсна:д, бс. сенед) **اسناد - сер. сенет**.

ЭСП (п. эсб) **اسب** - ат; улаг; **зири-пай эсбиңиз** – атыңызың аяк астында. Бу сөз дүзүми аслында «зири-пайы-эсбиңиз» болмалы; богун артыклыгы үчин бир богун кемелдилипдир.

Зири-пай эсбиңиз Ырак, Испыхан,
Дагыстаның хашам-хайлы сизиңдир.

ЭСРАР (а. эсра:р, бс. сырр) **اسرار** - сырлар; **сер. сыр.**, **вакыфы-эсрар** – сырлардан хабарлы.

Пыглы шейтан вакыфы-эсрар болган наскеш.

ЭСРЕТМЕК **اسریتمک** - 1) җошдурмак, җошгуна салмак, күкретмек; 2) серхош этмек; гыздырмак; аздырмак.

Бир гүнде эсредип, мест эдер пили,
Бир гүнде нист эдер пеше пер биле.

ЭСРИК **اسریک** - аслы үсрүк; 1) серхош, эсрэн, мест; 2) **гм.** азгын.

Еке эшекли: «Ат бер, эсрик нер» диер,
Дүнйэден доймак ёк, «Ене бер!» диер.

ЭСРУ (эсру:) **اسرو** - көп, зыят; өрэн, хас, җуда.

Вех ки кылмышдыр мени җамы-җахалат эсру мест,
Чүнки эйлэпдир хова зынҗыры бирле пайы-бест.

ЭССЕ (а. хиссе) **حصّه** - бөлек, бөлүнен, бир малдан хер киме дүшен пай; несип.

Үч эссеси дэли деря,
Бир эссе ерде мүң говга.

ЭСТАР (а. эста:р, бс. ситр) **استار** - **сер. ситр II.**

ЭСФЕЛ (а., кс. эса:фил) **اسفل** - ашаграк, песрэк; өрэн пес, хас ашак; **эсфелессафилин** – 1) иң пес дереҗе, иң пес ягдай, иң эрбет җай; 2) **гм.** довзахың иң эрбет ери болан единҗи гаты.

Эсфелессафилин аңа деркардыр,
Шейтан аның үчин көп медеткэрдир.

ЭСФЕЛЕССАФИЛИН (а. эсфел-ас-са:фили:н) **اسفل السافلین** - **сер. эсфел**.

ЭСХАБЫЛ-КӘХФ (a. эсха:б-ал-кахф) **اصحاب الكهف** - 1) көвек (говак) яранлары, көвекде (говакда) гизленен еди дост; дини роваятлара гөрә, ысламдан хас өңки дөвүрде Аксус шәхеринде хөкүм сүрен залым патыша Дакянусың (249-251) зулумындан гачып, бир ит билен билеликде, дагың говагында гизленип, гөйә үч йүз докуз йыл уклап ятан еди саны христиан. Оларың атлары: 1) Емлиха; 2) Мекселмина; 3) Кешфутат; 4) Тебюнус; 5) Кешафатюнус; 6) Азарфатюнус; 7) Юнусбус. Итиң ады: Кытмыр.

Эсхабыл-кәхф барадакы роваятың дүрли вариантлары бар. Эмма эсасы вариант шейле: Гадым дөвүрде Дакянус атлы бир патыша Рум (Кичи Азия) этрапында хөкүмдарлык эдипдир. Соңабака ол халкы өзүне чокунмага межбур эдипдир. Юрдуң гөрнүкли адамларындан болан ве биле яшан еди саны йигит патышаның душмандан горкушыны гөрүп, онуң-да өзлери ялы йөнекей адамдыгына гөз етирйәрлер. Олар маслахатлашып, Дакянуса дәл-де, еке-тәк худая чокунмагы карар эдйәрлер хем-де патышаның ховпундан хедер эдип, шәхерден даш чыкярлар. Ёлда бир чопан Кытмыр атлы ити билен олара гошуляр, олар-да худайың бирлигини ыкрар эдйәрлер. Соң чопаның ёл гөркезмеги билен булар Ракым атлы бир говага барып гирйәрлер, өзлериниң иң кичи ёлдашлары болан Емлиханы болса азык гетирмек үчин шәхере иберйәрлер. Ол барып гөрсе, жарчы жар чекип, хеммелер шаның хузурына гелмели дийип гыгырян экен. Бу хабары эшиден Емлиха тиз ызына доланып, эшиден задыны ёлдашларына хабар берйәр. Шонда олар «душманың гаршысында диңе худай бизе ёл гөркезижидир» дийип, нахарланярлар, соң Аллатагаланың ислеги билен чуң ука гидйәрлер. Дакянус олары ызарлап, говагың агзына гелйәр ве өз газначысы Эрнусы говагың ичине иберйәр. Ол барып, нәче гыгырса-да, олардан сес чыкмаяр. Дакянус олары өлен хасап эдип, говагың агзыны пугта багламага буйрук берйәр. Газначы худайың эмри билен говагың агзыны баглаяр, өленлериң атларыны,

ваканың болуп гечен сенесини бир гуршун сахыпа язып, говагың агзына беркидйәр.

Энчеме йыллар гечйәр. Дакянус өлйәр. Ене-де бирнәче шах хөкүмдарлык эдип гечйәр. Ахырда христиан динини кабул эден бир адыл шах тагта чыкяр. Шол дөвре ченли худайың гудраты билен саг галан эсхабыл-кәхф ене-де оянып дирелйәрлер, өзлериниң нәче йыл укуда ятандыкларыны билмейәрлер. Намаздан соң Емлиханы иймит гетирмек үчин шәхере ёллаярлар. Ол гелшине, өң гайдан вагтларында гөрен затларындан хич задың галмандыгына гең галяр. Бутханада бутлар ёк, онун дерегине хезрет Исаның сураты диварлара чекилипдир. Емлиха чөрек алмак үчин чөрек дүканына баряр. Дакянус дөврүниң пулларындан бир дирхем беренде, чөрекчи «бу гадымы генжи-хазынаны сен ниреден тапдың?» дийип, ондан сораг эдип башлаяр. Бу гүррүңи эшидип, бир топар адам йыгнаняр, нетижеде, Емлиханы Шетус атлы казының янына элтйәрлер. Ол-да Емлихадан тапан генжи-хазынасының ниределигини сорап políраяр. Эмма ол бу пулы өз какасындан аландыгыны, онуң адыны, яшаян ерини айдяр. Хич ким оны танамаяр. Соң казы Емлиханы патышаның янына ибермекчи боляр. Емлиха аглап-энрәп: «Эгер Дакянус мени гөрсе, шол вагтың өзүнде өлдүрер» дийййәр. Адамлар ондан: «Дакянус ким?» дийип соранларында, «шу шәхериң хәкими» дийип жогап берйәр. Адамлар оңа: «Сен дәлиредиңми, ол йүзлерче йыл мундан өң өлди, хәзир жәхеннемде» дийййәрлер. Емлиха муңа хас хем гең галяр. Соң оны патышаның хузурына элтйәрлер. Патышаның сорагының жогабында Емлиха: «Мен пыланы, пылан кесиң оглы, өйүмиз пылан көчеде, өзүмиз-де шәхериң абрайлы адамларындандырыс» дийип айдяр. Эмма отуран адамларың хич бири оны, атасыны танамаярлар. Шонда патыша оңа йүзленип: «Сен дәли я-да мекир-хилегәр адам, бу сөзлерден эл чек, догрыны айт!» дийййәр. Емлиха болса өзүниң ве достларының башдан гечирен вакаларыны бирин-бирин беян эдйәр. Диңлейжилер хайран галярлар. Патыша

христиан алымларыны чагырып, бу мөхүм ваканың тарыхыны олардан сораяр. Олар Иса пыгамбериң сөзлерине салгыланып, Дакянус шаның дөврүнде бирнәче адамың онуң зулумындан гачып гизлененликлерини ве шу якын гүнлерде ене-де пейда болҗакдыкларыны айдярлар. Шондан соң патыша Емлихадан онуң яранлары хакда сораяр. Оларың Ракым говагындадыкларыны билип, хемме гошунлары, везир-векиллери билен барып, олара улы хормат эдйәрлер. Соң «Эсхабыл-кәхф» патышадан өзлериниң шол говакда галмакларына ругсат бермегини сораярлар. Ол хем кабул эдйәр. Олар өңки ятан ерлерине баряярлар, шол пурсатда-да Аллатагаланың эмри билен өлүм перишдеси гелип, оларың җаныны аляр. Шол ерде-де олары җайлаярлар. Олар ене-де кыяматда оянҗакмышлар.

Бу ваканың тарыхыны оңат өвренен Магтымгулы өзүниң «Сачдылар» диен гошгусында оны ятлап шейле язяр:

Дакянус дөврүнде ниче кимерсе,
Бир ит билен хемра болуп гачдылар.

Шейлеликде, бу вака ыслам дөврүне дегишли болман, Иса пыгамбериң илкинҗи йылларына дегишли вакадыр. Соңкы йылларда гечирилен газув ишлери «Эсхабыл-кәхфиң» гизленен говакларының Амман шәхериниң еди километр гүнортасында ерлешйән Ракы:м (ерли илат оны Рекип дийип атландыряр) атлы обададыгыны гөркезйәр.

«Куръаның» «Кәхф» (№18) атлы сүресинде-де бу вака барада маглумат берлипдир.

Иса гелинчә, ол дайым,
Эсхабыл-кәхф ятар гайым.

ЭСХАБЫЛ-ФИЛ (а. эсха:б ал-фи:л) **اصحاب الفيل** - 1) пил яранлары; 2) «Куръаның» бир йүз бәшинҗи («Сурайы-фил») сүресинде гетирилен ровант. Ол роваятың гиңрәк мазмуны шейле: Емен патышасы Зунувасың дөврүнде еврейлер билен христианларың арасындакы гапма-гаршылык ве душманчылык хас

гүйчленйәр. Рим императоры хемме ерде еврейлере азар берип башлаяр. Шу амалың нетижесинде өрән тәсипкеш еврей патышасы Зунувас Емен обаларында яшаян христианлары ызарлап уграяр, шол обаларың бири болан Нежран обасының христиан илатыны рехимсизлик билен гыряр, оба от берйәр. Диңе бир адам гачып гутуляр. Ол Рим императорының янына барып, ондан көмек сораяр. Император болса Хебеше (Эфиопия) патышасы Нежаша хат язып, Нежран илатының арыны алмагы табшыряр. Нетижеде Нежашы Емене гошун чекип, Зунувасы еңйәр. Ол ере болса өзүниң Эбрехе Эшрет атлы сердарыны хәким эдип беллейәр. Ол Еменде христиан динини яйратмак угрунда көп тагалла эдйәр. Эмма көп илатың Мекгә зыярата гидйәндиклерини гөрүп, шоларың өңүни алмак угруна чыкяр. Шу максат билен Сенга шәхеринде улы бир ыбадатхана (церковь) салдырып, оны дүрли безеглер билен безейәр. Эмма илат оңа хич хили әхмиет бермән, ене-де Кәбә (оңа шол дөврүде «Бейтил-атык» дийлипдир) зыярат этмеги довам этдирйәр. Галыберсе-де, Емен илаты өзлериниң мукаддес ыбадатханаларының гаршысында башга бир ыбадатхананың салынмагына кине билдирип, бир гиже оны хапалаярлар. Бу иши кенана кабыласындан бир адам ерине етирйәр. Нетижеде, Эбрехе газапланып, Кәбәни вейран этмәге касам эдйәр. Ол улы гошун топлаяр, гошуның өңүнден бирнәче пили уградяр. Эбрехе арап кабылаларының гошунларыны дерби-дагын эдип, Мекгә голайлашяр. Шол заманда курайш кабыласының ёлбашчысы, Кәбә зыярата барянлары сув билен үпжүн этмек ишиниң жогапкәри Абдылмутталып ибн Хашым экен. Урушда онуң-да ики йүз дүесини басып алярлар.

Эбрехе Абдылмутталыбы өз янына чагыряр, көп гүррүңден соң, онуң ве илатың хайышыны рет эдип, Кәбәни йыкмага буйрук берйәр. Абдылмутталып: «Мен шу дүелериң эеси ве Кәбәниң-де өз эеси бардыр, ол оны горар» диййәр. Шу гүррүңден соң Абдылмутталып Мекгә барып, илаты шәхерден чыкаряр, өзи-де

бирнәче адам билен Кәбә барып, дога эдйәрлер, худайдан көмек сораярлар, Эбрехәниң гошунларының ёк болмагыны дилег эдйәрлер. Соң ол Мекге илаты билен дага чыкып гарашярлар. Эбрехәниң гошунлары ве пиллери тайярланып, Кәбәни йыкмага угранларында, Аллатагала оларың үстүне эбабил **(сер.)** гушларыны гойберйәр. Гушлар чүңклери ве аяклары билен алып баран овнук дашларыны оларың үстүне ягдырярлар. Нетижеде пиллер ве гошун дерби-дагын боляр. Эбрехе-де яраланып, Сенга баранда арадан чыкяр. Шейлеликде, Кәбәни Аллатагала горап саклаяр ве курайш кабыласыны Мекгәниң хожайынлыгында галдыряр.

«Эсхабыл-фил» вакасы дүнйәниң гең ве ажайып хадысаларындан бири болуп, курайш неслинден улы бир пыгамбериң дөрежекдигинден хабар берйәрди. Шоңа гөрә, бирнәче вагтлап Арабыстанда шу вака тарыхың башлангыжы хасапланыпдыр. Бу вака 570-нжи йылда болуп гечипдир. Хут шу йылда-да Мухаммет пыгамбер дүнйә инипдир. Тарыхчыларың ве «Куръана» дүшүндириш язанларың айтмагына гөрә, эбабил гушларының ташлан дашларында мама ве гызамык кеселлериниң микробы болупдыр, шол кеселлер-де гошуны хеләк эдипдир.

«Куръаның» бәш аятдан ыбарат болан бир йүз бәшинжи «Фил» («Пил») сүресиниң манысы шейле: «[Эй, бизиң ресулымыз, иберен пыгамберимиз!], сениң худайыңың пил яранлары билен нәме иш эдендигини гөрмедиңми? (1). Оларың [Кәбәни йыкмак үчин] эден мекир ве хилелерини пуҗа чыкармадымы? (2), [Ве олары өлдүрмек үчин] олара топар-топар эбабил гушларыны иберди (3). Ол гушлар болса [ол гошуның үстүне] палчыкдан болан дашлары зыңып ягдырдылар (4). Шейлеликде, олары овранан саман ялы этди [беденлерини хайван дишиниң астында мынжыран самана өврди] (5).

Асманда яратды секиз женнети,
Алты мүң бинадыр, бирдир күммети,
Ичинде дөрт арык, мүсеввер ады,

Эбабил эсхабыл-филге говушды.

ЭСХАП (а. эсха:б, бс. са:хиб) **اصحاب** - 1) достлар, ярлар, деңдушлар; 2) Мухаммет пыгамбери гөрүп, онуң билен гүрлешен адамлар. Көплүк санда болса-да дилимизде бирлик сан хөкмүнде хем уланыляр ве көплүк сан гошулмасыны кабул эдип гелйәр.

Сен гөйә мәхтап сен, эсхабың ахтар.
Ресулалла айды: «Эсхаплар, йөрүң,
Огланы узадың, бир пата бериң!».

ЭСХАР (а. эсха:р, бс. сехер) **اسحار** - **сер. сәхер**.

ЭТАГАТ (а. ита:'ат) **اطاعت** - **сер. итагат**.

ЭТВАР (а. этва:р, бс. тавр) **اطوار** - **сер. төвр**.

ЭТГЕН **اتكن** - эден; «этмек» ишлигиниң гадымы ортак ишлик формасы; **жебир эттен киши** – зулум эден адам.

Мунда җебр этген киши, ол гүнде болгай русыя,
Хер киши зор эйлейип алса бу гүн, бергей саба.

ЭТГЕЧ **اتكج** - эдип; «этмек» ишлигиниң гадымы хал ишлик формасы.

Хезрет Алы этгеч әлемге давы,
Капдан Каба дүшди хезретиң чавы.
Адан шахы этгеч Лахура азмы,
Гайдып, ызын тапмаз тагамны, дузны.

ЭТГҮҖИ **اتكوجي** - эдиҗи, эдйән; **жебир этгүҗи** – зулум эдиҗи, зор эдйән.

Җебр этгүҗи солтан – якуҗы отдан,
Бахылдан дилесең, совукдыр буздан.

ЭТЕК **اتك** - 1) гейимиң ашак гырасы, сын; 2) чет, бир ерин (юрдуң, шәхериң, дагың) гырасына сеплешип гидйән ери; 3) бир задың, бейиклигиң дүйбүне дегип дуран ер, үсти.

Булар бейле дийгеч, еримден турдум,
Йүврүп, элим этегине етирдим.

ЭТИББА (а. этибба:ъ, бс. тебиб) **اطباء** - **сер. тебип**.

ЭТЛИ اتلي - 1) эти болан, эти көп; 2) эт атылан, эт салнан; эт билен тайярланылан; **этли-ганлы** – аррык дәл, хор дәл, семиз, гөзе долы гөрүнйән.

Бир яр бергил, этли-ганлы,

Көңли гиң, гөвси мейданлы.

ЭТЛИ-ГАНЛЫ (этли га:нлы) **قانلي – اتلي - сер. этли.**

ЭТМЕК اتمک - амала ашырмак, йүзе чыкармак, ерине етирмек; тайярламак, ясамак; көмекчи ишлик хөкмүнде херекети аңладяр; **дат этмек** – гыгырмак; шикаят этмек.

Улашмаганлар гама,

Шүкүр этмез бу деме.

Телмүрип, дат этсе, гулак тутмаз сен,

Йыглап, яш дөкене рехим этмез сен.

ЭТРАП (а. этра:ф, бс. тараф) **اطراف - сер. тарап.**

Этрапымы думан алды,

Гелендир гахры дилбериң.

Кәбе этрапында, Шамда, Ыракда.

ЭТРЕК اترک - 1) Эйраның хәзирки Хорасан областында болан Хезар месжит (Мүң метжит) дагларындан гөзбашы алып гайдян деряның ады. Ол Бүжнүрт шәхериниң демиргазыгындан гечип, гүнбатара узалып гидйәр. Этрегиң бир бөлеги Эйран билен Түркменистаның арачәгини эмеле гетирйәр. Онуң узынлыгы 706 км. болуп, шондан такмынан 70 км. Түркменистаның территориясында ерлешйәр; 2) Түркменистаның гүнбатар районларының бири; 3) Этрегиң адының гелип чыкышы барада дүрли чакламалар бар. Кәбир алымларың пикирине гөрә, Этрегиң гадымы ады Ох болмалы, чүнки антик дөврүде Каспи (я-да Гиркан) деңзиниң гүндогарында диңе Ох дерясының ады тутуляр. Түрки тайпасы болан охлу тайпасы-да шол этрапда яшапдыр; 4) XI асырда яшап гечен мешхур алым-филолог Махмыт Кашгары өзүниң «Диваны-логат-ат-түрк» атлы ишинде бу сөзүң манысыны «ренки сар адам» дийип дүшүндирйәр; 5) Венгер алымы Г.Вамбери

«Орта Азия сыяхат» диен китабында «этрек» сөзүне «түрк» сөзүнин арап дилиндәки көплүк саны болан «этрак» сөзүнден дийип дүшүндириш берйәр. Шу манысда алынса, ол сөз «эсгерлер» ве «демир каска» диен дүшүнҗәни аңладяр; 6) бу сөзи «атрау» диен сөз билен багланышдырмак ислән авторлар хем бар; 7) Магтымгулының өнүп-өсен юрдуның ады. Бу хакда шахыр шейле язяр:

Билмеен соранлара айдың бу гарып адымыз,

Аслы – геркез, юрды – Этрек, ады Магтымгулудыр.

ЭТХАР (а. этха:р, бс. та:хир) **اطهار** - пәклер, арасса адамлар, пәк ынсанлар; **фузундыр этхар** – арасса, пәк адамлар көпдүрлер.

Акылдан бидертлер фузундыр этхар.

ЭФАГАНА (п. эфа:гане, бс. эфга:н) **افاغـنه** - **сер. эфган**.

ЭФГАЛ (а. эф'а:л, бс. фи'л) **افعال** - пыгыллар, ишлер; **сер. пыгыл; бет эфгал** – эрбет ишлер; **гм.** гүнәлер; **эфгалы хуплар** – оңат иш эдйән адамлар, говы хәсиетли адамлар.

Керим-а, гүн-гүнден кем болды ховпум,

Демадемден артды бу бет эфгалым.

Аташа-довзаха болар гирифтар,

Эфгалы хуплара ярдыр бу роза.

ЭФГАН (п. эфга:н, кс. эфа:гане) **افغان** - 1) нала, агы, эңреме, пыган **(сер.)**, перят **(сер.)**; бу сөз «феган» гөрнүшинде-де уланыляр. Түркмен дилине «пыган» шекилинде гирипдир; **сер. пыган**; 2) Овганыстанда яшаян бир ковумың ады, овган, овганыстанлы, олара «эфагана» хем дийилйәр; **эфган чекмек** – эңремек, ах чекмек. Шейле көплүк сан арап дилиниң кадасы боюнча ясалыпдыр.

Ахы чох, эфганы чох, бир көе ашык болмушам.

Чекер мен нала-ю эфган.

Шуруш-у эфганда шейда билбиллер.

ЭФГАР (п. эфга:р, фега:р) **افگار//فگار** - 1) яралы, бичәре, хор; 2) ядав; гайгылы, ынжан, гахарлы; **эфгар болмак** – гайгылы болмак, бичәре болмак.

Гер голуңдан гелсе, бир гамгын көңүлни шат кыл,
Ким саңа таңла йүрек эфгар болмасдан бурун.

Өйүм-де вейран болды,
Шунча болуп мен эфгар.

ЭФГАРА (п. эфга:ре) - бичәре, гайгылы; **сер. эфгар**. Бу сөз шахырың ики томлугында (1983) «эфкара» (пикирлер) дийлип, нәдогры берлипдир.

Дүнйәде рөвшен гөзүң эндухгин болды башың,
Дийгеч ол дем ах уруп, эфгара болган наскеш.

ЭФГЫ (а. аф'ы:) **افعي** - **сер. афгы**.

ЭФГӘР (п. эфга:р) - **сер. эфгар**.

ЭФЗУН (п. эфзу:н, фозу:н) **افزون//فزون** - 1) көп, зыят, кән, артык; көпрәк; 2) башга бир сөзүң ызындан геленде, «көпелдйән, артдырян ве көпелйән, артян» манылары берйәр, гысгалан формасы: фузун (**сер.**); **эфзун болмак** – көп болмак, көпелмек, артмак.

Ысян эфзун болды, эгсилди согап.

ЭФКАР (а. эфка:р, бс. фикр) **افكار** - **сер. фикр** ве **пикир**.

ЭФЛАК (а. эфла:к, бс. фелек) **افلاک** - **сер. пелек**.

Гел, бу гүн, Магтымгулы, хем сөзлегил эфган биле,
Чархы-эфлак гердишинден болды багрым ган биле.

ЭФЛАТУН (а. Эфла:ту:н) **افلاطون** - асыл ады Аристоклес, гадымы грек идеалист философы. Сократың шәгирди ве Аристотелиң мугаллымы. Ол бизиң эрамыздан 427 йыл озал Афина шәхеринде энеден доглупдыр. Йигрими яшында Сократдан сапак аляр (секиз йыллап). Ол арадан чыкандан соң Афинаны терк эдип, Мүсүре, Италия сыяхат эдйәр, Цицилияның хөкүмдары оңа газап эдйәр хем-де есир хөкмүнде оны сатяр. Шейлеликде, Эфлатун бирнәче вагтлап гул болуп яшаяр. Иң соңунда оны достларының бири сатын алып азат эдйәр. Шондан соң ол Афина гайдып гелйәр ве өзүниң мешхур Академиясыны (мекдебини) дөредйәр, шонда болса өмрүниң галан кырк йылыны оглан окатмак билен гечирйәр,

көп шөхрат газаняр. Энчеме окувчылар онуң Акалемиясына йүзленипдирлер. Эфлатун бизин эрамыздан 347 йыл озал сегсен яшында арадан чыкыпдыр. Ол сыясат ве юрды доландырмак барада энчеме эсерлер галдырыпдыр. Оларың хас мешхуры «Республика» атлы китабыдыр. Шонда автор өзүниң идеал хөкүметини васп эдйәр. Энчеме алымлар Эфлатуның эсерлерине дүшүндириш языпдырлар. Бу ат Магтымгула дегишлидиги такык дал бир гошгуда душ гелйәр.

Эфлатун, Аристу өтди дүнйәден,
Исгендерни ере саллы бу дүнйә.

ЭФРАДЫ-МЕННА (а. эфра:д-е менна:) **افراد منا** - өклүйәлериң бир топары, олар үч саны боляр, өзлериниң ахлак пәкликлери ве пыгамбере долы эерендиклери зерарлы кутбул-актабың ыгтыярындан дашда дурярлар.

Эфрады-менна дийр булардан башга,
Халкы меламата якып отырмыш.

ЭФРАТ (а. эфра:д, бс. ферд) **افراد - сер. ферт**.

ЭФСУН (п. эфсу:н) **افسون** - 1) жады, овсун; 2) хиле, алдав; 3) азайымхонларың ве жадыгөйлериң жады эдйән вагтлары айдян сөзлери, окаян догалары; **эфсун урмак (окамак)** - жады этмек, жадыламак.

Хер кимиң ким. дерди болса маларзат,
Эфсун окып, ара гелмез эм биле.
Эфсун уруп, хүтхүтни индердигим билмезмиң?
Пелек бизе эгри бакып,
Эл узадып, эфсун окып.

ЭФСУРДА (п. эфсорде) **افسرده** - 1) тутук, гайгылы, гамлы, тукат; 2) солан; донан; **эфсурда эйлемек** – тукатландырмак, гайгыландырмак; солдурмак.

Таңла магшар наскешни бир ере элтгей худа,
Эйлегей эфсурда дерд-у белага мүбтела.

ЭФСУС (а. эфсу:с) **افسوس** - 1) Дакянусың хөкүм сүрен шәхери; 2) хайп, айпың гелмеклик; ах, өрән хайп.

ЭФЪАЛ (а. эф'а:л, бс. фи'л) **افعال** - **сер. эфгал**.

ЭХРАЧ (а. ихра:ж) **اخراج** - **сер. ыхрач**.

ЭХТИДА (а. ихтида:ъ) **اهتداء** - **сер. ихтида**.

ЭХТИМАМ (а. ихтима:м) **اهتمام** - **сер. ихтимам**.

ЭШЕК **اشک** - 1) гыляллар машгаласындан болан бойы пес, йүзи улы, гулаклары узын йүк чекйән хайван; 2) **гм.** сөгүнч, гаргыш; акмак; надан, акылсыз; **эшек аслы даш** - «Кысасыл-энбия» китабында айдылышына гөрә, шейтан Хов энәни аздырмага сынанышып, Адам атаның бир яна гиден махалы өзи билен якынлашмага меҗбур этмек исләнмиш. Хов эне шонда бир улы дашың үстүне көйнегини «Ынха мен» дийип, өзи шол дашын ашагында букуланмыш. Шейтан ынаныл, шол даш билен якынлашанмыш ве ондан хем эшек өненмиш». Магтымгулы, ине, шу роваяты гөз өңүнде тутуп шейле язяр:

Эшек айдар, аслым даш,
Хызмат билен багрым баш.
Өз янында бедевден
Эшек өзүн ег саяр.

ЭШҖАР (а. эшҗа:р, бс. шеҗер) **اشجار** - **сер. шеҗер**.

ЭШИТМЕК **اشیتمک** - 1) эшидиш органы аркалы кабул этмек, гулага илмек; 2) бир хабары, маглуматы билмек; 3) диңлемек, гулак асмак; 4) эшидиш укыбы болмак.

«Магтымгулы» дийип адым тутсалар,
Гөрен гөз җорт атар, эшден гулага.

ЭШК (п.) **اشک** - 1) гөзяш, аглананда гөзден дөкүлйән сувуклык; 2) дамҗа, сув дамҗасы; **эшк абы** – гөзяш дамҗасы, гөзяш сувы.

Эшк абын җошдурып, бу дагы-дашлар аглады...,
Айдыяр Магтымгулы, бу пыркатың гөргеч ресул;

эшки-гирян – аглаяның гөзяшы; агланян вагтда акян гөзяш дамжалары.

Бадасын нош эйләп, гитдим хушумдан,

Гам диделен эшки-гирян гетирди;

эшк рован олмак – гөзяш акмак.

Эшк гөзден рован олды;

эшки-недамат – пушман этмеклик гөзяшы, өкүнмеклик гөзяшы.

Гусса биле дәне-дәне гөзүңден

Эшки-недаматың аканча болмаз.

ЭШК АБЫ (п-т. эшк а:бы) **اشک آبی** - **сер. эшк**.

ЭШКИ-ГИРЯН (п. эшк-е геря:н) **اشک گریان** - **сер. эшк**.

ЭШКИ-НЕДАМАТ (п-а. эшк-е неда:мет) **اشک ندامت** - **сер. эшк**.

ЭШРЕТ (а. ашрет) **عشرت** - **сер. ашрет**; **эшретли** – кейпли, сапалы; **эшрет сүрмек** – кейп чекмек.

Бир эшретли мекан бармы?

Дөвлет бер, эшрет сүрмәге.

ЭШЯ (а. ашя:, бс. шей') **اشیاء** - затлар; **сер. шай I**; **мөвжуда гелен эшя** – дөрән затлар. Бу сөз көплүк санда болса-да дилимизде бирлик сан хөкмүнде уланыляр.

Әлем сунгуна мөвжут, мөвжуда гелен эшя.

Хер эшядан яр жемалы экс этди,

Ап кайсыдыр, шерап кайсы, билмедим.

ЭЯ (п. эя:) **ایا** - эй; йүзленме, сесленме харпы. Арапчасы я: (**یا**).

Гужаклар «оглум» дийп, Адам пыгамбер,

Ыбрайым Халыл дийр, эя бирибар!

- ә -

ӘВМЕК (ә:вмек) **اومک** - ховлукмак, гыссанмак, алңасамак.

Әвмек эрер ол шейтандан,

Сабыр эйлемек рахмандан.

ӘГЕХ (п. а:гех) **آگه** - **сер. әгә**.

ӘГӘ (п. а:га:х) **آگاه** - 1) әшгәр, аян, белли, мәлим; 2) хабарлы, маглуматлы; 3) **гм.** дүшүнҗели, гөзъетимли; оя; **әгә болмак** – хабарлы болмак; хабардар болмак; гысгалан формасы: ә:гех.

Иле – пынхан, хака – әгә.

Халк болуп андан әгә.

Хер демде әгә бол, гафлат гетирме.

Бары андан әгә болды.

ӘГӘХ (п. а:га:х) - **сер. әгә**; гысгалан формасы: әгех.

ӘКИС (а. экс) **عکس** - **сер. экис**.

ӘЛЕМ (а. а:лем, кс. ава:лим) **عالم** - 1) чархы-пелек, асмандакы хемме планеталар бирлиги, җахан, дүнйә; 2) ериң йүзи; 3) халк, ынсанлар; 4) җемгыет; җемагат.

Әлемни яратган субхан, шыпа бер.

Әлем элин чояр, гөрсе одумы.

Көңлүм истәр, гезсем дүнйә, әлеми,

Ганатым ёк, учабилмен, нейләйин!;

әлем-җахан – бүтин дүнйә, ер-гөк.

Көңүл айдар, кешт эдип,

Әлем-җаханы гөрсем.

Умматы-пыгамбер уйды «Куръана»,

Хабыбым нур салды әлем-җахана.

ӘЛЕМ АТА **عالم آتا** - Гөзли атаның неслинден болан Гарабабаның лакамы, өвлүйәлериң бири.

Гара әлем ата, я халат неби,

Гөзли ата, Баба Селман, шыпа бер!

ӘЛЕМ ГЕНҖИ (а-п-т. а:лем генҗи) **عالم گنجی** - **сер. генч**.

ӘЛЕМ-ЖАХАН (а-п. а:лем жаха:н) **عالم جهان** - **сер. әлем**.

ӘМЕННА (а. а:менна:) **امنّا** - иман гетирдик, ынандык; **әменна сатдакна** – иман гетирдик, ынандык ве тассыкладык (боюн эгмек ве теслим болмак ягдайында айдыляр).

Әменна, саддакна махшар гүнлери,
Бир гүн алнымыздан гелсе герекдир.

ӘМЕННА САТДАКНА (а. а:менна: саддакна:) **امنّا صدّقنا** - **сер. әменна**.

ӘМИН (а. а:ми:н) **امین** - **сер. амин**.

Сәхер туруп, дога кыл, «Әмин!» дийсин перишде,
Не бардыр гапыл ятып, бихуда отурышда.

ӘМСЕМ **اسسم//اپسم** - 1) лал; 2) дыман, дымып отуран; 3) алжыран, гең галан, өзүни йитирен; **сер. үмсүм**.

Билсең хош гүфтар ачавер,
Билмесең әмсем гечевер.

ӘПЕТ (а. а:фет) **آفت** - **сер. апат**.

ӘР (ә:р) **أر** - 1) ян ёлдаш, яссыкдаш, аялың адамсы, ян ёлдашы, аял билен никалашып яшаян адам; 2) **гм.** мерт, эдермен, батыр; 3) өвлүйә, пир.

Өзүне хормат гетирен,
Әрниң хызматын битирен.
«Хабар бийрмиз саңа пурсат жайында,
Шол ерде әрлер бар, гөргүл!» дийдилер.
Әр йигидиң мерт ёлдашы герекдир.

ӘРЛИК (ә:рлик) **أرلیک** - эдерменлик, мертлик, батырлык.

Бир-бирини чапмак эрмес әрликден,
Бу иш шейтаныдыр, белки, көрлүкден.

ӘРМИШ (ә:рмиш) **أرمیش** - әр экен; әр дийип, мерт дийип.

Обасына әрмиш дийп бараным,
Этегне эл урсам ... чыкыпдыр.

ӘТИБАР (а. ы'тиба:р) **اعتبار** - 1) ынам, ынанч; 2) әхмиет берме; 3) хормат; 4) ыбрат алма, пент алма; 5) бир зады говы хасап этмек; **сер. ыгтыбар**.

Әтибарың ёкдур, сөзүң яландыр.

Йүз түменлик сөзүң шая алмазлар,

Хер кишиниң этибары болмаса.

ӘТМЕК (ә:тмек) **أتمک** - 1) әдим этмек, әтлемек; 2) өңе аяк басмак, йөремек, гитмек.

Адам оглы, өзүң билмей,

Гедем-гедем әдежек сен.

ӘХАЛЫ (а. аха:ли:, бс. ахл) **اهالي** - **сер. әхл**.

ӘХДИ-ВЕПА (а. ахд ве вефа:) **عهد و وفا** - **сер. әхт**.

ӘХДИ-ПЕЙМАН (а-п. ахд ве пейма:н) **عهد و پیمان** - **сер. әхт**.

ӘХЕҢ (п. а:хенг) **آهنگ** - 1) хең; оваз, сес; мукам, саз; 2) ниет; **әхен кылмак** – 1) оваз этмек, саз чалмак; 2) ниет этмек.

Себзе ичре сандывач йүз тилде кылар әхең,

Земин хызырпуш олуп, гүл битирмиш реңбе-рең.

ӘХКАМ (а. ахка:м, бс. хокм) **احکام** - **сер. хөкүм**.

ӘХЛ (а. ахл, кс. аха:ли:) **اهل** - 1) бир ише я-да ере дегишли болан адамлар; 2) машгала, әр-аял, машгаланың я-да тайпаның агзалары; 3) лайык, мынасып; 4) бир ерде яшаян адамлар; 5) бир ишиң, хүнәриң эеси; **әхли-бейт** – 1) машгала члeнлери; 2) **гм.** Мухаммет пыгамбериң машгаласы, несли.

Әхли-бейтиң, йыглашарлар, наласы арша етип;

гам әхли – гамлылар, тукатлар.

Пайы-бент олдум о гүн гам әхлиниң дузагына;

әхли-дестар – башына селле ораняр, ахунлар, пирлер.

Не дервүш мен, не молла, не сопы әхли-дестар...

Көйдүм, бишдим, яр-достлар, өртендим, эда болдум;

әхли-дил – суфизмиң тарапдары, түйс йүрекден сопучылыга берлен.

Әхли-дил дүнйәден өзүн гутарды;

әхли-каныг – канагат эдйәнлер, гөзи доклар, аз зада разы болянлар.

Мынапыгың көңли сахт сеңистандан,

Әхли-каныг меңзәр бахры-уммана;

әхли-зулум – зулум эдйәнлер, залымлар, зулумың тарапдарлары.

Дийдим: «Әхли-зулум не тайпа дурур»,

Дийди: «Гүргдүр, итдир, пишикдир, шагал»;

әхли-хал – суфизмиң тарапдары, сопы, суфизмиң векили.

Әхли-хал болсам, диер ме́н: «Өзге халы нейлерем,

Бу совулмаз дерди-ю галмагалы нейлерем».

Еди дервүш - әхли-хал,

Испендияр, Рүстем Зал;

әхли-сүнни – 1) сүннилер, сүнни мезхебиниң тарапдарлары; 2) бу ерде түркменлер манысында гелйәр, чүнки түркменлер-де сүннидирлер.

Әхли-сүнни намыс эдип гелерлер,

Галаң йыкып, багың бибат кылыарлар.

ӘХЛИ-БЕЙТ (а. ахл-е бейт) **اهل بيت** - **сер. әхл**.

ӘХЛИ-ДЕСТАР (а-п. ахл-е деста:р) **اهل دستار** - **сер. дестар** ве **әхл**.

ӘХЛИ-ДИЛ (а-п. ахл-е дил) **اهل دل** - **сер. әхл**.

ӘХЛИ-ЗУЛУМ (а. ахл-е золм) **اهل ظلم** - **сер. әхл**.

ӘХЛИ-КАНЫГ (а. ахл-е ка:ны’) **اهل قانع** - **сер. каныг** ве **әхл**.

ӘХЛИ-СҮННИ (а. ахл-е сонни:) **اهل سنّي** - **сер. әхл**.

ӘХЛИ-ХАЛ (а. ахл-е ха:л) **اهل حال** - **сер. әхл**.

ӘХЛИ-ЫРФАН (а. ахл-е ырфа:н) **اهل عرفان** - **сер. ырфан**.

ӘХТ (а. ’ахд, кс. оху:д) **عهد** - 1) вада, карар, шерт, сөз берме; 2) касам, пейман (**сер.**); 3) достлук; аман; 4) заман, дөвүр; **әхт багламак** – карар этмек.

Мынапык әхт баглап, әхдинде дурса.

Айдадыр Магтымгулы, әхдиң ялан, ёкдур вепан;

əхди-пейман – вада ве карар.

Харамыдыр, харамзада, нəкесдир,

Бир əхли-пейманда дурмаз, яранлар!;

əхди-вепа – вада ве берлен сөзде тапылмаклык.

Яландыр, ынанман, əхди-вепасы,

Пелек элип каддым дута эйледи.

ӘШГӘР (п. а:шка:р) **آشکار** - ачык, аян, белли, мəлим, мейданда; **əшгəр этмек (кылмак)** – мəлим этмек, аян этмек, мейдана чыкармак.

Кешф эдип ылмы-ледунны, əхли-ырфан эйлегил,

Бихабар диллерге сыр əшгəр эден, реббим желил.

ӘШГӘРА (п. а:шка:ра:) **آشکارا** - ачык, айдын, əшгəр.

Ол залымдан менин арымны алдын,

Зорлугын əшгəра болды, достлар хей.

ӘШИГӘР (п. а:шка:р) - **сер. əшгəр**.

ӘШКӘР (п. а:шка:р) - **сер. əшгəр**.

Каны сандык, хокга, лагл-у гөвхерлер,

Хемме салып, əшкəр, нахан гечипдир.

- Ю -

ЮВДАРХА (ю:дарха:) **یودرها** - 1) хер бир зады ювудып билйән мифики йылан; аждарха; 2) **гм.** доймаз-долмаз, ачгөз.

Бу паныга назар кылсаң,

Ювдарха - жахан гөрүнер.

ЮВМАК (ю:мак) **یومق** - 1) арассаламак, сув билен тәмизлемек; 2) **гм.** айырмак, акламак, гүнәден чыкмак; гүнәсиз этмек.

Абы-товпык ювуп жеседим навын,

Хуммет биле өтсем ыбадат завын.

Языгымны яда салып,

Йүзүм ювсам яшлар биле.

ЮВУТМАК **یوتمق** - 1) богаздан аңрык гечирмек; 2) зор билен басып алмак; 3) чыдам эдип дыммак; 4) кабул этмек, ынанмак.

Гүне гаргыш эден сары келпезе,

Дем чекедир аждарханы ювтмага;

гусса ювутмак – гам чекмек, гайгыланмак.

Иши гусса ювтмакдыр,

Яман билен гардаш болан;

гахар ювутмак – гахарыны сакламак, чыдам этмек.

Ширке шөхрат бермек шейтаның яры,

Гахрың ювтмак эрер рахманың кәри.

ЮКА (ю:ка) **یوقه** - 1) инче, нәзик, галың болмадык; 2) **гм.** гелшикли, овадан, непис; 3) аз гейимли, аз гейнен; **юка сер** – бипервайлык, гараголлык, өзбашдаклык.

Гидер болдум йигитликде йөр билен,

Хер яна чапып мен юка сер билен.

ЮММАК **یوممق** - 1) япмак, сепширмек, ачык зады япмак, гапмак; 2) **гм.** гөрмезлиге салмак;

Халал-харам хер не тапсаң,

Гөзүн юмуп ювдажак сен.

ЮМРУК **يومروق** - 1) элиң бармаклары юмландакы шекили, гөрнүши; бармаклары юмлан пенже; 2) юмрук зарбасы, юмрук билен урма.

Ораксыз орар сен, тыгсыз кесер сен,
Юмруксыз йүзер сен, йүпсүз асар сен.

ЮМРУКЛАМАК **يومروقلامق** - 1) юмрук билен урмак; енчмек; 2) **гм.** гаргамак, гаргыш этмек.

Гәхи ер юмруклар, гәхи күллери,
Әрин гөребилсе, тилсиз-лал болар.

ЮМРУЛМАК **يومرولمق** - 1) йыкылмак; дөвүлмек, бозулмак, вейран болмак; 2) **гм.** даргамак, йыкылмак.

Ниче вагтдан бәри ийр сен, доймар сен,
Йыкылгын, юмрулгын, лолы дүнйә хей!

ЮМУЛМАК **يومولمق** - 1) япылмак, юмук гөрнүшде болмак, багланмак; 2) **гм.** өлмек.

Алла яды билен тирик болан дил,
Гөз юмулмак билен көңүл ятмаз хич.

ЮМУШ **يوموش** - 1) табшырык, бирине табшырылан иш; буйрук; 2) гөнүкме.

Бир юмуш буйраңда, йүзүни асар,
Ишик-ишик гезер, балагны басар.

ЮНАН (а. Ю:на:н) **يونان** - Грецияның гүндогар юртларында уланылян ады. Пайтагты Афина шәхеридир. Юнан гүнорта Европада ерлешип, Балкан ярымадасының гүнорта бөлегини ве Эже (Эгей) деңзиниң бирнәче адасыны өз ичине аляр. Ол Югославия, Булгарыстан, Түркие, Албания юртларының аралыгында ерлешйәр. Юнаның асыл ады Хеласдыр. Ол иң гадымы юртларың бири хасапланяр, бизиң эрамыздан бәш асыр өң дүнйәниң иң улы дөвлетлериниң бири болупдыр. Юнандан Гомер, Софокл, Геродот, Сократ ве Платон (Эфлатун) ялы мешхур шахырлар, философлар ве тарыхчылар дөрәпдир. Эйраның ахаменидлер (хехаменешилер) династиясының патышалары

юнанлылар билен бирнәче гезек уршуп, онуң кәбир шәхерлерини басып алярлар. Бизиң эрамыздан 338 йыл озал Юнаны Макадония патышалары эелейәрлер. Бизиң эрамыздан 146 йыл өң болса, римлилер оны басып алярлар. Рим гүндогар ве гүнбатар императорлыклара бөлненде, Юнан гүндогар Рим императорлыгына дегишли боляр. 1453-нжи йылда болса, Османлы императорлыгының составына гечйәр. 1830-нжы йылда халкың докуз йыл гөреши нетижесинде Юнан өзбашдаклык газаняр. 1925-нжи йылда ол республика боляр. Эмма 1935-нжи йылда ене-де Юнанда монархия дикелдилйәр. 1940-нжы йылда Германия, Италия гошунлары онуң территориясына гирйәрлер, 1943-нжи йылда-да чыкмага межбур болярлар. Юнан (Греция) ене-де өзбашдак дөвлет боляр; **Юнан земин** – Греция юрды, Юнан юрды.

Төрт мүң фарсах Емен, бир мүң-де Булгар,
Земини-Юнан хем болар ек хезар.

ЮНУС (а. Ю:нос) یونس - «Куръанда» ве «Төвратда» ады тутулан бир пыгамбериң ады. Ол Палестинада өнүп-өсйәр, худай тарапындан Нейнева (айсорларың Тигр (Дежле) дерясының кенарында ерлешен пайтагты) шәхериниң илатыны бутпаразлыкдан эл чекип, Аллатагала уймага чагырыпдыр. Ол Хувт пыгамбериң неслинден, Меттаның оглы, эжеси болса бени-ысрайыллан (еврейлерден) болупдыр. Нейнева илаты Юнусың чагырышыны кабул этмән хем-де оңа азар берендиклери үчин, ол өз ковумыны Алланың газабындан горкузяр, өзи-де гахар эдип, шәхерден чыкып гидйәр, деңизден анры гечмек үчин гәмә мүнйәр. Деңзиң ортасына баранларында тупан туруп, гәминиң гарк болмак ховпы дөрейәр, ёлагчылар горкярлар, гәмини еңлетмек үчин бир адамы деңзе ташламалы боляр. Ёлагчылар үч гезек бижe чекйәрлер, хер гезекде-де бижe Юнусың адына чыкяр. Ол бу ишде бир сырың бардыгыны аняр, шоңа гөрә, өзүни деңзе ташладяр. Аллатагаланың эмри билен Юнусы бир балык ювудяр. Ол балыгың гарнында-да Алланы ятлап дога эдйәр. Соң балык оны деңзиң кенарына чыкаряр. Шоңа

Аллатагаладан вахй гелип, Юнусың ызына, өз ковумының арасына бармагы талап эдилйәр, чүнки шол вагта ченли эййәм ол ковум бутпаразлыкдан эл чекип, худая иман гетирен экенлер. Юнус өз юрдуна өврүлип гелйәр. Гелип гөрсе, хакыкатдан-да, ковумы худая иман гетирип, бутпаразлыкдан эл чекен экенлер. Юнусың «Зүннүн» («Балык эеси») ве «Сахыбыл-хувт» («Балык эеси») диен лакамлары бар. Юнусың ады китабы болан динлерде Юна, какасының ады-да Эмтайдыр.

«Куръаның» дөрдүнҗи («Ниса»), алтынҗы («Энгам»), онунҗы («Юнус») ве отуз единҗи («Саффат») сүрелериниң тертип боюнча 163-нҗи, сегсен алтынҗы, тогсан секизинҗи ве йүз отуз докузынҗы аятларында Юнусың ады агзаляр. Шулар билен бирликде, «Энбия», «Калам», «Саффат» сүрелериниң тертип боюнча сегсен единҗи, кырк секизинҗи ве йүз кырк икинҗи аятларында онуң ады тутулмаздан, ол барада маглуматлар берлипдир.

Юнус балыгың гарнында
«Энте субхан» окып гечди.
Эл-аягын баглайып, Юнусны деря атдылар,
Ниче вагт тагат чекип, «Хув!» дийди бир балык биле.

ЮРТ (ю:рт) یورت - 1) өйүң ве обаның отурым үчин тайярланян ери; 2) үлке, ер, доглан ер, ватан; 3) өй, яшалян ер, месген.

Хорезм юрдунда ятан җананлар,
Исми Махмыт - әр пәливан, шыпа бер!
Якут юрт этди Кенганы,
Оглудыр Мүсүр солтаны.

ЮСУБЫ-СЫТДЫК (а. Ю:сиф-е Сыдды:к) یوسف صدّیق - **сер. Юсуп**.

ЮСУП (а. Ю:сиф) یوسف - 1) дини роваятлара гөрә, Юсуп ибн Якуп ибн Исхак ибн Ыбрахым еврей пыгамберлериниң бири, лакамы Сытдык, Якубың он икинҗи оглы. Ол бизиң эрамыздан

1745 йыл озал энеден боляр ве бизиң эрамыздан 1635 йыл озал Мүсүрде арадан чыкяр. Юсуп Бинямин билен бир энеден болупдыр, эҗелериниң ады Рахыладыр. Якуп өз огулларының арасындан Юсубы бейлекилеринден хас говы гөрйәр, чүнки Юсуп он ики яшындака эҗеси Рахыла арадан чыкяр ве эне мәхринден махрум галяр. Шу себәпли, Якуп оңа өрән мәхрибанлык эдип, сөйги билдирйәр. Бу ягдай Юсубың доганларының оңа гөриплик этмеклерине себәп боляр. «Куръанда» ве «Төвратда» айдылышына гөрә, доганлары Юсубы дүзе ойнамага экиденлеринде гуя ташлаярлар, какаларына болса «оны гурт ийди» дийип ялан сөзлейәрлер. Эмма шол этрапдан гечип барян бир кервен Юсубы гуюдан чыкарып, Мүсүре элтип, базарда сатярлар. Оны Мүсүр эзизи, ягны малие министри Путифар сатын аляр. Мүсүр эзизиниң аялы Зүлейха Юсуба ашык боляр. Эмма Юсуп онуң ышкыны рет эдйәр, өз хожайынына хыянат этҗек дәлдигини айдяр. Нетиҗеде, Юсуп зындана ташланяр. Ол өзүниң пәклиги, сабырлылыгы аркалы зындандака Аллатагала тарапындан пыгамберлик дережесине белленйәр. Зынданда адамлары Аллатагала уймага чагыряр. Түрмеде отуран ики адамың дүйшүни ёруп, олардан бириниң зындандан чыкҗакдыгыны, бейлекисиниң өлдүрилҗекдигини өңүнден айдяр. Шондан соң Юсуп Мүсүр патышасының гөрен дүйшүни догры ёрандыгы ве еди йыл гуракчылык болҗакдыгыны өңүнден айданлыгы себәпли, ша оны түрмеден бошадып, өз везири эдип беллейәр. Гахатлык боланда Юсубың доганлары азык агтарып Мүсүре барярлар. Юсуп доганы Бинямини алып галяр. Иң соңунда болса, хемме доганларыны Мүсүре чагырып, өзүниң Юсупдыгыны олара мәлим эдйәр, гөзлери көр болан какасының гөзлери ачыляр. Юсуп какасы Якубы, өз ковумыны Мүсүре элтип, олары Сина ярымадасының голайында ерлешдирйәр. Якубың перзентлери Мүсүрде галярлар, шол вагтда Якуба Ысрайыл (ибриче худайың бендеси диймек) дийлени үчин, онуң неслине Бени-Ысрайыл дийилипдир. Оларың саны гүнсайын артяр, Мусаның дөврүнде хат-

да оларың саны көп мүңден-де гечйәр, эмма хәкимиет оларың элинде болмаяр. Пыргауның дөврүнде көп кынчылыклар чекйәрлер. Юсуп 110 йыл яшап дүнйәден өтйәр. Онуң жеседини мумыялап саклаярлар. Хачан-да Бени-Ысрайыл Муса билен билеликде Мүсүрден гиденлеринде, Юсубың жеседини-де өзлери билен алып гидйәрлер. «Төвратда» айдылышына гөрә, Юсуп Эфрайым үлкесинин Наблос шәхеринде жайланыпдыр.

Юсуп өрән гөрмегей ве асыллы йигит болупдыр, шоңа гөрә, онуң ады оваданлыгың символы хөкмүнде Гүндогар эдебиятында шөхрат газаныпдыр. Юсубың башдан гечиренлери барада «Куръаның» он икинжи «Юсуп» атлы сүресинде долы маглумат берлипдир. Ол хакда «Энгам» (4-нжи сүре) ве «Гафыр» (40-нжы сүре) атлы сүрелерде-де айдыляр; **Юсубы-Сытдык** – догручыл Юсуп, сөзүнде дурян ве хич хачан вадасындан дәнмейән Юсуп; 2) роваятларың кәбиринде «Юсуп» сөзи ажамы (парс) сөзи хасапланяр, кәбиринде-де арап сөзи дийилйәр хем-де арапча «эсеф» сөзүнден алнан хасапланяр. Ол көп гайгы-гам чекени үчин, шу ат билен шөхратланяр. Кәбири Юсуфы ибри сөзи хасаплап, манысыны-да «еңижи» дийип белләпдир.

Юсубы-Сытдык ниче йыл зәхмет-зындан чекип.
Хезрет-Юсупны беян эйләли.
Гардашлары Юсуп дейин жанана,
Рова гөрмедилер жайың ягшысын.

ЮСУП ЖЕМАЛ (а. Ю:сиф жема:л) **يوسف جمال** - **сер. жемал**.

ЮСУП ЖЕМАЛЫ (а. Ю:сиф жема:лы) - **сер. жемал**.

«ЮСУП-ЗҮЛЕЙХА» (а. Ю:сиф ве Золейха:) **يوسف و زليخا** - Якын ве Орта Гүндогарда хем-де Орта Азияда гадымдан бәри белли болан Юсуп (**сер.**) билен Зүлейханың сөйгүси барадакы эдеби-фольклор сюжет. Бу сюжетин асыл чешмеси «Төвратдан» ве «Куръандан» алныпдыр. «Юсуп-Зүлейха» сюжети көп санлы шахырлар тарапдан ишленипдир. Ол барада арап, парс, күрт, хинди ве башга диллерде язылан көп эсерлер бар. Шолан билен билеликде

түрки дилде-де көп «Юсуп-Зүлейхалар» язылыпдыр. Шолардан Алының «Кысса Юсубыны» (XIII асыр), Дурбегиң (XIV асыр), Гызылорда – Крым шахыры Абдылмеҗидинин (XV асыр), Сулы Факыхың (XIV асыр), Шейят Хемзәниң (XIII асыр), Х.Хамдының (XV-XVI асырлар), Яхя бегиң (XVI асыр) ве башгаларың «Юсуп-Зүлейха» атлы эсерлерини гөркезмек болар. Бу сюжет «Кысасыл-энбияда» хем белли орун алыпдыр. «Юсуп-Зүлейха» темасында дүрли диллерде язылан эсерлериң списогы илкинҗи гезек Апбасалы Гулыевиң «Абдырахман Җамының «Юсуп-Зүлейха» поэмасы (Баку, 1969) атлы китабында гетирилипдир. Түркмен шахыры Нурмухаммет Андалып-да шу сюжете эсасланып, XVIII асырда «Юсуп-Зүлейха» дессаныны дөредипдир.

Ышк билен ачылган бир тәзе гүл сен,
Юсуп-Зүлейханың тайы гөзел сен!

ЮФАР (йыпар, йыфар, п. ипар) **يوفار** - мүшк; атыр.

Мүшки-анбар, юфар сачлы...
Гоша нар, инче бил истәр.

- Я -

Я I (а. я:) **يا** - эй (йүз тутма сөзи – даша хем-де якына деӊ дережеде уланыляр); **я Алла** – эй худай, эй таӊры; **я Аллахым** – эй худайым, эй таӊрым.

Багышласаӊ нейләр, ярым, я Алла!

Я Аллахым, сен сакла гаракчыдан ёлларда;

я реб – эй худай, эй таӊры; **сер. я Алла**.

Хемме затлар тагйыр тапар өзүнден,

Я реб, йыкылмазмы бейик даглар хей!

Керем эйле, я реб, гудратлы субхан;

я лейтени турабен - «Куръанын» етмиш секизинҗи сүресиниӊ кыркынҗы аятындан бөлек, онуӊ долы гөрнүши шейле: «я лейтени конту турабен» - кәшги, мен топрак болсамдым, вах, мен топрага дөнсемдим [өз этмишимиӊ җезасына шейле янмаз ялы].

Мүъмүне хош вагдадыр «ве сакахум шерабен»,

Дийсе ол вагт кәпирлер: «Я лейтени турабен»;

я ярадан – эй худай, эй Алла.

Я ярадан, кадыр, гудратлы җепбар,

Арманда гоймагын, я зүлҗелалым!

Я II (а. я:) **ي** - арап элипбийиниӊ йигрими секизинҗи, арап-парс элипбийиниӊ болса отуз икинҗи харпы. Ол «й» сесини аӊладяр. Көне түркмен элипбийинде оӊа «ийя» дийилйәр. Эбҗет хасабында – 10.

«Я» - яланчы дүнйәниӊ пишеси ол билендир.

«Я» - яратган ёлуна наныӊны берсеӊ, аз хенуз.

Я АЛЛА (а. я: Алла:х) **يا الله** - **сер. я I**.

Я РЕБ (а. я: ребб) **يا رب** - **сер. я I**.

Я реб, ничик болгай халы бендәниӊ.

Я РЕББИМ ҖЕЛИЛ (а-т. я: реббим җели:л) **يا ربيم جليل** - **сер. җелил**.

ЯБАН (я: бан) **يابان//بيابان** - чөл, дүз, сәхра, отсуз-сувсуз гиң мейдан. Парс дилиндәки «бея:ба:н» сөзүниң гысгалдылан гөрнүши.

Ябандакы сувсуз арыга огшар,
Хер кимиң сахават-хайры болмаса.

ЯВУЗ ياويز - сер. ёвуз.

ЯВУТМАК ياويتمق - якынлашдырмазлык, яныңа гетирмезлик.

Сен бу дерди явутмаздың өзүңе,
Ол кубра гүдаза нише дүшүп сен?

ЯВЫ ياوي - сер. ёв.

ЯГ (я:г) **ياغ** - 1) кәбир мивелерден ве дәнелерден чыкарылян сувук мадда, меселем, күнҗи ягы, бадам ягы; 2) кәбир гүллерден алынян мадда.

Эгер геңеш салсам яда, билише,
Дийрлер: «Ширин асал яга гелише».
Сирке айдар: «Бал менем»,
Небит өзүн яг саяр.

ЯГМАЗАК ياغمازاق - ягмаян, ягмаҗак.

Бир ягмазак булда меңзәр ховада,
Хер кишиниң хүммет, хайры болмаса.

ЯГМАК ياغمق - 1) хова атмосферасындан дөкүлмек (гар, ягыш, долы ве ш.м. хакда), асмандан ере дүшмек; 2) **гм.** ызы үзүлмән гелмек, көп санда гелмек.

Ол не гардыр мыдам ягар, эримез,
Ол не деря мыдам җошар, йөримез.

ЯГМЫР ياغمور//يغمور - ягыш, ягын; ховадан ере дүшйән сув дамҗалары; баран (**сер.**).

Ягмыр ягар, ериң йүзүн сув алар.
Рехм эйлейип, ягмыр ягдыр солтаным.

ЯГТЫ ياغتي//يغتي - шөхлели; айдың, ачык, рөвшен; **ягты салмак** – ягтылык бермек, шөхле салмак, рөвшен этмек.

Ягты салар гидер зулмат түнүнде,
Мениң сахыпҗемалымны гөрдүңми?!

ЯГШЫ **يخشي** - 1) онат, говы, якымлы; 2) гөзел, непис; ярашыклы; уйгунлы.

Ягшы аял эле гелмез,

Надан ягшың гадрын билмез.

ЯГШЫЛЫК **يخشي ليق** - 1) оңатлык, говулык, якымлылык; 2) ак йүрекден эдилйән ярдам; көмек; оңат иш, мынасып иш.

Кимлер гирди хак ёлуна,

Ягшылык дүшди пəлине.

ЯГЫ (п. я:гы:) **ياغي** - аслы монгол сөзи болуп, парс ве бейлеки диллере гечипдир; 1) боюн эгмезек, боюн сунмаян, дезертир; 2) душман, ёв (**сер.**); 3) **гм.** залым, ганым; **нан ягысы** – **гм.** башарныксыз, элинден иш гелмейəн; ялта; ял ягысы; **ягыгери** – дезертирлик, боюн эгмезеклик.

Ягыда таналар мертлер,

Ил ичинде маллы гөрнер.

Көңүл истəн ишин чыкмаз,

Нан ягысы – кəрсиз əрден.

ЯГЫГЕРИ (п. я:гы:гери:) **باغيگري** - **сер. ягы**.

ЯГЫН (а. якы:н) **يقين** - 1) ынанчлылык, аныклык, догрулык; 2) хөкманы; шүбхесиз; 3) суфизм таглыматында рухы дүнйəниң реаллыгыны аңмагын иң ёкары дережеси; 4) субут болан иш; дерневден, барлагдан ве шек-шүбхе арадан айрыландан соң хасыл болан ылым, билим; **ягын билмек** – хөкман билмек, аньк билмек.

Тутгул, ягын нан-у ашымдан.

Рузы-эзел рухуң, ягын, шол əхди, шол пейманыдыр.

ЯГЫШ **ياغيش** - ягмыр (**сер.**), ягын.

Ягышлы, ягмырлы үмүрли даглар,

Силлер сенден гечер, думан эгленмез.

ЯДА САЛМАК (п-т. я:да салмак) **ياده صالمق** - **сер. салмак, ят II**.

ЯДЫ-АЛЛА (п-а. я:д-е Алла:х) **ياد الله** - **сер. ят II**.

ЯДЫГӘР (п. я:дига:р) یادگار - бир шахсы я-да ягдайы яда салян зат, ятламак үчин бирине берилйән зат; бир адамың өзүнден галдырян эсери, нышаны; ядыгәрлик хем дийилйәр.

Еди пириң лефзиден бир ядыгәрем, догрусы.
Тарашлап, шаглатгыл көңле гелениң,
Сенден соңкулара ядыгәр болар.

ЯДЫГӘРЛИК (п-т. я:дыга:р-лик) یادگارلیک - **сер. ядыгәр**.

ЯҖУЧ-МӘҖУЧ (а. Яъҗу:ж ве Маъҗу:ж) یأجوج و مأجوج - «Куръанда» гөркезилен бир вагшы чарва ковумың ады. «Энбия» сүресинде хем-де Зүлкарнейн барада гүррүң гидйән «Кәхф» сүресинде бу ковум хакында маглумат берилйәр. Хиндистан республикасының өң магарыф министри болуп ишлән Абулкелам Азадың Зүлкарнейн барада гечирен өрән гызыклы ылмы ишинде Яҗуч-Мәҗуч хакында-да маглумат берлипдир. Алымың язмагына гөрә, бу ики сөз чет юрт диллеринден ибри дилине гечен болмалы, аслы ибри сөзи болмалы дәл, чүнки бу ики сөз грек дилинде Гог ве Магог формасында айдыляр. «Төвратда» хем шу шекилинде габат гелйәр, бейлеки Европа диллеринде хем шу гөрнүшде яйрапдыр. Бу сөз илкинҗи гезек «Төвратда» («Сафары-теквин», X бап) дүнйә илатының Нух пыгамбериң неслиндендиги барада гүррүң эдилйән еринде агзаляр. Шондан соң бейлеки гадымы китапларда (Юханна, Хызкыл китапларында) гайталанып гелйәр. Абулкелам Азат көп тарыхы чешмелере салгыланып, Яҗуч-Мәҗучың демиргазык-гүндогарда яшан вагшы кабылалар боландыгыны субут эдйәр. Ол тайпалар өрән гадымы дөврлерден тә XIX асыра ченли сил ялы болуп, гүнбатар ве гүнорта шәхерлере хүҗүм эдипдирлер. Оларын бир топары хәзирки вагтда Европада «Мигер» ве Азияда «татар» ады билен атландырылыпдыр. Шу тайпаларың бир бөлеги бизиң эрамыздан алты йүз йыл озал Гара деңзиң кенарларында яйрапдырлар ве Кавказ дагларындан инип, гүнбатар Азия хүҗүм эдипдирлер. Греклер шу тайпалары «ситхиен» дийип

атландырыпдырлар. Шу ат Дарының (Дарюшың) Истәхр шәхериндәки даш язгыларында-да габат гелйәр.

Ериң демиргазык-гүндогар бөлегинде Монголия ерлешйәр, ол ериң илатына монгол дийилйәр. Хытай чешмелеринде монгол сөзүниң аслы «монгок» я-да «мончок» болупдыр дийилйәр. Бу сөзүң шу ики гөрнүши-де айдылыш жәхтден ибри сөзи болуп «Магог» ве грек сөзи болан «Мигаг» билен якындыр. Шейлеликде, бу сөз дүрли диллерде өзгерип, ахырсоңунда ибри дилинде «Яжуч-Мәжуч» шекилине гечипдир, ондан-да арап дилине ве башга диллере аралашыпдыр.

Яжуч-Мәжуч кабылаларының медениетли гоңшы юртлара эден чозушларыны Абулкелам Азат еди дөвре бөлүпдир: 1) Тарыхдан өңки дөвүр – бу дөвүрде Яжуч-Мәжуч демиргазык-гүндогардан гайдып, Орта Азия тарап гөчүпдирлер; 2) тарыхың башланян дөври. Шу дөвүрден башлап ики хили яшайшың аламатлары йүзе чыкяр: чарвачылык ве отурымлылык, дайханчылык билен мешгул болмак. Эмма шол кабылаларың тәзе гөчүшлери ене довам эдйәр. Бу дөвүр бизиң эрамыздан 1505 йыл озалдан тә 1000-нжи йыла ченли довам эдипдир; 3) үчүнжи дөвүр бизиң эрамыздан мүң йыл озал башланяр. Шу дөвүрде вагшы тайпалар Каспи ве Гара деңзиң кенарындакы шәхерлерде пейда болярлар. Бирнәче вагтдан соң олар дүрли ат билен дүрли тараплардан гелип, соң «ситхиен» кабылалары ады билен бизиң эрамыздан 700 йыл озал тарых әлеминде йүзе чыкып, гүнбатар Азия хүжүм эдйәрлер. Шу тарыхда ассири медениети иң ёкары дережә галяр...; 4) дөрдүнжи дөвүр бизиң эрамыздан бәш йүз йыл озал башланяр. Шол дөвүрде болса Эйранда Куруш (Кир) патыша боляр, ягдай үйтгейәр ве вагшы тайпаларың хүжүминиң өңи алнып башланяр; 5) бу дөвүр бизиң эрамыздан өңки үчүнжи асыра габат гелйәр. Шу дөвүрде монгол тайпаларының Хытая тарап чозушлары башланяр. Хытай тарыхчылары бу кабылалары «хиюнгу» дийип атландырыпдырлар. Бу сөз соңабака өзгерип, «хун» шекилине

гечипдир. Хытай императоры Шин хувангти шол кабылаларын өңүни алмак үчин шу дөвүрде мешхур хытай диварыны чекдирипдир. Ол дивар бизиң эрамыздан 364 йыл озал салнып башлапдыр ве йигрими йылың довамында салнып тамамланыпдыр; 6) бу вагшы кабылаларын алтынжы дөвүр хүжүми дөрдүнжи асырдан башланяр. Олар Атиланың ёлбашчылыгында баш гөтерип, Рим императорлыгыны йыкярлар; 7) единжи дөвүр XII асырдан башланяр. Бу дөвүрде Монголияда улы топарлар жемленип, Чингиз ханың ёлбашчылыгында ыслам ве арап юртларына ченли хүжүм эдип, Багдады ве көп ерлери вейран эдйәрлер.

Шейлеликде, гүнбатар Азияның улы бөлегиниң бизиң эрамыздан өңки алтынжы асырдан башлап, ситхиен-монгол кабылаларынын хүжүми астында болапдыгыны гөрмек боляр. Шу хүжүмлер Курушың патыша болмагы билен кесилйәр. Шуңа гөрә, Яжуч-Мәжужың хут шу ситхиен кабылаларыдыгыны айтмак мүмкин. «Куръанда» айдылышына гөрә, оларың хүжүминиң өңүни алмак үчин демир бент салдыран болса, Зүлкарнейн (ягны Куруш) болупдыр. Шондан соң бу этрапда оларың хүжүми кесилипдир. Кәбир дерңевчилер Зүлкарнейн Александр Македонский дийип дүшүндирипдирлер. Эмма Абукелам Азадың дерңевлери бу пикириң нәдогрудыгыны, хакыкатда Зүлкарнейниң Курушдыгыны (Кир) долы субут этди.

Иса – Мэти гелсе адылдыр, затдыр,
Яжуч-Мәжуч гелсе зулум-хейхатдыр.
Кап дагындан ёл ачылса, Мәжужа.
Бәш муң агач Яжуч, муң агач сәхра...
Муң агач ер ятан малдыр бу дүнйә.

ЯЗ (я:з) ياز - 1) бахар паслы, гышдан соң гелип, март, апрель, май айларыны өз ичине алян йыл паслы; 2) «язмак» ишлигиниң хәзирки заман дүйп ишлиги ве буйрук формасы.

Жошгун эдер сен өзүнден,
Айрылар сен хош язындан.

Хеңңам узын, өмүр – аз,

Чахар пасла башдыр яз.

ЯЗГЫҖЫ **يازغوجي** - 1) язян, языҗы; 2) чепер эсер язян адам, языҗы.

Аргымак баласы бара оздурар,

Бенде сен, хоҗаңа язгыҗы болма.

ЯЗМАК **يازمق** - 1) чепер эсер дөретмек; текст дүзмек; 2) хат үсти билен хабар бермек, беян этмек; 3) ййрадып гоймак, гатыны ачмак.

Язан китапларым силе алдырып,

Гөзлерим ызында гирян эйледи.

Гөги бүкүп, язса ериң йүзүни,

Гурт гаңрылып, гапабилмез гузыны.

ЯЗЫК (я:зык) **يازيق** - 1) гүнә; зыян, зелел; 2) бидерек, бихуда, бидерек сарп эдилен; **языклы** – гүнәли.

Языгым ят эдип, йүзүм хәк эдип,

Сәхер налыш билен болдум гиряна.

Биыкбал, языклы, яман гөргүли,

Учраш гелсе, бир ямана яр болар.

ЯЗЫЛМАК **يازيلمق** - 1) чепер эсер дөредилмек, текст дүзүлмек; бир задың йүзүне шекиллендирилмек; 2) хат үсти билен хабар берилмек; 3) **гм.** белленмек.

Өмрүңи бада берме, сен бу дары-мәхнетде,

Етер саңа ир-у гич, не язылса кысматда.

ЯЗЫР **يازر** - гадымы огуз-түркмен тайпаларындан бири. Язырлар хакда Решидетдиниң, Кашгарлының, Языҗы оглунын ве Абулгазының китапларында огуз тирелериниң бири хөкмүнде маглуматлар берилйәр. Язырлар хакда проф. Фарук Сүмериң «Огузлар» (түркменлер) диен улы монографиясында-да гызыклы маглуматлара душ гелмек боляр. Язырлар XII асырдан XVII асыра ченли Хорасанда яшапдырлар. Шунуң билен бирликде, олар Анатолиниң эеленмегинде-де мөхүм роль ойнапдырлар. XVI асырда

шол ерде 24 саны Язып атлы оба-да бар экен. 1160-нжы йылда Хорезмша Ил-Арслан гошун чекип, язырларың ёлбашчысы Өдек хан оглы Ягмыр ханың үстүне хүжүм эдип, онуң адамларыны даргадяр; шонда язырлар Маңгышлакдан Балкана инййәрлер, ол ерден-де Хорасана (көне Хорасан манысында) барып, Дурун этрапында көп йыллар отурярлар. Абулгазының язмагына гөрә, шол дөвүрде Дуруна языр юрды дийипдирлер. Монголлар дөврүнден соңра языр илиниң бир топары Дуруның якынында даг ичинде дайханчылык эдип отурындырлар. Шол вагтдан башлап, олара гарадашлылар дийипдирлер. Ровайтлара гөрә, олар өзлерини Языр ханың несиллери дийип билийәрлер хем-де бирнәче тирә бөлүнийәрлер.

Теке, ёмут, гөклең, языр, алили,
Бир дөвлете гуллук этсек бәшимиз.

ЯЗЫР ХАН یازر خان - огуз-түркмен тайпаларының бири болан язырларың (**сер.**) ёлбашчысы, ол улы пирлериң бири хасапланяр.

Оввал күрт сизиңдир, соңры Языр хан,
Җылавдары болам Языр хан пириң,
Көңүл гушы перваз урар пакырың.

ЯЙ (я:й) یاي - дәри тапылмазындан өң ок атмага махсус болан мешхур эгри яраг; кеман (**сер.**); **каза яйы** – тәлей яйы, өлүм яйы.

Хер кирпигиң ох олды,
Гашларың яя дөнди.
Кылганың күфүрдир, этгениң ыря,
Анда каза яйы гурлуп дуруптыр.

ЯЙЛА (я:йла) یایلا - гадымы түрки дилинде «яз» диен маныны аңладян «яй» сөзүнден; 1) яйлаг, яз паслында барып орун тутулян сергин ер; 2) яз вагты малларың, сүрүлериң яйлаян даг үсти я-да җүлгелери, өрүлери.

Яйлада, йылкы ичинде,
Боз гулан тайлар ичинде.
Өйлүкде яйланы гурсак,

Ат чапдырып, байрак берсек.

ЯЙЛАМАК (я:йламак) **يايلامق** - 1) яз паслыны яйлада, яйлакда гечирмек, яйлада болмак; 2) яйлада отламак, яйла чыкарылмак; 3) **гм.** хезил этмек, яйнамак.

Кими яланчыда ашретде яйлап,

Кимиси харамдан халалны сайлап.

ЯЙЛАХ (я:йлах) **يايلاخ//يايلاق** - яйлаг, яйла. Аслы «яйлаг» болса-да, кәбир түрки тайпаларда «яйлах» шекилинде уланыляр.

Сапар эдип барсак Нуша мүлкүне,

Көңүл ислəни дек яйлахлары бар.

ЯЙМАК **يايمق** - 1) гермек, гиңден язмак, ачмак; 2) узалтмак; 3) сепмек, сачмак, дагытмак; 4) яйратмак; 5) дүшемек, сермек.

Гөкде ганат яян газ –

Гөзлери көли гөзләр.

Супра яйып, нан дөкмәге

Көңлүниң хүммети герек.

ЯЙРЫР (яйры:р) **يايرير** - яйрар.

Йылан зәхри болуп яйрыр тенине,

Йигит гаррыр хатын яман ёлукса.

ЯЙЫЛМАК **يايیلمق** - 1) ачылмак; 2) яйрамак, сачылмак, дагылмак; 3) сүриниң өри мейданында яйрап отламагы; 4) **гм.** дынч алмак, рахатланмак.

Айыл, ашыгым, айыл,

Межнун бол, халка яйыл.

Хызыр гезен чөлде иллер яйылсын,

Юрт бинамыз гайым болсун, гоюлсын.

ЯКА I **ياقه//يقا** - 1) гейимиң боюн төверегиндәки чәк ачылып эдилен ве шоңа беркилен ери; 2) кенар, бой, гыра; **яка тутушмак** – 1) урушмак, салышмак; 2) дава тутмак; **якасыз, этексиз дон – гм.** кепен.

Басылдым пелекден, окум атышып,

Пай астына дүшдүм, яка тутушып.

Якасыз, этексиз дона гирер сен,

Түйнүксиз өйлере салса герекдир.

ЯКА II **یاقه** - якып; «якмак» ишлигиниң -а,-е формасында гелен хал ишлик гөрнүши; **якабилмез** – якыпбилмез.

Довзах мени якабилмез, берер зүлпүң бир тарына,

Тор ичинде саклап мени, говшыр йылчыр ол марына.

ЯКАСЫЗ ДОН **یاقه سیز دون** - **сер. яка I**.

ЯКМАК **یاقمق** - 1) ода бермек, туташдырмак, ялынландырмак, от бермек, отламак; 2) ягтыландырмак, ышыкландырмак; 3) өтмек, тәсир этмек; 4) **гм.** агыртмак, ынҗытмак, көйдүрмек; кәйитмек.

Герче от яксалар ышк ягындан,

Өлүм асан эрер дост пырагындан.

Бир пара хатынлар акылсыз, акмак,

Хер сөзи эриниң җаныны якмак.

ЯКУП (а. Я'ку:б) **یعقوب** - бу сөзүң аслы ибри дилинден алнан; 1) Мухаммет пыгамберден ве Исадан өң яшап гечен пыгамберлериң бири; Исхакың оглы ве Юсубың какасы. Онуң лакамы Ысрайыл, бу сөзүң манысы ибри дилинде «худайың бендеси» диймекдир. Ол арап дилиндәки «Абдылла» сөзи билен маныдаш. Якуп яш вагтында өз агасы Айсың (Айсу) элинден какасына шикаят эдйәр. Исхак Якуба өз дайысы Лабан ибн Бетуйылың янына гитмеги ве онуң гызларының бирине өйленмеги маслахат берйәр, соң ызына өврүлип гелмеги ве доганы билен дең дережеде яшамага хукуклы болжакдыгыны айдяр. Якуп какасының айданыны макуллап, дайысының яшаян шәхерине угряяр. Бирнәче гүнден соң Якуп дайысының хузурына барып етйәр. Ол максадыны беян эдйәр ве дайысының гызы Рахылы сөййәндигини, оңа өйленмек ислейәндигини айдяр. Лабан оны гужак ачып гаршылаяр, гызыны берҗекдигини-де айдяр, йөне еди йыллап өзүниң гойнуны бакмаклыгыны шерт эдип гойяр. Якуп бу шерти кабул эдйәр ве еди йыллап дайысының гоюнларыны бакяр.

Лабаның ики гызы болупдыр. Кичисиниң ады Рахыл, улусының ады-да Лейя. Рахыл Лейя гаранда өрән гөрмегей экен. Шол дөврүрде ол ковумың дәби боюнча, илки яшы улы гыз дурмуша чыкып, шондан соң кичи яшлы гыз дурмуша чыкарылян экен. Шу себәбе гөрә, еди йыл геченден соң Лабан Якуба илки Лейя билен дурмуш гурмагы, ене еди йыл геченден соң болса Рахыла өйленмеги теклип эдйәр. Якуп дайысының теклибини кабул эдип, илки Лейя билен, соң болса Рахыл билен дурмуш гуряр. Лабан хер гызына бир кениз багышлаяр. Эмма олар Якубың гөвнүни алмак максады билен ол кенизлери оңа багышлаярлар. Якубың Лейя, Рахыл хем-де шол ики кенизден он ики оглы болупдыр, дини китапларда шолара «эсбат» дийилйәр. Оларың атлары: Рубил, Шемгун, Лавы, Ехуда, Исахар, Забилюн – буларың эҗеси Лейя. Юсуп, Бенямин – бу икисиниң эҗеси Рахыл. Дан, Нефталы – бу икисиниң эҗеси Рахылың кенизи Булха Җад, Эшир - бу икисиниң эҗеси болса Лейяның кенизи Зүлфедир. Шу перзентлериң хеммеси Федданарам шәхеринде дүнйә инипдирлер, диңе Бенямин Кенган шәхеринде доглупдыр. Якуп бир йүз кырк еди йыл яшапдыр. Мүсүре барып, он еди, кәбир маглумата гөрә, йигрими дөрт йыл яшандан соң шол ерде арадан чыкыпдыр. Оны өз весъети боюнча, Палестина элтип, эне-атасының мазарының янында җайлапдырлар. Якубың он ики оглуның хер бири ибри кабылаларының бирини эмеле гетирипдир. Якуп өзүниң иң говы гөрйән оглы болан Юсубың (**сер.**) башындан гечирен вакаларындан соң хемме Бени-Ысрайыл кабылаларыны Мүсүре әкидйәр, шол ерде энчеме йыл яшап өлйәр. Якубың оглы Юсубың башдан гечиренлери Гүндогар ве Гүнбатар эдебиятында көп языҗы-шахырлар тарапындан ишленилипдир, олар өз эсерлеринде оглундан айра дүшен аталары Якуба меңзедипдирлер. Якуп барада «Куръаның» икинҗи («Бакара»), үчүнҗи («Ал-е Ымран»), дөрдүнҗи («Ниса»), алтынҗы («Энгам»), он икинҗи («Юсуп»), йигрими докузынҗы («Анкабут»), йигрими биринҗи («Энбия»), он

биринжи («Хувт»), он докузынжы («Меръем»), отуз секизинжи («Сад») сүрелеринде маглумат берилйәр; Якуп энтек Ыбрайым билен Сара дүнйәде бар вагтларында доглупдыр. Ол өз доганы Айсың ызындан дүнйә инени үчин, оңа Якуп (ызындан гелен) ат гойлупдыр. Якуп тогсан яшындака, Юсупдан җыда дүшйәр, ахырда Мүсүрде онуң билен душушяр. Хачан-да Якубың табыдыны җайламак үчин Палестина (Бейтилмукаддесе) элтенлеринде, шол пурсатда онуң доганы Айсың мейдини-де Римден шол ере элтйәрлер. Шейлеликде, ол икисиниң җеседини эне-аталарының янында җайлаярлар; 2) ымам Агзам Абу Ханыфаның шәгирди болан ымам Абу Юсубың ады; 3) мәкиян кәкилик.

Йыгламакдан Якуп гөзи оюлды,
Ады белли, арап тилли сөвдүгим.
Якуп юрт этди Кенганы,
Якуп оглы Юсупның кәкилинден тутдулар.

ЯКУТ (а. я:ку:т, кс. ява:кы:т) **ياقوت** - 1) магдандан алынян бир хили гыммат баха даш, ол гызыл, сары, мавы ве яшыл реңклерде боляр. Онуң гызыл реңкли ве ялдыравугы өрән гымматлы хасапланяр, яхонт (р.); 2) **гм.** гызыл реңкли чакыр, шерап; 3) апбасы халыфаларындан болан Мугтасым Биллахың гуламының ады, онуң хаты өрән овадан экен.

Гөвхер, якут, яр бойнунда.
Я якутмың, я мерҗенмиң, дүрми сен?

ЯКЫҖЫ **ياقيجي** - 1) якян, от бериҗи; 2) ягтыландырыҗы; 3) тәсир эдиҗи; 4) **гм.** чуң гайга себәп болян, гайгыландырыҗы.

Җебр этгуҗы солтан – якыҗы көзден,
Бахылдан дилесең, совукдыр буздан.

ЯКЫН (якы:н) **ياقين** - 1) узак дәл; 2) гарындашлыгы болан; 3) көп вагт гечмезден, аз вагт соң; 4) ыснышыклы, голай арагатнашыкда болан; йүрекдеш; антоними: даш.

Аңламаян ышк дердиниң кәнинден,
Бу сөз гечмез якынындан-янындан.

ЯЛ یال - 1) ите бермек үчин ундан, кепекден, ярмадан йөрите тайярланян иймит; 2) хили пес иймит, эрбет нахар.

Ит ялын топрага дөксең хошланар,

Топрагы, табагы, тасы нәбилсин.

ЯЛАВЛАНМАК یالاولانمق - йитилешмек; гүйчленмек, гөтерилмек; байдак эдилмек.

Гөрелде ёк болды, бир хесип галды,

Яман ялавланды, ёл кесип галды.

ЯЛАВУНЧ (ялава:ж) **یالاواج//یلاواج//یلوج** - сөзүң хас догрусы «ёлавач – **یولاواج**» - 1) бир хабары яйратмак ве вагыз этмек үчин иберилйән адам; 2) пыгамбер, ресул, неби **(сер.)**.

Бени Исхак ибни Ыбрахым Халыл,

Ялавунч уругы затлы, яранлар!

ЯЛАМАК یالامق - 1) бир зады дилиң билен сырмак; 2) **гм.** 1) дегип гечмек, сынап гечмек; 2) сүпүрип гечмек, сырып-сүпүрип алып гитмек.

Гелди гара бела, или долады,

Дахан ачып, тиле биле ялады.

ЯЛАН یالان - аслы «ялган»; 1) асылсыз сөз я-да иш, догры дәл сөз, ясама; 2) ясама; эсаслы ве хакыкы дәл; **ялан дүнйә** - паны дүнйә.

Сорайыр мен, мен хем сен дей бир яры,

Сени сорамакда ёкдур яланым.

Айдадыр Магтымгулы, әхдиң ялан, ёкдур вепаң,

Ялан дүнйәде яйнап,

Гезер сен гүлүп, ойнап.

ЯЛАН-ЯШРЫК یالان-یاشریق - болгусыз, хакыката догры гелмейән, нәдогры, делилсиз; болар-болмаз.

Магтымгулы, ялан-яшрык сөзлеме,

Ногсаның ичинден хайыр гөзлеме.

ЯЛАНМАК یالانمق - 1) ялап иймек (сувук зады); 2) өз-өзүни яламак, довамлы ялап дурмак. Бу ерде гетирилен «яланан» сөз

«ялан» сөзүниң парс дилиниң көплүк сан гошулмасы болан «ан» гошулмасыны кабул эден ве «яланлар» диен маныны аңладян сөз болмагы-да эхтимал.

Небсим хүйүне чекип,

Ыхласымдыр яланан.

ЯЛАНЧЫ **يالانچى** - 1) ялан сөзлейән, кеззап, алдавчы, ики дилли; 2) **гм.** хакыкы дәл, ясама; дүнйә, шу дүнйә; дини дүшүнже боюнча шу дүнйә хакыкы дәл, яланчы хасапланяр.

Яланчыны тутды ады,

Олардыр ышкың биняды.

Яланчыда абрай хем иман болса,

Етмиш, сегсен, йүзден артык яш болмаз.

ЯЛАНЧЫЛЫК **يالانچيليق** - ялан сөзлемек, нәдогры сөзлемек, алдавчылык, кеззаплык; ялан сөзлемек хәсиети.

Бу яланчылык биле өтгей мах-у салың сениң,

Довзаха догры барур, белки гиден ёлуң сениң.

ЯЛАҢАЧ **يالانگاچ** - 1) эгни гейимсиз, эшиксиз; 2) аякгапсыз, көвүшсиз; 2) гынсыз, гапсыз.

Тен япмага көйнек истәр ялаңач,

Көйнекли дийр: вах, үстүнден дон болса!

ЯЛАҢАЧ ОТУРМЫШ **يالانگاچ اوتورميش** - Магтымгулы «Үчи өвлатдан» диен гошгусының дөрдүнжи бендинде кагызы, хаты, галамы (пероны), сыяны, китабы гөз өңүнде тутуп, шейле язяр:

Ол недир, ялаңач гарып отурмыш,

Овазсыз әлеме сөзүн етирмиш,

Агзын ачып, өзүн яса батырмыш,

Сорасаң хабар бийр саңа бар затдан.

Биринжи сетирде «ялаңач отурмыш» дийип, шахыр хат язылян ак кагызы, икинжи сетирде «овазсыз (сессиз) әлеме сөзүни етирйән» дийип, «хаты» (бир ере иберилйән салам хаты) гөз өңүнде тутяр. Үчүнжи сетирде «агзын ачып, өзүн яса батырмыш» диймек билен, «пероны» ве сыя чүйшедәки сыяны-гараны аңладяр.

сетирде шахыр «яс» сөзүни гара-сыя манысында уланяр, чүнки «яс» сөзи гаралык билен багланышыклы болуп, ясда гара гейилйәр. Дөрдүнжи сетирде болса, «сорасаң, хабар бийр саңа бар затдан» дийип, китабы гөз өңүнде тутяр, чүнки дүрли китаплар аркалы хемме зады билмек мүмкиндир.

ЯЛБАРМАК **يالبارمق** - хайыш этмек, товакга этмек, түйс йүрекден хайыш этмек, эҗизләп товакга этмек; **сыдк иле ялбармак** – түйс ве сап йүрекден хайыш этмек.

Шейле ажыз галмыш, ялбарып хер ян,
Рехм эден болмады, багтым гарадыр.
Гел, көңүл, сыдк иле ялбар Аллага,
Ярадандан хич яшырын иш болмаз.

ЯЛГАН **يالغان** - ялан, алдав, нәдогры; **сер. ялан**.

Мүңкүри мүршүт билип, ялганны ыкрар билдилер...
Шек дегилдир, достларым, гелди кыяматдан нышан.

ЯЛГУЗ (ялгу:з) **يلغوز** - **сер. ялңыз**.

ЯЛКАВ **يالقاو** - гүнәсини гечме, гарашык этмеклик; гарашык.

Мухаммет хатырна ялкав эдермиш,
Билмейәнлер муны билсе герекдир.

ЯЛМАВУЗ **يالماويز** - 1) доймаз-долмаз, алып-ёлуп барян, тапан задыны ювудып барян; доймазак; 2) **гм.** ачгөз.

Дүнйә еди башы ялмавуз мардыр,
Гачмаган гутулмаз бу белалардан.

ЯЛМАМАК **يالمامق** - 1) зат гойман иймек, хеммесини иймек; 2) **гм.** ачгөзлүк билен иймек, ачгөзлүк этмек.

Шол сыпатлы пыгамбери ялмаган,
Кимлери сен ютман гойдуң, гара ер.

ЯЛҢЫЗ (ялңы:з) **يالڭيز** - 1) еке, еке-тәк; кимсиз, кимсесиз; 2) көмексиз; өз башына; 3) сада.

Бир бичәре – ялңыз кишә
Сүтем эйләп, зор олмагыл!
Бейик даглар эрәр, ер, гөк йыкылар,

Ялңыз мөвлам өзи галса герекдир.

ЯЛПЫЛДАМАК یالپیلدامق - 1) ялдырамак, өвшүн атмак, ловурдамак; 2) шөхле бермек, ышык салмак, шөхлеленмек; **ялпылдап гечмек** – шөхле салып гечмек.

Булар йылдырым дек ялпылдап гечер,

Я хем йүврүк ат дек пер баглап учар.

ЯЛЧЫ یالچی - 1) дагың бейгелип гидйән от-чөп ве агач битмедик йылманак, йылчыр йүзи; 2) **гм.** мугт ийийән, ял гысы.

Ялчысында ятар марлар...

Тирсең, Хасар дагындадыр.

ЯЛЫ (я:лы) **یالی** - «кимин, дек, меңзеш, киби, тек» сөзлериниң манысында гелип, деңешдирмеги ве меңзетмәни аңладян послелог.

Магтымгулы, мен мундан чыкар ялы дештим ёк,

Элим сүнсем тутан ёк, дүшдүм дүйпсүз уммана.

ЯЛЫН یالین - от, йити ховурлы чабырап дуран от, от янанда ёкары галян алав.

Ялынсыз яндырар, елсиз от эйләр,

Бир зыбана чексе, сөнмез, яранлар.

ЯМАН یامان//یمان - 1) эрбет, ярамаз, пис; 2) говы дәл; 3) жуда, хетденаша, гаты, өрән, хас; **яман-ёвуз** – эрбет ве газаплы, пис ве ярамаз.

Ярсызлыкдан яманиш ёк,

Гөз салып гезсем хер яна.

Яман-ёвуз ишлер бардыр,

Баша гелен дуясыдыр.

ЯМАНЛЫК یامانلیق - 1) эрбетлик; ярамазлык; 2) зыян етирмек үчин билкастлайын эдилйән херекет, эрбет иш.

Яманлык гөтерлип, яйылсын иллер,

Рехм эйлейип, ягмыр ягдыр худайым.

ЯН I (я:н) **یان** - бөвүр, беденин гапдалы, гөврәң саг я-да чеп тарапы.

Адам бар, пер дүшек янын агырдар,

Адам бардыр, ак киз дызына дегмез.

ЯН II (я:н) **یان** - 1) тарап; угур; 2) кенар; якын, якынлык; 3) гапдал; гоңшулык; **хер яна** – хер тарапа, хер угра; **дөрт ян** – дөрт тарап.

Гөз салып гезсем хер яна.

Дем тартып, хер яна бакмагыл, оглум!

Күрреси элинден гитсе эшегиң,

Телмурып төрт яна, гөзләр ушагын.

ЯНА **یانه** - яныл; хал ишлигиң -а,-е формасында гелен «якмак» ишлиги; **яна-яна** – яныл-яныл, көйүп-көйүп.

Өтер эйям дөне-дөне, гечер бу җан яна-яна,

Эртир-агшам Ая-Гүне бакам Юсуп дие-дие.

ЯНАР **یانار** - янян; «янмак» ишлиниң сыпата өврүлип барян «ар-ер» аркалы ясалан ортак ишлигиниң нәмәлим гелҗек заман формасы; **янар отлы** – от ялы яняр.

Нежт дагында гезен Меҗнун ышкында,

Янар отлы Лейли болуп галып мен.

ЯНБАШ (я:нбаш) **یانباش** - бут сүнкүниң чанаклык (чатылбы) билен бирлешйән гапдал тарапы, гапдал, ян.

Бир сүмгүрип, янбашыңа сүртер сен,

Харам болар үст-у башың нас атан.

ЯНДА (я:нда) **یانده** - янында сөзүниң шыгырда гысгалдылып гетирилен гөрнүши; **билен янда** – билениң янында, билйән адамың янында.

Билен янда меңзәр гыммат дүре сен,

Танымаза душуп, дегме ере сен.

ЯНДЫРМАК **یاندیرمق** - 1) якмак, туташдырмак, от бермек, отламак; 2) гаты гыздырмак, гүйчли ховур бермек; якмак.

Магтымгулы, гарыпларың гөзяшы,

Даглары яндырып, эридер дашы.

ЯНМАК یانمق - 1) туташмак, от алмак; отланмак; 2) ягтылык бермек, ышык бермек; 3) отда туташып күл болмак; көймек; 4) **гм.** көп гам-гусса чекмек; айралык я-да ышк зерарлы көп тукатланмак.

Магтымгулы, янгыл, өчгүл,

Я лал отур, я дүр сачгыл.

Яндым, бишдим, яр-достлар, өртендим, эда болдум.

Ышк эсер этмесе янмаз чыраглар,

Ышка дүшсе, гушлар эңрәр, гурт аглар.

ЯҢАК یانگاق - йүзүң ики тарапының хер бири, икиян чекге сүңкүң үсти.

Сөзлеген сөзлери мисли бал кими,

Яңагындан поса аласың гелер.

ЯҢЛЫГ یانگلیغ - ялы, кимин, дек.

Тиве яңлыг ятан дагда дашлары.

Магшарың нешри яңлыг тен, җан кимин булушмак.

ЯҢРА یانگره - көп геплейән, бидерек гүррүң эдип йөрен; манысыз көп геплейән, лакгы, гуры сөзли, болтун (р.).

Бай халкы яңра бор, гарры өвүнҗең,

Чалып болмаз чал агырса челеге.

ЯҢЫ یانگي//ینگي - тәзе; **сер. еңи**.

Йөришини ялңыш басдыр,

Яңы дон геймән йигиде.

ЯҢЫДАН یانگیدین - тәзеден, гайтадан.

Кырк гүн ягмыр ягар, ер-гөк билинмез,

Яңыдан гөгершип чыкса герекдир.

ЯҢЫЛМАК یانگیلمق - 1) ялңышмак, хата этмек; 2) гынанмак, хайпың гелмек.

Зехини кеч болар бады яңыдан,

Биыгтыяр болар голы даңылан.

Сопулар яңылып айтмаз сенаны.

Соңун тоба этмез яңылып-язан,

От яксаң, гайнамаз бу гуры газан.

ЯПАГЫ **ياپاغي** - тай, күрре, атың тайы, күрреси.

Байтал япагасын чекермиш чөле,
Эшек күрресини күле гетирмиш.

ЯПМАК I **ياپمق** - 1) өртмек, үстүни бассырмак; 2) багламак, беклемек, гулпламак; 3) бойнуна йүклемек, йөңкемек, үстүне атмак.

Тен япмага көйнек истәр ялаңач,
Көйнекли дийр: вах, үстүнден дон болса.

Магтымгулы, айбын япар,
Аш, гылыж-у тил биләни.

ЯПМАК II **ياپمق** - 1) салмак, гурмак; этмек; 2) ишлемек, бир ише мешгул болмак; 3) эмеле гетирмек, дөретмек; бина этмек; 4) язмак; дөретмек; 5) тайярламак, иш гөрмек, бежермек. Бу сөз хәзирки заман түрк дилинде актив уланыляр.

Ымаратлар япылар,
Гитсең Кәбә тапылар.
Мүң-де бир рибат япынча,
Мал галгунча, өвлат галсын.

ЯПРАК **يفراق** - өсүмликлериң ве агачларың шахасындан чыкып, оларың ховадан иймитленмеги хем-де газ чыкармагы үчин хызмат эдйән юкажык гөк органы.

Аклы ягшылар унутмаз,
Гуры агажа япрак битмез.

ЯПЫ **ياپي** - 1) депәниң япгыт ери, бейиклигиң кем-кемден ашак инйән, песелип гидйән ери; 2) гапак; 3) мелхем, яра япылян дерманлы бинт. Магтымгула йөңкелйән гошгуда габат гелйәр, ерликсиз уланылыпдыр.

Магтымгулы, бентдир акыл гапысы,
Дерт болупдыр илин-гүнүң япысы.

ЯПЫГЛЫ **ياپيـقـلي//ياپيـلـقي** - 1) япылан, ачык дал; 2) гулплы, баглы; 3) үсти өртүлен, үсти япылан.

Үсти япыглыдыр күмүш керпичден,

Хер киминң өзи чүн сувлахлары бар.

ЯПЫШМАК یاپیشمق - 1) асылмак, асылышмак, элиң билен пугта тутмак; 2) елмешмек; 3) бириши ерине етирмәге ыкжам гиришмек.

Өли туруп, дирилере япышар,

Арсланы, тилкиси, гурды билинмез.

ЯР (п. я:р, кс. я:ра:н) **یار** - 1) дост; ёлдаш; 2) сөйгүли, магшук; магшука; 3) ашна, таныш-билиш; 4) көмекчи, ярдам берижи, медеткәр; 5) аял, ян-ёлдаш.

Көйдүм, бишдим, яр-достлар, өртендим, эда болдум.

Бирисиниң яры ызында хайран,

Гөзлери ёлдадыр, булар гелмеди.

Магтымгулы диер, яран!

ЯРА یرا - 1) бедениң шикес етен ери; 2) беден агзаларының биринде тебигы суратда йүзе чыкян кесел, баш.

Йүрегим сет пара текдир, хич тенимде яра ёк.

Эй гөзлерим ахрамы,

Гел, гөзлегил ярамы.

ЯРАГ یاراق//یراغ - 1) уруш эсбабы, урушда я-да ав авламак үчин уланылян эсбап (түпең, пычак ве ш.м.); 2) **гм.** серишде, бир иш үчин герек болан серишде, гурал.

Бедев атлы, бек кемерли, ярагл ы,

Дөвлети, зынаты малына баглы.

Йигит хошы – ат-ярагдыр,

Хер ише жүръэт герекдир.

ЯРАДАН یارادان - дүнйә индерен, Аллатагала, худай, таңры; **я ярадан** – эй худай, эй таңры.

Я, ярадан, этме намарда мәтәч,

Дилегим душ этме задыма мениң.

Я, ярадан, бир яр бергил,

Көп мушакгат дегди жана.

ЯРАЛМАК یارالمق - ярадылмак, дөредилмек, эмеле гетирилмек.

Отдан Азазыл яралды,

Еди гат ерде жай алды.

ЯРАМАК یارامق - 1) маза бермек, хезил бермек, ярамлы болмак, якмак; 2) ислеги канагатландырмак; 3) гелишмек; 4) говы гөрмек, халамак; 5) гурбы чатмак.

Агыр межлислере чопан ярамаз,

Нейлесин отырга жем тапылмаса.

ЯРАН I (п. я:ра:н, бс. я:р) **یاران** - **сер. яр**.

ЯРАН II (п. я:ра:н, бс. я:р) **یاران** - бу сөз аслында «я:р» сөзүнин көплүк саны болса-да, түркмен дилинде бирлик сан хөкмүнде, өзи-де «яран» шекилинде гысга чекимли билен уланыляр. Көплүк саны «яранлар» боляр; көмекчи ярдам берижи; дост-яр; **улуг яран** – улы ярдам берижи; **гм.** ёлбашчы.

Экинин хемдести, ерин яраны.

Еди вели, яран болуп, медет бер!

Бир магны пәхим эйлеен,

Акыллы яран герек.

Биз истедик улуг яран.

ЯРАНЛАР (п-т. я:ра:н-лар) **یرانلار//یارانلار** - достлар, ярлар; ёлдашлар.

Яранлар, гердиши-чархын элинден,

Бу менин йүрегим пара-парадыр.

Сәхер вагты ятман, дилег чагыдыр.

Өмүр ел дек гелип гечер, яранлар!

ЯРАСА یراسه - ярганат, көрсычан, дине гижелерине гаранкыда учян гара ренкли жанавар. Кәбир вариантда бу сөз «ярганат» шекилинде габат гелйәр.

Яраса айдар, я мөвла, салдын мени бу ёла,

Берме Ай, Гүне, еле, сакла пынхан ичинде.

ЯРАТГАН یاراتغان - ярадан, танры, худай, Алла; **сер. ярадан**.

Яратгандан етмиш еди рыза мен,

Ягшы-яман, хер не гелсе башымдан.

ЯРАТМАК **یاراتمق** - 1) ёкдан бар этмек, дөретмек, халк этмек; 2) дөретмек, йүзе чыкармак, чепер зат эмеле гетирмек.

Гиже-ю гүндизге берип немайыш,

Хуршыт иле махы-табан яратды.

ЯРАШМАК **یاراشمق** - 1) гелишмек, гелшикли болмак; гөрк бермек; 2) мынасып болмак; 3) барлышмак.

Яра ярашар сүрмече,

Сыпатын сөйләрем энче.

Өзүн билмән, оюн ойнап, шат болуп,

Ясхана еринде гүлмек ярашмаз.

ЯРАШЫК **یاراشیق** - 1) мынасыплык, махсуслык, гелшик; 2) ылалашык (уршы, даваны жедели ятырмак максады билен).

Пакыра мынасып сабр-у канагат,

Байлар ярашыгы хайр-у сахават.

ЯРГАК **یارغاق//یاری** - 1) яры, элде эйленен дери; 2) йүңсүз поссун.

Еле – яргак, аяза – киз.

ЯРЛЫГАМАК **یارلیغامق** - рехим этмек, гүнәни гечмек, рахмет этмек.

Худа-я, сен керем бирле

Ярлыкагыл гүнәхимни.

ЯРЛЫК (монголча) **یارلیغ//یرلیغ** - 1) монгол-татар ханлыкларының дөврүнде хат үсти билен берилйән перман, буйрук; 2) патышаның перманы, монгол ханының перманы.

Ярлыгы йөриген нурбатсыз беглер,

Пукараның гөзде яшын аңламаз.

ЯРМАК I (я:рмак) **یارمق** - 1) чапып, кесип бөлек-бөлек этмек, кесмек, кесип, ики бөлмек, бөлмек; 2) параламак, парчаламак; 3) партлатмак; 4) диш салып яраламак; 5) **гм.** огурлык этмек, огурламак.

Бири гелип, элин гөгсүме урды,

Бири бир тыг билен йүрегим ярды.

Җемал җилве берди, ичим шовка долдурды,

Сөзлемейин нейләйин, яранлар, ярды мени.

ЯРМАК II (я:рмак) **یارمق//یرمق** - пул, теңңе, метал пул.

Юсуп: «Садык гул мен» дийди мердана,

Он секиз ярмакга сатды, яранлар!

ЯРЫ I (я:ры) **یاري//یاروق** - 1) ягтылык, рөвшенлик, ялкымлылык, шөхле, ялпылды; 2) ягты, барк урян, шөхле салян.

Не чырагдыр гөзсүзлере ярыдыр,

Не гөзгүдир бу айнадан арыдыр.

ЯРЫ II (я:ры) **یاري** - «ярым» сөзүниң конкрет бир зада дегишлиликде уланылян гысгалан формасы, ярымы, ики бөлегиң бири, бир ярымы, тутуш бир задың дең ярымы, ярысы.

Ярысы мелекден, ярысы җындан,

Мүҗевүрсиз болмаз үсти атамың.

ЯРЫ III (п. я:ри:) **یاري** - 1) достлук, сөйги, мухапбат; 2) көмек, ярдам, голдав.

ЯРЫЛМАК (я:рылмак) **یاریلمق** - 1) җайрылмак; 2) параланмак, кесилмек; дөвүлмек, ярык эмеле гелмек; 3) **гм.** ичиңи дөкмек; 4) партламак.

Җан җошгуна гелди, яндым, ярылдым,

Багышласаң нейләр, ярым, я Алла!

Йүрек ярыларга гелгей, гөзи көрлер җахан гөрсе.

ЯРЫМАК (яры:мак) **یاریمق** - 1) ягтылык гөрмек, ялпылдамак; шөхле салмак; 2) **гм.** ягшылык йүзүни гөрмек.

Не дүшекдир, аңа басан ярымаз,

Не кештидир, деря батар, йөримез.

ЯРЫТМАК **یاریتمق** - ягтыландырмак, ягтылык салмак.

Магтымгулы, ярытмадым,

Перзент похун арытмадым.

Хер дилбер ким, көңлүм өйүн ярыдар,

Ятан багтым ол ярадан йөрүдер.

ЯРЫШ (я:рыш) **یاریش** - сынаг, чапышык; гөреш.

Бедевин ягшысы ярыша болар,

Тойларда чапылар, байраклар алар.

ЯС (я:с) **یاس** - матам, өлен адам үчин шатлыкдан эл чекмек ве гара гейим геймек ялы дәбе эермеклик ягдайы; **яс тутмак** – матам тутмак, гара гейинмек.

Герданы кеч габха пелек элинден,

Хемише тутармыш ясы, галандар.

ЯСАВ **یساو** - 1) атланыш, чапышык; 2) гошун отряды; 3) амал, иш, херекет.

Гочаклар ясав гүни,

Гурда гоймаз шир авуны.

ЯСАВУЛ **یساول** - 1) гаравул; 2) патышаларын көшгүни гораян адам. Бу сөз парс дилине гирип, «яса:вол» ве «яса:вор» шекилинде-де уланыляр.

Дийдим: «Кимлер ясавул?». Дийди: «Кирпигим-яйым».

Дийдим: «Кайда месгениң?». Дийди: «ламекан жайым».

ЯСАМАК **یاسامق** - 1) бежермек, эмеле гетирмек, дөретмек; 2) **гм.** өвүрмек, гөрнүше гирмек.

Бир гүни ёлукды ол шейхе шейтан,

Шейтан өзүн ясап бир азым ишан.

ЯССЫК **یاسیق//یاسدیق** - ятыланда келләниң ашагына гоюлян зат; балыш, балышт (п.).

Кимселер өмрүнде нан дийип йөрип,

Кимселерде яссык, дүшек, аш болмаз.

ЯСТАНЫБАН (ястаныба:н) **یاستانیبان** - гадымы хал ишлик формасы, хал-ягдайы аңладяр; ястаныл, ястанан халда.

Дүнйә мардыр, ястаныбан ятып сен,

Ынжалармы биле ятан мар билен?!

ЯСХАНА (т-п. я:с-ха:не) **یاس خانه** - 1) матам өйи, яс тутулян ер; 2) **гм.** шу дүнйә.

Өзүн билмән, оюн ойнап шат болуп,

Ясхана еринде гүлмек ярашмаз.

Ясханада йыглап өтди педериң,

Сен ничик мунда гүле-гүле гечер сен.

ЯСЫН (а. Я:си:н) **یس** - «Куръаның» отуз алтынҗы сүреси. Ол сегсен үч аятдан ыбаратдыр. «Ясын» «й» ве «син» харпларындан эмеле гелип, такык бир манысы ёк. Хер ким өзүче дүшүндириш берйәр.

Эзбер эйләп окыдылар «Куръаны»,

«Таха-у», «Ясыны», «Алхамд» сүрәни.

ЯТ I (я:д) **یاد** - 1) кесеки, өзге, нәтаныш, гарындаш дәл; 2) душман; бигәне **(сер.)**; илинден айра дүшен.

Эгер геңеш салсам яда, билише,

Дийрлер: «Ширин, асал яга гелише».

Хайдардан сорадым барча атба-ат,

Хезрети-пыгамбер олдур, болма ят.

ЯТ II (п. я:д) **یاد** - 1) аң, хуш, зехин, ой; аңма; хатыра гетирме; анда галан затлары хуша гетирип билмеклик укыбы; 2) гүррүңи этмеклик; **яды-Алла** – Алланы хатыра гетирмеклик. Алланы хушуңа гетирмеклик.

Күллүсинден яды-Алла өвладыр,

Кимсе шейтан сөзүн битип барадыр;

яда салмак – ятламак; хушуңа гетирмек.

Мурдайы-сед сал исем, җана гелер мен,

Болсайды безм ичре бир яда салмак;

ятдан чыкармак – унутмак.

Горкарам, яр бизи чыкарар ятдан.

ЯТА **یاته** - ятып; ятмак ишлигиниң -а,-е формасында гелен хал ишлиги; **ятабилмез** – ятып билмез.

Хемра болан ятабилмез зарымдан,

Хыш хем гелсе, йыглап гечер халымдан.

ЯТАЖАК **ياتاجق** - «ятмак» ишлигиниң мәлим гелжек заман сораг формасы; ятарсың.

Ятма, Магтымгулы, ашретиң сөйүп,

Анча ятажак сен кепениң гейип.

ЯТАК **یاتاق** - «ятмак» ишлигинден; 1) малларың сакланян ери; 2) ятылян ер; ятмак үчин ере яйылан ёрган-дүшек; 3) мекан, махсус ер; 4) деряның акян дереси.

Хош тәмизли бег оглуның наштесин,

Сыгыр ятагында кылмак ярашмаз.

ЯТАН **یاتان** - «ятмак» ишлигинден ортак ишлик формасы; 2) уклан, узанан; эглен; 2) **гм.** шовсузлыга, бетбагтлыга учран.

Ятан багтын ол ярадан йөрүдер...

Пүр-пудак яйрадар алкыш кыланым.

ЯТАР **یاتار** - ятылян ер, ятылжак ер, ятакхана.

Сериңден көп гечер көйлер,

Ятарың аташын өйлер.

ЯТМАК **یاتمق** - 1) ере узанмак; 2) укламак; 3) кесермек, сүйнмек; эгленмек, бир ерде көп болмак.

Гитди акыл-хушум, ятдым шол ерде,

«Аршда, фершде не бар, гөргүл!» дийдилер.

Дилбер дерди гоймаз мени ятмага,

Багышласаң нейләр, ярым, я Алла!

ЯФЕС (а. Я:фес) **یافث** - Яфет. Нух пыгамбериң үчүнжи оглуның ады. «Төвратың» роваятларына гөрә, Нухуң Яфес (Яфет) атлы оглуның несиллери соң Европа юртларына гидип, Инди-Европа халкларыны эмеле гетирийәрлер. Азия халклары Нухун икинжи оглы Сама дегишли болуп, гараягыз халклар-да онуң биринжи оглы Хама (Ха:ма) дегишли хасапланяр. Хыва ханы Абулгазы өзүниң «Шежерейи-теракиме» атлы китабында бу барада шейле маглумат берипдир: «... Нух пыгамбер үч оглуның хер хайсыны бир ере иберди. Хам атлы оглуны Хиндистан юрдуна иберди, Сам атлы оглуны Эйран земине иберди ве Яфес атлы

оглуны-да демиргазык полюса (Кутбы-шемала тарапа) иберди, ене оларын үчүсине-де айтды, ким Адам перзентлеринден сиз үчиңизден башга киши галмады. Имди үчиңиз үч юртда дуруң. Хер хачан оглан-ушагыңыз көп болса, ол ерлерни (абат) юрт эдип отурың - дийди. Яфеси кәбири пыгамбер болупдыр дийййәр, кәбирлери-де ол пыгамбер болмандыр дийййәрлер. Яфес атасының хөкми билен Жуды дагындан гидип, Атыл (Итил) ве Яйык сувуның якасына барды, ики йүз элли йыллап шол ерде болды, соң арадан чыкды. Онуң секиз оглы барды, чагалары көп болупды...» (А.Н.Кононов. «Шежере-йе теракиме», Хыва ханы Абулгазының тәълифи турур, М.-Л., 1958, 10 сах.).

Нухуң оглы Яфес, ол хем өвлатдыр.

ЯХЯ (а. Яхя:) يحيى - Зекеряның оглы. «Куръанда» берилйән маглуматлара гөрә, Яхяның какасы Зекеря тогсан яшаяр, эмма аялы чага догурмаянлыгы үчин, ол мыдама умытсызлыкда ве гайгылы халда яшаяр. Гүнлерде бир гүн Зекеря ыбадатхана баранда, Мерьеме гөзи дүшйәр. Ол намаз окап, ыбадата мешгулэкен; янында болса, гыш паслыдыгына гарамаздан, бир табак томус мивелери дуран экен. Зекеря муңа гең галып, Мерьемден: «Бу табак мивәни нireден гетирдиң!» дийип сораяр. Мерьем: «Бу мивелер худай тарапындан гелйәр, хер гүн эртир ве агшам боланда, өз рызкымы шу ерде тайяр гөрйәрин» дийип жогап берйәр. Соң ол Зекеря йүзленип: «Сен нәме бейле алжыраңңы, гайгылы, худайың хер кими ислесе, рызк берйәнини билмейәрмиң?» дийййәр. Шондан соң Зекеря чуң оя чүмйәр. Мерьемин айдан сөзи онуң калбына умыт учгуныны дөредйәр. Нетижеде ол худая йүзленип, ахы-нала эдйәр. «Я Алла, мени тенха гойма!» дийип ялбаряр. Шондан соң перишделер: «Эй Зекеря, Аллатагала саңа бир огул берди» дийип бушлаярлар. Онуң ады Яхядыр, шол ат шу вагта ченли хич киме гойлан дәлдир дийййәрлер. Зекеря муңа өрән шатланяр. Эмма шу хабарың хакыкатдыгындан хатыржем болмак үчин, худая йүзленип: «Ненең маңа перзент анаят этдиң, хачан-да мен тогсан яшлы гарры, аялым-да догурмаян гарры кемпир!» дийййәр. Перишделер оңа «сени ёкдан бар эден

худая саңа перзент берип билмезми нәме?» дийип жогап берйәрлер. Зекеря шу ваданың ерине етирилмезинден өңүрти бир аламат (нышана) гөркезмеги Аллатагаладан хайыш эдйәр. Зекеряның хайышына худай шейле жогап берйәр: «Үч гүнләп сениң дилиң ишлемез, гепләп билмерсиң, айтжак задыңы үм билен, ышарат билен дүшүндирерсиң». Шундан көп вагт гечмәнкә, Зекеряның оглы боляр, оңа Яхя ат гойярлар. Ол яшлыкдан өрән акыллы ве зехинли боляр. Дөрт яшындан «Төврат» окап башлаяр, соң оны чуң өвренйәр, онун мазмуныны, канунларыны өзлешдирип шөхрат газаняр, белли мугаллым боляр. Яхя яшлыкдан пыгамберлик дережесине етйәр, хич вагт чагалар билен ойнамаяр, хергиз гүлмәндир, «гаты гүлмек хабарсызлыгың аламатыдыр, ынсаның безег йылгырыш ве хош йүзлүкдир» дийипдир. Хезрет Рызадан галан бир роваятда «Яхя аглаярды, гүлмейәрди, Иса болса аглаярды хем гүлйәрди. Исаның эдйәни Яхяныңкыдан говуракды» дийилйәр.

Яхя өрән батыр, хакыкат угрунда гөрешен адам болупдыр, залымларың хайбатындан хич хачан горкмандыр. Бир гүн Яхя Палестинаның хәкими Хиродис (Херод) өз доганының гызы Хиродия ашык болупдыр дийип эшидйәр. Гызың эне-атасы-да бу ише көмек берйәрлер. Яхя муңа гаршы чыкяр. Бу никаның «Төврат» канунларына терс гелйәндигини айдяр ве өзүниң оңа гол чекмежекдигини ачык билдирйәр. Бу хабар бүтин шәхере яйраяр. Хиродияның гулагына-да дегйәр. Ол өрән гахарланяр, онуң калбында Яхя гаршы йигренч ве кине дөрейәр ве оны ёк этмегиң угруна чыкяр. Шу максат билен Хиродия өз гөзеллигинден пейдаланяр, өзүни биркемсиз безәп, Хиродисиң янына баряр, өз гөзеллиги ве сүйжи сөзлүлиги аркалы онуң гөвнүни авлаяр. Ахырсоңунда-да Яхяның өлдүрилмегини газаняр, онуң кесилен келлесини талап эдйәр. Хиродис кабул эдйәр ве Яхяның келлесини кесдирип, бир тылла табага салдырып, шоны-да Хиродия элтип берйәрлер. Хиродис өзүниң шу иши зерарлы өзүни ве Бени-Ысрайылы (еврейлери) худайың азабына ве нәлетине сезевар эдипдир. Яхяның ады «Куръаның» «Меръем», «Энгам», «Энбия» ве «Ал-е Ымран» сүрелеринде габат гелйәр. «Тефсир» китапларында

айдылышына гөрә, Яхя билен билеликде Зекеря-да өлдүрилипдир. Роваятлара гөрә, адамлары гүнәден арассаланмак максады билен Иордан дерясында гусул этдирени үчин, ол Юханна ал-Му'мадан ады билен мешхур болупдыр. «Түркмен классыкы эдебиятының сөзлүгинде» «Палестинаның патышасы Херодың өз доганы Хиродияның гызына ашыкболуп...» дийлен сөзлемде нәтакыклык гойберлипдир. Аслында Хиродия Херодың (Хиродисиң) доганы дәл-де, онуң доганының гызыдыр.

Яхя билен Нух пыгамбер,
Баезит солтан ичинде.

ЯШ I (я:ш) **ياش** - 1) асыл манысы тәзелик, тәзеленмек; хер бир задың башлангыҗы ве яшлыгың илкинҗи этапы диймекдир; 2) өмрүң мукдары ве дереҗеси; йыл, хер бир йыл аралыгындакы өмүр сүрүш дөври.

Йигрими яш өтди менден,
Хезл этмедим, дүнйә, сенден.

ЯШ II (я:ш) **ياش** - гөзяш, аглананда гөзден чыкян сув; **ганлы яш** – ган гатышыклы гөзяш.

Магтымгулы, хош болса,
Акса, дидәм яш болса,
Гөзден ганлы яшым дөкүп,
Ол сөвер ярдан айрылдым.

ЯШ III (я:ш) **ياش** - 1) өсүп етишмедик, кемала гелмедик; кәмиллик дереҗесине етмедик; 2) йигит, җуван, җахыл; 3) **гм.** теҗрибесиз, теҗрибеси аз, ише тәзе башлан.

Бу вагтда деӊ яш билердиң өзүңни,
Имди гөр, бак, улы болуп галып сен.

ЯШАДЫКЧА (я:шадыкча) **ياشاديقچه** - нәче яшаса-да, нәче яшаса.

Дөвлетли огуллар яшда баш болар,
Яшадыкча, бидөвлетлер яш болар.

ЯШАМАК (я:шамак) **ياشامق** - 1) өмүр сүрмек, саг болмак; 2) гүзеран гөрмек, гүн гечирмек; 3) **гм.** хезил этмек, кейп чекмек, онат өмүр сүрмек.

Алтмыш яшан етмиш йылкы сопулар,

Аз галыпдыр Ай-Гүнүңиз батмага.

ЯШЛАМАК (я:шламак) **یاشلامق** - яш этмек, яш дөкмек манысында уланылыпдыр. Магтымгула йөңкелен бир гошгуда габат гелйәр. Түркмен дилинде душ гелмейән ясама сөздүр.

Зүбейдәм, яшласаң гөзүң,

Харытсыз дүканым галды.

ЯШМАК **یاشمق** - 1) батмак, гөзъетимден аңрык инмек, ашак дүшмек; 2) **гм.** ятмак, багты ятмак, ыкбалы песелмек.

Ахырзаман болды, Афтап тутулды,

Ай-Гүнүң шугласы яшды дийдилер.

ЯШЫЛ (я:шыл) **یاشیل** - аслы «яш» сөзүнден; 1) сары билен мавыдан дүзүлен ве көпленч өсүмликлерде ве агач япрагында болан реңк; 2) тәзе, гөк.

Ак пулы сакларлар гара гүн үчин,

Хош гезерлер киши яшыл, ал тапса.

Элван тагам ийип, яшыл, ал гейип.

ЯШЫЛБАШ (я:шыл-баш) **یاشیل باش** - келлеси яшыл бир хили эркек өрдек, оңа Каспи кенарының авчылары жыгалы ве жыгалы өрдек хем дийийәрлер.

Яшылбаш соналар, газлар гаркылдар,

Халы харап дүшер көли болмаса.

ЯШЫРЫН (я:шыры:н) **یاشیرین** - «яшырмак» сөзүнден; гизлин, огрын, халка билдирмән; **яшырын иш** – гизлин иш.

Гел, көңлүм, сыдк иле ялбар Аллага,

Ярадандан хич яшырын иш болмаз.

Көне түркмен (арап-парс) элипбийи

ث си	ت ти	پ пи	ب би	ا элип
د дал	خ хы	ح хи-хутти	چ чи	ج жим
س син	ژ жи	ز зи	ر ри	ذ зал
ظ зайн	ط тайн	ض зат	ص сат	ش шин
ک кэп	ق каф	ف фи	غ гайн	ع айн
و вав	ن нун	م мим	ل лам	ک гэп
			ي е(и)	ه хи-хөввез

ГОШМАЧАЛАР

Хәзирки дөвүр Түркиеде уланылян ай атлары

1. Ожак – اجاق – январъ.
2. Шубат – شباط – февраль.
3. Март – مارت – март.
4. Нисан – نيسان – апрель.
5. Майс – مايس – май.
6. Хозейран – خزيران – июнь.
7. Темуз – تموز – июль.
8. Агустос – اگوستوس – август.
9. Эйлуль – ايلول – сентябрь.
10. Эким – اكيم – октябрь.
11. Касы:м – كاسيم – ноябрь.
12. Аралык – آراليق – декабр.

Хәзирки дөвүр Овганыстанда ве Пәкистанда уланылян шемси (гүн) айларың атлары

Хамал – حمل – март.		
Сөвр – ثور – апрель.	яз	
Жөвза – جوزاء – май.		
Серета:н – سرطان – июнь.		
Эсед – اسد – июль.	томус	
Сүнбүле – سنبله – август.		
Миза:н – ميزان – сентябрь.		
Акраб – عقرب – октябрь.	гүйз	
Ковс – قوس – ноябрь.		
Жәдй – جدي – декабрь.		
Дәлв – دلو – январь.	гыш	
Ху:т – حوت – февраль.		

Häzirki zaman Eýran hijri-şemsi aýlary

Айларың атлары	Гүн саны	Европа айларына дең гелши
1-нжи ай – فروردین (фервердин)	31	21/III-20/IV
2-нжи ай – اردیبهشت (ордибехишт)	31	21/IV-21/V
3-нжи ай – خرداد (хордад)	31	22/V-21/VI
4-нжи ай – تیر (тир)	31	22/VI-22/VII
5-нжи ай – مرداد (мордад)	31	23/VII-22/VIII
6-нжы ай – شهریور (шәхривер)	31	23/VIII-22/IX
7-нжи ай – مهر (михр)	30	23/IX-22/X
8-нжи ай – آبان (а:ба:н)	30	23/X-21/XI
9-нжы ай – آذر (а:зер)	30	22/XI-21/XII
10-нжы ай – دي (дей)	30	22/XII-20/I
11-нжи ай – بهمن (бәхмен)	30	21/I-19/II
12-нжи ай – اسفند (исфенд)	29 (30)	20/II-20/III

Эйранда ве бирнәче мусулман юртларында уланылян хижри-камары айлары

1-нжи ай – محرّم (мохаррам) (ашыр айы).

2-нжи ай – صفر (сафар) (сапар айы).

3-нжи ай – ربیع الاول (ребигул-оввал) (дөрт тиркешигиң бириңжи айы).

4-нжи ай – ربیع الثاني (ребигус-саны) (дөрт тиркешигиң икинжи айы).

5-нжи ай – جمادي الاول (жумади-эл-оввал) (дөрт тиркешигиң үчүнжи айы).

6-нжы ай – حمادي الثاني (жумади-эс-саны) я-да (жумади-эл-охра) (дөрт тиркешигиң дөрдүнжи айы).
7-нжи ай – رجب (режеб).
8-нжи ай – شعبان (ша'ба:н) (мерет айы).
9-нжы ай – رمضان (ремеза:н) (ораза айы).
10-нжы ай – شوّال (шовва:л) (байрам айы).
11-нжи ай – ذوالقعده (зулка'да) (бош ай).
12-нжи ай – ذو الحجّه (зулхажжа) (гурбан айы).

Милады (европа) айлары билен хижри (камары ве шемси) айларының деңешдирме таблицасы)

№	милады (Европа) айлары	хижри-камары айлары	хижри-шемси айлары (Эйранда)	хижри-шемси айлары (Овганыс-танда)	хижри-шемси айлары (араплар-да)	Пасыл-лар
1	январь	реби'-ус-сани	Дей[1]	дәлв	канун-эс-сани	гыш
2	февраль	жумады-эл-оввал	бәхмен	хувт	шубат	
3	март	жумады-эс-	исфенд	хамал[2]	азер[3]	

[1] 11-нжи дей – 1-нжи январа габат гелйәр.

		сани				
4	апрель	шоввал	фервердин[4]	сөвр	нейсан	яз
5	май	режеб	ордибэхишт	жөвза	эйар	
6	июнь	ша'бан	хордад	серетан	хозейран	
7	июль	ремезан	Тир	эсед	темуз	томус
8	август	мухаррам[5]	мордад	сонболе	аб	
9	сентябрь	сафар	шэхривер	мизан	эйлул	
10	октябрь	зүлхажжа	михр	акраб	тешрин-эл-оввал	гүйз
11	ноябрь	зилка'да	абан	ковс	тешрин-эс-сани	
12	декабрь	реби'ул-оввал	Азер	жэдй	канун-эл-оввал	гыш

[2] Хижри-шемси йылы (Овганыстанда) «хамал» айына габат гелйэр.

[3] Хэзирки заман бирнэче арап юртларында уланылян Рим календарынын илкинжи айы «азерден» башланяр.

[4] Хижри-шемси йылы (Эйранда) «фервердин» айындан башланяр. 1-нжи фервердин 21-нжи марта габат гелйэр.

[5] Хижри-камары йылы «мухаррам» айындан башланяр. Онуң айлары йылда он бир гүн өңе сүйшйэр.

Нәдип хиҗри (камары ве шемси) ве милады сенелери бири-бирине өвүрмели?

1) Хиҗри камары йылда берлен сенәни милада гечирмек үчин, оны отуз үче пайлап, алнан нетиҗәни шол сандан айырмалы, галан сана болса 621,54-и гошмалы. Шонда милады сене эле гелйәр.

Онуң формуласы шейле:

$$\text{Хиҗри камары} - \frac{\text{хиҗри камары}}{33} + 621{,}54 =$$

= (деңдир) милады (григорян).

2) Башга бир варианты боюнча, хиҗри камары сенәни 97-ә көпелтмели, чыкан саны-да йүзе пайлап, эмеле гелен сана болса, 621,54-и гошмалы. Онуң формуласы шейле:

$$\frac{\text{хиҗри камары X 97}}{100} + 621{,}54 =$$

= (деңдир) милады (григорян).

Милады сенесини хиҗри йылына гечирмек:

Бу амалы ерине етирмек үчин, илки милады сенеден 621,54 (я-да 622) саны айырмалы, галан саны 32-ә пайламалы, 32-ә дүшен (пайланан) саны болса, ёкаркы биринҗи сана гошмалы. Онуң формуласы шейле:

Милады (григорян) − 621,54 +

$$+ \frac{\text{милады} - 621{,}54}{32} = \text{(деңдир) хиҗри камары.}$$

Хиҗри-шемси йылыны (сенәни) милады сенә өвүрмек чылшырымлы дәл. Онун үчин, шол хиҗри-шемси сенә диңе 621 саны гошаймалы. Меселем, хәзирки вагтда хиҗри-шемси йылы болан 1382-нҗи йыла 621 саны гошсак, 2003-нҗи милады йылы болар.

СӨЗЛҮГИҢ КӨНЕ ТҮРКМЕН (АРАП-ПАРС) ЭЛИПБИЙИНДӘКИ СӨЗЛҮКЛИГИ

– ا،آ

а – آ
аб – آب
абы-товфык – آب توفیق
абы-Җейхун – آب جیحون
абы-хаят – آب حیات
абы-зулал – آب زلال
абы-Земзем – آب زمزم
абы-көвсер – آب کوثر
абы-гөвхер – آب گوهر
абы-мени – آب مني
абат – آباد
абадан – آبادان
абрай – آبرو//آبرخ//آبروي
абрумент – آبرومند
ат – آت
ат салмак – آت صالمق
атарман – آتارمان
аташ – آتش
аташы-сузан – آتش سوزان
аташбар – آتشبار
аташхор – آتشخوار//آتشخور
аташын – آتشین
атлыг – آتلیغ
атмак – آتمق
Атаназар – آتانظر
ат – آد

асар – آثار (ب.س: اثر)
асары-сунгулла– آثار صنع الله
аҗы – آجي
ачылмак – آچیلمق
Ахал – آخال
ахырзамана – آخرزمانه
Адам – آدم
адам сайы – آدم سائي
адамзат – آدمزاد//آدمیزاد
адамлык – آدملیق
Азербайҗан – آذربایجان
ара – آرا
аралмак – آرالمق
арам – آرام
арамак – آرامق
арайыш – آرایش
арайышы-җан – آرایش جان
артмак – آرتمق
артык – آرتیق
арча – آرچا
арт – آرد
арзув – آرزو
арзувламак – آرزولامق
арзувмент – آرزومند
асгырышмак – آسغیریشمق
арслан – آرسلان
аршын – آرشین

аргалы — آرغالي
аргымак — آرغيماق
аркач — آرقاچ
арка:н — آرقان
аркан — آرقن
арламак — آرلامق
армак — آرمق
арман — آرمان
арвана — آروانه
ары — آري
ары бада — آري باده
арыг — آريغ
арык — آريق
азаргүвн — آذرگون
азан — آذان
азык, азыка —آذوقه//آزيق//آزيقه
аз — آز
азат — آزاد
азада — آزاده
азадалык — آزاده ليق
азады — آزادي
азар — آزار
аздырмак — آزديرمق
азгын — آزغين
азмак — آزمق
азмайыш — آزمايش
азы — آزي
асан — آسان
аст — آست
астан — آستان//آستانه
ассы — آسسي
асман — آسمان

асуда — آسوده
асуда заман — آسوده زمان
асыяп — آسياب//آسيا
аша — آشا
ашасы — آشاسي
ашуфта — آشفته
ашуфта хал — آشفته حال
әшгәр — آشكار
әшгәра — آشكارا
ашлы — آشلي
ашмак — آشمق
ашна — آشنا
ашян — آشيان//آشيانه
Асыф — آصف
асмак — آصمق
агач — آغاچ
агач ат — آغاچ آت
агартмак — آغارتمق
агармак — آغارمق
агаз — آغاز
агдармак — آغدارمق
агзалалык — آغزالاليق
агсак — آغساق
агламак — آغلامق
агмак — آغمق
агу — آغو//آوي
агып-дөнүп — آغيب دونيب
агыбан — آغيبان
агыр — آغير
агыр межлис — آغير مجلس
агырмак — آغيرمق
агыртмак — آغيرتمق

апармак — آفارمق
апат, әпет — آفت
апытап — آفتاب
аперин — آفرين
ак — آق
ага — آقا
агайы-мүшгилкүшат — آقاي مشكل گشا
акар — آقار
агаяна — آقايانه
акмак II — آقمق
акмая — آق مايه
әгәх, әгә — آگاه
әгех — آگه
ал — آل
ала-ала — آله آله
алада — آلاده
алар — آلار
алармак — آلارمق
аласы — آلاسي
алам II — آلام (ب.س: الم)
алп — آلب
алтын — آلتون
алдатмак — آلداتمق
алдамак — آلدامق
алдыда — آلديده
алдында — آلدينگده
алдырмак — آلديرمق
алгыр — آلغير
алкыш — آلقيش
алмак янак — آلما يانگاق
алмаз — آلماز
алмамыш — آلاميش
алха-ал — آلها آل
алыбан — آليبان
алыс — آليس
алын — آلين
амал II — آمال (ب.س: امل)
амин, әмин, омин — آمين
амухта — آموخته
ан — آن
ант — آنت
анжак — آنجاق
анча — آنچه
андак, андаг — آنداق//آنداغ
Аннахал — آنه خال
аңтамак — آنگتامق
андырмак — آنگديرمق
анры — آنگري
аңыртмак — آنگگيرتمق
аңламак — آنگلامق
аңылсыз — آنگلسيز
ав — آو
авара — آواره
аваралык — آواره ليق
аваз, оваз — آواز
аваза, оваза — آوازه
авлаг — آولاغ
авы — آوي
авылык — آويليق
ах — آه
ахенгер — آهنگر
ахең, әхең — آهنگ
аяг — آياق//آياغ

аяк басмак — آیاق باسمق
аяклашмак — آیاقلاشمه
аямак — آیامق
аят — آیت
айра — آیره
айрак — آیراق
айралык — آیرالیق
айры — آیري
аймак — آیمق
аенде — آینده
айнытмак — آینیتمق
айы достлугы — آیي دوستلوقي
айылмак — آییلمق
айын — آئین
айынмак — آیینمق
эимме — ائمه (ب.س: امام)
иба — ابا
Эбабекир — آبابکر (ابوبکر)
эбабил — ابابیل
эбт — ابت
ибтида — ابتداء
эбет — ابد
абдал — ابدال
эбеди — ابدي
эбир — ابر
Ыбрайым — ابراهیم
эбри-новбахар — ابر نوبهار
эбришем — ابریشم
эбгәр — فکار//افکار//ابگار
эблех — ابله
иблис — ابلیس
ибн — ابن

эбвап — ابواب (ب.س: باب)
Абу Сагыт — ابو سعید
Абулфазл — ابو الفضل
Абулкасым — ابو القاسم
Абу Якуп Хемеданы — ابو یعقوب همداني
ибхам — ابهام
эбят — ابیات (ب.س: بیت)
эпсем — ابسم
атрабан — اتراب
Этрек — اترک
этек — اتک
этгеч — اتگچ
этген — اتگن
эргүжи — اتگوجي
этли — اتلي
этли-ганлы — اتلي قانلي
этмек — اتمک
әтмек — آتمک
исбат — اثبات
эсер — اثر
эсвап — اثواب
эҗабат — اجابت
аҗал — اجل
аҗал бады — اجل بادي
аҗал дести — اجل دستي
аҗал сакысы — اجل ساقي سي
аҗы — آجي
ыхтыраз — احتراز
ахат — احد
ахрам — احرام
ыхсан — احسان

ыхзар – احضار
эхкам – احكام (ب.س: حكم)
Ахмет – احمد
Ахмет ибн Абдылла – احمد بن عبد الله
Ахмет ша – احمد شاه
Ахмеди-Мухтар – احمد مختار
Ахмеди – احمدي
Ахмет Ясавы – احمد يسوي
ахмак I, акмак – احمق
ахвал – احوال (ب.س: حال)
ахбар – اخبار (ب.س: خبر)
ахтам – اختام
ахтар – اختر
ахтары-бет – اختر بد
ыгтыяр – اختيار
эхрач, ыхрач – اخراج
ахырет – اخرت
ыхлас – اخلاص
ахлак – اخلاق
ахяр – اخيار
эда – ادا
эдаламак – ادالامق
эдалы – ادالي
эдеп – ادب
эдермиш – ادرميش
Идрис – ادريس
эдилле – ادلّه
эдем – ادم
Эдхем – ادهم
эдян – اديان (ب.س: دين)
ыза – اذاء
эзъет – اذيّت
әр – ار
эра – ارا
эрада – اراده//ارادت
эразы – اراضي (ب.س: ارض)
арбап – ارباب
эрбегын, арбагын – اربعين
эртир – ارتير
эржүмент – ارجمند
арзан – ارزان
Арасту – ارسطاطاليس//ارسطو
эрсгин – ارسكين
эрз – ارض
Арзы-Карс – ارض قارص
Арзы-Румустан–ارض رومستان
эрз-у сема – ارض و سماء
эрз-у сема мафиха – ارض و سما ما فيها
эрзи-шерип – ارض شريف
аргуван – ارغوان
Аркалвын – ارقلوين
эрк – ارک//ارگ
эркан – اركان (ب.س: ركن)
эркана – اركانه
эркли – اركلي
эркек – اركك
эркен – اركن//اكن
эркин – اركين
әрлик – ارليک
Эрем багы – ارم باغي
армаган – ارمغان
әрмиш – ارميش

эрен — ارن
эренлер — ارنلر
эрре — ارّه
эремек — اره مک
арвах — ارواح (ب.س: روح)
эрибан — اريبان
эритмек — اريتمک
эришмек — اريشمک
эримек — اريمک
эз — از
эзбер — ازبر
эз худа — از خدا
эзел — ازل
эзмек — ازمک
эз васылан — از واصلان
эз васпы ловла — از وصف لولا
аждарха — اژدهار//اژدرها//اژدر
эсамы — اسامي (ب.س: اسم)
эсп — اسب
эсбап — اسباب
эсбабы-мелал — اسباب ملال
эстар — استار (ب.س: ستر)
истихан — استخوان
истиганат — استعانت
астын — آستين
эсхар — اسحار (ب.س: سحر)
Исхак, Ысхак — اسحاق//اسحق
Эседилла, Асадулла—اسد الله
эсрар — اسرار (ب.س: سر)
Ысрафыл — اسرافيل
эсфел — اسفل
эсфелесафилин—السفل السافلين

Испендияр — اسفنديار
Исгендер — اسکندر
эсги — اسکي//اسکي
эсретмек — اسرتمک
эсрик — اسريک
эсру — اسرو
ыслам — اسلام
эслехе — اسلحه (ب.س: سلاح)
эслем — اسلم
Эслем хожа — اسلم خواجه
исим — اسم
исми-алла — اسم الله
Исми-Махмыт — اسم محمود
исми-мукаррап — اسم مقرّب
эсма — اسماء (ب.س: اسم)
Ысмайыл — اسماعيل//اسمعيل
эснат — اسناد (ب.س: سند)
эсир — اسير
ышарат — اشارت
эшжар — اشجار
эшек — اشک
эшк — اشک
эшк абы — اشک آبي
эшики-гирян — اشک گريان
эшки-недамет — اشک ندامت
эшя — اشياء
эшитмек — اشيتمک
эсхап — اصحاب
Эсхабыл-фил — اصحاب الفيل
Эсхабыл-Кәхф — اصحاب الکهف
асдак — اصدق
Ыспыхан, Испихан — اصفهان

асыл — اصل
асылзада — اصلزاده
асылсыз — اصل سیز
эслап — (ب.س: صلب) اصلاب
эснам — (ب.س: صنم) اصنام
эсват — (ب.س: صوت) اصوات
этагат, итагат — اطاعت
этибба — (ب.س: طبیب) اطبّاء
этрап — (ب.س: طرف) اطراف
этхар — اطهار
этвар — (ب.س: طور) اطوار
ызхар — اظهار
ызхарламак — اظهارلامق
эзхер — اظهر
әтибар, ыгтыбар — اعتبار
ыгтыкат — اعتقاد
ыгтымат — اعتماد
ыгзаз — اعزاز
ыгзаз-у икрам — اعزاز و اکرام
агза — اعضاء
агзам — اعظم
агла — اعلي
ыглам — اعلام
агмал — اعمال
агламак — آغلامق
агныя — (ب.س: غني) اغنیاء
агяр — اغار
эфагана — (ب.س: افغان) افاغنه
эфрат — (ب.س: فرد) افراد
эфрады-менна — افراد منـّا
эфзун — افزون//فزون
эфсурда — افسرده
эфсус — افسوس
эфсун, овсун — افسون
афзал — افضل
эфгал — (ب.س: فعل) افعال
эфгы, апы — افعي
афган, овган — افغان
эфкар — (ب.س: فکر) افکار
эфгар, эбгәр — افکار//فکار
Эфлатун — افلاطون
эфлак — (ب.س: فلک) افلاک
ыкбал — اقبال
ыкбалы-кеч — اقبال کج
ыкра — اقرأ
ыкрар — اقرار
актап — (ب.س: قطب) اقطاب
ыклым — اقلیم
акмар — (ب.س: قمر) اقمار
акмаша — (اقمشه ب.س: قماش)
акмаса — (ب.س: قمیص) اقمصه
аквал — (ب.س: قول) اقوال
аквам — (ب.س: قوم) اقوام
экабир — (ب.س: اکبر) اکابر
экбер — اکبر
эксер — اکثر
икрам, экрам — اکرام
эклемек — اکلمک
экмек — اکمک
экен — اکن
экиз — اکیز
экин — اکین
эгер — اگر
эгер ченди — اگر چندي

эгрелмек – اگرلمک
эгри – اگري
эгсермек – اگسرمک
эгсемек – اگسه مک
эгсик – اگسیک
эгленмек – اگلنمک
эгмек – اگمک
эге – اگه
эгисмек – اگیس مک
эгилмек – اگیلمک
эгин – اگین
элхепус – الافسوس
иллаллах – الا الله
элбесе – البسه (ب.س: لباس)
илтипат – التفات
элтмек – التمک
элхезер – الحذر
элхөкми-лиллах – الحکم الله
алхамд – الحمد
алхамды-лилла – الحمد لله
элесту-биреббикум – السْتُ بِرَبّکم
эс-суфла – السفلي
эс-сабр-у мифтахил-женан – الصبر مفتاح الجنان
элип – الف
элип кат – الف قد
элкысса – القصّه
элмыдам – المدام
Аллах – الله
аллахус-самат – الله الصّمد
Аллаху экбер – الله اکبر

Алла рехмет этсин – الله رحمت ایتسون
элем – الم
элендирмек – الندرمک
элвах – الواح (ب.س: لوح)
элван – الوان
илах – اله
элемек – اله مک
ылах-а, илах-а – الها
ылхам – الهام
ылахы, илахы – الهي
илахы, бехаккы-Патма – الهي بحق فاطمه
ылайым – الهیم
Ыляс – الیاس
эмакин – اماکن (ب.س: مکان)
ымам – امام
ымам ал-Мунтазар – امام المنتظر
ымам Багыр – امام باقر
ымам Тагы – امام تقي
ымам Жафар – امام جعفر
ымам Хасан – امام حسن
ымам Хусайын – امام حسین
ымам Рыза – امام رضا
ымам Заман – امام زمان
ымам Зейнелабыдын – امام زین العابدین
ымам Эсгери – امام عسکري
ымам Асыр – امام عصر
ымам Алы – امام علي
ымам Гайып – امام غایب
ымам Кәзим – امام کاظم

ымам Нагы — امام نقي
ымамейн — امامين
аман — امان
аманат — امانت
ыммат — امت
имтихан — امتحان
этмага — (ب.س: متاع) امتعه
имтияз — امتياز
имдат — امداد
эмри-магруф — امر معروف
эмир — امر
эмри-махал — امر محال
әмсем — امسم//اپسم
эмек — امک
эмкан (имкан) — امکان
эмкене — (ب.س: مکان) امکنه
эмел — امل
эмләк — (ب.س: ملک) املاک
эммек — اممک
әменна — امنـّا
әменна сатдакна — امنا صدقنا
эменмек — امنمک
эмвач — (ب.س: موج) امواج
эмвал — (ب.س: مال) اموال
эмир — امير
эмири-мүъмүнан — امير مؤمنان
эмин — امين
энел-хак — انا الحق
энабет, инабет — انابت
энар — انار
энайы — انايي
анбар — انبر
энбаз — انباز
энбия — (ب.س: نبي) انبيا
энте — انت
энте субхан — انت سبحان
интизар — انتظار
энтемек — انتمک
интиха — انتهاء
энҗам — انجام
энжүм — انجم
энжүмен — انجمن
инҗил — انجيل
эндам — اندام
эндек (энтек) — اندک
эндухгин — اندوهگين
эндише — انديشه
эндишейи-җеза — انديشه جزا
эндишели — انديشه لي
ынс — انس
ынсан — انسان
энсар — انصار
ынсап — انصاف
энгам — انعام
энфас — (ب.س: نفس) انفاس
инкәр — انکار
эң - انگ
эңремек — انگرمک
эңрешмек — انگراشمک
энгүштер — انگشتر//انگشتر
эңңур — انگور
энгиз — انگيز
эңилмек — انگيلمک
энвар — (ب.س: نور) انوار

энвер — انور
Ануширван — انوشیروان
эвамыр — اوامر (ب.س: امر)
өпүш — اوپوش
овтат, өвтат—اوتاد (ب.س: وتد)
отаг — اوتاق//اوتاغ//اطاق
өтгермек — اوتکرمک
өтгүр — اوتکور
өтмек — اوتمک
өтен — اوتن//اوتکن
отурган — اوتورغان
отурмак — اوتورمق
отуз энбия — اوتوز انبیا
өтүрмек — اوتکورمک
өвүч; өвж - اوج
өчмек — اوچمک
өчүрмек — اوچیرمک
ох — اوخ//اوق
огшамак — اوخشامق
өденмек — اودنمک
оврат, өврат—وراد (ب.س: ورد)
эврак — اوراق
Ораз хан — اوراز خان
Оразмеңли — اوراز منکلي
өртенмек — اورتنمک
орта — اورته
өртемек — اورته مک
өртүнҗе — اورتونجه
орда — اوردا//اردو
оррамсы — اوررامسي
орнашмак — اورناشمق
орус — اوروس//روس
өре — اوره
өврүлмек — اوریلمک
озан — اوزان
үзеңңиси сувдан — اوزانگگي سي سودان
өзге — اوزگه
өвсер — اوسر
өсмек — اوسمک
ошол — اوشول
овсап — اوصاف (ب.س: وصف)
осал — اوصال
ок — اوق
овкат — اوقات
окам — اوقام
өвүт — اویت//اوگوت
өл — اول، هول
оввал — اول
ол не махлук — اول نه مخلوق
өвлат — اولاد (ب.س: ولد)
өвлады-хүңкәр—اولاد خداوندگار
оласы — اولاسي
овлак — I آولاق
олак — II اولاق
олтурмак — اولتورمق
өлчермек — اولچرمک
олмай — اولماي
олмак — اولمق
өлмек — اولمک
өлүм — اولوم
олмуш — اولمیش
өлен — اولن
өлең - اولنگ

өленлик — اولنگ لیک
олунмак — اولونمق
өли — اولي
оввалан — اولاً
өвла — اولا//اولي
өвлүйә - اولياء
олум — اوليم
овмак — اومق
өвмек — اومک
әвмек — آومک
он ики ымам — اون ايکي امام
ол бәш аял — اونباش عيال
он секиз мүң әлем — اون سکز مونگ عالم
оң - اونگ
өңи-арды — اونگي آردي
өйлән — اويلان
ой — اوي
өй — أوي
ояг — اوياغ
ояндырмак — اوياندیرمق
оянмак — اويانمق
овуч — اويچ
өвүрмек — اويرمک
өйленмек — اويلنمک
ойлук — اويلوق
өйлүк — أويليک
оймак — اويمق
ойнах — اويناخ
ойнаш — اويناش
ойнамак — اوينامق
оюлмак — اويولمق

әхалы — (ب.س: اهل) اهالي
эхтида, ихтида — اهتداء
эхтимам, ихтимам — اهتمام
әхл — اهل
әхли-бейт — اهل بيت
әхли-хал — اهل حال
әхли-дестар — اهل دستار
әхли-дил — اهل دل
әхли-сүнни — اهل سنّي
әхли-зулум — اهل ظلم
әхли-ырфан — اهل عرفان
әхли-каныг — اهل قانع
эй — اي
эя — ايا
иерге — ايارگه
эйям — ايام
эйямыл-гадым — ايام القديم
ибермек — ايبرمک
ичре — ايچره
ичгу — ايچگو
ичгин — ايچگين
ичмейин — ايچمه يين
идиң - ايد ينگ
идемек — ايده مک
эер — اير
эрур — ايرور//ايرار
йырак, ырак — ايراق//ييراق
Эйран — ايران
ыран-жыран — ايران حيران
эрте — ايرته
эрсем — ايرسم
эрсең - ايرسنگ

эрке - ایرکا
эерленмиш — ایَرلنمیش
эрмесму — ایرمسمو
эрмек — ایرمک//ارمک
ирмек — ایرمک
эрмиш — ایرمیش
ыря — ایریا//ریا
иришмек — ایریشمک
иринмек — ایرینمک
ыз — ایز
ызламак — ایزلامق
ыс — ایس
ыссы — ایسسي
ыссыг — ایسسیغ
ысгамак — ایسغامق
исем — ایسم
ысмак — ایسمق
Иша — ایشا
ишан — ایشان
ышанч — ایشانچ
ышык — ایشیق
ишик — ایشیک
ишиксиз җай—ایشیک سیز جاي
ишме — ایشمه
иг — ایک
иглемек — ایگلمک
ийгу — ایکو
эйги — ایکي
ил — ایل
ил-улус — ایل اولوس
илат — ایلات
эйлеген — ایلاکان

эйлегей — ایلاگاي
эйлегеч — ایلاگچ
эйлемесму — ایلامسمو
эйлемиш — ایلامیش
илчи — ایلچي
илгери — ایلگري
илмек — ایلمک
эйлемек — ایلامک
иман — ایمان
имансыз — ایمان سیز
иман талап — ایمان طلب
имес — ایمس
имесдир — ایمسدور
имди — ایمدي
эйменч — ایمنچ
эйменмек — ایمنمک
ынак — ایناق
ынанмак — اینانمق
ынҗалмак — اینجالمق
ынҗытмак — اینجیتمق
индермек — ایندرمک
индемек — اینده مک
инди — ایندي
эйзен — ایضاً
инек — اینک
ыңранмак — ایگرانمق
иңңилдемек — اینگیلده مک
инмек — اینمک
ээ — ایه
иниш — اینیش
эйван — ایوان
Эйюп — ایّوب

Эйюбы-сабыр – ایوب صابر
эйюханнас – ایها الناس

– ب –

Ба, би – ب
ба – با
ба эдеп – با ادب
бап I, II – باب
бабул-хак – باب الحق
бабәхре – بابهره
Баба Дарган – بابا دارغان
Баба Салман – بابا سلمان
Баба Омар – بابا عمر
Бабур – بابر
Бабыл – بابل
батмак – باتمق
батырлык – باتیرلیق
батырмак – باتیرمق
бат – باد
бада – باده
бадыпай – باد پاي
бады-зуд – باد زود
бады-хазан – باد خزان
бады-серт – باد سرد
бадышүтүр – باد شتر
бады-саба – باد صبا
бадайы-нап – باده ناب
бады нош этмек – باده نوش اتمک
бады-баран – باد و باران
бады-хәк – باد و خاک
бат эйлемек – باد ایلامک
бар I, II, III, IV – بار
бара-бара – بارا بارا
барадыр – بارادور
барарга – بارارغه
баран – باران
барча – بارچه
бардык сайы – باردیق سایي
бары-ышк – بار عشق
барган – بارغان
баргу – بارغو
барук – بارق
баргәх – بارگاه
бары-геран – بار گران
барам – بارم
бары-мәхнет – بار محنت
бармак – بارمق
барха I, II – بارها
бары – باري
барышмак – باریشمق
баз I, II – باز
базарыстан – بازارستان
базарган, безирген – بازرگان
базы – بازي
базыгәр – بازیگر
базыгәри-кеззап– بازیگر کذاب
басаламак – باسالامق
басдыр – باسدیر
басмак – باسمق
басым – باسیم
баш – باش
башармак – باشارمق
башашак агач – باش آشاق آغاج
башчы – باشجي

башдаш – باشداش
басафа – باصفا
батыл – باطل
батын – باطن
багы-рыхлат – باغ رحلت
багыр – باغر
баглы – باغلي
багыртмак – باغيرتمق
багырдатмак – باغيرداتمق
бакам – باقام
Бакыр – باقر
Бакырган – باقرغان
бакмак – باقمق
бакы – باقي
бакы хаят – باقي حيات
багуфтар – باگفتار
бал – بال
баламан – بالامان//بالابان
балыг – بالغ
Балкан дагы – بالقان داغي
бала – باله
билла – بالله//والله
Бамыян – باميان
баңңырмак – بانگگيرمق
баңгирмек – بانگگيرمک
бавар – باور
баяк – باياق
байрак – بايراق
байрам – بايرام
Баезит Бестамы – با يزيد بسطامي
байынмак – باينمق
бабыр – ببر
бут – بت
бутпараз – بت پرست
бетер – بتر
бетамаман – بتماماً
бече, бечже – بچه
бахс – بحث
бахсы-жең - بحث و جنگ
бахр – بحر
Бахры-Умман – بحر عمان
быхак, бехакы – بحق
бехамдыллах – بحمدالله
Бухар – بخارا
багт – بخت
багты-сыях – بخت سياه
багыш – بخش
багшаш, бахшам – بخشش
бахыл – بخيل
бет – بد
бет ахтар – بد اختر
бедасыл – بداصل
бет эфгал – بد فعال//بد افعال
бет буй – بد بو//بد بوي
бетбагт – بد بخت
Бадахшан – بدخشان
бетхой, бетхүй – بد خوي
беззат – بد ذات
бидер – بدر
Бедир жеңи – بدر جنگي
бедергәх – بدر گاه
бедергәхи-дери-гурбат – بدرگاه در قربت
бетсыяк – بد سياق

бедгат, бидгат — بدعت
бетпәл — بد فعل
бетгылык — بد قیلیق
беткәр — بدکار
бедел — بدل
будала — بدلاء
Будалайы-себга — بدلاءِ سبعه
беден — بدن
бетнам — بدنام
бетнышан — بد نشان
бетнема — بد نما
бедев — بدو
беди — بدي
бедил — بدیل
безир — بذر
бер — برّ
бир — بر
барабар — برابر
берат — برات
бырадар — برادر
бырак, бураг — براق
быракмак — براقمق
бурран — برا//برآن
берахын— براهین (ب.س: برهان)
бербат — برباد
берпа — برپاي//برپا
бурч — برج//بورج
берҗай — برجاي//برجا
берхак — برحق
бердар — بردار
Бурз — برز
Бедиркүвх, Бурзкүвх — برزکوه
Бурзу — برزو//برزویه
Берсиса — برصیصا
берф — برف
барк — برق
беркарар — برقرار
берк — برک
берекат — برکات
берекет — برکت
берг — برگ
бирге — برگه
бирле — برله//برلن
берем — برم
берри-Межнун — بر مجنون
бирев — برو
берухылла — بروح الله
бере — بره
берре — برّه
берхә-бер — برها بر
бурхан — برهان
берхем, вархам — برهم
бирехне — برهنه
бирян — بریان
берибан — بریبان
берим — بریم
беримсиз — بریم سیز
бузург, бүзрүк — بزرگ
безгек — بزگک
безим, безм — بزم
безенмек — بزنمک
беземек — بزه مک
бизим — بزیم
бес — بس

бесат — بساط
бесаты-курп — بساط قرب
бистер, бестер — بستر
бесте — بسته
бесте дахан — بسته دهان
бест — بسط
Бестамы — بسطامي
беслемек — بسله مک
бисмилла — بسم الله
беси — بسي
бисяр — بسيار
бешер — بشر
Бешир — بشير
бәш иш — بيش ايش
Басра — بصره
батал — بطل
багд — بعد
багд әз ан — بعد از آن
багзы — بعضي
Багдат — بغداد
бугз — بغض
бака — بقا
бакасыз — بقاسيز
бакгал — بقال
бакалык — بقاليق
Бекдаш, Бекташ — بكداش//بكتاش
Бекдурды ишан — بكدوردي ايشان
бикир — بكر
беклемек — بكلمک
бекенар, бикенар — بکنار
бег — بک
бегзада — بگزاده
бүгзиде — بگزيده//برگزيده
бела — بلا
бела-бетер — بلا بتر
Билал — بلال
белайы-бедтер — بلاي بدتر
билбил — بلبل
Балх — بلخ
белет — بلد
Былкыс, Булкыс — بلقيس
белки — بلکه//بلکم
белент — بلند
белли — بللي
бели — بلي
бина — بنا
бинәгәх — بناگاه
биналы — بنالي
бент — بند
бендер бент — بندر بند
бенде — بنده
бендейи-перман — بنده فرمان
бендиван — بنديوان//بنديان
бендил — بنديل
беңңи — بنگي
Бени җан — بني جان
бинят, бунят — بنياد
буй, бой — بو//بوي
ботламак — بوتلامق
бота — بوته
бужак — بوجاق
бурҗы — بورجي
бурч — بورج
бургун — بورغون

буркат — بورقت، بورقات
бөрк — بورک
бурундык — بوروندیق
бурункы — بورونقي
бурун — بورون
бөри — بوري
бойра, боря — بوریا
боз — بوز
бузав — بوزاو
бозламак — بوزلامق
бозмак — بوزمق
бозук — بوزوق
бузахор — بوزه خور//بوزه خوار
бостан, бустан — بوستان
бусмак — بوسمق
поса — بوسه
буга — بوغا
богаз — بوغاز
бугра — بوغرا
бугра сыпат — بوغرا صفت
бугра мысал — بوغرا مثال
бугра боюн — بوغرا بویون
богун — بوغون
букмак — بوقمق
бүклүм-бүклүм — بوکلم بوکلم
бүкүлмек — بوکیلمک
бовул, бөвүл — بول
булушмак — بولوشمق
булак — بولاق
булакламак — بولاقلامق
буламак — بولامق
болгач — بولغاج

булгар — بولغار//بلغار
болгай — بولغاي
бөлек-бөлек — بولک بولک
булмак — بولمق
бөлең - بولنگ
бөлеңли — بولنگ لي
булут — بولوت
бола-бола — بوله بوله
болубан — بولیبان
буйсанмак — بویسانمق
боюрганмак — بویورغانمق
буйнуз — بوینوز
бе — به
баха — بها
Бахаветдин Нагышбенди — بهاءالدین نقشبندي
бахадур — بهادر
бахар — بهار
бихбут — بهبود
бөхтан — بهتان
Бәхрам Гүвр — بهرام گور
бәхре — بهره
бәхревер — بهره ور
бехишт — بهشت
бехил, бихил — بهل
бехем, бехим — بهم//باهم
биыхлас — بي اخلاص
биыкбал — بي اقبال
бииман — بي ایمان
бибат — بیباد
бибаш — بي باش
бибака — بي بقا

бибәк – بيباک
бибаха – بي بها
бибәхре – بي بهره
Биби Мерьем – بي بي مريم
бипаян – بي پايان
бипедер – بي پدر
биперва – بي پروا
бейт I, II – بيت
бейтин – بيتين//بيت
бейтил-ахзан – بيت الاحزان
бейтил-хазан – بيت الحزن
бейтилла – بيت الله
Бейтилмукаддес– بيت المقدّس
битап – بيتاب
битедбир – بي تدبير
битмек – بيتمک
битемиз – بي تميز
битоба – بي توبه
битүтүн – بي توتون
битирмек – بيتيرمک
битилмек – بيتيلمک
битин – بيتين
бижан – بيجان
бижин – بيجين
бичәре – بيچاره
бичмек – بيچمک
бихет – بيحد
бихасап – بيحساب
бихөзир, бихузур – بي حضور
бихабар – بي خبر
бихатар – بي خطر
бидат – بيداد
бидар – بيدار
бидөвлет – بيدولت
бидем – بيدم
бидахан – بيدهان//بيدهن
бизовк – بي ذوق
бирибар – بيري بار
бирин-бирин – بيرين بيرين
байдах – بيدخ//بيدق//بيرق
бийз – بيز
бизар – بيزار
бизыбан – بي زبان
бизекат – بي زكوة//بي زكات
бисер – بي سر
бисер-у саман – بيسر و سامان
биш – بيش
бишумар – بيشمار
бишмек – بيشمک
бише – بيشه
бисабыр – بي صبر
бисәхет – بي صحت
бисөвти-седа – بي صوت و صدا
бейзе – بيضه
бейзейи-энвар – بيضه انوار
битагат – بيطاقت
биадет – بيعدد
биакыл – بي عقل
бигаят – بغايت//بي غايت
бигам – بيغم
бигурур – بيغرور
бигайрат – بيغيرت
бипейда – بيفايده//بي پيدا
биперзент – بيفرزند

бигадыр – بيقدر
бикарар – بيقرار
бикувват – بي قوت
бикәр – بيكار
беекбар – بيكبار
бикемал – بيكمال
бигыммат – بي قيمت
бигана – بيگانه
бигүман – بيگمان
бигүнех – بي گنه
бил – بيل
билдиҗегин – بيلديجيگين
билмез – بيلمز
билмезем – بيلمزم
билмезмиң - بيلمز مينگ
билмек – بيلمک
билмен – بيلمن
билен – بيلن
билен янда – بيلن يانده
билең - بيلنگ
билиш – بيليش
билик – بيليک
бим – بيم
бимар – بيمار
бимысал – بيمثال
бимахал – بي محل
бимырат – بيمراد
бина - بينا
бинамыс – بي ناموس
бинышан – بي نشان
бинамаз – بي نماز
бинжнде – بيننده
бинова – بينوا
бинурбат – بي نوربت
бинахаят – بي نهايت
бини – بيني
биныяз – بي نياز
бивеч – بيوجه
бивепа – بيوفا
бивепа махбуп – بيوفا محبوب
бивагт – بيوقت
бихуда, бейхуда – بيهوده
бихуш, бейхуш – بيهوش
беябан – بيابان
беяз – بياض
беян – بيان
биёлдаш – بي يولداش

- پ -

пи – پ
па, пай – پا//پاي
пабент – پا بند//پاي بند
падыван – پاده بان
параламак – پارالامق
парча II – پارچه
парча I – پارچه
парс – پارس//فارس
пара I, II – پاره
пара-пара – پاره پاره
пашмак – پاشمق
пәк – پاک
палан – پالان
палуда – پالوده
пәхең - پاهنگ//پارسنگ

пайы-дест – پاي و دست
пайыз – پائیز
паян – پایان
паяна – پایانه
пайбест – پاي بست//پا بست
паеки – پایکي
пайлашмак – پایلاشمق
паймал – پایمال//پامال
паенде – پاینده
пая – پایه
пая-пая – پایه پایه
педер – پدر
пер, пүр, пур – پر
парран, перран – پران
пүрбар – پربار
пүр-пудак – پر پوداق
пертөв – پرتو
ферхаш, перхаш –پرخاش//فرخاش
пүрхатар – پرخطر
перде – پرده
пурзур – پرزور
пүрзыя – پر ضیاء
пүргам – پرغم
пүргүнәх – پر گناه
перренде – پرنده
пүрнем – پرنم
перва, первай – پروا//پرواي
перваз – پرواز
первана – پروانه
пер-у бал – پر و بال
первер – پرور
первердигәр – پروردگار
берхиз – پرهیز
пери – پري
пери-пейкер – پري پیکر
перизат – پریزاد
перишан – پریشان
пест – پست
пестер – پست تر
писсе дахан – پسته دهان
писер – پسر
писинт – پسند
пеш – پش
пушт – پشت
пуштар-пушт – پشت در پشت
пушты-пенах – پشت و پناه
пушта – پشته
пеше – پشه
пушейман, пушман – پشیمان
пул – پل
пелпеллемек – پل پللمک
Пул-сырат – پل صراط
пелең - پلنگ
пелле, пилле – پله
пелле-пелле – پله پله
пелит – پلید
пена I – پناه
пенч – پنج
пенҗире – پنجره
пенҗе – پنجه
пент – پند
пынхан – پنهان
пуч – پوچ
Пуряры – پوریاري

пуст, пост – پوست
пуш, пош – پوش
пушеш – پوشش
пул – پول
пәхливан – پهلوان
Пәливан Пуряры – پهلوان پورياري
Пәливан Махмыт – پهلوان محمود
фей, пей – پي
пыяда – پياده
пыяла – پياله
пеям – پيام
пейда I – پيدا
пир – پير
пирзада – پيرزاده
пири-зал – پيرزال
пири-муган – پير مغان
пири-мүкеммел – پير مكمّل
пири-хедаят – پير هدايت
пейрев – پيرو
пис I, II – پيس
пиш – پيش
пишаны – پيشاني
Пишавар – پيشاور
пешгеш – پيشكش
пишва – پيشوا
пише – پيشه
пишеде – پيشه ده
пишекәр – پيشه كار
пишин – پيشين
пыгамбер – پيغامبر//پيغمبر
пейкер – پيكر
пейман – پيمان
пеймана – پيمانه
пейвест – پيوست
пейвент – پيوند

- ت -

ти – ت
тап – تاب
табан – تابان
табыстан – تابستان
табыш – تابش
табшырмак – تابشيرمق
табыг – تابع
табыт – تابوت
тапмак – تاپمق
тапман – تاپمن
тапылгайму? – تاپيلغايمو
тат – تات
татар – تاتار
тәч – تاج
тәҗи-сер – تاج سر
тәҗи-фаркы өвлүйә - تاج فرق اولياء
тәҗир – تاجر
тәҗик – تاجيک
тар – تار
тар-у мар – تارومار
тара – تارا
тартмак – تارتمق
тарач – تاراج
тарлан – تارلان

тәзе – تازه
тәзеден – تازه دين
тәзеленмек – تازه لنمک
тазы – تازي
тасламак – تاسلامق
ташламак – تاشلامق
таг – تاغ
талашмак I, II – تالاشمق
талаң - تالانگ
таланмак – تالانمق
талвас – تالواسه//تلواسه
тамшандырмак – تامشانديرمق
танатмак – تاناتمق
таңла – تانگلا
таныган – تانيقان
танымак – تانيمق
тов – تاو
товуш – تاوش
товламак – تاولامق
товусмак – تاويسمق
тай I – تاي//طاي
тайдырмак – تايديرمق
тайынмак – تاينمق
теп – تب، تپ
тебар – تبار
теба – تباه
тебдил – تبديل
тебдилат – تبديلات
тебер – تبر
тебретмек – تبرتمک
Тебриз – تبريز
тебессүм – تبسّم
түчҗар – تجار
тежелла – تجلي//تجلا
тахт – تحت
тахтис-сера – تحت الثراء
тәсин – تحسين
тахаййыр – تحيّر
тагт – تخت
тагты-рован – تخت روان
тагта – تخته
тохум – تخم
тедабир – تدابير
тетәрек – تدارک
тедбир – تدبير
тедрим – تدريم
тезерв – تذرو
тер – تر
турап – تراب
теразу – ترازو
теразубан – ترازوبان
тарашламак – تراشلامق
турбат – تربت
тербиет – تربيت
терпенмек – ترپنمک
тараххум – ترحّم
терези – ترزي
терезибан – ترزيبان
терс – ترس
терса – ترسا
Туршиз – ترشيز
терк – ترک
түрк – ترک
түркана – ترکانه

Түркүстан – ترکستان
түрки – ترکي
Термез – ترمز
турунч – ترنج
терин - ترینگ
тезвир – تزویر
тесбих – تسبیح
теселли – تسلي
теслим – تسلیم
тесмек – تسمک
тешдит – تشدید
тешне – تشنه
тешнелик – تشنه لیک
тешеххут – تشهّد
тешвүш – تشویش
тасатдык – تصدّق
тагала – تعالي
тагбыр – تعبیر
тагачжуп – تعجب
тарып – تعریف
тагзыр – تعزیر
тәсип – تعصّب
тагзым – تعظیم
тагламун – تعلمون
таглым – تعلیم
таглымат – تعلیمات
тайын – تعیین
тагйыр – تغییر
тагйырат – تغییرات
теперрүч – تفرّج
тепеккүр – تفکّر
Тифлис – تفلیس

такык – تحقیق
такыкат – تحقیقات
такдыр – تقدیر
такдыры-хак – تقدیر حق
таксым – تقسیم
тагсыр – تقصیر
тагсырат – تقصیرات
таква – تقوي
такы – تقي
тек – تک
текепбир – تکبّر
текбир – تکبیر
текрар – تکرار
текрим – تکریم
текеллүм – تکلم
теке – تکه
текиз – تکیز
текъе – تکیه
тел I, II – تـل
талаш – تلاش
талавет – تلاوت
телбе – تلبه
талх – تلخ
телек – تلک
телки – تلکي
телмурмак – تلمورمق
тамасыл – تماثل
томаша – تماشا
томашакәр – تماشاگر
тамам – تمام
тымсал – تمثال
Темете – تمته

темжит — تمجيد
теменна — تمنّي//تمنا
тамуг — تموغ
темхит — تمهيد
тәмиз — تميز
тәмизлемек — تميزلمك
тен — تن
теммәки — تنباكو
тамман — تنبان
тамманлы — تنبانلي
тен бирехне — تن برهنه
тентек — تنتك
түнд — تنند
тең I, II — تنگ
теңги-дест — تنگدست
теңңе — تنگه
таңры — تنگري
тенха — تنها
тенхалык — تنهاليق
товазыг — تواضع
товазыг пише кылмак — تواضع پيشه قيلمق
товангер — توانگر
тоба — توبه
тоба несух — توبه نصوخ
топулмак — توپولمق
туташмак — توتاشمق
тутам — توتام
тутгун — توتغون
тутмак — توتمق
тутмуш — توتميش
түтүн — توتون

тотуя — توتيا
товхыт — توحيد
тогташмак — توختاشمق
тор, төр — تور
Төврат — توراة//تورات
Туран — توران
торба — توربه
торпак — تورپاق//توفراق
төрт дени-душ— تورت دنگدوش
төрт анасыр — تورت عناصر
торсук — تورسوق
туршутмак — تورشيتمق
торгай — تورغاي
түрген — تورگن
торламак — تورلامق
түрлүк — تورلوك
түрли — تورلي
турмак — تورمق
турур — توړور
тура, төре — توره
Төрейит — تورييت
туруш — توريش
торум — توريم
тоз, туз — توز
тозан — توزان
тозмак — توزمق
туссаг — توستاق//توسداق
тосламак — توسلامق
тусмак — توسمق
түссе — توسسه
түшгеч — توشگچ
туг — توغ

тугун — توغون
топрак — توفراق
товпык — توفیق
товпыклы — توفیقلي
товпыклылык — توفیقلي لیق
тогсан — توقسان
тогсан долмак — توقسان دولمق
токурдамак — توقوردامق
токуш — توقوش
токунмак — توقونمق
токай — توقاي
түкетмек — توكتمك
түкел — توكل
төвекгел — توكّـــل
түкеллемек — توكل لمك
төкмек — توكمك
түкенмез — توكنمز
түкенмек — توكنمك
төвелла — تولا//تولي
тулланмак — توللانمق
толуг — تولوغ
тула — توله
түмен, туман — تومن//تومان
түн — تون
түй — توي
тойнак — تويناق
түйс — تويس
түйсли — تويسلي
түйкүрмек — تويكورمك
түйнүк — توينيك
түйнүксиз өй — توينيك سيز أوي
тәй, тех — ته

Тәхран — تهران
техи-земин — ته زمين
төхмет — تهمت
тайяр — تيار
тир — تير
тир-кеман — تير و كمان
тири-түпең - تير تـفـنگ
тири-рыхлат — تير رحلت
тири-каза — تير قضا
тиркиш — تيركيش
тир мах — تير ماه
тирмек — تيرمك
тирме — تيرمه
тире I, II — تيره
тирик — تيريك
тириклик — تيريك ليك
тиз — تيز
тисгинмек — تيسگينمك
тыг — تيغ
тыгы-тиз — تيغ تيز
дыканч — تيقانچ
тыкмак — تيقمق
тикен — تيكن
тил — تيل
тилки — تيلكي
тилкиленмек — تيلكي لنمك
тилленмек — تيل لنمك
тилемек — تيله مك
тимар — تيمار
тиве — تيوه

- ث -

си — ث
субут гадам — ثابت قدم//ثبوت قدم
саны — ثاني
саны сурур — ثاني سرور
себат — ثبات
субут — ثبوت
семер I — ثمر
сена — ثناء
сеналы — ثنالي
совап I, соғап — ثواب
совп, сөвп — ثوب
сияп, сыяп — ثیاب

- ج -

жим — ج
жа — جاي//جا
жайба-жай — جابجاي
жады — جادو
жадда — جاده
жар — جار
жары — جاري
жафы — جافي
жалатай — جالاتاي
жам — جام
жамы-Жем — جام جم
жамы-мей — جام مي
жама — جامه
Жамы — جامي
жан I, II — جان
жан апаты — جان آفتي
жан жөвхери — جان جوهري
жанан — جانان
жандар — جاندار
жансуз — جانسوز
жан пида — جانفدا
жан пидалык — جان فداليق
жангүдаз — جانگداز
жайнамаз — جانماز
жанавар — جاناور//جانور
жавыдан — جاويدان
жахыл — جاهل
жахыллык — جاهل ليق
жайы-буд — جاي بود
жайыз — جايز
жепбар — جبّار
жебир — جبر
Жебрайыл — جبرائيل
жеберут — جبروت
жебри-жепа — جبر و جفا
жүпбе — جبّه
жүпбейи-жан — جبّه جان
жебхе — جبهه
жехим — جحيم
жет I, II — جد
жыда — جدا
жидал — جدال
жедел — جدل
жезбе — جذبه
жезбейи-темхит — جذبه تمهيد
жүръэт — جرأت
жерайым — جرائم (ب.س: جريمه)
Жиржис — جرجيس
журга — جرعه

жүрм – جرم
жүрм-у усян – جرم و عصیان
жерен – جرن
жериме – جریمه
жесет – جسد
жесетхор – جسد خوار//جسد خور
жисим – جسم
жеза – جزاء
жезайыр – جزایر
жезире – جزیره
Жапар – جعفر
жыга – جیغه//جغـّه
жепа – جفاء
жепа-жебир – جفا و جبر
жүбт – جفت
жигер – جگر
жул – جل
жела – جلاء
желлат – جلاد
желал – جلال
Желалетдин Румы – جلال الدين رومي
желеп – جلب
жүлге – جلگه
жылав – جلو
жылавдар – جلودار
жилве – جلوه
жилвегәр – جلوه گر
желил – جلیل
желилилла – جلیل الله
желили-рахмат – جلیل رحمت
жемат – جماد

жемадат – جمادات
жумаг – جماع
жемагат – جماعت
жемал – جمال
жүмри – جمري
Жемшит – جمشید
жем I, II – جم، جمع
жумга – جمعه
жүмле – جمله
жүмле жандар – جمله جاندار
жүмле жемат – جمله جماد
жүмле жахан – جمله جهان
жүмле әлем – جمله عالم
жемил – جمیل
жын – جن
Женабыл – جنابل
женнат – جنـّات
жыназа – جنازه
женан I, II – جنان
жүнбүш – جنبش
жүнбендеган – جنبدگان
жүнбенде – جنبنده
женнет – جنـّت
жүнт – جند
жинде – جنده//ژنده
жынс – جنس
жең - جنگ
жеңңи-жидал – جنگ و جدال
женңи-жедел – جنگ و جدل
жеңңел – جنگل
женуп – جنوب
жунут – جنود

жунун – جنون
жөв – جو
жогап – جواب
жевар – جوار
жуван – جوان
жомарт – جوانمرد
жөвахыр – جواهر
жожук – جوجيق
жуд – جود
Жуды Жунут – جودي
жөвүр – جور
жора – جورا
жүр болмак – جور بولمق
жорт атмак – جورت آتمق
жөвренмек – جورنمك
жүре – جوره
жөвза – جوزاء
жош – جوش
жөвшен – جوشن
жөги – جوگي
жулап – جولاب//چولاب
жевелан, жөвлан – جولان
жөвхер – جوهر
жөвхери-жан – جوهر جان
жуенде – جوينده
жахан – جهان
жаханхар – جهانخوار
жаханкеште – جهانگشته
Жахангир – جهانگير
жахалат – جهالت
жәхет – جهت
жәхт – جهد
жәтден – جهد دين
жәхл – جهل
жәхеннем – جهنّم
жәхеннем кагры – جهنم قعري
жөхит – جهود
Жейхун – جيحون
жейран – جيران
жыгыр-жыгыр – جيغر جيغر
жыглатмак – جيغلاتمق
жимли – جيملي

- چ -

чи – چ
чабук, чәбүк – چابك
чапар – چاپار
чапарман – چاپارمان
чапдырмак – چاپديرمق
чапраз-чапраз – چاپراز چاپراز
чапраз – چاپراز//چپ راست
чапмак – چاپمق
чапылмак – چاپيلمق
чатмак – چاتمق
чарлак – چارلاق
чарвадар – چاروادار
чәре – چاره
чәресиз – چاره سيز
чаш – چاش
чәш, чәшт, чашт – چاشت
чашмак – چاشمق
чашны – چاشني
чашы – چاشي
чашырмак – چاشيرمق

чаг – چاغ
чагламак – چاغلامق
чагланмак – چاغلانمق
чагырмак – چاغیرمق
чак, чаг – چاق
чакжа – چاقجا
чакырхор – چاقرخور//چاقرخوار
чакмак I, II – چاقمق
чәк – چاک
чәки-гирибан – چاک گریبان
чәкир – چاکر
чал I, II, III – چال
чала – چالا
чалармак – چالارمق
чалмак – چالمق
чалышма – چالیشمه
чалым – چالیم
чалынмак – چالینمق
чаман – چامان//چمند
чав – چاو
ча, чах – چاه
чахы-вейил – چاه ویل
чай – چاي
чыплак – چبلاق
чеп – چپ
четр – چتر
четен – چتن
четин – چتین
чечек – چچک
чыраг – چراغ
чырагыл-әлем (ыслам) – چراغ العالم//چراغ الاسلام

черан – چران
чырпынышмак – چیرپینیشمق
чырчык – چرچیق
чарх – چرخ
чархы-ченбер – چرخ چنبر
чархы-пелек – چرخ فلک
чиркин – چرکین
чырлак – چرلاق
чырламак – چرلامق
чырмашмак – چرماشمق
чирмек – چرمک//کرمک
черменмек – چرمنمک
черик – چریک
чешим – چشم
чешим-интизар – چشم انتظار
чешми-хунхор – چشم خونخوار
чешми-дид – چشم دید
чешми-газал – چشم غزال
чешме – چشمه
чешмевар – چشمه وار
чекем – چکام
чекмей – چکماي
чекмек – چکمک
чекик – چکیک
чекимли – چکیملي
чолбан – چلبان
челек – چلک
чилле I, II – چله
чем – چم
чемен – چمن
чемендер – چمندر
чен – چن

ченбер — چنبر
ченд — چند
чендан — چندان
чендин — چندین
чең I, II — چنگ
чеңңел — چنگل//چنگال
чү - چو
чуп — چوب
чубы-химмет — چوب همّت
чопан — شبان//چوپان
чох — چوخ
чох несне — چوخ نسنه
чохланмак — چوخلانمق
Човдур хан — چودر خان
чөврүлмек — چوریلمک
чок — چوق//چوخ
чокланмак — چوقلانمق//چوخلانمق
чокмак — چوقمق
чөкмек — چوکمک
чөл — چول
чолашмак — چولاشمق
чолак — چولاق
чоланмак — چولانمق
чөлүстан — چولستان
чүлке — چولکه
чүвмек — چومک
чүммек — چوممک
чүн — چون
чөңңелмек — چونکلمک
чүйрүк — چویریک
чүйримез — چویریمز
чоймак — چویمق

чар — چهار//چار
чарайна — چهار آئینه//چهار آینه
чаршенбе — چهارشنبه
чар күнч — چهار کنج
чар көше — چهار گوشه
чарыяр — چهاریار//چاریار
чилтен — چهلتن
чилтенлер — چهلتن لر
чихре — چهره
чыян — چیان
чыбын-чиркей — چیبین چرکای
чытмак — چیتمق
чыдам — چیدام
чыдамак — چیدامق
чиз — چیز
чишмек — چیشمک
чыгырмак — چیغیرمق
чыкара — چیقارا
чыкам — چیقام
чыкмаз — چیقماز
чыкмак — چیقمق
чыкыш — چیقیش
чигин — چیگین
чилим — چیلیم
чын I, II — چین
чын бедев — چین بدو
Чын-Мачын — چین ما چین
чейнемек — چینه مک

- ح -

хи — ح
Хатам I — حاتم

Хатам Тай – حاتم طائي
хажат II – حاجات
хажат I – حاجت
хажатмент – حاجتمند
хажы – حاجي
Хажы Бекдаш – حاجي بكتاش
хажыян – حاجيان
хазык – حاذق
хазык тебип – حاذق طبيب
хасыл – حاصل
хәзир – حاضر
Хафыз – حافظ
хәким – حاكم
хал I – حال
хала, хәлә - حالا
халат II – حالات
халат I – حالت
халы II – حالي
хамыла – حامله
хуп II – حب
хупбул-ватан – حب الوطن
хубап – حباب
Хебеш – حبش
хабып – حبيب
хабыбулла – حبيب الله
хаж - حج
хыжап – حجاب
хучжач – حجّاج (ب.س: حاج)
хучжат – حجّت
хажар II – حجر
хажары-эсвет – حجر الاسود
хед, хет – حد

хадыс – حديث
хадысы-энбия – حديث انبيا
хедер, хезер – حذر
харарет – حرارات
харам – حرام
харамхор – حرام خور
харамзада – حرامزاده
харамы – حرامي
харбе – حربه
харс, хирс – حرص
хирси-хөвес – حرص و هوس
харп – حرف
хирман – حرمان
хормат – حرمت
харма – حرمه
харемейн – حرمين
харыр – حرير
харыш – حريش
харыс – حريص
харсы-дүнйә - حريص دنيا
харык – حريق
хазын – حزين
хазын-у шат – حزين و شاد
эс – حس
хасап – حساب
хасап деми – حساب دمي
хасап гүни – حساب گوني
Хысаметдин – حسام الدين
хасат – حسد
хасрат – حسرت
Хасан – حسن
хусн – حسن

хусны-җемалан– حسن جمالان
хусны-мүневвер – حسن منوّر
хусыт – حسود
хусытхор – حسود خور
хесип – حسيب
Хусайын – حسين
Сөйүнхан – حسين خان
Хусайын мүрзе – حسين ميرزا
хашр – حشر
хашры-кыямат – حشر قيامت
хашр-нешр – حشر و نشر
хашам-хайл – حشم و خيل
хашам – حشم
хышмат – حشمت
Хасар, хысар – حصار
хусул – حصول
хусулы-кам – حصول كام
хиссе, хысса, эссе – حصّه
хуззар – حضّار (ب.س: حاضر)
хезрет – حضرت
Хезрети-ишан – حضرت ايشان
Хезрет Пәлван– حضرت پهلوان
Хезрети-Җебрайыл – حضرت جبرائيل
Хезрет Алы – حضرت علي
Хезрети-Якуп – حضرت يعقوب
Хезрети-Юсуп – حضرت يوسف
хөзир, хузур – حضور
хез – حظ
хыфз – حفظ
хак – حق
хак тагала – حق تعالي

хак хабыбы – حق حبيبي
хак катында – حق قتينده
хак келамы – حق كلامي
хакка – حقا
хаккан – حقاً
хыкарат – حقارت
хакайык– حقايق (ب.س: حقيقت)
хакламак – حقلامق
хокга – حقه
хакыр – حقير
хакыкат – حقيقت
хекгак – حكاك
хуккам – حكّام (ب.س: حاكم)
хекаят – حكايت
хөкүм – حكم
хөкми-давары – حكم داوري
хөкүмдар – حكم دار
хөкми-рован – حكم روان
хөкми Сүлейман – حكم سليمان
хукама – حكما (ب.س: حكيم)
хөкман – حكماً
хекик – حكيك
хеким – حكيم
Хеким Ата – حكيم آتا
хал III – حل
халал – حلال
Халап – حلب
халка – حلقه
хилм – حلم
хүлле – حله
хелей – حليله
хемаят – حمايت

хамт – حمد
хамды-сена – حمد و ثنا
хамды-лилла – حمد لله
Хемзе – حمزه
хумс II – حمص
хемле – حمله
хемлевер – حمله ور
хына – حناء
ханнан – حنّان
Хава – حوّاء
Хов эне – حوّا انا
ховассы-хамса – حواس خمسه
ховала – حواله
хавайыч– حوائج (ب.س: حاجت)
хувт – حوت
хүйр – حور
хүйри-гулман – حور و غلمان
ховуз – حوض
ховзы-көвсер – حوض کوثر
хая – حیا
хаят – حیات
хаяты-паны – حیات فاني
хайдар – حیدر
хайран – حیران
хайрат I – حیرت
хайып – حیف
хайван I, II – حیوان
хайванат – حیوانات
хиле I – حیله
хиле II – حیلي

- خ -

хы – خ
хатам II – خاتم
хатыма – خاتمه
хатын – خاتون
хар II – خار
харазбан – خارازبان
хар-хар – خارخار
харыстан – خارستان
хас – خاص
хас-у а:м – خاص و عام
хасса I – خاصّه
хатыр – خاطر
хатырат – خاطرات
хатыр перишан– خاطر پریشان
хатыра – خاطره
хакан – خاقان
Хаканы – خاقاني
хәк – خاک
хәки-па – خاکپا//خاک پا
хәки-герт – خاک و گرد
хәкисар – خاکسار
хәкистер – خاکستر
хал II – خال
Халат неби – خالد نبي
халыс – خالص
халысан лилла – خالصاً لله
халык I – خالق
халыкы-эшя – خالق اشیاء
халык II – خالیق

халы I – خالي
халы III – خالي//قالي
хам II, III – خام
хам хыял – خام خيال
хамуш – خاموش
хан – خان
Ханменли – خان منگلي
ханыман – خانمان
хана – خانه
ханазат – خانه زاد
хайын – خائن
хабар – خبر
хабар-хатыр – خبر خاطر
Хабушан – خبوشان
хабыр – خبير
Хытай – ختا//ختاي
хатм – ختم
хатамы-дога – ختم دعا
Хотан – ختن
хыжалат – خجالت
худа – خدا
худай – خداي//خدا
худатерс – خدا ترس
худавент – خداوند
худавенд-а – خداوندا
хүңкәр – خداوندگار//خاوندگار
хызмат – خدمت
хар I – خر
хар овазы – خر آوازي
харап – خراب
хараба – خرابه
харажат – خراجات

хырач – خراج
Хорасан – خراسان
харч – خرج
харчең - خرچنگ
хардечжал – خردجال
хырс I – خرس
хурсант – خرسند
хырка – خرقه
хыркапуш – خرقه پوش
хырламак – خرلامق
хоррам – خرّم
хоррам шежер – خرّم شجر
хоррамвар – خرّم وار
хурма – خرما
харман – خرمن
харнуп – خرنوب
харвар – خروار
харвар-харвар – خروار خروار
хыруч, хуруч – خروج
хуруш – خروش
харыт – خريد
хырыдар – خريدار
хазан – خزان
газна – خزانه، خزينه
хазайын – خزائن (ب.س: خزينه)
Хазар – خزر
хазна, хазына – خزينه
хасса II, хаста – خسته
хастаган – خستگان
хасталык – خسته ليق
хусров – خسرو
хашхаш – خشخاش

хөшк – خشک
хөшк истихан – خشک استخوان
хөшк нан – خشک نان
хашлашмак – خشلاشمق
хашм – خشم
хашмана – خشمانه
хасм – خصم
Хыдыр – خضر
хызырпуш – خضر پوش
хат – خط
хата – خطاء
Хаттап – خطاب
хатарланышмак – خطارلانیشمق
хатар I – خطر
хатарлык – خطرلیق
хутут – (ب.س: خط) خطوط
хуфтан – خفتن
хуфя – خفیه
халас – خلاص
халасы – خلاصي
халайык – خلایق
халхал – خلخل
халда – اخلده//خلده
халат III – خلعت
халга – خلعه//خلعت
хулафа – (ب.س: خلیفه) خلفا
халк I, II – خلق
хулкы-хош – خلق خوش
халкат – خلقت
халват – خلوت
халыф – خلیف
халыпа – خلیفه

Халыл – خلیل
Халылла – خلیل الله
хам I, хум – خم
хумар I – خمار
хамр – خمر
хумс I – خمس
Хамса I, II – خمسه
хамыр – خمیر
ханазыр– (ب.س: خنزیر) خنازیر
ханнас – خنـّاس
ханҗар – خنجر
хандан – خندان
ханда – خنده
хынзыр – خنزیر
хуб – خوب
хубан – خوبان
хут – خود
хөрек – خوراک
хуршыт – خورشید
хорламак – خورلامق
хорлук – خورلیق
хош – خوش
хош хап – خوش خواب
хошбагт – خوشبخت
хоштаплашмак – خوشتاپلاشمق
хошхал – خوشحال
хошрой, хошру – خوشرو//خوشروي
хошгәх – خوشگاه
хош гелмек – خوش گلمک
хошланмак – خوشلانمق
хошлук – خوشلیق
хошнема – خوش نما

хошнут – خوشنود//خشنود
хошвагт – خوشوقت
хоша – خوشه
ховп – خوف
хук – خوک
хун – خون
хунап-хунаба– خوناب//خونابه
хунбар – خونبار
хуны-жигер – خون جگر
хунхар – خونخوار
хунхара – خونخواره
хунхор – خونخور
хундар – خوندار
хунриз – خونریز
хап – خواب
хабы-гафлат – خواب غـفلت
хаватын – خواتین (ب.س: خاتون)
хожа – خواجه
Хожа Ахмет – خواجه احمد
Хожа Юсуп Хемеданы – خواجه یوسف همداني
хар III – خوار
хар-зар – خوار و زار
Хорезм – خوارزم
хоссар – خواستار
хавас – خواص
ховатыр – خواطر (ب.س: خاطر)
хаватыр – خواطیر
хавакын – خواقین (ب.س: خاتون)
хахер – خواهر
халамак – خواهلامق
халаны – خواهلاني

хүй – خوي
хыш – خویشاوند//خویش
хайяр – خیّار
хайят – خیّاط
хыялат – خیالات
хыянат – خیانات
хыянат I – خیانات
Хайбар I, II – خیبر
Хайям – خیّام
хайыр – خیر
хайрен-шеррен – خیراً شراً
хайрат II – خیرات
хайрыл-бешер – خیر البشر
хырч – خیرج
хайыр-ыхсан – خیر و احسان
хайр-у сахават – خیر و سخاوت
хайыр-шер – خیر و شر
хайрат – خیرهٔ
хыра – خیره
хыра гөз – خیره گوز
хыра нер – خیره نر
хыз – خیز
хыз-харамы – خیز و حرامي
хызлатмак – خیزلاتمق
хайл – خیل
хуюл – خیول (ب.س: خیل)
Хыва – خیوه

- د -

дал I – د
дабан – دابان
дәпбе – دابّه

дәпбетил-арз – دابة الارض
датмак – داتمق
дахыл – داخل
дахылы-дар – داخل دار
дат I, II – داد
дат иле бидат – داد ایله بیداد
датхах – دادخواه
дады-перят – داد و فریاد
датлы – دادلي
дар – دار
Дарап – داراب
дарыл-бака – دار البقا
дарыл-фена – دار الفنا
дарыл-мәхнет – دار المحنت
дартмак – دارتمق
даргатмак – دارغاتمق
Даргана – دارغنه//دارغن
дәри – دارو
дарытмак – داریتمق
дарымак – داریمق
дестан, дастан – داستان
даш I, II – داش//تاش
дашдырмак – داشدیرمق
дашгын – داشغین
дашмак – داشمق
даг I, II – داغ
дагы-хасрат – داغ حسرت
Дагыстан – داغستان
даглар ериң мыхы – داغلار یرینگ میخي
дагламак – داغلامق
даглы – داغلي

дагытмак – داغیتمق
дагылмак – داغیلمق
дакмак – داقمق
далдамак – دالدامق
далда – دالده
далашмак – دالاشمق
далмак – دالمق
далмынмак – دالمینمق
далнамак – دالنامق
дам – دام
дамат – داماد
даман II – دامان
Дамган – دامغان
даман I – دامن
даманы-яр дести-мен – دامن یار دست من
дамангир – دامنگیر
дана – دانا
даннамак – داننامق
дәнмек – دانمک
довар – داوار
Давут – داود
давер – داور
давери – داوري
дей – داي
даянмак – دایانمق
дайым – دائیم
дайым бина – دایم بینا
дайымы – دائما//دائمي
дая – دایه
депмек – دپمک
депе – دپه//تپه

депишмек — دپیشمک
Дечҗал — دجال
дучар — دچار
духан — دخان
духанкешлик — دخانکش لیک
духул — دخول
дахы — دخي//دغي
турач — دراج
дераз — دراز
деравиш — دراویش
дүр, дер — در
дербе-дер — دربدر
дүрри-бигымат — دربي قیمت
дереҗе — درجه
дерхасап — در حساب
дарагт — درخت
терхос — در خواست
дурд, дерт — درد
дүрдәне — دردانه
дердесер — دردسر
дерди-пырак — درد فراق
Дурды шахыр — دردي شاعر
дерс — درس
дүрүст — درست
дерсиз гапы — درسیز قافي
дүрри-галтан — درغلتان//درغلطان
дерк — درک
деркар — درکار
дергәх — درگاه
дүрри-манзум — در منظوم
дерем, дирхем — درم
дерман — درمان
дерманда — درمانده
дерменде — درمنده
дерренде — درنده
дервезе — دروازه
дервүш — درویش
дере — دره
дирхем, дерхем — درهم
дерхем эйлемек — درهم ایله مک
деря — دریا
дарыг — دریغ
дарыг-а — دریغا
дүрри-егана — در یگانه
дест — دست
дести-нусрат — دست نصرت
дестар — دستار
дестерхан — دستار خوان
дестгәх — دستگاه
дестгир — دستگیر
деслап — دستلاف//دستفال
десмал — دستمال
дестембил — دستنبو
дессуры-замана — دستور زمانه
дессур — دستور
дессе — دسته
дешт — دشت
Дешти-Дахан — دشت دهان
дешти-Кербела — دشت کربلا
дешти-сәхра — دشت و صحرا
душман — دشمن
душвар — دشوار
дога — دعاء
догагөй — دعاگوي

дагва, дава – دعوا
дагвагәр – دعواگر
дагвайы-батыл – دعواي باطل
дагват – دعوت
давы, дагвы – دعوي
дагдан – دغدن
депдер – دفتر
депренмек – دفرنمک
деп, дефг – دفع
Дакянус – دقیانوس
дек – دک
дүкан – دکان
Декен – دکن
дегре – دگره
дегре-даш – دگره داش
дегишхана – دگیش خانه
дегмек – دگمک
дилефгар – دل افکار
деллал, делал – دلال
делалат – دلالت
дилбер – دلبر
дилбент – دلبند
дилпезир – دلپذیر
Дүлдүл – دلدل
Дүлдүл сувар – دلدل سوار
дилруба – دلربا
дилкеш – دلکش
диллешмек – دللشمک
дилноваз – دلنواز
делв – دلو
делил – دلیل
дем, дум – دم
дема-дем – دما دم
дамак – دماق
дембе-дем – دمبدم
демсаз – دمساز
Дымышак – دمشق
думмуй – دم موي
думлы, демли – دملي
дендан – دندان
деӊ - دنگ
деӊ-душлар – دنگ دوشلار
деӊнене – دنگگنه
деӊелмек – دنگلمک
деӊич – دنگیچ
дүнъе – دنیه//دنیا
дүнйәлик – دنیالیک
дув – دو
дова – دواء
доввар – دوار
довамат – دوامت
дута – دوتا
дув тен – دو تن
дув жахан – دو جهان
дүйт – دود
довдалашмак – دودالاشمق
дүйткеш – دودکش
дөвдүлешмек – دودیلشمک
дөвр, дөвүр, дур – دور
дөрт тарык – دورت طریق
дөври-дөвран – دور دوران
дура-бара – دورا بارا
дура-дура – دورا دورا
дураг – دوراق//دوراغ

дөвран — دوران
дөвраны-алы — دوران عالي
дөври-сабык — دور سابق
дөври-каза — دور قضا
дув рекегат — دورکعت
дүрлүк — دورلوک
дөвре — دوره
дуры — دوري
дуз — دوز
довзах — دوزخ
довзахы — دوزخي
дузламак — دوزلامق
дөзмек — دوزمک
дуз-эмек — دوز نمک
дүземек — دوزه مک
дост — دوست
досттер — دوست تر
дустаг — دوستاق
душак — دوشاق
душ гелмек — دوش گلمک
душгәр — دوشگار
дүшгеч — دوشگج//توشگاج
дүшгүн — دوشگون
душмак — دوشمق
дүшмеен—دوشمه ين//دوشمه يين
дүшүбан — دوشيبان
доган — دوغان
догалы — دعالي
догрусы — دوغريسي
догмак — دوغمق
док — دوق
дув гач — دو قاچ
докуз пелек — دوقوز فلک
дөкем — دوکم
дөкмек — دوکمک
дөке-дөке — دوکه دوکه
дүгүнбил — دوگون بيل
дөвлет — دولت
Дөвлеталы — دولت علي
дөвлетмент — دولتمند
дөвлете месрур — دولته مسرور
доланмак — دولانمق
долмак — دولمق
долуг — دولوغ
долы I, II — دولي
думан — دومان
дун — دون
дөнмек — دونمک
дөне — دونه
дунхиммет — دون همت
доймаз-долмаз — دويماز دولماز
дөвүш, дүйш — دويش، دوگوش
доймак — دويمق
доюнмак, дуюнмак— دويونمق
дахан — دهان//دهن
дәхр — دهر
дәхр эра — دهر ارا
дәхри-дун — دهر دون
Дехистан — دهستان
дияр, дейяр — ديار
диянат — ديانت
дид — ديد
дидар — ديدار
диде — ديده

диде нем биле — دیده نم بیله
диде немнәк — دیده نمناک
дирелмек — دیرلمک
дырнак — دیرناق//طرناق
дири — دیري
дырышмак — دیریشمق
диз — دیز
дишлемек — دیشلمک
диши — دیشي
дыканч — دیقانچ
дикмек — دیکمک
дийгеч — دیگاچ
дигер — دیگر، دگر
дегин — دیگین
дилег — دیلک
дилегчи — دیلکچي
дилмек — دیلمک
дилемек — دیله مک
дилинмек — دیلینمک
дыммак — دیممق
дин — دین
динар — دینار
дындырмак — دیندیرمق
диң - دینگ
диңлемек — دینکلمک
дынмак — دینمق
дөв, див — دیو
дөви-мердумхар—دیو مردمخوار
дивар — دیوار
диван — دیوان
диван хаты—خط دیواني//دیوان خطي
дивана — دیوانه
дийибан — دیوبان
дие — دیه

- ذ -

зал I — ذ
зат — ذات
зәкир — ذاکر
зайыка — ذائقه
зүрят — ذریات
зүръе — ذرّیه
закан — ذقن
зикир — ذکر
зикр-у сена — ذکروثـناء
зилле (т) — ذله//ذلت
зелил — ذلیل
зелиллик — ذلیل لیک
Зунубы — ذنوبي
зүлҗелал — ذوالجلال
Зүлпүкар — ذوالفقار
зуннурейн — ذوالنورین
Зуннун I, II — ذوالنون
зовк — ذوق
зовкы-сурур — ذوق سرور
зовкы-сапа — ذوق و صفا
зовкы-высал — ذوق وصال
зовкланмак — ذوقلانمق
зовкын — ذوقین
зехин — ذهن
зейл — ذیل

- ر -

ри — ر
рахат — راحت
раз — راز
раздар — رازدار
разык — رازق
разлашмак — رازلاشمق
раст — راست
растер — راست تر
растгуй — راستگوي
разы — راضي
рапыг, рафыг — رافع
рам — رام
равы — راوي
рах — راه
рахбер, рехбер — راهبر//رهبر
рахбин — راه بين
рахы-раст — راه راست
рахы-зелал — راه ضلال
рахы-зулмат — راه ظلمت
рахзен — راهزن//رهزن
рахнема, рехнема — راهنما//رهنما
рахрөв, рехрөв — راهرو//رهرو
рай — راي
райыш — رايش//آرايش
рейган, райган — رايگان
рая салмак — رايه سالمق
реб — رب
реббил-ыбат — رب العباد
рибат — رباط
реббаны — رباني
реббикүм — ربكم
реббена — ربّـنا
ребби-ал-агла — ربّي الاعلي
реби — ربيع
реббим — ربّيم
рутба — رتبه
ратка — رتقا
рижалы-гайп — رجال الغيب
рыхлат — رحلت
рыхлат чагы — رحلت چاغي
рыхлат кылмак — رحلت قيلمق
рехем, рехим — رحم
рехимсиз — رحم سيز
рахман — رحمان
рахмет — رحمت
рахмет бахры — رحمت بحري
рахым — رحيم
рахымы-чәресаз — رحيم چاره ساز
рахт — رخت
рахты-сафар — رخت سفر
рухсар — رخسار
ругсат — رخصت
рехне — رخنه
реда — رداء
рызк — رزق
реса — رسا
Рүстем — رستم
Рүстеми-Дестан — رستم دستان
русул — رسل (ب.س: رسول)
ресим — رسم
рысва — رسوا

рысвайы-хас-у а:м олмак — رسواي خاص و عام اولمق
ресул — رسول
ресулулла — رسول الله
ресул умматы — رسول امتي
русум — رسوم (ب.س: رسم)
ришт — رشت
риште — رشته
решк — رشک
ришвет — رشوت
решит — رشيد
рыза I, II, ырза — رضاء
рызайы-мустаган — رضاي مستعان
рызван — رضوان
рагд — رعد
рагд-у барк — رعد برق
рагна — رعنا
рагбат — رغبت
рефт — رفت
рефт-амед — رفت آمد
рефтар — رفتار
рефреф — رفرف
Рефрефил — رفرفيل
рефг — رفع
рефга — رفعه
рефна — رفنا
рефыг II — رفيع
рапык — رفيق
рукаба — رقبا (ب.س: رقيب)
рыкгат — رقـّت
рукга — رقعه
ракыс — رقص
ракып I, II — رقيب
рикап — رکاب
рекегат — رکعت
рукн — رکن
рукуг — رکوع
ремезан — رمضان
ремка — رمکا
ренч — رنج
ренж-у элем — رنج و الم
рен - رنگ
реңбе-рен - رنگ برنگ
ренги-сурх — رنگ سرخ
ренги-сыя — رنگ سياه
ру — رو//روي
рова — روا
ровач — رواج
рован I, II — روان
рована — روانه
роваят — روايت
рух — روح
рухул-эмин — روح الامين
рухулла — روح الله
роз, руз — روز
рузы-эзел — روز ازل
рузы-жеза — روز جزا
розугәр — روزگار
рузы-магшар — روز محشر
рузы-шеб — روز و شب
роза, руза — روزه
розы, рузы — روزي
рузы кылмак — روزي قيلمق
русыя-шерменде — روسياه شرمنده

русиех – روسیه//روسیاه
рөвүш – روش
рөвшен – روشن
Рум – روم
рум кабалы – روم قبالي
Румайыл – رومائيل
Румустан – رومستان
рөвенде – رونده
рөвенде-ю аенде – رونده و آینده
рой – روي
Руйбил – رويبيل//راويل
руйы-рия – روي ريا
ройы-земин – روي زمين
руйинтен – روئين تن
рех – ره
рехманда – ره مانده//راه مانده
рәхнет – رهنت
рехнемун – رهنمون
Рей – ري
рыя, рия, ыря – ريا
рияхын – (ب.س: ريحان) رياحين
рыязат – رياضت
рыязат бары – رياضت باري
риякәр – رياكار
Рыян Мелек – ريان ملك
рейхан I, II – ريحان
риз, ризе – ريز//ريزه
рисман – ريسمان
риш I, II – ريش
рик – ريگ
рейис – رئيس
рнет – رئة

- ز -

зи – ز
зада – زاده
зар – زار
зары-гирян – زار و گريان
зар-у незар – زار و نزار
зарламак – زارلامق
зары – زاري
зары-эфган – زاري و افغان
заг – زاغ
зал II, III – زال
зав – زاو
завыя – زاويه
захыт – زاهد
зайыр – زائر
зыбан – زبان
зыбана – زبانه
зыбаныя – زبانيه
зебержет – زبرجد
зебердест – زبردست
Зебур – زبور
зебун – زبون
Зүбейде – زبيده
зибир – زبير
зәхмет – زحمت
захым – زخم
захымдар – زخمدار
зер – زر
зерагат – زراعت
зерефшан – زرافشان
зербап – زرباف//زربفت

зердап – زرداب
зер лыбас – زر لباس
зернигәр – زرنگار
зерре, зире – زره
зерре-зерре – زره زره
зерре межал – زره مجال
зеррейи – زره اي
зеррин – زرّين
зеррин хысар – زرين حصار
зеррин накыш – زرين نقش
зишт – زشت
загпыран – زعفران
заган – زغن
закгум – زقوم
зекат – زكات//زكوة
Зекеря – زكريا
зулал – زلال
Зүлейха – زليخا
заман – زمان
замана – زمانه
заманыя – زمانيه
зүмеррет – زمرد
зумра – زمره
земзем – زمزم
земистан – زمستان
земин – زمين
земин сары – زمين ساري
Земин-Юнан – زمين يونان
зен – زن
зына – زناء
зенабил – زنابيل (ب.س: زنبيل)
зыначы – زناكار//زناچي
зынахор – زناخور
зүннар – زنّار
зенан – زنان
зенбил – زنبيل
занбур – زنبور
Зенжан – زنجان
зенжебил – زنجبيل
зынжыр – زنجير
занахдан – زنخدان
зындан – زندان
зинде – زنده
зинделик – زنده ليك
заң, зең - زنگ
зеңгар – زنگار
Зеңгистан – زنگستان
зеңңи – زنگي
Зеңңи Баба – زنگي بابا
зеңгин – زنگين
зынхар – زنهار//زينهار
зоввар – زوار
зовал – زوال
зуд – زود
зур, зор – زور
зәхер – زهر
Захра – زهراء
зәхри-закгум – زهر زقوم
зәхри-мар – زهر مار
зәхре, Зөхре – زهره
«Зөхре ве Тахыр» - زهره و طاهر
зыят – زياد
зыяда – زيادت//زياده
зыярат – زيارت

зыян – زیان
зиб – زیب
зыба – زیبا
зир – زیر
зир-у зибер – زیر و زبر
зир-зиберан – زیر و زبران
зири-пай – زیر پاي
зин – زین
Зейнел-абыдын– زین العابدین
зынат – زینت
зине – زینه
зивер – زیور

- س -

син – س
сабык – سابق
сапар III – ساپار
саташмак – ساتاشمق
сачмак – ساچمق
сачынмак – ساچینمق
садат – سادات
сада II – ساده
сада дил – ساده دل
сара – سارا//ساره
сарартмак – سارارتمق
саралмак – سارالمق
сарбан, сарван – ساربان
саргартмак – سارغارتمق
саргармак – سارغارمق
саркыт – سارقیت
сармак – سارمق
сары II – ساري
сарыг – ساریغ
саз – ساز
сасыг – ساسیغ
сасык – ساسیق
сагаты – ساعتي
саг I – ساغ
сагалмак – ساغالمق
саглык – ساغلیق
сагынмак – ساغینمق
сакламак – ساقلامق
саклав – ساقلاو
сакы – ساقي
сакы-ажал – ساقي اجل
сакы-көвсер – ساقي کوثر
сакынама – ساقي نامه
сал I, II – سال
салар – سالار
салыян – سالیان
салыр – سالیر
салдырмак – سالدیرمق
салатын – سلاطین
Саламан-Абсал– سلامان و ابسال
саламат – سلامت
саман II – سامان
Самыра – سامره//سامراء
самсам I – سامسام
сан – سان
санчмак – سانچمق
сансыз – سانسیز
санмак – سانمق
савчы – ساوچي
совмак – ساومق

совулмак – ساویلمق
савымак – ساویمق
сай – ساي
сайрамак – سایرامق
сайрай-сайрай– سایراي سایراي
сайыл – سائل
сайламак – سایلامق
саймак – سایمق
сая – سایه
сайы – سایي
сайын – ساین
сайынмак – ساینمق
себәп – سبب
себәпкәр – سبب کار
субхан – سبحان
субхана реббиел-агла – سبحان ربي الاعلي
себиз – سبز
себзе хылгат – سبز خلعت
себзе – سبزه
себзебаз – سبزه باز
себзепош – سبزه پوش
себзезар – سبزه زار
себукбар – سبکبار
сыпах – سپاه
сыпахы – سپاهي
сыпагерлик – سپاهیگرلیک
сыпахылык – سپاهیلیق
сепмек – سپمک
сетдар – ستار
ситайыш – ستایش
ситр – ستر

сүтем – ستم
сүтүн – ستون
сежде – سجده
сүжут – سجود
Сичҗин I, II – سجّین
сечмек I, II – سچمک
сыхр – سحر
сәхер – سحر
саха – سخا
сахават – سخاوت
сахт – سخت
сахты-дил – سخت دل
сахт сеңистан – سخت سنگستان
сухан – سخن
суханчин – سخن چین
суханшор – سخن شور
суханвер – سخنور
сахы – سخي
сет – سد
сидре – سدره
сидретил-мунтаха – سدرة المنتهي
сер – سر
сарай – سرا//سراي
сера I, II – سري//سرا
серап – سراب
серенҗам – سرانجام
серенҗамлык – سرانجامليق
сербесер – سربسر
сербелент – سربلند
сербент – سربند
сырт II – سرت
сыртлан – سرتلان

серетмек – سرتمک
серҗыда – سرجیدا
серчемен – سرچمن
серхет – سرحد
сурх – سرخ
Сарагт – سرخس
серхат – سرخط
серхош – سرخوش
сырдаш – سرداش
сердефтер – سر دفتر
сыр – سر
серреште, серишде – سررشته
серт – سرد
серефраз, серфераз – سرفراز//سرافراز
серкар, серкәр – سرکار
серкерде – سرکرده
серкеш – سرکش
серкешлик – سرکش لیک
серкемер – سرکمر
сирке I, II – سرکه
сергүзешт – سرگذشت
сергердан – سرگردان
серкеште – سرگشته
сырлашмак – سرلاشمق
серма – سرما
сермая – سرمایه
сермест – سر مست
сермек – سرمک
Серендип – سرندیب
сернегүви – سرنگون
серв – سرو
серви-азат – سرو آزاد
серви-рован – سرو روان
серви камат – سرو قامت
сурут – سرود
сервер – سرور
сурур – سرور
сери-серкәр – سر و سرکار
серви – سروي
сере – سره
сезевар – سزوار
суст – سست
сустер – سست تر
сагадат – سعادت
сагадатлы – سعادتلي
сагт, сәхет – سعد
Сагды-Вакгас – سعد بن ابي وقاص
Сагды – سعدي
сагй – سعي
сыпарыш – سپارش//سفارش
сефайын – سفاین
сафар, сапар – سفر
сапаркеш – سفرکش
суфра, супра – سفره
суфла – سفلي
Суфлиян – سفلیان
Суфян – سفیان
сефит, сепит – سفید
сефитпош, сепитпош – سفید پوش
сепил – سفیل
сефине – سفینه
сепи, сефих – سفیه
сака – سقا

сакка – سقا
сакахум шерабен – سقاهم شراباً
сакар – سقر
секиз женнет – سكز جنت
секиз хайван – سكز حيوان
секиз учмах – سكز اوجماخ
секиз арш – سكز عرش
секиз мекан – سكز مكان
секиз мелек – سكز ملك
Секван – سكاوند//سكوان
сүкут – سكوت
сег – سگ
сегпараз – سگ پرست
сегретмек – سگرتمک
сегремек – سگرمک
силах – سلاح
селасет – سلاست
салам – سلام
салам алейк – سلام عليك
селҗермек – سلجرمک
селсебил – سلسبيل
солтан – سلطان
Солтан Вейис – سلطان ويس//اويس
Селман I, II – سلمان
селле – سله
селлемек – سله مک
Сүлейман I-IV – سليمان
Сүлейман ве мур – سليمان و مور
Сүлейманша – سليمانشاه
Селим хожа – سليم حوجه
Селим ша – سليم شاه
Селим магтым – سليم مخدوم

сөлите – سليطه
сем II – سم
сема – سماء
семаг – سماع
семават – سماوات
семер II – سمر
Самаркант – سمرقند
семент – سمند
семендер – سمندر
Семенган – سمنگان
самыр – سمور
сумум – سموم
сүнбүл – سنبل
сүннет – سنت
сенҗап I, II – سنجاب
сенҗап җүпбеси – سنجاب جبه سي
санҗар – سنجر
сенҗиде – سنجيده
Синд – سند
сенет I – سند
сандывач – سندواج
сандыгач – سند يغاج
сенсизин – سن سيزين
сеӊ - سنگ
сеӊги-хара – سنگخارا
сеӊриклемек – سنگريكلمک
саӊсар – سنگسار
сеӊгистан – سنگستان
сейкин – سنگين
сүнни – سنـّي
совут – ساويت
сoват – سواد

совал – سؤال
сут, сүйт – سود
сөвда I, II – سودا
сөвдегәр – سوداگر
сувдан от чыкмак – سودان اوت چیقمق
сүйтхор – سودخور//سودخوار
суд-у зыян – سود و زیان
сөвдүгим – سودیگیم
сур II – سور
сөвер – سوَر
сурах – سوراخ
сорагчы – سوراغچي
сорагламак – سوراغلامق
сорамай – سوراماي
сүртмек – سورتمک
сүрмек – سورمک
сүрме – سرمه
сүрмече – سرمه چه
сүре I, II – سوره
сурейи-ыкра – سوره اقرأ
сурайы-төвхыт – سوره توحید
сүрейи-духан – سوره دخان
сурайы-таха – سوره طه
сөз – سوز
суз – سوُز
сузан – سوزان
сөзчин – سوزچین
сузламак – سوزلامق
сузлаян халы – سوزلایان حالي
созмак – سوزمق
сузен – سوزن

сүснетмек – سوسنگتمک
совгат – سوغات
совга – سوغه
согулмак – سوغیلمق
сокмак – سوقمق
сөкем – سوکام
сөкмек I, II – سوکمک
сувлаг – سولاغ
сулув – سولو
сүмгүрмек – سومگورمک
сөвмек – سومک
сүң - سونک
сөнмек – سونمک
сона – سونه
Соңудагы – سونگي داغي
су, суй – سو//سوي
сой, сөй – سوي
суйы-асман – سوي آسمان
суйы-хәк – سوي خاک
суйы-сема – سوي سما
сөвүш – سویش
сүек – سویک
сөйлемек – سویلمک
сөймек – سویمک
сөйли – سویلي//سویگیلي
Сухрап – سهراب
сәхл, сәхел – سهل
сәхли-мумтаныг– سهل و ممتنع
сәхмнәк – سهمناک
сәв, сәхв – سهو
суха – سهي
сейяр – سیّار

сыясат — سیاست
сыяк — سیاق
сыя — سیاه
сыя зүлп — سیاه زلف
сыя сең - سیاه سنگ
сыягөш — سیاه گوش
сип — سیب
сиби-занахдан — سیب زنخدان
сейит — سیّد
сеййиди-хатмы-ресул — سیّد ختم رسل
сир, сейр, сейл — سیر
сирап — سیراب
Сейрам, Сайрам — سیرام
сейран — سیران
сырат I — سیرت
сырылмак — سیریلمق
сыззылдашмак — سیززیلداشمق
сизиндир — سیزینگدور
Систан — سیستان
сыгмай — سیغمای
сыгмак — سیغمق
Сейпелмелек — سیف الملوک
сил — سیل
сылаг — سیلاغ
сыламак — سیلامق
силкмек — سیلکمک
силленмек — سیل لنمک
сим — سیم
сим-у зер — سیم و زر
сима — سیما
симап — سیماب

сымруг — سیمرغ
симлешмек — سیملشمک
сымыш — سیمیش
симин — سیمین
симин закан — سیمین ذقن
симин узар — سیمین عذار
сын — سین
сынамак — سیناٰق
Сина I, II — سینا
сиңир — سینگیر
сына — سینه
сынайы-ашуфта — سینه آشفته
сейик — سییک

- ش -

шин — ش
шап — شاب
шат — شاد
шатланмак — شادلانمق
шадыман — شادمان
шәрик — شارک
шахыр — شاعر
шаглатмак — شاغلاتمق
шафыг — شافع
шәкир — شاکر
шал — شال
шам I-III — شام
Шамчырагыл-әлем — شام چراغ العالم
шамчыраг — شامچراغ
шам-у сәхер — شام و سحر
шамых — شامخ

Шамыхат — شامخات
шам-шебистан — شام شبستان
Шам-шерип — شام شريف
шам абалы — شام عبالي
шахмар — شاهمار
шан — شأن
шана — شانه
шанында — شانينده
шанына — شانينه
ша — شاه
шахана — شاهانه
шабаз — شاهباز//شهباز
шахы-первер — شاه پرور
шахыт — شاهد
шахы-Дүлдүл сувар — شاه دلدل سوار
шахзада — شاهزاده//شهزاده
шасувар — شاهسوار//شهسوار
Шасенем — شاه صنم
шахы-адыл — شاه عادل
Ша Апбас — شاه عباس
Шахы-мердан — شاه مردان
Шанама — شاهنامه
шахыншах — شاهنشاه
шахы-велаят — شاه ولايت
шай II, шайы — شاهي
шай III — شاي
шает — شايد
шайыг — شايع
шайланмак — شايلانمق
шеб — شب
шеб-у руз — شب و روز
шеби-маграч — شب معراج
шебап — شباب
шепчыраг — شبچراغ
шебхун, шовхун — شبخون//شبيخون
шебистан — شبستان
шебгир, шөвүр — شبگير، شوير
Шибли — شبلي
шубахат — شبهات
шүбхе — شبهه
шүбхели — شبهه لي
шүтүр — شتر
садранч — شترنج//شطرنج
шежагат — شجاعت
шежер — شجر
шежеретил-ягын—شجر اليقين
Шетдат — شداد
шитдет — شدّت
шитде — شدّه
шер — شر
шерап — شراب
шерабен-техурен—شراباً طهوراً
шереңңиз — شرانگيز
шерар — شرار
шерарат — شرارات
шербет — شربت
шерх — شرح
шерт — شرط
шерг — شرع
шереф — شرف
шарк — شرق
ширк — شرک
ширкет — شرکت

шерим – شرم
шеримсар – شرمسار
шерменде – شرمنده
шеригат – شريعت
шерип – شريف
шурут – شروط (ب.س: شرط)
шурур – شرور
шугара – شعرا
шөхле, шугла – شعله
Шугайп – شعيب
шагал – شغال
шугл – شغل
шыпа – شفاء
шепагат – شفاعت
шепагатчы – شفاعت چي
шепагатхах – شفاعت خواه
шефкат – شفقت
шефкатхах – شفقت خواه
шепиг – شفيع
шепигыл-мүзнүбин – شفيع المذنبين
шакават – شقاوت
шак – شق
шаккыл-камар – شق القمر
шек – شك
шикат – شكات//شكايت
шикаят – شكايت
шикве – شكوه
шүкүр – شكر
шекер – شكر
шекерха – شكرخا
шекеристан – شكرستان
шикес (т) – شكست

шикесте – شكسته
шикесте хал – شكسته حال
шекил – شكل
шекилсиз – شكل سيز
шикен – شكن
шел – شل
шугул бечже – شوغول بچه//شلوغ بچه
шилле – شلّه
шемал I, II – شمال
шемайыл – شمايل
Шимир – شمر
Шимри-мелгун – شمر ملعون
шемис – شمس
шемс-у камар – شمس و قمر
шемшат – شمشاد
шемшир – شمشير
шем, шемг – شمع
шемгы-табан – شمع تابان
шемгы-чыраг – شمع چراغ
Шемгун – شمعون
шемгы шугла урмак – شمعي شعله اورمق
шумус – شموس (ب.س: شمس)
шемме – شمّه
шеммейи – شمه اي
шеммейи эз высалан – شمه اي از وصالان
шенавер – شناور
шенбе – شنبه
шов – شو
шовх – شوخ

шур, шор – شور
шуруш – شورش
шурыда – شوریده
шовк – شوق
шовкланмак – شوقلانمق
шөвкет – شوکت
шувламак – شولامق
шум – شوم
шунча – شونچا
шунчаклы – شونچاقلي
шун дей – شونداي
шункар – شونقار
шехбаз – شهباز
шәхт – شهد
шәхд-у шекер – شهد و شکر
шехит – شهيد
шехир – شهير
шәхр – شهر
шөхрет – شهرت
шәхри-зына – شهر زناء
шәхрияр I, II – شهريار
шехзада – شهزاده
шехсувар – شهسوار
шехеншех – شهنشه
шай I – شئ
шеятин– (ب.س: شيطان) شياطين
шиян – شيان
шип, шейп – شيب
Шейс, Шис – شيث
шых, шейх – شيخ
Шых Сагыт – شيخ سعيد
Шых Санган – شيخ صنعان

шейда – شيدا
шир – شير
Шираз – شيراز
шири-первердигәр – شير پروردگار
шири-худа – شير خدا
ширхара – شير خواره
шири-субхан – شير سبحان
шири-ездан – شير يزدان
Ширван – شيروان
Ширван хан – شيروان خان
Ширваншах – شيروانشاه
ширин I, II – شيرين
ширин зыбан – شيرين زبان
ширин газал – شيرين غزل
Ширин-Перхат– شيرين فرهاد
ширин гүфтар – شيرين گفتار
Шиш – شيش
шише – شيشه
шимди – شيمدي
шиве – شيوه
шейтан – شيطان
шейтаны – شيطاني

- ص -

сат, сад I – ص
сабыр II – صابر
сатмак – صاتمق
сатыжы – صاتيجي
сахып – صاحب
сахып усул – صاحب اصول
сахып заман – صاحب زمان
сахыпжемал – صاحب جمال

сахыпҗахан – صاحب جهان
сахыбы-зүлпүкәр – صاحب ذوالفقار
сахып шеҗагат–صاحب شجاعت
сахыпкыран – صاحبقران
сахыбы-кәр – صاحب كار
сахып кемал – صاحب كمال
сахыбы-мансап– صاحب منصب
садык – صادق
сарсмак – صارصمق
сары I – صاري
сасы – صاصي
сайыка – صاعقه
саг II – صاغ
сагдак – صاغداق
сапы – صافي
салых – صالح
салыхан – صالحاً
Салыхың маясы – صالحينك مايه سي
салламак – صاللامق
салмак – صالمق
саман I – صامن
саныг – صانع
санъы – صانغي
сангысыз – صانغي سيز
сав, сава – صاو//صاوه
сөвеш – صاواش
саба – صباء
сабах – صباح
субх – صبح
субх-у шам – صبح و شام
субх-у шеп – صبح و شب
сабыр I – صبر
сабырлы – صبرلي
сабы, себи – صبي
сахаба – صحابه
сахабы – صحابي
сөхбет – صحبت
сөхбет-саз – صحبت و ساز
сыххат – صحّت
сәхра – صحرا
сәхрайы – صحرائي
сад, сед II – صد
сада (седа) I – صداء
сад (сед) аферин – صد آفرين
сад җан – صد جان
сад сөвда – صد سوداء
сед сыясат – صد سياست
садап – صدف
сад генч – صد گنج
сыдк – سدق
сыдкы-дил – صدق دل
садакат – صداقت
саддакна – صدقنا
садака – صدقه
сыддык – صدّيق
Садыкайы-Кубра– صدّيق كبرا
сурайы – صراحي
сурайы чилим – صراحي چيليم
сырат II – صراط
сырт I – صرت
сарсайыл – صرصائيل
сар-сар – صرصر
сарп I, II – صرف
сарпа – صرفه

сагыр — صغير
сап — صف
сапа, сафа — صفاء
сыпат II — صفات
сафакәрлик — صفاکارلیک
Сафа ве Мерве — صفا و مروه
сыпат I — صفت
сафдар — صفدر
сапар I, II — صفر
сафтайыл — صفطائیل
суфуф — صفوف (ب.س: صف)
сафы — صفي
сафы-улла — صفي الله
саклап — صقلاب//ساقلاب
салат — صلاة//صلوة
салаты-витир — صلاة وتر
сулп — صلب
сулбат — صلبه
салават — صلوات
силейи-рехем — صله رحم
сем I — صم
самат — صمد
самсам II — صمصام
сенайыг — صنایع
сунг — صنع
сунгулла — صنع الله
сенет II, сунгат — صنعت
сенет сева — صنعت سوا
сенем — صنم
совап II — صواب
сөвп II — صوب
совт, сөвт — صوت
сур I — صور
Суры-Ысрафыл— صور اسرافیل
сурат — صورت
суратпараз — صورت پرست
сураты-зыба — صورت زیبا
суратгер — صورتگر
суратлыг — صورتلیغ
суррутмак — صورریتمق
сормак I, II — صورمق
сопы — صوفي
сол — صول
сувлах — صولاخ
солдурмак — صولدیرمق
солмак — صولمق
совм — صوم
сунмак — صونمق
сайят — صیّاد
сыпанмак — صیپانمق
сыпдырмак — صیپدیرمق
сыпмак — صیپمق
сайха — صیحه
сайт — صید
сыздырмак — صیزدیرمق
сыгрынмак — صیغرینمق
сыгынмак — صیغینمق
сыкылмак — صیقیلمق
сылмай — صیلماي
сылмак — صیلمق
сындырмак — صیندیرمق
сынмак I, II — صینمق

- ض -

зад – ض
забыт – ضابط
зал IV – ضال
замун – ضامن
зайыг – ضایع
заяламак – ضایع لامق
забт – ضبط
Заххак – ضحاک
зуха – ضحي
зит – ضد
зарп – ضرب
зарба – ضربه
зерур – ضرور
загыф – ضعیفه//ضعیف
зелал I, II – ضلال
зелалат – ضلالت
замайыр – ضمائر (ب.س: ضمیر)
замыр – ضمیر
зыя – ضیاء

- ط -

тайн – ط
табак – طابق
табакдаш – طابقداش
тас – طاس//تاس
тасы-абгүвн – طاس آبگون
тасбаз – طاسباز
тасы-зер – طاس زر
тагат – طاعت، طاعات
тагун – طاعون
так – طاق
такат – طاقت
талып – طالب
тәлей, талыг – طالع
тәлей тулуг этмек – طالع طلوع ایتمک
тәлейим зебун – طالعیم زبون
там – طام
тамыг – طامع
тавус – طاووس
тахыр I, II – طاهر
таяк – طایاق
Тайыф I, II – طائف
тайпа – طایفه
Тай III – طائي
теблебаз – طبلباز
тебип – طبیب
тебиби-хазык – طبیب حاذق
тарап – طرف
терз – طرز
терзе – طرزه//طرز
түрпе, тарпа – طرفه
тарпа-тайын – طرفة العین
турук – طرق (ب.س: طریق)
тарык – طریق
тарыкат – طریقت
тагам – طعام
тагн – طعن
тагна – طعنه
тылла – طلاء
талак – طلاق
талап – طلب
талабы-дидар – طلب دیدار

талапкәр – طلبکار
талапкәрлик – طلبکارلیک
тулуг – طلوع
тама – طمع
товап – طواف
товамыр – طوامیر
товайыф – طوائق
тубы, тубы – طوبي//طوبا
топук – طوپـوق
тур, төвр – طور
Туртарус – طورسیقوس
тоты – طوطي
тупан – طوفان//توفان
товк – طوق
товкы – طوقه
тумар – طومار
тумшук – طومشوق
той – طوي
тебле – طویله
таха – طه
тахарат – طهارت
техуран – طهوراً
тай II – طي
тайр – طیر
тайран – طیران
тайран эбабил – طیراً ابابیل
туюр – طیور

- ظ -

зайн – ظ
залым – ظالم
захыр – ظاهر
зулум – ظلم
зулмы-жепа – ظلم و جفا
золомат – ظلمات
зулмат I – ظلمت
Захиретдин Бабур– ظهیر الدین بابر

- ع -

айн – ع
ажыз – عاجز
адат – عادت
адыл – عادل
ар – عار
арыз – عارض
арыф – عارف
ариет, арыя – عاریه//عاریت
ашык – عاشق
ашыкы-эзел – عاشق ازل
ашыкы-зар – عاشق زار
Ашык Новруз – عاشق نوروز
асы – عاصي
акыбет – عاقبت
әлем – عالم
алым – عالم
Әлем ата – عالم آتا
әлем-жахан – عالم جهان
әлем генжи – عالم گنجي
алы I – عالي
алы жах – عالیجاه
аам – عام//عامه
аам-у хас – عام و خاص
аамы – عامي
айык – عایق

айыл — عايل
аба — عبا
ыбат — عباد
ыбадат — عبادت
ыбадат завы — عبادت زاوي
Апбас Алы — عبّاس علي
Абайыл — عبائيل
абес, эбес — عبث
абт — عبد
Абдылла — عبد الله
АбдырахманЖамы —
عبد الرحمن جامي
Абдыссамат — عبد الصمد
Абдылкадыр-Гиланы —
عبدالقادر گيلاني
ыбрат — عبرت
атап — عتاب
Осман — عثمان
ажайып — عجايب
ажап — عجب
ажап серишде — عجب سرشته
ажап галмак — عجب قالمق
ажап мензил — عجب منزل
эжз — عجز
ажып — عجيب
эжиз — عجيز//عاجيز
адалат — عدالت
адем (эдем) — عدم
адем (эдем) дияры — عدم دياري
адан — عدن
азап — عذاب
азабан-нар — عذاب النار

Ырак — عراق
арап — عرب
арабы — عربي
арыш — عرش
аршы-агзам — عرش اعظم
аршы-агла — عرش اعلا
арыш-күрс — عرش كرس
арыш-периш — عرش و فرش
арасат — عرصات
арз — عرض
арзы-хал — عرض حال
Арзы-Ганбар — عرض قـنـبـر
ырфан — عرفان
Арка — عرقه
Азазыл — عزازيل
Эзрайыл — عزرائيل
ыззат — عزّت
азм — عزم
азыз, эзиз — عزيز
эсгер — عسكر
асал — عسل
аша, ыша — عشاء
хүшүр — عشر
эшрет, ашрет — عشرت
ашретнема — عشرت نما
ышк — عشق
ышкы-егана — عشق يگانه
ишве, ышва — عشوه
аса, хаса — عصا
ысян — عصيان
ысян эфзун болмак — عصيان افزون بولمق

Азазуд-дөвле – عضدالدوله
ата – عطا
атайы-дөвлет кылмак – عطاي دولت قیلمق
аташ – عطش
азым – عظیم
афув – عفو
акыл II – عاقـل
акайым – (ب.س: عقیم) عقایم
акрап – عقرب
акыл I – عقـل
укубет – عقوبت
акык – عقیق
акым – عقیم
әкис, экис – عکس
алач – علاج
ыллат – علـّت
ылал – (ب.س: علت) علل
алам, алем I – علم
ылым – علم
ылмылла – علم الله
ылмы-кал – علم قال
ылмы-ледун – علم لدن
ылмы-хал – علم حال
ылмы-якын – علم یقین
Алы II – علي
Алы Экбер – علي اکبر
алас-саба – علي الصباح
алас-сала – علي الصلاه
алахытда – علیحده
Алы Ымраны – علي عمراني
алили – علي ایلي

Алышир Новайы–علیشیر نوائي
алейк – علیک
Алы ал-Нагы – علي نقي
ымарат – عمارت
эмден (амден) – عمداً
өмүр – عمر
Омар – عمر
Ымран – عمران
ымран или – عمران ایلي
өмри-тебах – عمر تباه
Омар Хайям – عمر خیّام
амал I – عمل
амалан салыхан – عملاً صالحاً
Амман – عمان
анасыр – عناصر
анаят – عنایت
анбар – عنبر
андалып – عندلیب
анка – عنقا
анка сыпат – عنقا صفت
авалым – (ب.س: عالم) عوالم
оврат, арват – عورت
әхт – عهد
әхди-пейман – عهد و پیمان
әхди-вепа – عهد و وفا
өхде – عهده
өхдесинден гелмек – عهده سیندین گلمک
айяр – عیّار
аял – عیال
аян – عیان
айып – عیب

айыплашмак — عيب لاشمق
айыт — عيد
айыт халы — عيد حالي
айш- عيش
Иса — عيسي
Иса Рухулла — عيسي روح الله
Иса шәхери — عيسي شهري
айн I — عين
айнал-бакы — عين البقيع
айнал-якын — عين اليقين

-غ-

гайн — غ
гар — غار
гарав — غاراو
гаравлы — غاراولي
гарат — غارت
гараты-җан — غارت جان
газанмак — غازانمق
гафыр — غافر
гапыл — غافل
гайып — غايب
гает, гаят — غايت
гайырмак — غايرمق
гайрылмак — غايريلمق
губар — غبار
губарланмак — غبارلانمق
гадыр II — غدير
газа — غذاء
гарамат — غرامت
гарп — غرب
гураба — غربا (ب.س: غريب)
гурбат I — غربت
гарсак — غرساق
гаргыш — غرغيش
горпак — غرفق
гарк — غرق
гаркап — غارقاب
гарра — غرّه
гарып I, II — غريب
Гарыба — غريبا
газал I — غزل
газал II — غزال
гассал — غسّال
гусул — غسل
гаш II — غشي
гусас — غصص (ب.س: غصه)
гусса — غصّه
гусса ювутмак — غصّه يويتمق
газап — غضب
газапнәк — غضبناک
гаффар — غفّار
гуфран — غفران
гафлат — غفلت
галап — غلاف
галтан — غلتان//غلطان
галат — غلط
гулгул, гулгула — غلغل//غلغله
гылман — غلمان
галла — غلّه
гам I — غم
гам әхли — غم اهلي
гаммаз — غمّاز
гамхана — غمخانه

гамхор – غمخوار
гамзеде – غمزده
гамза – غمزه
гамкеш – غمکش
гамгүсар – غمگسار
гамгеште – غمگشته
гамгын – غمگین
гамнәк – غمناک
гунча – غنچه
гунчайы-хандан – غنچه خندان
ганы – غني
ганым – غنیم
ганымат – غنیمت
гуввас – غواص
говс I – غوث
говс II – غوص
гугармак – غوغارمق
говга – غوغاء
говга салмак – غوغا صالمق
гул I – غول
гыя – غیا
кыяс I – غیاث
гайб – غیب
гыбат – غیبت
гыбаткеш – غیبت کش
гайр – غیر
гайрат – غیرت
гайры – غیري
гызмак – غیزمق
гызылмак – غیزیلمق

- ف -

фи – ف
фатыха, пата – فاتحه
фажыр, пажыр – فاجر
Фарс, парс – فارس//پارس
парыг – فارغ
пасык, фасык – فاسق
паш – فاش
пазыл II – فاضل
Патма – فاطمه
Патмайы-Зәхра– فاطمه زهراء
пал – فال
паны, фаны – فاني
пейда II – فائده
файыз II – فایض
Фаттах – فتاح
петх, фетх – فتح
Петх сердар, Фетх сердар – فتح سردار
Фетх сердар оглы – فتح سردار اوغلي
фатх-нусрат – فتح و نصرت
Феталы, Фетхалы – فتحعلي
питне – فتنه
питнейи-апат – فتنه آفت
футух – فتوح (ب.س: فتح)
фета – فتي
пелте – فتیل
пыжур – فجور
фахр – فخر
фахры-жахан – فخر جهان
пида – فدا

фер – فر
ферапич – فراپیچ
ферадыс – (ب.س: فردوس) فرادیس
парасат – فراست
перрач – فراش
ферағ – فراغ
ферағат, перағат – فراغت
пырағы – فراغي
пырак – فراق
парайыз – فرایض
фереч, ферч – فرج
Ферхар, Перхар – فرخار
ферт – فرد
ферда, перда – فردا
фирдөвс, пирдөвс – فردوس
фирдөвси-агла – فردوس اعلاء
Фирдөвси, Пирдөвси – فردوسي
перзент – فرزند
парсах, фарсах – فرسخ
персең - فرسنگ
ферш, перш – فرش
перишде – فرشته
пурсат – فرصت
парз – فرض
парзы-важып – فرض واجب
Фыргаун – فرعون
фарк – فرق
Фуркан – فرقان
фуркат, пыркат – فرقت
фырка – فرقه
перман – فرمان
перманбердар – فرمانبردار
Пережң - فرنگ
Перхат – فرهاد
«Перхат-Ширин» - شیرین فرهاد
перят, ферят – فریاد
ферип – فریب
Феридун – فریدون
фезган – فزع//فزعان
пузун, фузун – فزون
фесат, писат – فساد
песакат, фесакат – فساقت
пыск, фыск – فسق
пыскы-писат – فسق و فساد
пасыл – فصل
пусул – (ب.س: فصل) فصول
песихат – فصیحت//فصاحت
пезайых – (ب.س: فضیحت) فضایح
фазыл, пазыл – فضل
фузала – (ب.س: فاضل) فضلا
фезихат – فضیحت
питре – فطره
пыгыл, пәл – فعل
пыглы-зишт – فعل زشت
пыган – فعان
факр – فقر
пукара, фукара – (ب.س: فقیر) فقرا
факр әхли – فقر اهلي
факыр – فقیر
пакырлык – فقیرلیق
пикир, фикир – فکر
фегар – فکار
фелакет, пеләкет – فلاکت
пелек – فلک

пена II – فنا
фөвт, пөвт – فوت
фөвт-у пена – فوت و فنا
пота – فوته//فوطه
пөвз, фөвз – فوز
фөвзүл-келам – فوز الكلام
фовк – فوق
полат – پولاد//فولاد
пәхим – فهم
пәхми-шумар – فهم شمار
пәхмиде – فهميده
фейз, пайыз – فيض
пил – پـيل//فيل
пилдар – فيلدار
Пилкус – فيلقوس

- ق -

кап I – ق
кап II – قاب
кабы-ковсейн – قاب قوسين
габартмак – قابارتمق
габак – قاباق
кабыл II – قابل
Кабыл I – قابيل
гапмак – قاپمق
гапылмак – قاپـيلمق
катыл – قاتـل
гатланмак – قاتلانمق
гатмак – قاتمق
гатылмак – قاتيلمق
гачар – قاچار
гачгын – قاچغين
гачмак – قاچمق
кадыр – قادر
гаракчы – قاراقچي
гарамак – قارامق
гарбамак – قاربامق
гарчыгай – قارچغاي
гаррымак – قارريمق
Карс – قارص
гаркылдамак – قارقيلدامق
Карун – قارون
кары – قاري
гасык – قاسيق
гаш I – قاش
гаш чытмак – قاش چـيتمق
кашык – قاشق
касыр III – قاصر
казы – قاضي
казы-ал-хажат – قاضي الحاجات
гатыр – قاطر
Кап дагы – قاب داغي
какланмак – قاقلانمق
какмак – قاقمق
кал – قال
галбыр – قالبير
галтышмак – قالتيشمق
галкан – قالقان
галкмак – قالقمق
галкынмак – قالقينمق
галмык – قالميق
галындырмак – قاليندرمق
камат I – قامت
камат II – قامات

гана-гана — قانا قانا
гандырмак — قاندیرمق
каныг — قانع
гаңрылмак — قانگریلمق
ганлы — قانلي
говшамак — قاوشامق
ковмак — قاومق
кай — قاي//قايسي//هايسي
гая — قايا
каякда — قاياقده
каян — قايان
гайтмак — قايتمق
гайта — قايته
кайсы — قايسي
кайыл — قائل
кайым, гайым — قائم
гайнамак — قاينامق
каба — قباء
габат — قبات
габахат — قباحت
Кубат — قباد
Кабайыл — قبائيل
гупба — قـبّـه
куббатыл-ыслам — قبة الاسلام
габыр — قبر
габыз, кабыз — قبض
кыбты — قبطي
кыбла — قبله
кылагәх — قبله گاه
губур — قبور (ب.س: قبر)
кабул — قبول
Кубайс — قبيس

кат II — قت
катл — قـتـل
катла — قـتلا
качан — قچان
гахба — قحبه
кат I — قد
кадды-камат — قد و قامت
гадыр I, кадар — قدر
гудрат — قدرت
гадыр-гыймат — قدر قيمت
гадыр гиҗе — قدر گيجه
гадам — قدم
гадым — قديم
карабат — قرابت
карар — قرار
карарсыз — قرارسيز
«Куръан» - قرآن
куръанхан — قرآن خوان
гарагол — قراقول
гарамамыш — قراميش
гурп — قرب
гурбы-җелал — قرب جلال
гурбы-вахдат — قرب وحدت
гурбан — قربان
гурбанлык — قربانليق
курбат, гурбат II — قربت
гардаш — قرداش
гарсанмак — قرسانمق
карз — قرض
курра — قرعه
Каркайыл — قرقائيل
каркара — قرقره

кырк чилтен – قرق چهلتن
гырмызы – قرمزي
гарын – قرن
гырнак – قرناق
куруз – قروض (ب.س: قرض)
гурун – قرون (ب.س: قرن)
гарачы – قره چي
Гара Әлем ата – قره عالم آتا
карып – قريب
Гызыл Арслан – قزل ارسلان
гызылбаш – قزلباش
Гызылбайыр – قزل باير
кысмат – قسمت
каш I – قش
кашшак – قشّاق
гассап – قصّاب
кысас II – قصاص
каст I – قصد
касдан – قصداً
касыр I, II – قصر
кысас I – قصص (ب.س: قصّه)
«Кысасыл-энбия» - قصص الانبياء
гусур, кусур – قصور
кысса – قصّه
каза – قضاء
хатар – قطار
кутп I, II – قطب
кутбул-актап – قطب الاقطاب
катарат – قطرات
катра – قطره
катт – قطع
кагыр, ка'р – قعر

кагры-бахр – قعر بحر
капас – قفس
габса – قفسه
какнус – ققنوس//قوقنوس
кулхувалла – قل هو الله
галлап – قلاب
галлач – قلاج
калп I, II, галп – قلب
Гулзум – قلزم
гала – قلعه
галам – قلم
галандар – قلندر
колуп – قلوب (ب.س: قلب)
гулла – قله
хумар – قمار
хумарбаз – قمار باز
кумач, кумаш – قماش
камакым – قماقم
камар – قمر
камар шөхлеси – قمر شعله سي
гумры – قمري
гамгам, камкам – قمقام
камыс – قميص
канадыл – قناديل (ب.س: قنديل)
канагат – قناعت
Ганбар – قنبر
канда – قنده//قانده
Кандыхар – قندهار
кандыл – قنديل
кунут I – قنوت
кунут II – قنوط
кува – قواء (ب.س: قوت)

гуванмак — قوانمق
губа — قوبا
гопмак — قوپمق
гопуз — قوپـوز
кувват — قوت
гутармак — قوتارمق
гутлуг — قوتـلوغ
гутулмак — قوتيلمق
гожалмак — قوجالمق
гоч — قوچ
гочак — قوچاق
Гочан, Кучан — قوچان
гочгар — قوچغار
гучмак — قوچمق
гуда-гайын — قودا قاين
гудук — قودوق
гор — قور
горчы — قورچي
гуррумсак — قورروومساق
горган, курган — قورغان
горкы — قورقي
гурмак — قورمق
гуруг — قوروغ
гурубан — قوربان
гурымак — قوريمق
говус — قوس
гуш салмак — قوش صالمق
гошавуч — قوشاويچ
гошламак — قوشلامق
гошмак — قوشمق
гуклашмак — قوقلاشمق
кокымак — قوقامق//قوقيمق

гул II, гол, ковул — قول
Гул Сүлейман — قول سليمان
гулаты — قولاتي
гулан — قولان
гуллук — قولليق
ковум, гум — قوم
гонак — قوناق
гундалмак — قوندالمق
гонмак — قونمق
кой — قوي
гойр — قويار
гоясы — قوياسي
куяш — قوياش
гойгужы — قويغوجي
гоймак, гуймак — قويمق
гоймуш — قويميش
гоюн — قويون
гахар — قهر
каххар — قهار
гахар ювутмак — قهر يوتمق
кыям — قيام
кыяс II — قياس
кыямат — قيامت
кайт — قيد
Кайдум — قيدوم
кайда — قيده
гыдырмак — قيديرمق
гыр — قير
гыра — قيرا
гырак — قيراق
гысга кат — قيسغه قد
кайсар — قيصر

Кайсарыя — قيصريه
гыссамак — قيصامق
гысык — قيصيق
гысым — قيصيم
гайгы — قيغي
гайгычы — قيغى چي
кыл — قيل
кыл-у кал — قيل و قال
кылдыгым — قيلديغيم
кылмайын — قيلماين
кылмак — قيلمق
кыла — قيله
кылышмак — قيليشمق
гыймак — قيمق
гыймат — قيمت
гын — قين
гынамак — قينامق
гыңралмак — قينگرالمق

- ک -

кәп — ک
Кәбил — كابل
кәтип — كاتب
кагыз — كاغذ
кәрсаз — كارساز
кәрсизлик — كارسيزليک
карван — كاروان
кервенсарай — كاروانسراي
кәсип — كاسب
каст, кест II — كاست
каш II — كاش
Кашгар — كاشغر
кәшги, кәшки — كاشكي
Кашмер — كاشمر
кәши — كاش
Кәзим — كاظم
кәб-у нун — كاف و نون
капыр — كافر
кәпири-мутлак — كافر مطلق
кафур — كافور
кам — كام
кәмил — كامل
кәмияп — كامياب
кән I, II — كان
кәни-саха — كان سخا
кәни-сыр — كان سر
Кәвүс — كاوس
ках — كاه
кәхиш, кәйиш — كاهش
кәхил — كاهل
кәйинмек — كايينمک
кебап — كباب
кибир — كبر
күбра — كبري
күбра гүдаз — كبري گداز
кебутер — كبوتر
киби — كبي
кебир — كبير
кепемек — كپه مک
кет — كت
коттап — كتّاب (ب.س: كاتب)
кетар — كتار//كتاره
кесуфат — كثافات
кесапат — كثافت

кеч — كج
кетхуда — كدخدا//كتخدا
кеззап — كذاب
керрар — كرّار
Керамул-кәтибейн — كرام الكاتبين
керамат II — كرامات (ب.س: كرامت)
керамат I — كرامت
Кербела — كربلا
керет — كرّت
кертмек — كرتمك
кирдар — كردار
кирдигәр — كردكار
кеждум — كژدم
күрс, күрси — كرس
күрси-дендан — كرسي دندان
керешме — كرشمه
күрк, керк — كرك
керк гердан — كرك گردان
кергеден — كرگدن
керем, кирм — كرم
Кирман — كرمان
кириш — كريش
керим — كريم
керими-кәрсаз — كريم كارساز
кес — كس
кесан — كسان
кесип — كسب
кесер — كسَر
кесек — كسَك
кесгин — كسگين
кесел — كسل
кесмек — كسمك
кесе — كسه
Кесеркач — كسه آرقاچ
кеш I, II, III — كش
кишт — كشت
кешти-кәр — كشتكار
күште — كشته
кешти — كشتي
кешф — كشف
кешкүл — كشكول
Кешмир — كشمير
кешвер — كشور
кешик — كشيك
Кәбе — كعبه
кәбетараш — كعبه تراش
кагбарөв — كعبه رو
күффар — كفّار
кепарат — كفّاره//كفارت
кипаят — كفايت//كفايه
кибт — كفت
күфүр — كفر
көвүш — كفش
кепен — كفن
кепил — كفيل
күлли — كلّ
күлли-эшя — كلّ اشياء
күлли-әлем — كلّ عالم
күлли-ватан — كلّ وطن
келхемеч — كلهمچ
күлли ёвм — كلّ يوم
килап — كلاب (ب.س: كلب)
Келат — كلات
келам — كلام

Келамылла — كلام الله
күлах — كلاه
келп — كلب
күлбе — كلبه
келпезе — كلپـزه//كلباسه//چلپاسه
келте — كلته
күлпет — كلفت
күлпетсера — كلفت سرا
келеме — كلمه
күлендаз — كلنداز
келендер — كلندر
келле — كلـّه
күллүхом — كلـّهم
күллүсинден — كلـّي سيندين
килит — كليد
келим — كليم
келимулла — كليم الله
келими — كليمي
кем — كم
кем-кем — كم كم
кем жүръэт — كم جرأت
кем-у каст — كم و كاست
кемчинлик — كم چينليك
кем сухан — كم سخن
кемал — كمال
Кемал хан — كمال خان
кемалат — كمالات
кеман — كمان
кемер — كمر
кемситмек — كمسيتمك
кемелмек — كملمك
кемент — كمند
кемин — كمين
кемине — كمينه
күн — كن
күн-пеекун — كن فيكون
кенар — كنار
киная — كنايه
күнч — كنج
күнжи-мейхана — كنج ميخانه
күнд — كند
кент — كند//قـنـد
күнд зехин — كند ذهن
күнде — كنده
күнделемек — كنده لمك
Кенган — كنعان
кениз — كنيز
кенизек — كنيزک
кевакип —(ب.س: كوكب) كواكب
кевахил — (ب.س: كاهل) كواهل
күпүрмек — كوپـورمک
күвтах — كوته//كوتاه
күтелмек — كوتلمک
кутех — كوته
көвсер — كوثر
көвсер сакысы — كوثر ساقيِسي
гөч — گوچ
күделемек — كوده لمک
кудек — كودک
көвре — كوره
күрен — كورن
көз — كوز
көсе — كوسه
көшек — كوشاک

күшт — كوشت
көпрүк — كوپريك
көпек — كوفك
көпелмек — كوفلمك
Куфе — كوفه
көпүк — كوفيك
көвкеп — كوكب
күкрек — كوكراك
күкремек — كوكره مك
көкс — كوكس
күл — كول
келев, көлег — كولاك
көле — كوله
көмек — كومک//كمک
көвн — كون
көңүл — كونكل
көвнейн — كونين
күвх — كوه
Кухы-маран — كوه ماران
Күвхи-Тур — كوه طور
күвхисар — كوهسار
көй I, II — كوي
куйы-сыр — كوي سر
көйдүрмек — كويديرمک
күйленмек — كويلنمک
көймек — كويمک
Кехкешан — كهكشان
көне, көхне — كهنه
киз — كيز
кисе — كيسه
киш — كيش
кишмир — كيشمير
киши — كيشي
кейп — كيف
Кейкәвүс — كيكاوس
кимерсе — كيمرسه//كيم ايرسه
кимсе — كيمسه
кимя — كيميا
кимяйы-ышк — كيميا عشق
кимин — كيمين
кин — كين
кине — كينه
кейван — كيوان
кейваны — كيواني
Кеюмерс — كيومرث
кейин — كيين

- گ -

гәп — گ
Гален — گالن
гам, гәм — گام
гәми — گامي
гәв — گاو
гәвбан — گاوبان
гәвдар — گاودار
гәвүр — گاور
гәвмиш — گاوميش
гәх — گاه
гәхи — گاهي
гәхи-гәхи — گاهي گاهي
геплетмек — گپلتمک
гетирген — گتوركان
гедай — گدا//گداي

гүдаз — گداز
гедем — گدم
гиди, геди — گدي//گيدي
гүзар — گذار
гүзер — گذر
гүзергәх — گذرگاه
гүзешт — گذشت
гер — گر/اگر
геран — گران
гүрбе — گربه
герчек — گرچک
герче — گرچه
герт — گرد
гирдап — گرداب
гердан — گردان
гердиш — گردش
гердун — گردون
гүрз — گرز
гирифтар — گرفتار
гирифтары-сакар кылмак — گرفتار سقر قيلمق
геркез — گرکز
гүрк — گرک
Гүрген — گرگان
герим — گرم
гермек — گرمک
гүрух — گروه
гирех — گره
гирян(а) — گريان//گريانه
гирибан — گريبان
гүризан — گريزان
гез I, II, III — گز
гезген — گزگن
гезмек — گزمک
геземек — گزه مک
гүшат — گشاد
гүшада — گشاده
гүшада багт — گشاده بخت
гүшайыш — گشايش
кешт — گشت
Гүштасп — گشتاسب
гүфтар — گفتار
гил — گل
гүли-хандан — گل خندان
гүл рухсар — گل رخسار
гүл рой — گل روي
Гүл Ферхар — گل فرخار
гүлап — گلاب
гүлчихре — گلچهره
гүлзар — گلزار
гүлүстан — گلستان
Гүлша — گلشاه
гүлшен — گلشن
гүлгузар — گلعزار
гүлгүн — گلگون
гүлгүн бада — گلگون باده
гүлгүн шерап — گلگون شراب
гүлгүн каба — گلگون قبا
гелгиси — گلگي‌سي
гелмезем — گلمزم
гүлле — گلوله//گُلّه
гүмана — گمان//گمانه
гүмрах — گمراه
гелле, гәле, гиле — گلّه

геллебан – گله بان
гүнәкәр – گناهکار
гүнәхи-писат – گناه فساد
күмбет – گنبد
генч – گنج
генжи-бипаян – گنج بي پایان
генжи-әлем – گنج عالم
генжи-Карун – گنج قارون
генжи-кән – گنج کان
генжи-нахан – گنج نهان
генде – گنده
генделик – گنده لیک
гүң, гең - گنگ
гүң-у лал – گنگ و لال
генеш – گنگاش
геңренмек – گنگرانمک
гүнех – گنه
гөвеч – گواچ
гүвәх – گواه
гөтин – گوتین
гөчмек – گوچمک
гөвде – گوده
гөр – گور
Гөроглы – گور اوغلي
гөреч – گورج
гөрүстан – گورستان
гөрсетмек – گورستمک
гөрк – گورک
гөркана – گورکانه
гөргеч – گورکچ
гүрлемек – گورلمک
гөвре – گوره

гөрүм – گوریم
гөз этмек – گوز ایتمک
гөзден салмак – گوزدین صالمق
гөз салмак – گوز صالمق
гөзги – گوزگي
гөзлемек – گوزلمک
гөзлешик – گوزله شیک
Гөзли ата – گوزلي آتا
гөземек – گوزه مک
гөстермек – گوسترمک
гүсбент – گوسفند
гүвш – گوش
гөшт – گوشت
гүвшмал – گوشمال
гүвше, көше – گوشه
гөк – گوک
Гөкбайыл – گوکبائیل
гөкжек – گوکچک
гөклең - گوکلنگ
гөгерчин – گوکرچین
гөгермек – گوکرمک
гөндермек – گوندرمک
гүнмүшдик – گونمیشدیک
гөненмек – گوننمک
гүнин – گونین
гөвхер – گوهر
гөхерт – گوهرد
гөйә, гуя – گویا
гүйтмек – گویتمک
гөвүс – گویس
гүвъенде – گوینده
гуия – گوئیا

гиев — گياو
гия — گياه
гитгиси — گيتگيسي
гидермиш — گيدرميش
гидем — گيدم
гирмек — گيرمک
гейгүзмек — گيکوزمک

- ل -

лам — ل
ла — لا
лабыр — لابر
ла илаха иллалла—لا إله إلا الله
лаба — لابه
Лат — لات
лачын — لاچين
ларейп — لا ريب
лазым — لازم
ләш — لاش//لاشه
лагар I — لاغر
лап, лаф — لاف
лакгы — لاقغي
ләле — لاله
лалезар — لاله زار
лалезаран — لاله زاران
ламекан — لا مكان
Лахур — لاهور
ла езал — لا يزال
лай — لاي
лайык — لايق
леб, леп — لب
Лебап — لباب
лыбас — لباس
лебриз — لبريز
леббейк — لبّيک
лежам — لجام
лахат — لحد
ледун — لدن
леззет — لذت
лерзан — لرزان
лерзана — لرزانه
лерзана гелмек — لرزانه گلمک
лерзе — لرزه
лисан — لسان
лешгер — لشکر
лутф — لطف
латыф — لطيف
лагал — لَعَل
лагыл — لعل
лаглы-ахмар — لعل احمر
лаглы-Бадахшан — لعل بدخشان
лаглы-шекербар — لعل شكربار
лаглы-леб — لعل لب
лагн — لعن
нәлет, лагнат — لعنت
лагнаткерде — لعنت كرده
лагнаты — لعنتي
лагын — لعين
лагар II — لغار
лабыз, лебиз — لفظ
Лукман — لقمان
лукма — لقمه
лек — لک
Леклахур — لکلاهور

лəкин, ликен — لكن//ليكن
лемгат — لمعة
лем езал — لم يزل
ленбер-ленбер — لنبر لنبر
лув — لو
лева — لواء
ловх — لوح
ловхул-махфуз — لوح المحفوظ
Лут — لوت
Лутуң шəхери — لوتينك شهري
лөвла — لولا
лөвлак — لولاک
лөвлак хылкат — لولاک خلقت
лолы — لولي
ловн — لون
ле — له، ايله
лейтени — ليتني
леймун — ليمو
лейл — ليل
лейлетил-мəграч— ليلة المعراج
Лейли — ليلي

- م -

мим — م
ма I, II — ما
мат — مات
матам — ماتم
маҗера — ماجرا
Мачын — ماچين
мəхуз — مأخوذ
мəхузат — مأخوذات
мадарзат — مادرزاد
мада — ماده
мар — مار
маргир — مارگير
Мазандеран — مازندران
масева — ماسوا
масевалла — ماسواء الله
магтамак — ماغتامق
ма фиха — ما فيها
мал I, II — مال
малы-бисяр — مال بسيار
малы-мүлк — مال و ملک
мал-у менал — مال و منال
мəлей-мəлей — مألاي مألاي
мəлик — مالک
Мəлик Аждар — مالک اشتر
Мəлик түчҗар — مالک تجـّار
мəлиги-махлук — مالک مخلوق
малемек — مألمک
маъмен — مأمن
Мəъмун — مأمون
манда — مانده
маныг — مانع
маңлай — مانکلاي
мəъва — مأوي//مأوا
Мавур — ما وراء النهر
магун — ماؤن//ماهون//ماغون
мавыр — ماوير
мəъюс — مأيوس
мах — ماه
махтап — ماهتاب//مهتاب
махы-табан — ماه تابان

махҗемал – ماه جمال
мах-у сал – ماه و سال
махы – ماهي
махыйы-биҗан – ماهي بيجان
Махым – ماهيم
май – ماي
майса – مايسه
майыл – مايل
мая I, II – مايه
мубарыз – مبارز
мүбәрек – مبارک
мүбтела – مبتلا
мата, метаг – متاع
мутдасыл – متصل
мысал – مثال
месакыл–(ب.س: مثقال) مثاقيل
мысгал – مثقال
месел, мисли – مثل
мыҗабат – مجابت
меҗаз – مجاز
меҗазы – مجازي
меҗал – مجال
меҗалыс –(ب.س: مجلس) مجالس
мүҗевүр – مجاور
мүҗтехит – مجتهد
мүҗеррет – مجرّد
муҗелла – مجلا
меҗлис – مجلس
меҗлис эра – مجلس ارا
меҗме – مجمع
Меҗмегул-бахрейн – مجمع البحرين
меҗмут – مجموع
Меҗнун I, II, III – مجنون
меҗхул – مجهول
махафыл – (ب.س: محفل) محافل
махал II – محال
махалат– (ب.س: محال) محالات
мухапбет – محبّت
махбуп – محبوب
мәтәч – محتاج
мухтарам – محترم
мухтасып – محتسب
мәхрап – محراب
мәхрем – محرم
махрум – محروم
магшар – محشر
масыл – محصل
мәхз – محض
мәхфил – محفل
мәхек – محاک
мәкәм I, II – محکم
махал I – محل
Мухаммет – محمّد
Мухаммет Багыр – محمد باقر
Мухаммет Тагы – محمد تقي
Мухамметсапа – محمد صفا
мухаммеди – محمدي
мәхнет – محنت
михен – (ب.س: محنت) محن
Махмыт Пәливан – محمود پهلوان
мухасым – مخاصم
мухтар – مختار
мухтасар – مختصر

магтым – مخدوم
Магтымгулы – مخدوم قـلي
махфы – مخفي
мухлус – مخلص
махлук – مخلوق
Махлукат –(مخلوقات (ب.س: مخلوق
муханнес – مخنـث
мед – مد//مده
мыдар – مدار
мыдам – مدام//مداما
Медайын – مدائن
мүдепбир – مدبّر
Медхалжемал – مدح الجمال
медет – مدد
медеткәр – مددكار
медресе – مدرسه
медресейи-агзам–مدرسه اعظم
муддага – مدّعا//مدّعي
медхуш – مدهوش
Медине – مدينه
мүзнүп – مذنب
мүзнүбин – مذنبين
миръат – مرآت
миръатыл-хая – مرآت الحيا
мератып – (مراتب (ب.س: مرتبه
мерахым II – مراحم
мырат – مراد
меракип– (مراكب (ب.س: مركب
марал – مرال
мерахым I – مراهم
мүретдеп – مرتب
мертебе – مرتبه

муртат – مرتد
Муртаза – مرتضي
мержен – مرجان
мерхемет – مرحمت
мерт – مرد
мурдар – مرداد
мердан – مردان
мердана – مردانه
мерданавар – مردانه وار
мердүм – مردم
мердүмхор – مردمخور//مردمخوار
мердүмдиде – مردم ديده
мердүми-пәхмиде –مردم فهميده
мурда – مرده
мурда жесет – مرده جسد
мурдайы-сад сал –مرده صد سال
мерз – مرز
мурсал – مرسل
мурсалын – مرسلين
мүршүт – مرشد
мурассаг – مرصّع
мурассаг халгат – مرصّع خلعت
мург – مرغ
мергзар – مرغزار
мергуп – مرغوب
меркеп – مركب
мерг – مرگ
мерген – مرگن
Мерв, Мары – مرو
мерверит – مرواريد
Мерван Хекем – مروان حكم
мүреввет – مروّت

Мару-Шахжахан – مرو شاه جهان
Мерве – مروه
мелхем, мерхем – مرهم
Мыррых – مرّیخ
мүрит – مرید
Меръем – مریم
мазар – مزار
мазарыстан – مزارستان
мезарык– مزاریق (ب.س: مزراق)
мизрак – مزراق
маза – مزه
мужда – مژده
мис – مس
месажыт–(ب.س: مسجد) مساجد
мысапыр – مسافر
мысапырлык – مسافرلیق
месакин I–(ب.س: مسکن) مساکن
месакин II – (ب.س: مسکین) مساکین
мест – مست
мести-хайран – مست حیران
мести-шейда – مست شیدا
местана – مستان//مستانه
мүстежап – مستجاب
мүстежип – مستجیب
мустаган – مستعان
мустаграк – مستغرق
месжит – مسجد
Месих – مسیح//مسیحا
месх – مسخ
месхи-мелгун – مسخ ملعون
масгаралык – مسخره لیق
месрур – مسرور

месген – مسکن
мескенет – مسکنت
мисгин – مسکین
мусаллат – مسلط
мүслүм – مسلم
мусулман – مسلمان
мусулманан – مسلمانان
мисвәк – مسواک
мешагыл I – (ب.س: مشعل) مشاعل
мешагыл II – (ب.س: شغل) مشاغل
мешахыр – (ب.س: مشهور) مشاهیر
мушт – مشت
мушты-хәк – مشت خاک
муштак – مشتاق
мүштери – مشتري
Мешреп – مشرب
машрык – مشرق
мүшрүк – مشرک
мүшрикин – مشرکین
машгал – مشعل
мешгул – مشغول
мушакгат II – مشقات
машк – مشق
мушакгат I – مشقت
мүшк – مشک
мүшгил – مشکل
мүшгилгүша – مشکل کشا
мүшгилгүшат – مشکل گشاد
мүшгин – مشکین
Машат – مشهد
мешхур – مشهور
мусахып – مصاحب

мусахып дерт — مصاحب درد
мусхаф — مصحف
Мүсүр — مصر
Мустапа — مصطفي
маслахат — مصلحت
мүсеввер — مصوّر
музтар — مضطر
металып— مطالب (ب.س: مطلب)
матбах — مطبخ
матлап — مطلب
мутлак — مطلق
мутыг — مطيع
мезалым — مظالم
мазахыр — مظاهر (ب.س: مظهر)
мазлум — مظلوم
мазлыма — مظلمه
мазхар — مظهر
маажын—عاجين (ب.س: معجون)
магасы— معاصي (ب.س: معصيت)
муап — معاف
маганы — معاني (ب.س: معني)
магбут — معبود
мугтабер — معتبر
мугтакыт — معتقد
мугжуз — معجز//معجزه
мугжузат — معجزات
мәжүм — معجون
магдан — معدن
магданы-жуд-у керем — معدن جود و كرم
маграч — معراج
муграбат — معربات
магрыпет — معرفت
магпырет бабы — معرفت بابي
мәреке — معركه
Магрупы — معروفي
магшук — معشوق
магсум, магсым — معصوم
магсиет — معصيت
мугаззем — معظّم
магалла — معلّي//معلا
магаллак — معلّق
магаллакат — معلقات
мугаллым — معلّم
маглум — معلوم
маглумат — معلومات
мыгмар — معمار
магмур — معمور
магны — معني
майып — معيوب
магрып — مغرب
Магрыбыстан — مغربستان
магрур — مغرور
магмум — مغموم
мугылан — مغيلان
мефатых— مفاتيح (ب.س: مفتاح)
мугт — مفت
мифтах — مفتاح
мифтахыл-женан — مفتاح الجنان
мүфти — مفتي
мүфлис — مفلس
макатыл — مقاتل
макадыр — مقادير (ب.س: مقدار)
мукасат — مقاسات

макасыт — مقاصد (ب.س: مقصد)
макалат II — مقالات
макалат I — مقالت//مقاله
макам, мукам — مقام
макамы-агла — مقام اعلي
макамы-вахдат — مقام وحدت
макамат — مقامات
макбул — مقبول
мактал — مقتـل
мукдар — مقدار
мукатдар — مقدّر
мукаддес — مقدّس
макдам — مقدم
мугыр, мукыр — مقر
мукаррап — مقرب
мукаррабин — مقربين
максум — مقسوم
максат — مقصد
максат-мырат — مقصد مراد
максут — مقصود
мукым — مقيم
мекгар — مكـّار
мекан — مكان
мекдеп — مكتب
мекис — مكث
мекир — مكر
мүкеррер — مكرّر
мекру — مكروه
мүкеммел — مكـمّـل
Мекге — مكـّه
мекеҗин — مكه جين
мегер — مگر

мегес — مگس
молла — ملا
мелагын— ملاعين (ب.س: ملعون)
мылакат — ملاقات
мылакатлы — ملاقاتلي
мелал — ملال
меламат — ملامت
мелайик — ملائک
мылайым — ملايم
мылайымзада — ملايم زاده
миллет — ملـّت
мылтык — ملتيق
мелгун — ملعون
мелек, мүлк — ملک
мүлки-җахан — ملک جهان
мүлки-мөвла— ملک مولا//مولي
милел — ملل (ب.س: ملت)
мүлеввес — ملوث
мелул — ملول
меле — مله
мемат — ممات
мумтаз — ممتاز
менабыр — منابر (ب.س: منبر)
Менат — منات
мынажат — مناجات
мунада — منادي
минара — مناره
меназыл — منازل (ب.س: منزل)
мынасып — مناسب
меназыр — مناظر (ب.س: منظر)
менафыг — منافع (ب.س: نفع)
мынапык — منافق

мен-менлик — من منلیک
минен — منن
мүневвер — منوّر
Мина — مني//منا
муй — مو//موي
меварыс—مواریث (ب.س: میراث)
мевазын — موازین (ب.س: میزان)
мевасым — مواسم (ب.س: موسم)
мавалы — موالي (ب.س: مولا)
мөвт — موت
мөвч — موج
мөвҗи-деря — موج دریا
мөвҗут — موجود
мөвҗудат — موجودات
муэззин — مؤذن
мур — مورچه//مور
мур ве мелех — مور و ملخ
мур-у мар — مور و مار
мур мәлиги — مور ملکي//مور مالکي
мур ве Сүлейман — مور و سلیمان
мурт — مورت
музе — موزه
мөвсүм — موسم
Муса — موسي
Муса асасы — موسي عصاسي
Муса Кәзим — موسي کاظم
Муса Келимулла — موسي کلیم الله
мусыча — موسیجه
муш — موش
мувашшах — موشح
Мосул — موصل
мүвекгел — موکّل

мынапыкын — منافقین
менал — منال
меннан — منّان
менайыр — منائر (ب.س: مناره)
минел-хак — من الحق
мен экеле духанихи — مَن أکَل دُخانه
мин реббик — مِن رَبِّک
мен шерибе зикрихи — مَن شرِب ذِکره
мүнбер — منبر
миннет — منّت
мунтаха — منتها
мүнечҗим — منجم
манҗаных — منجنیق
монҗук — منجوق
Мунзер — منذر
мензил — منزل
мензилгәх — منزلگه//منزلگاه
менше — منشأ
мансап — منصب
Мансур — منصور
манзар — منظر
меныг — منع
мунакгаш — منقش
Мүнкер — منکر
мүнкүр — منکر
менземек — منکزه مک
менни — منگگي
Менли — منگلي
мениз — منگیز
менлик — منلیک

мөвла – مولا//مولي
Мөвла Жамы – مولا جامي
мөвлам – مولام
мөвлана – مولانا
мум – موم
мумлы – موملي
мүъмүн – مؤمن
мүъмүнан – مؤمنات
мүъмүнун – مؤمنون
мүъмүнин – مؤمنين
мөй-мөжек – موي موجک
мүйн – موين
мүйнли – موينلي
мунчаклы – مونچقلي
мундаг – مونداغ
мунус – مونس
муңдаш – مونگداش
муңлуг – مونگلوغ
муңлы – مونگلي
мех – مه
мәхтер – مهتر
мәхжур – مهجور
Мәти – مهدي
Мәхдие – مهديه
мөхүр – مهر
мәхрибан – مهربان
мөхри-Сүлейман – مهر سليمان
мухләк – مهلاک
мөхүм – مهم
мехвеш – مهوش
мей – مي
мей-мест – مي مست

мейит – ميّت
мых – ميخ
мейхана – ميخانه
мейдан – ميدان
мир – مير، امير
мирас – ميراث
Миркүлал – مير كلال
мизан I, II – ميزان
«Мизаныл-өвзан» - ميزان الاوزان
мизан теразу – ميزان ترازو
миессер – ميسّر
Микайыл – ميكائيل
мейил, мил – ميل
мейлис – ميلس
маймын – ميمون
миве – ميوه
миман – مهمان//ميهمان
мүнмек – مينمک//مونمک

- ن -

нун – ن
найынсап – نا انصاف
новмыт,намут – نا اميد//نوميد
набут – نابود
набина – نابينا
нәписинт – ناپسند
натуван – ناتوان
не жүре – ناجوره//نه جوره
начар – ناچار
нәчаг – ناچاغ
нәчагламак – ناچاغلامق
нәхак – ناحق

нәхош — ناخوش
надан — نادان
нәдеҗек — ناده جک
нар — نار
нарынч — نارنج
наров — نارو
нәз — ناز
нәзпервер — نازپرور
нәзик — نازک
нәзик бил — نازک بیل
нәзигәр — نازگار
назыл — نازل
нәзенин — نازنین
нас — ناس
нәсаз — ناساز
нашат — ناشاد
нәшайыста — ناشایسته
нашта — ناشته//ناشتا
нашы — ناشي
насыр — ناصر
назыр — ناظر
налач — ناعلاج
нафыз — نافذ
наферҗам — نافرجام
нәперман — نافرمان
напыг, нафыг — نافع
нәкабыл — ناقابل
нәгадыр — ناقدر
нәкувват — ناقوت
нәкес — ناکس
нәгә, нәгәх — ناگاه
нәгех — ناگه

нәгехан — ناگهان
налан — نالان
налыш — نالش
нала — ناله
нам — نام
нам-нышан — نام و نشان
нәмәхрем — نا محرم
намахрум — نامحروم
намдар — نامدار
намырат — نامراد
намарт — نامرد
нәмагмур — نا معمور
намыс — ماموس
нама — نامه
нама сыях — نامه سیاه
нан — نان
нан-у аш — نان و آش
нан-у немек — نان و نمک
нав — ناو
найып — نایب
Найбадай — نایباداي
небат — نبات
небатат — نباتات
небүввет — نبوّت
неби — نبي
небиулла — نبي الله
нетем — نتم
нысар — نثار
нежат — نجات
нечҗар — نجّار
нужеба — نجبا
Нежд — نجد

нежис — نجس
Нежеф — نجف
нежим — نجم
Нежмитдин Кубра — نجم الدين كبري
нажып, нежип — نجيب
нечүн — نچون//نه اوچين
неда, нида — ندا
нида кылмак — ندا قيلمق
недамат — ندامت
недермиш — ندرميش
незир — نذر
нер — اينر//نر
нырх — نرخ
нард, нерд — نرد
нердибан, нердиван — نردبان
нәрсе, нерсе — نرسه//نارسه
нергес, неркес — نرگس
нерим — نرم
нерм-у мылайым — نرم و ملايم
незар — نزار
нузул — نزول
несеп — نسب
нисбет — نسبت
несил — نسل
Несими — نسيمي
несне — نسنه
нисян — نسيان
нышан — نشان
нышана — نشانه
нышанайы-кыямат — نشانه قيامت
нешир — نشر
нишәст — نشست
нусрат — نصرت
Насры-Сайяр — نصر سيّار
нисп, нисф — نصف
несух — نصوح
несибе — نصيب//نصيبه
несихат — نصيحت
несихатгөй — نصيحتگوي
наззара — نظاره
нызам — نظام
Нызамы I, II — نظامي
назар I, II — نظر
назаргәх — نظرگاه
награ — نعره
ныгам — نعم (ب.س: نعمت)
ныгмат — نعمت
нагузы-билла — نعوذ بالله
наглейн — نعلين
нагамат — نغمات
нагма — نغمه
нагмагәр — نغمه گر//نغمه سرا
неп, нефг — نفع
нефрет — نفرت
небис, нефес, непес — نفس
нефси-хова — نفس هوا
нефагат — نفقات
нафага — نفقه
нуфус — نفوس
ныкап — نقاب
нагара — نقاره
нукаба — نقبا (ب.س: نقيب)
нагт — نقد

нагыш – نقش
нагышбенди – نقشبندي
ногсан – نقصان
накыл – نقل
накып – نقيب
никат – نکات
нейкәре – نكاره
нүкте – نكته
нүктейи-товхыт – نكته توحيد
Некир – نكير
нигәр – نكار
нигеран – نكران
нигехдар – نكاهدار//نگهدار
нем – نم
нема – نما
намаз – نماز
намазы-пейшин – نماز پيشين
намазы-хуфтан – نماز خفتن
намазхон – نماز خوان
намазы-дигер – نماز ديگر
Немрут – نمرود
намазы-шам – نماز شام
немаян – نمازيان
немайыш – نمايش
немнәк – نمناک
нун – نون
нов – نو
нова – نوا
новвап – نوّاب
новалы – نوالي
Новайы – نوائي
нобат – نوبت
новбахар – نو بهار
новжуван – نوجوان
новча – نوچه
Нух – نوح
новха – نوحه
новхагер – نوحه گر
нур – نور
Нурата – نور آتا
нуры-энвер – نور انور
нуры-ылахы – نور الهي
нурана – نوراني//نورانه
Нурбайыл – نوربائيل
нурбат – نوربت
нуры тежелли – نوري تجلي
нуры-чешим – نور چشم
нуры-диде – نور ديده
нуры-ала-нур – نور علي نور
нуры-айн – نور عين
нурланмак – نورلانمق
новруз I, II – نوروز
нош – نوش
Нушах – نوشه
Новширван Адыл – نوشيروان عادل
нөкер – نوکر
Нунбайыл – نونبائيل
нахан – نهان
нахаят – نهايت
нише – نه ايشه
не хет – نه حد
недир – نه دير
нәхир – نهر
нәхен - نهنگ

нәхй, нәхйи-мункер — نهي، نهي منكر
най, ней — ني
ныяз — نياز
ниже — نيجه
ничик — نيجيک
найзабаз — نيزه باز
нейсан — نيسان
нист — نيست
нистер — نيست تر
нистлик — نيست ليک
Нишапур — نيشابور
найшекер, нейшекер — نيشکر
нейлерем — نيلارم
нейләйин — نيلاين
нейлегүн - نيله گونک
нейлейин — نيله ين
ник — نيک
нил — نيل
ним — نيم
ним зүрят — نيم ذريات

- و -

вав — و
ва I, II — وا
важып — واجب
вахыт — واحد
вахыдыл-каххар — واحد القهار
ва-хасрата — وا حسرتا
ва-дарыга — وا دريغا
варламак — وارلامق
васып — واصف
васыл — واصل
васылы-дергах — واصل درگاه
вагыз — واعظ
вафыр — وافر
вака — واقعه
вакыф — واقف
вакыфы-эсрар — واقف اسرار
вакыф олмак — واقف اولمق
валыт — والد
валыда — والده
валыдейн — والدين
вес-суфла — والسفلي
ваззыха — والضحي
вел-уля — والعليا
валла — والله
валлахы аглам биссовап — و الله اعلم بالصواب
вала — واله
Вамык — وامق
Вамык-Узра — وامق و عذرا
вавейла — واويلا
вавейлена — واويلنا
вахиме — واهمه
вай — واي
вебал — وبال
ватат — وتد
витир — وتر
вежх — وجه
вежхи-руйы — وجه روبي
вежхи-руйы ваззыха — وجه روبي والضحي
вүжут — وجود

вүжух – وجوه (ب.س: وجه)
вахдат – وحدت
вагшы – وحشي
вахй – وحي
ведаг – وداع
вирт – ورد
вирди-зыбан – ورد زبان
верз – ورز
верзиш – ورزش
верзишгәр – ورزشكار
Варка-Гүлша – ورقه و گلشاه
везн – وزن
везир – وزير
везин – وزين
ве сакахум шерабен – وَسَقاهم شراباً
васвас – وسواس
васвасыл-ханнас – وسواس الخنّاس
васп – وصف
васыл – واصل
васылан – واصلان
васл – وصل
васыл рутбасы – وصل رتبه سي
васлат – وصلت
вусул – وصول
весъет – وصيت
вазг – وضع
ватан – وطن
вада – وعده
вагыз – وعظ
вепа – وفا
вепат – وفات
вепадар – وفادار
вагт – وقت
вакыф – وقف
велаят – ولايت
велет – ولد
ве леху эйзен – و له ايضاً
вели – ولي
вели-улла – ولي الله
Вәхип – وهب
вехим – وهم
вейран – ويران
Вейис – ويس//اويس
Вейсил-Каран – ويس القرن//اويس قرني
вейл – ويل
вейл-вай – ويل واي
вейла – ويلا

- ه -

хи I – ه، هـ
Хабыл – هابيل
хатыф – هاتف
Хажар I – هاجر
хачан – هاچان
хады I, II – هادي
хадайы-вахдат – هادي وحدت
харай – هاراي
Харут ве Марут – هاروت و ماروت
Харун – هارون
Хаман – هامان
хайдамак – هايدامق
хай-да-хай – هايدا هاي
хайламак – هايلامق

хай-вай — هاي واي
хиҗир — هجر
хиҗран — هجران
хиҗрет — هجرت
хиҗри — هجري
хүҗм — هجم
хәҗв — هجو
хүҗүм — هجوم
хедаят — هدايت
хүтхүт — هد هد
Хырат — هري//هرات
хер тай — هر تاي
херчент — هر چند
херзе — هرزه
хер кес — هر كس
хергиз — هر گز
хер ян — هر يان
хезар — هزار
хезаран — هزاران
хезар пише — هزار پيشه
хезар саз — هزار ساز
хезарыстан — هزارستان
хезар мукамлы — هزار مقاملي
хезар муң - هزار مونگ
хезил II — هزل
хашт — هشت
хүшгәр, хүшяр — هشيار//هوشيار
хәфт — هفت
хәфтен — هفت تن
«хәфт пейкер» - هفت پيكر
хафранг — هفت رنگ
Хефтайыл — هفتائيل

хепде — هفته
хеләк — هلاك
хеләкет — هلاكت
хелал — هلال
хелалан — هلالان
хума, хумай — هما//هماي
хеман — همان
хумаюн — همايون
хумаюн горган — همايون قورغان
химмет — همت
хемеч — همج
хемчү - همچو
хемхана — همخانه
Хемедан — همدان
Хемеданы — هماني
хемдерт — همدرد
хемдест — همدست
хемдем — همدم
хемраз — همراز
хемра — همراه
хемзыбан — همزبان
хемнешин — همنشين
хаму — همو
хемвар — هموار
хамы — همي//همه
хемише — هميشه
хенҗар — هنجار
Хинд — هند
Хиндистан — هندوستان
хинди — هندي
хинди хал — هندي حال
хүнәр — هنر

хеңңәм, хеңңәме – هنگام//هنگامه
хенвар – هنوار
хенуз – هنوز
хув – هو
хова – هوا
ховандар – هوادار
ховайы-хөвес – هوا و هوس
ховаланмак – هوالانمق
ховайы-васл – هواي وصل
хупбат – هوپبت//عقوبت
хопламак – هوپلامق
хув хак – هو حق
хөдүрлемек – هوديرلمک
хоррук тартмак – هورريق تارتمق
хөвес – هوس
хөвеслемек – هوسلمک
хуш – هوش
хуш әхли – هوش اهلي
хушяр – هوشيار
хөл, ховул – هول
хулач – هولاچ//هولک
ховлач – هولک
хүвейда – هويدا
хей – هي
хайбат – هيبت
хич – هيچ
хич ахат – هيچ احد
хин – اين//هين
хүнжи – هينجي
хайхат – هيهات

- ي -

йа, йи – ي
я Алла – يا الله
ябан – يابان//بيابان
я реб – يا رب
я реббим желил – يا ربيم جليل
я ярадан – يا يارادان
япагы – ياپاغي
япмак – ياپمق
япы – ياپي
япышмак – ياپيشمق
япыглы – ياپيلغي//ياپيقلي
ятажак – ياتاجق
ятар – ياتار
ятак – ياتاق
ятмак – ياتمق
ята – ياته
Яжуч-Мәжуч – ياجوج ماجوج
ят – ياد
яды Алла – ياد الله
ядыгәр – يادگار
ядыгәрлик – يادگارليک
яда салмак – ياده صالمق
яр – يار
яратган – ياراتغان
яратмак – ياراتمق
ярадан – يارادان
ярашмак – ياراشمق
ярашык – ياراشيق
яраг – ياراق//يراغ
яралмак – يارالمق
ярамак – يارامق

яран – ياران
яранлар – يارانلار
ярлык – يارليغ//يرليغ
ярлыгамак – يارليغامق
ярмак – يرمق//يارمق
яргак – ياري//يارغاق
яры – ياروق//ياري
ярытмак –ياريتمق
ярыш – ياريش
ярылмак – ياريلمق
ярымак – ياريمق
яз – ياز
языр – يازر
Язырхан – يازر خان
язгыжы – يازغوجي
язмак – يازمق
язык – يازيق
яс – ياس
ясхана – ياس خانه
ясамак – ياسامق
ястаныбан – ياستانيبان
яссык – ياسيق//ياسديق
яш – ياش
яшадыкча – ياشاديقچه
яшамак – ياشامق
яшламак – ياشلامق
яшмак – ياشمق
яшырын – ياشيرين
яшыл – ياشيل
яшылбаш – ياشيل باش
яг – ياغ
ягмазак – ياغمازاق
ягмак – ياغمق
ягмыр – يغمور//ياغمور
ягы – ياغي
ягыш – ياغيش
ягыгери – ياغيگري
Яфес – يافث
якут – ياقوت
якасыз дон – ياقه سيز دون
якыжы – ياقيجي
якын – ياقين
ял – يال
яламак – يالامق
ялан – يالان
ялан-яшрык – يالان ياشريق
яланчы – يالانچي
яланчылык – يالانچيليق
яланач – يالانگاج
яланач отурмыш – يالانگاج اوتورميش
яланмак – يالانمق
ялавунч – يالاواج//يلاواج//يلواج
ялавланмак – يالاولانمق
ялбармак – يالبارمق
ялпылдамак – يالپيلدامق
ялчы – يالچي
ялган – يالغان
ялкав – يالقاو
ялмамак – يالمامق
ялмавуз – يالماويز
ялңыз – يالنگيز
ялы – يالي
ялын – يالين
ян – يان

янар — يانار
янбаш — يانباش
янда — يانده
яндырмак — يانديرمق
яңак — يانگاق
яңра — يانگره
яңлыг — يانگليغ
яңы — يانگي
яңыдан — يانگيدين
яңылмак — يانگيلمق
янмак — يانمق
яна — يانه
явы — ياو//ياوي
явуз — ياويز
явутмак — ياويتمق
яй — ياي
яйрыр — يايرير//يايرار
яйла — يايلا
яйлах — يايلاق//يايلاخ
яйламак — يايلامق
яймак — يايمق
яйылмак — يايـيلمق
Яхя — يحيى
ягшы — يخشي
ягшылык — يخشي ليق
ягты — يختي//ياغتي
яра — يرا
яраса — يراسه
йырак — يراق//ايراق
Ясын — يس
ясав — يساو
ясавул — يساول

Якуп — يعقوب
япрак — يفراق
яка — يقا//ياقه
ягын — يقين
йылдырым — يلديريم
ялгуз — يلغوز
яман — يمان//يامان
яманлык — يمانليق
йовмул-агзам — يوم الاعظم
йүрек — يوراک
йүрексуз — يوراک سوز
йүврүк — يوريک
йүзмек — يوزمک
йүгүрмек — يوگورمک
йүң сакал — يونگ سقال
йитирмек — ييتيرمک
йыгламак — ييغلامق
йыгмак — ييغمق
йыгнамак — ييغنامق
йыгын — ييغين
йыкам — ييقام
йыкылмак — ييقيلمق
йылкы — ييلقي

فرهنگ مختومقلی

«جلد سوّم»

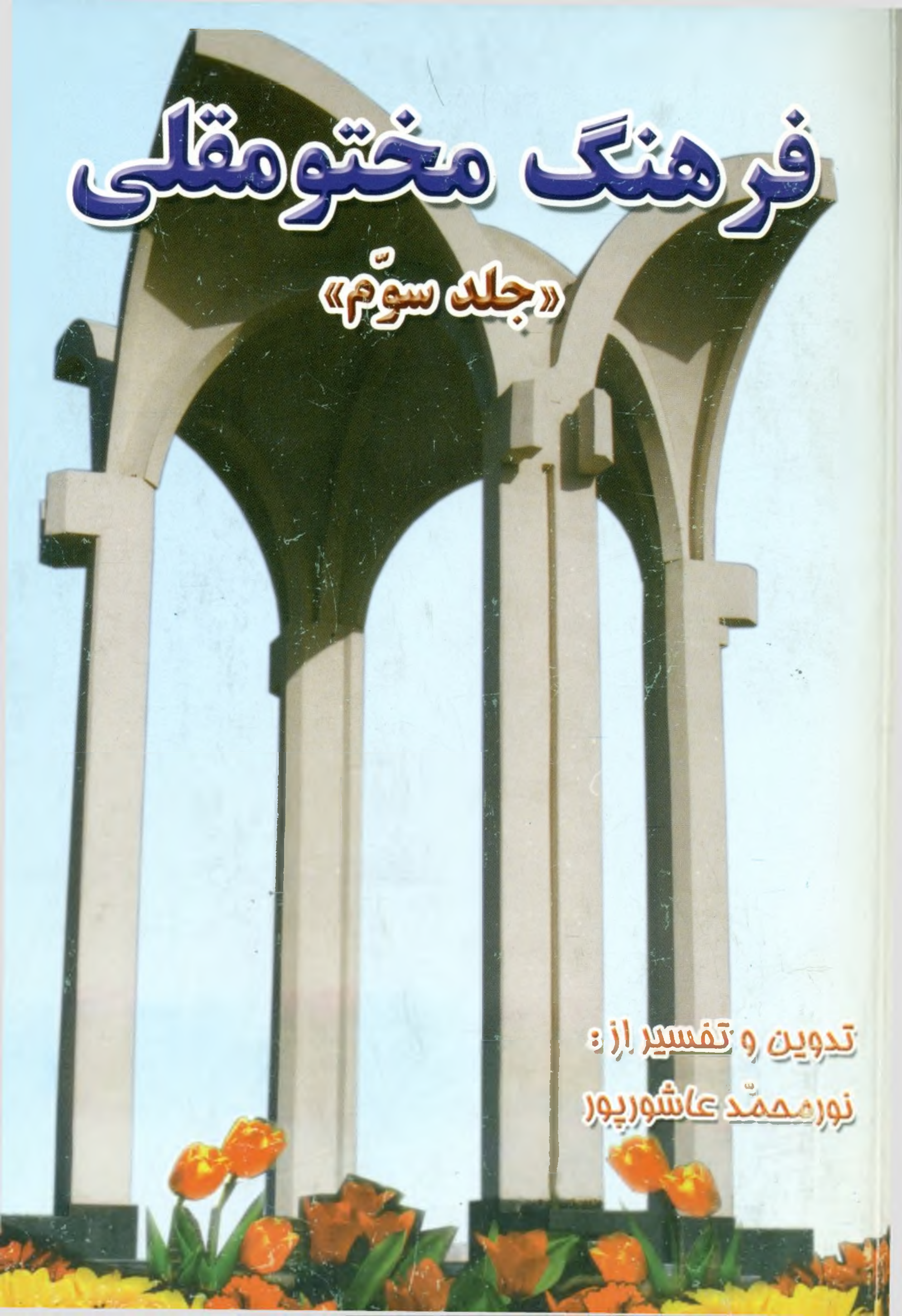

تدوین و تفسیر از:

نورمحمّد عاشورپور